

g 2 8/2135

1946
(183)

BUDAPESTI SZEMLE.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

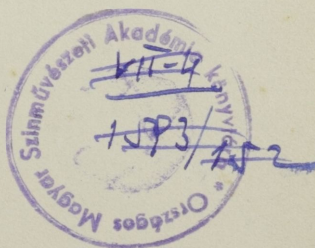
SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NYOLCZVANEGYEDIK KÖTET.

(217. 218. 219. SZÁM.)

djo

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1895.

Leltárnapló 4787
tetele alatt bevételezve.
Bp. 195 3 10.22

26.-

18954 61
19. s. 21.

TARTALOM.

CCXVII. SZÁM.

	Lap
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN IFJÚKORI LEVELEZÉSE. (1809—1819.) — Zichy Antaltól	1
KÉT OLASZ EPOSZ MAGYARÚL. (I.) —sz. —ly.	34
A BUDAPESTI LAKÁSNYOMOR. — Fenyvessy Józseftől	55
IMMAKULÁTA GRÓFNÉ. Regény. (I.) — Vadnai Károlytól	73
KÖLTEMÉNYEK: <i>Régi történet.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Calliope intése.</i> Propertius után, latinból. — Csengeri Jánostól	113
NASZREDDIN SAH ÚTI NAPLÓJA 1889-BŐL. — Kégl Sándortól	117
ÉRTESITŐ: Zolnai Gyula: <i>Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig.</i> — Simonyi Zsigmondtól. — Chernel István: <i>Útazás Norvégia végvidékére.</i> — L. B. — Hoffmann P.: <i>Michael Vörösmarty's ausgewählte Gedichte.</i> — rd. — ár —. — Reclus Elisée: <i>A patak élete.</i> — L. — I. B. — t. — <i>Újabb tanulmányok André Chenierről.</i> — rf. — Szilády Áron: <i>Irodalom-</i> <i>történeti közlemények.</i> — <i>Új magyar könyvek</i>	135

CCXVIII. SZÁM.

KHINA ÉS JAPÁN A MODERN MŰVELTSÉG TERÉN. (I.) — Vámbery Ármintól	161
KÉT OLASZ EPOSZ MAGYARÚL. (II.) —sz. —ly.	184
EGY ANGOL MAGYARORSZÁGRÓL. (1843—1851.) — P. J.	204
A SZÖVETKEZETEKRŐL. — Szántó Menyhértől	237
IMMAKULÁTA GRÓFNÉ. Regény. (II.) — Vadnai Károlytól	247
KÖLTEMÉNYEK: <i>Jézus a vendég.</i> — Kozma Andortól. — <i>Szonettek.</i> (I.—III.) Heredia után, francziából. — Vargha Gyulától	286
A TERMÉSZETRAJZI KIRÁNDULÁSOK. — Richter Aladártól	291
ÉRTESITŐ: Szilágyi Sándor: <i>Erdélyi országgyűlési emlékek.</i> — f. — De Candolle A.: <i>Termesztett-növényeink eredete.</i> — Borbás Vinczétől. — Csicsáky Imre: <i>XIII. Leo pápa költeményei.</i> —sz. —ly. — Bédier Jos.: <i>Les Fabliaux.</i> — t. — Beöthy Zsolt: <i>Az egyetemi tanárképzés kérdéséhez.</i> — Riedl Frigyesről. — <i>Új magyar könyvek</i>	296

CCXIX. SZÁM.

Lap

BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS. (I.) — Zsilinszky Mihálytól	321
KHINA ÉS JAPÁN A MODERN MŰVELTSÉG TERÉN. (II.) — Vámbéry Armintól	349
MOLIÈRE GYERMEK- ÉS IFJUKORA. (1622 – 1642.) — Haraszti Gyulától	364
EGÉSZSÉGÜGYÜNK JELEN VISZONYAI ÉS A REFORM. (I.) — Dr. Thim Józseftől	383
IMMAKULÁTA GRÓFNÉ. Regény. (III.) — Vadnai Károlytól	400
KÖLTEMÉNYEK: <i>Csak itthon.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Zászlótartó Milics.</i> Bosnyák népies hősdal. — Solymossy Sándortól	439
A CHEMIAI ELEMEEKRŐL. — Lengyel Bélától	448
AZ IRODALOM ÉS HIRLAPJAINK. — Gyulai Páltól	458
ÉRTESITŐ: Szilágyi Sándor: <i>A magyar nemzet története.</i> r. ll. — Dr. Hüppe Siegfried: <i>A lengyel alkotmány története.</i> f. — <i>Az orrosi kar reformja</i> <i>Franciaországban.</i> Grósz Emiltől. — <i>Török eredetű-e a magyar nemzet?</i> Marczali Henriktől	465

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN IFJÚKORI LEVELE- ZÉSE (1809—1819).

Még egy jelentéssel vagyok adós gróf Széchenyi Béla egy utóbbi küldeményéről, melylyel engemet s általam a t. Akadémiát, illetőleg mindazokat, kik dicső atyjának életrajzi adatai iránt érdeklődnek, nem kis hálára kötelezte. Rövid ismertetése, talán nem csalódom, a *Budapesti Szemle* olvasóit is érdekelni fogja.

Íme itt van legelőször is egy családi ereklye. Fekete tárczaforma bőrtokban, egy vörös marokin bőrbe kötött s aranyozott csattal és pántokkal ellátott album, melynek fő ékessége zöld selyem lepel alatt Széchenyi István édes anyjának, Festetics Julia grófnőnek, művészi kézzel festett arczképe. Követik ezt az akkori ízlés szerint aprólékos műgonddal rajzolt allegóriák s kalligráfiai remeklések, latin, német, magyar nyelven, nem minden hibák nélkül, melyeknek kiigazítása azonban, csak a sorban következő genealogiai táblázatokban válik szükségessé, mint melyek kritika nélkül félrevezethetnének. A címlap kelte október 30-ika (MDCCCXVI) mutatja, hogy a becses ajándék, a család összebeszélése következtében, születésnapj meglepetésül volt a kedves hitvesnek, a szerető anyjának szánva, ki ekkor töltötte be áldásos életének hatvanharmadik évét. Ez emlékönyvben foglaltatik sajátkezűleg írt eredetije azon költeménynek: «Ha mind azt, mit szívem érez», stb., melyet Széchenyi István édes anyjához írt s Toldy Ferencz, mint meglepő fölfedezést, oly nagy örömmel közzétett. Ez adott alkalmat Wurzbach biographiai lexiconának is, hogy Széchenyinket, hadi tetteinek s egyéb érdemeinek méltatása után, egyuttal, mint költőt is örökítse meg. Ha ismerte volna a buzgó osztrák krónikás Széchenyink amaz ifjúkori verselményeit, melyeket a német

múzza ellen elkövetett s melyeket más alkalommal nekem volt szerencsém (*Gróf Széchenyi István, mint aesthetikus* cím alatt) bemutatni: öröme bizonyynyal még teljesebb lett volna. Egyet gróf Zichy Géza szabadon magyarrá fordított a nemzeti casino számára. Azon meleg rokonszenvnél fogva, melylyel a Széchenyi-család majd minden tagja iránt viseltetnünk kell, nem tagadhatjuk meg érdeklődésünket azon, bár technikailag gyarló s eredetiségre talán gyanús, többi emlékverstől sem, melyek alatt ily neveket olvasunk: Gróf Széchenyi Lajos (magyar és német vers); Louise Gr. Széchenyi, Geb. v. Clam u. Gallas; Francisca Széchenyi, verehlichte Batthányi; Sophia Széchenyi verehl. Gr. Zichy; gróf Széchenyi Pál; Gräfin Széchenyi, geb. Lady Carolina Meade; Maria Freyin v. Mesnil; Josepha Freyin v. Mesnil, ver. Gr. v. Cebrian és: gróf Botthány Miklós.

Köztök van, a mint látjuk, az a Meade Carolina, irlandi lord Clan-William leánya, ki Széchenyinek annyi szívfájdalmat okozott s kinek halála évfordulóján ő is mindenkor a csillagok honába vágyódott. Gyengéd kis német sonettjét legyen szabad (gyenge fordításban) ide igtatnom:

Elvesztve támaszom szülő anyámban
Elárvult élttem kora reggelén,
Benned, dicső egy angyal alakjában
Az elvesztettet újra föllelém:
A kegyes ég, mengszánva szenvedésem,
Vigaszt és támaszt itt rendelt énnékem.

De forduljunk egy másik iratesomóhoz, mely a legszebb családi élet varázsán kívül, egyuttal közérdekűnek is ígérkezik s mindkét szempontból igazolni fogja kíváncsiságunkat.

Nem egy, de öt jókora csomaggal van dolgunk. Mind Szechenyinek katona korában szüleihez írt, közben már megsárgult s nehéz olvasatú leveleivel van megtöltve; kiegészítve volt parancsnokainak igen érdekes és jellemző néhány tudósításaival.

Röviden ohajtanék szemlet tartani fölöttök.

1809. A győri ütközetről (1809 július 14. 15.) s magyar fölkelő hadseregünknek híres visszavonulásáról emlékezetes év! A francia hadjáratok alatt a magyar nemzet áldozatkészsége folyvást igénybe volt véve. A nemesség, szabad ajánlatképen, mindannyiszor önként megadóztatá magát s nem hall-

gatva, a legválságosabb pillanatban sem, a hatalmas hódító Napoleon csábító szavára, hogy Ausztriától elszakadva, önálló nemzeti fejedelmet válaszszon magának, ellenkezőleg a Mária Terézia alatti példát követve, vetélkedett a királya és alkotmánya iránti hűség megható nyilvánulásaiban. A különben elég szegényletes pozsonyi békekötés után az 1807-iki budai országgyűlés, mely a többi közt Széchenyi Ferencznek a nemzeti múzeumra tett nagylelkű alapítványát is megörökíté (Art. XXIV.), hiába dicsekedett azzal, hogy immár a béke helyre van állítva, csakis ennek megszilárdítására kívánva a tiszta jövedelem egy hatod részét s a serezeknek 12,000 újonczczal kiegészítését (Art. I. és II.), már a következő évben (Pozsonyban 1808.), Mária Ludovika királyné megkoronázása után, az ország védelmenek behatóbb módjairól, a nemesek tömeges fegyverre szolításáról kelle ismét gondoskodni. A nádor, József főherczeg, illetőleg a horvát bán fölhívására, minden nemesnek s a kiket a törvény e nevezet alatt értett, személyesen kelle s a maga költségén sikra szállani (Art. II.) s az előző hadi gyakorlatokon megjelenni; egyúttal az újonczok száma is újra 20,000-re emeltetett.

Ez intézkedések nem hátráltatták a győzelmes imperator előre haladását, ki csatlósaivá téve a lealázott Németország apró fejedelmeit, véget vetve a római szent birodalomnak, a mindenkitől cserben hagyott porosz királyt a tilsi béke elfogadására kényszerítve, stb. stb. szinte akadálytalanul közeledett a Duna felől hazánk széleihez. Május első napjaiban már Bécsben volt s onnét intézte a magyarokhoz föntemlitett proclamatióit, de pár nap múlva, a hős Károly főherczeg ellenében az asperni véres ütközet emlékét már csak tizenötezer emberének árán fűzhette erősen megtépett babéraihoz. (Máj. 21.) Be kelle várnia az Olaszországból hozzá siető mostoha fiát, Beauharnais Jenő vice-királyt, ki viszont János főherczegben talált (Sacilénél) méltó ellenfelére, de ezt Győrnél mégis legyőzte, június 14-én. Mindkét főherczeg aztán (július 5—6-án) együtt vívott meg vele a wagrami csatateren, mely a két testvér versengéséről s egyiknek igaztalanul gyanúsított megkéséséről lön történelmileg hírhedté s mely a további nagy veszteségekkel járó schönbrunni békekötést vonta maga után. (Okt. 14.)* A két katastrophá-

*) 2000 □ mérföldet s három millió lelket vesztettünk, a hűség tiroliai s Hofer András galád cserbenhagyásával.

nak, Aspernnek és Wagramnak, tehát három-három heti időközben, mintegy közepére esik a győri ütközet, melyben a híres 74 éves Alvinczy tábornagy vezénylete alatt a 8000 főnyi, de fegyelmetlen és készületlen nemes hadsereg (a magyar insurrectio) is részt vett. A még rosszabb véget is veendett szomorú eseménynek pedig egy báró Meskó tábornok parancsnoksága alatt álló, 5000 főnyi hadosztálynak tíz ágyúval magatartása, illetőleg megmentése, képezte egyik kiegészítő mozzanatát.

A trón és haza ily veszedelmében gróf Széchenyi Ferencz, ki ellen csak az imént egy nem kevesebb, mint 34 vádpontból álló jóladás jött föl Bécsbe, mely elég hosszú idő múlva (1811-ben) nyert csak elintéztetést, mind a három fiát, a huszonnyolcz éves és már házas Lajost, a tizenkilencz éves Pált és legifjabb, tizenhét éves Istvánt, oda állítá a síkra, mialatt veje is, Zichy Ferdinánd, akkor már alezredes, utóbb tábornagy, legutóbb (1849-ben 10 évi várfogságra ítélt) szerencsétlen velencei parancsnok, császári zászlók alatt szolgált.

E napokra vonatkozik a szó alatti levélgyűjtemény. Még ha közönséges ismeretlen emberekről volna is szó, kiket a véletlen ily nagy események sodrába kevert, bizonyynyal felköltené, megérdemelné figyelmünket.

Legyen szabad csak példának okáért egy adomát közbeszúrnom, öreg barátom. Jankovics Antal, volt országgyűlési képviselő társamnak nem nyilvánosságra szánt följegyzéseiből. A most említett hadjárat alatt történt, hogy atyja, Jankovics Pál, a testőrségből önként rendes hadi szolgálatba lépve át, egy erdő szélén, hova kémszemlére volt kirendelve, mint svadronyos kapitány kapott parancs következtében, egy félszázad Kimayer-huszár élén, vakmerő elszántsággal neki vágatott a két lovas vadász-, két dragonyos- és két vértesezredből álló franczia csapatnak. Egy pillanat alatt körül volt véve s fogságba ejtetett. Más pillanatban már egészen váratlan az egy dombon tábornokarától s a bajor és württembergi trónörökösöktől köryezett Napoleon császár elé vitetett. A bajorok fogták el őnt? — kérdé a hatalmas úr. — Nem Sire — volt a válasz — akkor nem lehetne szerencsém itt felséged színe előtt állhatni. Hogy hogy? Mert ezredemben becsületszavunkat kötöttük le egymásnak, hogy némettől, ki császáruink ellen harczol, se nem fogadunk el pardont, se nem adunk neki. Erre nevét kérdé. Megmondja. Ön lengyel? Nem. Horvát? Nem, felség, én magyar vagyok.

Hogyan? Ön azon dicső (illustre) nemzetnek tagja s nem szégyenli magát egy német császárnak szolgálni? Az én császárom született magyar király volt, mielőtt német császár lett volna! .. Átvette aztán a szót Lefebvre tábornagy s az ő elszázi jargonjával faggatni kezdé, a hadak állásáról, erejéről stb. Mindezekről a fogoly egy szót sem tudott. Napoleon azzal vetett véget a jelenetnek, hogy magát jobban értesültnek vallá s minden csapatot s hadosztályt szám és név szerint elősorolt, melyek (ezt biztosan hozzá tévé) nem fogják őt akadályozni, hogy két hét múlva Bécsben legyen. Ezután fejével intve, elbocsátá a badi foglyot, kitől az első feleletet megnyerte a magyarokhoz intézendő fölhívására. Ez a Jankovics aztán Franciaországban, ott lakó gazdag rokonainál, szinte második otthont talált s a katonai pályán nem szerepelt többé.

Nem így tett a még sokunknak élénk emlékezetében élő veszprémi Hunkár Antal. Ez, mint kapitány, a Győr melletti szabadhegyi csetepatén fején és arczán kardcsapásoktól megsebesítve, szintén fogságba esett, de francia sebészek által ugyesen meggyógyíttatván, még mielőtt becsületszavát lekötötte volna, egy kedvező pillanatban, övéihez visszaszökött. A háború után a Lipót-rend keresztjét kapta meg, melyet József nádor sajátkezűleg tűzött mellére. Ezt a kitüntetést is azzal kellett megszolgáltatnia, hogy a Duna jegén át egy óra hosszat «lulláztatta» magát lélekvesztőjén, mit a főherczeg látesövön nézett ablakából.

Az 1847/48-ki pozsonyi (utolsó) országgyűlésen ez a most említett Hunkár, mint Veszprém-megye követe s az ifjú huszártiszt, gróf Széchenyi István, mint Moson megye követe s Kosuthnak nagy ellenlábas, fognak ismét egy téren, a közhaza szolgálatában, találkozni.

A veszprémi követ élte alkonyáig s a forradalom alatt is megóvá személyes bátorságát s szabadságszeretetét, a november 18-iki kerületi ülésben a titkos szavazásnak (választásoknál) indítványozásakor kijelenti, hogy ő soha nem félt és se alulról, se felülről nem enged magára nyomást gyakoroltatni. Erre a mosoni követ: hogy ez még nem is dicsérni való tulajdon, mert a bátorság oly kelleke minden valódi ferfinak, mint a bőre. Azonban, ellent nem állhatva gunyolódó vénájának, emlékezteti a fölszólalót, hogy egykor a győri csatáról még is csak mind a ketten szépen megszaladtak. Zokon vette ezt az

idősb bajtárs s egy igazságtalan szemrehányással vágott vissza, de hisz ő, mint mondá, ott megállotta helyét a csatatéren, míg az ifjú mágnás urak, köztök Széchenyi is, gyors paripákon száguldoztak széjjel, meg sem állva Komáromig. Ez bizonyítást kíván, kiáltott föl a sértett gróf: a követ úr, mint igazi magyar nemes még bátorságra is privilegiumot vesz magának s nem tudja, hogy a mi engem illet, én nem is lóháton, hanem csónakon jutottam el Komáromba. A mérgessé válható szóváltásnak elnöki rendreutasítás vetett véget. Különben mindig megbecsülték egymást.

A dolog pedig, hogy el ne ejtsem elbeszélésem fonalát, így történt. A Meskó tábornok insurgens hadteste, 5000 ember, egészen el volt szakítva a győri várórségtől s úgy János főherczeg, mint a nádor hadseregének zömétől. Egy hajszálon függ, hogy az egész csapat, élve vagy halva a franczia fővezér, Beaucharnais Jenő herczeg kezébe ne essék, teljesebbé téve ennek elég könnyű győzedelmét. A francziák, részokról csak is 900 főnyi veszteséget vallva be, a mi részünkről szembe tűnő hazug kérkedéssel 3000 halottat s ugyanannyi fogolyt emlegettek, noha egészben csak 35,000 emberök állott volna szemben, a mi 45,000 emberünkkel. Hogy csak idáig volt, azt Voith őrnagy, tábornoki főnök hihetetlen erőfeszítéseinek s előrelátó gondos intézkedéseinek köszönhattuk. Íratainkhoz mellékelve van igen részletes jelentése a hadi tényről, melyet Ferencz császár és király kíváratára szerkesztett s másolatban gróf Széchenyi Ferencznek is, különös tisztelete jeléül, megküldött. Ez érdekes okíratot, mint bizonyynyal tanulságos hadtörténelmi adalékot. talán nem hibáztam vele, hogy közzététel végett a mi katonai szaklapunknak, a *Hadtörténelmi Közleményeknek* engedtem át. *) Egy helyet azonban itt kell belőle kiemelnem. Nagy fontossággal bírt akkor, József nádornak, a magyar fölkelő hadsereg főparancsnokának, biztos és gyors tudomására juttatni a Meskó hadtestének mozdulatait s a módokat és eszközöket, melyek az újra egyesülést lehetővé s a további műveleteket kivihetővé tegyék. Minthogy a Dunának mindkét partja egész Gönyőig ellenséges csapatoktól volt megszállva s ezek

*) A m. tud. Akadémia hadtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti Horváth Jenő, honvéd őrnagy. A közlemény megjelent 1894 ápr. (XXX. sz.) jó magyar fordításban.

előőrsei a Rába és Rápcza mentében is, minden lépten-nyomon előbukkantak: képzelhetni, hogy bátorság és a szemességnék, valamint az előre látásnak nem kis foka kívántatott ily megbízatáshoz. Nem közönséges kitüntetésnek vehetjük tehát, bár az emberek később is alig beszéltek erről, hogy e kényes megbízatás az ifjú gróf Széchenyi Istvánt érte és hogy ő abban, minden várakozásnak megfelelő módon járt el. Csónakon sikerrült, bizonynyal életveszélylyel, a vizeken átkelnie, éjnek, szürkületnek idején, ezer veszélyek közt gyorsan (már jún. 15-én) és titkon jutnia el rendeltetése céljához. Az a levél, nagyítás nélkül mondhatjuk, akkor több ezer emberéletet foglalt magában. Az óhajtott találkozás és egyesülés július 13-án, az ellenség háta mögött ment véghez. Mások ünnepeljék a «megöltek véreivel ragyogó szerencsét»; mi a humanitás barátjai, ne késünk az emberélet megmentőinek emelni piedestált! . . .

A derék Voith ez érdemeért, melynek eredményei sokkal fényesebbek lehettek volna, ha intézkedéseit pontosabban teljesítik, a Terézia vitézrend kis keresztjét kapta; nem tartozott a kegyelték közé. Széchenyi főhadnagy pedig, a nádortól egy körlevélben való nyilvános megdicsértetés kitüntetésében részesült; Meskó a comandeur-keresztet kapta s még változó szerencsével folytatta pályáját.

Győr vára, ósdi bástyaival, rövid ostromra föladta magát, június 22-én.

Meg kell még említenem Mecséry altábornagyot, ki meg nem elégalve eddig szerzett babérait, fejsebei mellett is újra szolgálatba állott s mint a dunántúli insurrectio főparancsnoka osztozott a szerencsétlen hadjárat gyér dicsőségében s erre vonatkozólag azt mondá, hogy viszontagságos egész életében annyit soha nem szenvedett, mint ez idő alatt. Talán nem szabad elhallgatnom még gróf Keglevich tábornokot, kit Voith is, Meskó mellett, mint külön lovas-osztály parancsnokát említ.

Mindezek nagyságok, tekintélyek voltak akkor az ifjú gróf Széchenyi előtt; utóbb nagyobb kritikával ítelt felőlök.

De miután az előadottakban a kellő háttért igyekeztünk megszerezni magunknak, vegyük most már sorba magának Széchenyi Istvánnak szüleihez írt s kegyelettel megőrzött leveleit.

I.

Első levele április 11-én kelt, kétségkívül még Czenken a szülői házban. Ámbár atyjok maga elkísérte fiait az állomásra s áldását reájok adta: a jó fiú indítatva érezte magát, még egy búcsuzó levelet hagyni hátra, melyben megköszöni az atyai házban élvezett számos jótéteményeket, melyeket nem szóval, hanem tettekkel akar meghálálni, mert a pályának, melyet választott, becsületére, s jó szülőinek örömeire fog válni. Követve ezek példáját, az erény útján s a keresztyén vallás útmutatásai szerint fog mindenkor élni, megvetve az újítók divatos tévtanait, könnyű szívvel viselve bármily földi szenvedéseket, stb. Szülőit mindig megnagyságolja: Euer Gnaden bester, Vater, -- s a végén soha sem mulasztja el, áldásukat kikérni. Neve aláírásához: *Ihr dankbarster Sohn Stepheerl*, hozzá teszi mindig némi tüntetéssel: *Oberlieutenant beim General-Quartiermeister-Amt*.

Azután (kelet nélkül) sietve megköszöni az ajándékba kapott lovat. Erre egynél többször is volt még alkalma.

Hasonló érzésektől áradoz az édes anyjához írt levél, melyet nagy elfoglaltsága miatt, éjszaka kellett írnia. Euer Gnaden, Theuerste Mutter! Megértjük ebből, mily fáradságos az élete. Hajnalban fél háromkor már talpon van, s csak éjfél után feketik le, mert jókora sommákról még számadásokat kell írnia. Készül az ellenségre, helye, melyet védeni fog, már ki van jelölve, de biztos benne, hogy kötelességét királya és hazája iránt, mindig pontosan le fogja róni. S hasonló érzület uralkodik az egész táborban, mely a sánczok közt dolgozó parasztokra is áthat: mind jó kedvvel várják Gomez altábornagy (főfelügyelő) megérkeztét, s az ellenség közeledését, stb.

Atyját is, 5-éről (június) biztosítja, hogy a folytonos zaklatások legkevesebbé sem csökkentik bátorságukat, s a legjobb kedvvel néznek a halálnak is elébe. Köszöni ismét a lovakat, melyekre különben legnagyobb szüksége van, mert ezredese folyvást sarkalja, esetleg ily célra pénzzel is kínálja, minthogy többi tisztársainak kevésbé van módjokban jól felszerelni magokat. Köszöni a küldött 25 darab aranyat is, melyet ingébe fog varratni, hogy megtalálja, ha valami bajba kerül, stb. Szülői példája, a hit és erkölcs, s a király és haza iránti hűség vezetik minden léptét, stb.

Június 7-dikén ugyanily hangulatban ír, csak hogy nagyobb sietséggel; mindinkább közeledvén az idő, melyben végre nagyobb eseményeknek néztek elebe.

Föltűnő, hogy magáról az ütközetről, melyben pedig részt vett, aztán meg arról a fontos küldetésről, melyet főntebb említettünk, egy szót is alig írt. Nem feküdt természetében a dicsekvés, még szülői előtt sem, kik pedig lesve várták s forrón ohajtották, fiaiknak minden téren leendő kitüntetését. Bizott abban, hogy az ilyfélekét inkább mástól, mint közvetlen tőle tudják meg. S úgy is történt.

Voith őrnagynak már ismertetett hivatalos jelentéséből s külön atyjához, Széchenyi Ferenczhez is menesztett tudósításából kell e hézagot kitöltenünk. Ugyanennek, a család igaz tisztelőjének egy későbbi leveléből tudjuk meg azt is, hogy az ifjú István gróf abban a hadi tanácsban is jelen volt, melyben a hadsereg helyzete s különösen a fölkelő nemes hadseregé behatóan megbeszéltetett, minek következtében a csatlakozás Chasteler marquis hadtestéhez szerencsésen végre is hajtattott Kis-Komáromnál, június 20.

Legközelebbi levele, Komáromból, június 18. (hibásan 1808, 1809 helyett) már csak utóhangja az eseményeknek. Nem reménylette, hogy szülőit még látni fogja valaha. Pál is nagy veszedelemben forgott, ő maga kicsi híján fogságba nem esett. Lajossal Erdődy gróf a csata után találkozott, így hát baj nincsen. A veszteség, melyet szenvedtünk, nem oly nagy s a francziák kétszer annyit vesztek s egy ágyút sem vettek el; csapataink legnagyobb rendben vonultak vissza. Az egész szerencsetlenségnek az insurgensek az oka, kik soha még tűzben nem voltak, de többen közülök mégis bámulandó vitézséget fejtettek ki. Hogy is lehetne kívánni, hogy egészen szervezetlen és tanúlatlan új csapatok a leghevesebb granát- és kartács-tüzelést megállják! stb.

Komárom, július 11. Több heti időköz múlva, még nincsenek tisztában az eredmények felől. Pozsonyt, hova ismét mint futár küldetett, mely város épen királyunk ottléte alatt több napos ágyúzást állott ki, ahhoz képest elég jó állapotban találta, de bármi történjék is, úgymond, mindent elrabolhatnak tőlünk, csak azt az öntudatot nem, hogy a király és haza iránti kötelességeinket hiven, becsületesen teljesítettük!

«Király és haza», meg «törvénytisztelet» a jelszavai

a legközelebbi, Komáromból (?) kelt levélnek is, mely azonban egészen más tekintetben válik érdekessé. Bölcs atyja tudniillik arra figyelmezteté, hogy a reá bízott pénzek kezelésére kiváló gondot fordítson, s számadásait lehető legpontosabban vezesse. Ezt az ifjú főhadnagy, fárasztó szolgálata mellett, önszántából is lelkiismeretesen teljesíté. Azonban mi történik? Viszi számadását, minden mellékleteivel, ezredeséhez, báró Ertelhez. Ez ily allocutióval fogadja: Az én föladatom most a sánczokat lehető legrövidebb idő alatt elkészíttetni; ha én időmet számadások vizsgálásával, napszamosok fizetésével s rendben tartásával töltöm el, nem tehetem azt, a mi szükségesebb, s így hazámnak elég jól nem szolgálhatok. Én mind ezeket önre bízom, önnek olyan képe van s olyan a családja, melyben soha egy hitvány nem volt, hanem minden tagja csak az igaz ügynek szolgált s mindenkor kész életet és vért és vagyont a hazának áldozni: én tehát föltétlenül megbízom önben. S ezzel csomagonként oda nyújtá olvasatlan a bankókat. A számadást pedig fölkapta s mindenestül kidobta az útczára. A kezelő tiszt tehát, kit pajtásai tréfából váltig szutyongattak, hogy egynehány százast vagy ezerest csapjon zsebre — fizetett fizetett, s a megmaradó pénzt — olvasva? vagy olvasatlan? — mindenkor visszaadta főnökének.

Kérdés: a lelkes magyar ezredes ez eljárása nem volt-e kicsiben hű kinyomata az akkori osztrák-magyar hadi és polgári administratió egész rendszerének?!

Kérdés: mindenütt oly tiszta erkölcsi indító okok, oly eszményi fölfogás forogtak-e fönn? . . .

Annak a derék táborkari tisztnek van egy rövid levele Győrből május 18-áról Széchenyi Ferenczhez, melyben, mint maga is három gyermeknek atyja, magasztalva említi föl e főúrnak azt a nemeslelkűségét, hogy mind a három fiát kész föláldozni a hazának, s egyúttal ezek legifjabbikával István gróffal való legnagyobb megelégedését adja tudtára azzal a hozzáadással, hogy már profóz-büntetés alatt tiltá meg neki a világos parancs nélküli puskatűzbe menést, hanem adandó fontos alkalommal majd oda fogja küldeni ő maga. «Ha ott marad, így írja — én együtt fogom kegyelmességgel siratni; ha pedig visszajő: akkor mint egy hős fog a világ előtt állani» . . .

Pápáról, nagyobb részt Kisberről, végre Székes-Fehér-

várról augusztus 12 és november 22-ke közt keltezett levelek (kilencz darab), mi alatt a lég csupa bekekötési hírekkel és hozzávetésekkel volt eltelve — inkább országismereti és társadalmi szempontból érdekesek; de egyúttal arról tesznek tanúságot, hogy Széchenyi soha sem pihent, folyvást elméleti és gyakorlati hadi tudományokkal foglalkozott, térképeket maga rajzolt, s a Lipsky-féléket szorgalmasan tanulmányozta, stb. Csak üres óráiban engedett az őket környező vendégszerető uraságok meghívásainak, vadászgatott, stb. De semminek sem örült úgy, mint kedves szülői s testvérei esdve várt viszontlátásának. Az előforduló érdekeseb nevek közül legyen szabad néhányat kiemelnem: Hegedüs, Szily, Petrich ezredes, Maretics őrnagy, Szadetzky altábornagy, gróf Eichelburg, gróf Festetich ezredes, Csohányi kapitány, Mecher altábornagy, Rohonczy, Liebenberg, stb.

Idegeneknek pedig gróf Széchenyi Ferenczhez intézett e sorozatba tartozó levelei, melyekre nagyreszt már hivatkoztunk, időrend szerint a következők:

Győr, május 18. 1809. Báró Ertel alezredes válasza, melyet az imént ismertettünk.

Győr, május 25. Báró Voith őrnagy az enzersdorfi ütközetről, egy 60,000 főnyi ellenséges hadtest (?) megsemmisüléséről. Jó hiszemüleg azt reményli, hogy most már Magyarország meglesz kímélve. — — István a sánczoknál, Pál az irodában dolgozik.

Báró Voith őrnagy főntebb ismertetett levele Széchenyi István küldetéséről, június 14-én.

Szalabér, június 29. Báró Voith válasza a grófnéhoz, kit részletesebben értesít az eseményről, s úgy Alvinczyhoz mint a palatinushoz küldött jelentéseiről.

Tata, augusztus 29. a grófhöz, ugyanarról; de ha a sereg jobb karban lett volna, úgy az eredmény Győr fölszabadoztatása s az ellenségnek a magyar földről kiszorítása leendett, s így igazi nagy érdemet szerez vala magának Magyarországra iránt. De most már ő is csak a békét óhajtja, stb.

A szegénynek be kelle érnie a kitüntetéssel, előléptetés nélkül; s megrongált egészségének ürügye alatt nyugalomba is vonúlt. Utóbb is újra szolgálatba lépve, csak mint ezredes halt meg. (1827.)

Tata, szeptember 11. Ugyan attól, Pál grófnak át-helyezésére vonatkozik.

Ide kell végre foglalnunk a báró Meskó visszavonulásának s a hadsereg zömével való egyesülésének azt a történetthű leírását, melyet különben is ez ismertetésem alapjául vettem. Írója Bécsből november 17-én 1810-ben küldé azt meg hiteles másolatban a grófnak, hogy örök emlékül a családi levéltárban megőriztessék.

Megelőzik ezeket, mint soron kívüliek :

József nádornak Széchenyi Ferenczhez Orosházáról marczius 26-án 1809-ben írt válasza, két fiának magasb tisztí rangba leendő besoroltatása érdekében.

Gróf Széchenyi Pál és István (nevök Czeczenynek írva) főhadnagyokká neveztetésök, április 7-én 1809. Hiteles másolat.

József nádornak elismerő levele Széchenyi István magatartásáról a győri csatában, Tatán augusztus 25. 1809. Hiteles másolat.

II.

Mintegy 18 level 1810 és 1811-ből, átmeneti jelleggel bír. A béke hírek, minőkkel a hadsereg lelkesültebb tisztjeit busítgatók, hamarabb megvalósultak, mintsem gondolták. Az úgynevezett schönbrunni vagy bécsi békekötés (14 október 1809), mely monarchiánkra további súlyos áldozatokat rótt, s a háború folytatásáért rajongó hadvezéreket és államférfiakat, hozzá tehetjük a népeket is, mélyen lehangolá, soha nem hallott, nem reménylett eseményeket, változásokat, elv-megtagadásokat vont maga után. Napoleon a világbékét az ő dynastiája megörökítése árán akarta megvásároltatni. Beauharnais Jozefinnal kötött, magtalan házasságát tehát fölbontatá, s a mi uralkodónk, Ferencz császár és király leányát vette nőül, Metternich ügyes közvetítésével (augusztus 1. 1810). Ünnepléses kézfogás volt ez — állandó szövetsége, mint tudjuk, nem — a legitimitásnak és a forradalomnak.

Mária Lujza császárné, kiről azóta legendaszerű irodalom keletkezett, a legrövidebb idő alatt (marczius 20. 1811) fiörökösssel örvendezteté meg a szárazföld mindenható urát. A győri csata nyerője, de ki a wagrami nagy napon még nagyobb dicsőse-

get aratott, Jenő herczeg, megszűnt közírigység tárgya lenni s az ifjú római király volt, ha megél vala. az új világhatalom örökösévé, esetleg nagyatyja Ferencz királyunk gyámsága alatt, kijelölve. Más volt írva sors könyvében! E nagy változás a helyzetekben mély benyomást tehetett a többi közt, az ifjú Széchenyi kedélyére is, de magába zárja érzelmeit s szülőihez ez időszak alatt írott, különben elég érdekes leveleiben tartózkodik minden kritikától, sőt mellékes megjegyzéstől is. Atyját tartja ilyenekben, mint különben is a diplomácia köreiből még nápolyi küldetése óta (1792-ben) otthonosbat, annyira illetekesnek, hogy előtte mintegy a szót magához ragadni nem is merte volna. E helyett inkább gyermekes érzéseinek, nagy hálájának, közben élénk honvágyának, hivatalos köre s a vidéki élet szűk korlátai közt mozgó kedélyességének enged szabad folyást. Helyenként igazán megható. Világosra vetődve, panaszkodik a rossz szállásról, melylyel magának és lovainak be kelle érnie — mert mint mondja, itt talán még soha katonaság nem volt — de, mint gyakorlati ember, csakhamar tűrhetővé teszi állapotát, saját költségén sőt saját kezeivel is; megtoldja, a mennyire lehet, a szegény közlegénység mamaligáját, s mint-hogy tűrhető korcsma sincs, maga rendez be konyhát, s jobb kosztal és melegebb ruhával vedekezik az uralkodó nyavalyák ellen (július 21. 1810). Anyjához — Euer Gnaden, theuerste beste Mutter! — még szívesebb. Lajos testvérbátyja tudniillik mindjárt a győri csata után haza ment, családi fészkebe, azontúl majd inkább a kir. udvar szolgálatára szentelendő tehetségeit; Pál is lemondott a hadi dicsőségről, s a mezőgazdaságra vetette magát. Már látom — így ír a mi főhadnagyunk — mint szorgos gazdát, az ő kurta nankin öltönyében sürgölődni, majd mint kedves feleségebe (jegyese volt már a szép lady Meade Carolin) fülig szerelmes férjet, sőt végre mint papát is. körülrajongva mind azoktól a kis Palkóktól, kiket én majd mint vén kúraszir nehéz csizmában lépdelve, mint csintalan unokaöcséimet sorban fogok hajszolgatni, csókolgatni: mennyire örülök már előre («gefrenge mich» —) ennek az édes jövőnek. Így hát nagysádnak (édes anyját érte) lesz most egy fia czivilben, egy otthon, s a harmadik a katonaságnál: mind ez így a legjobb rendben van stb. (július 18.)

Egyik levelében (szeptember 12.) valami panaszra fakadt, mely talán kellemetlenül érinthette atyjának gyöngéd szí-

vét. Ennek csak gondolata is élénk fájdalmat okoz neki s megbánást kelt benne. Legnagyobb csapás a mi érhetné, ha drága szülőinek szeretetét, bizalmát elvesztené. De lám minő volt tévedése, harag helyett, melyet érdemelt volna, még nagyobb szeretetet tapasztal. Oh, mily boldog az a fiú, kinek ilyen szülői vannak! stb. (26 szeptember).

Fölötte jellemző, hogy mihelyt egy kis pihenő ideje van, úgy megfigyelésben, mint vállalkozó szellemben is, már a leendő nemzetgazda nyilatkozik meg benne. Körültekint Arad-megye bortermő szelid halmai közt; elbájolja a vidék szépsége, melyet, csinos hasonlattal a föld ifjúságának nevez, míg a hólepte zord Alpések annak vénségét juttatják eszébe; oly melegen érdeklődik hazai termelésünk ez egyik legfontosabb ága iránt, hogy vesz magának (Magyarádon) egy darab elhagyatott földet, melyet majd ménesi vesszőkkel fog kellő módon beültetni, stb. Az ifjú huszártiszt, kire még zivatáros napok várnak a harc mezején — egyszerre azzal a hírrel lepi meg szülőit, hogy birtokos lett, még pedig szőlőgazda, s fölszámítja, hogy rövid évek múlva, minő szüretre s minő nagyszerű jövedelemre lesz kilátása! (Augusztus 24.) E mellett, sajnálva bár hogy jó szülőit s azt a kedves czenki kastélyt, talán hosszabb időn át nem fogja láthatni — «de hát ez a katona sorsa!» — annak is örül, hogy Morvaországba rendelék, mert alkalma lesz új vidéket, új embereket ismerni meg, (július-augusztus).

Ez alatt elkomolyúl a láthatár.

Nem még a pozsonyi 1811/12-ki rövid országgyűlésen, mely az adómentes nemes urak további önkéntes adományait, (liberum oblatum), nem a leendő hanem a múlt háború sebei-nek orvoslására, s ezek nyomában hosszú sorát a Ludovica katonai nevelő intézetre tett hazafias ajánlatoknak kisebb-nagyobb összegekben szinte 286,961 frtig, mely összegbe a császár- és a nádor-huszárezred adománya is foglaltatik, örökíté meg. Hobenmauthból október 3-kán írt levelében föllekesül e példákön s boldognak érzi magát, hogy olyan honfitársakkal dicsekedhetik, a kik méltók még a «magyar névre», kik készek áldozni «királyokért és hazájokért.» stb. (október 3.).

Végre azt a váratlan hírt veszik, hogy az oroszok, kik ellen a francia «nagy hadsereg» megindult, fokról-fokra győznek s gyors és rendetlen visszavonulásra kényszerítik az eddig

mindig győzni szokott francziákat (okt. 5.). A poroszok már hadi lábon. Ők is várják a parancsot.

A nagy fordulat, mely bekövetkezik, ismét a tettek mezején fogja találni Széchenyinket.

Idegentől két vagy három levél van e sorozatban. Vlasics ezredes (utóbb bán) nagy dícsérettel emlékezik Széchenyi Ferenczhez írt levelében fiáról Istvánról. «Minden erkölce ez ifjú úrnak — így ír — bizonyossá teszi, hogy Hazánknek és Excellenciádnak reménységét bőven be fogja teljesíteni.» (1810 május 26.) Mehrfeld ezredes pedig, ki később mint tábornok váratlanul hadi fogságba esett s közvetítő szolgálatra használtatott, arról értesíti, hogy örömmel átveszi ezredéhez. (1811 május 5.) Találunk egy hiteles nyugtát is 3000 frtról s egy új huszár egyen-ruháról, a «csere» árában, akkori szokás szerint.

III.

Ez a sorozat a legtartalmasabb s mindnyájok közt legérdekesebb. A világtörténet egy olyan forduló pontja esik belé, minő a lipcei ütközet volt. Az a szakadatlan láncolata a csatáknak, melyet egybefoglalva «Völkerschlacht»-nak neveztek el a német történetírók s tőle keletkezik a nagy Németország-nak úgynevezett fölszabadítását. Több mint félmillió ember állott egymással szemben s 2000 ágyútorokból küldé a halált egymásra.*) A francziáknak az orosz hadjáratban föláldozott 500,000 után újonnan összeállított haderejéből 180,000-ből egy harmadánál is több, 68,000 halott és sebesült veszett el; a szövetségesek roppant túlerővel, szinte 300,000-rel üldözték lépésről-lépésre s aránylag szintoly drágán fizették meg győzedelmeiket, a 48,000 főre becsült áldozatok számából, legtöbb az oroszra 20,000, legkevesebb a svédre 300 s egyenlően 14—14,000 reánk és a poroszra esvén. Ne szóljunk a milliókra menő anyagi károkról, pusztulásokról s a minden nagy háború ismeretes, «természetes» utóbajairól.

Széchenyi levelei (61 darab) mind e nagy időszakra

*) A várőrségeket és rezervákat is számítva, bizvást egy millióra tehetjük a két ellenfélnek rendelkezésére állott embertömeget.

vonatkoznak. Ki ne lapozgatná feszült érdeklődéssel, ha bármely honfitársa, egy tűzben állott legegyszerűbb közkatoná futólagos följegyzései volnának is s nem egy Széchenyi Istváné, ki többnyire a főhadvezér, Schwarzenberg herczeg közvetlen közelében a legfontosabb s nem ritkán egészen önálló küldetéseken, ezer veszélyvel és halállal szembeszállva, töltö el e válságos napokat, osztozva a tábori élet minden szenvedéseiben, nem csak átélve, de előbbre is mozdítva az eseményeket.

A borítékot, mely a Széchenyi családi írártár egyik drága kincsét képezi, az öreg Széchenyi Ferencz sajátkezűleg látta el a következő hátrattal: «Briefe meines Sohnes Stephan, als er in dem für ganz Europa entscheidenden Kriege des Jahres 1813 und 1814. an der Seite des damals die Truppen aller Alliirten comandierenden Carl Fürsten v. Schwarzenberg gedient und mit Ruhm und Ehre gefochten hat». Akár véletlenül húzzuk ki bármelyiket e leveleknek, nem tehetjük le olvasatlan s nem azon élénk óhajlás nélkül, hogy a többiek tartalmával is megismerkedhessünk.

Baselből 1813 január 1. keltezett az első, melyben mindinkább közeledve a francia határhoz, a győzelem biztos reményével van eltelve. Hüningent nyolcz napon át folyvást lödözték s minden lövést Pappenheim tábornok közelében gyönyörrel szemlélt, nyugtalanul várva e kis fészék bevételét.

Január 3-án már előbbre, Altkirchben van, ellenséges területen.

Nem feledi el újévi üdvözlétét jó szülőihez, kiket Pesten átutazása és a fegyverszünet ellenére, nem láthatott. A fiúi szeretet és gyöngédség ugyanazon megható nyilvánulásaival találkozunk most is, minők eddigelé felköltötték rokonszenvünket. Rövidre kell szorítanunk általános ismertetésünket, átugorva ezúttal a legvonzóbb részleteket.

Kapitánynya történt előléptetését (1814 június 25.) Liebenből tudatja, Prága közelében, röviden. Ezt is inkább atyjának véli köszönhetni, ki folyvást jó lovakkal látja el, mire főparancsnoka, a herczeg, maga is jó lovas, különös súlyt fektet. Különben egész nap ennek lesi a parancsait és semmi egyébre nem ér reá.

Launból, augusztus 18 kán már a szövetséges hadak egyesülésének s Napoleon drezdai helytállásának szelét érzi. Barclay de Tolly, Wittgenstein, Kleist, eddig mintegy különválva

működtek s most Schwarzenberg fővezérlete alá kerülnek, a ki, ha a reá váró nehéz föladatnak megfelel, korának legnagyobb embere lesz. A «szeretetre méltó» Wellingtonról is a legszebb dolgokat hallja, ki a francziákat szépen kiszorította spanyol földről, seregök utolját pedig a Pyrenéusok közé ékelte. Többi közt a svéd trónörökös, kinek kíséretében jó barátja Nesselrode is van, tartja Napoleon legveszedelmesebb ellenfelének. Az ő tábornagya igen kegyes iránta, de kegyetlenül meghajszolja s ha egy lova kidől, azonnal a magáéival kínálja. Tíz mérföldnyire is elküldik s ha patkót veszít, a cseh utak föltörik a ló körmét stb. De hát, szívesen föláldozza nem csak lovait, hanem saját csontjait is; csak az emberiség javára essék!...

A kiállott fáradalmakról nyújt némi fogalmat következő, prágai, augusztus 31-én kelt levele. «Elvesztettem köpönyegemet. (Egy kozák vitte el.) 14 napig úgyszólván takaró nélkül voltam, szörnyen áthültem s nyomorúlt beteg vagyok. Mindnyájan igen sokat szenvedtünk. Az éghajlat ellenünk van. Egy perczre sem állott el az eső s ágyúink a mély útakban megsülyedtek. Így nem foglalhattuk el Drezdát s Napoleon, ki eddig még mitsem tudott a mi mozdulatainkról, Bautzenből, egész seregével bement (26-án délben). Minden fáradtságunk hasztalan volt s 6000 emberünk esett áldozatul a legjavából. Másnap (27-én) a harcz újra kezdődött, emlékezetes nap mindannyunkra, de különösen reám nézve. Olyan hideg volt, mint téli időben s folyvást esett, úgy hogy tíz lépésnyire nem lehetett látni; reggeltől estig hideglelésem volt, ember nem képzelheti, mennyit szenvedtem s e nap eredménye az, hogy Barclay de Tolly (az orosz hadvezér) Schwarzenberg parancsait nem fogadta meg, neki Pirnáról támadni kellett volna, mi pedig megtartottuk állásunkat, melyből az ellenség semmi áron ki nem bírt mozdítani. Az a bajunk volt azonban, hogy csapataink három nap óta mitsem ettek s visszavonulásra kaptunk parancsot. Az eső még egyre esett, az ellenség folyvást nyomunkban s ha sikerül neki Kulmot hatalmába keríteni, hadseregünk nagy részét elvesztjük vala; de mi, bár rémületes veszteséggel, minden pontnál visszavertük. Döntő ütközetre, mind a két fél teljes kimerültsége miatt, alig van kilátás. Minden jót reménylek, de attól félek, hogy az egyenlenség (!) nagy ártalmunkra lesz. A csatában legjobb lovamat elfogták, rajta volt podgyászom is s minden pénzem», stb.

Ez ütközetben Moreau — e szerencsétlen, kit a forradalmi elvekkel s Napoleonnal való meghasonlása az ellentáborba hajtott — mindkét lábát veszíté; (Bele is halt), Andrássy és Máriássy pedig halva maradtak, Gyulai és Friesenberg megsebesültek. Egyébiránt a mi veszteségünk — így végzi tudósítását — jóval csekélyebb, mint a francziáké.» Bocsánatot kér, hogy több részletet nem írhat, de nem bírja már. Kéri szülői áldását. Ez, mint tudjuk, elengedhetetlen befejezése minden levelének. A francziák Napoleon hanyatló szerencséjének egy utolsó föllobbanását ünnepelték a hadi tényben, veszteségüket csak tízezerre, ellenfeleikét háromszor annyira becsülték. Többek közt Murat fogságba ejtette Meskó tábornokunk 10,000 főnyi hadtestét stb.

Széchenyit akkor is a lélek táplálta; beteg testének engedelmeskednie kelle. Egy napi pihenés, olykor pár órai is, elég volt neki, hogy ruganyosságát visszanyerve, új meg új erőfeszítésekre vállalkozzék. Hol nagy örömmel előre, hol nagy bosszúságára hátra nyomulva, egy ily alkalommal (szept. 17.) Teplitzet mondja Európa legérdekesebb pontjának, mint a hol akkor a szövethető nemzetek (!?) összes képviselői s fejei együtt valának, de oly módon, hogy közvetlen érintkezésben kell velök elni, s minden feszesség, szolgálati viszony s rangkülönbség mintegy eltűntnek látszik. A levegő azonban itt is büzhödt páráktól van eltelve; a mezőn még temetetlen hevernek halottak és sebesültek, teljes hiány van mindenben, a hadsereg szerfölött nagy, az utak elromlottak, az élelmező szekerek fennakadnak, nagy drágaság, stb.

Ugyan onnét szept. 21-én részletesebben leírja a hadviselés módját. «Lassan mozdulunk előre, a jó ügy bajnokai, míg Napoleon az ő seregevel annyit masiroz ide s oda, hogy az nem sokára egészen elfogy. Egy nap sem múlik el valami csetepaté nélkül. A francziáknak nincs már élelmők, lovaik elhullanak az úton, úgy hogy a világbéke helyreállítását most már talán remélhetjük. Ez az egyedüli módszere a francziákkal való hadakozásnak, mert *rendes csatásorban*, ezt meg kell nekik adnunk, sokkal gyorsabb és biztosabb átnézetők van, míg mi apróbb támadásoknál vagyunk előnyben. S ezt annyira érezzük is, hogy nagyobb csatába, minő p. o. a drezdai volt, nem is egyhamar fogunk bele ereszkedni. Itt van az a férfiú — így folytatja, — a kit csak most tanultam megismerni, kiben

föltétlen bizalommal a siker biztosítékát látom. Ez a bámulatra méltó Schwarzenberg, kinek velem együtt minden jól értesült, egyedül fogja érdemül felróni a többiek, úgy mint Blücher és a koronaherczeg (Bernadotte) hadi tetteiket is. Mert ezek már nem léteznének, ha Schwarzenberg az őlassú, de kombinált mozdulataival Bonapartét úgy el nem ámitja, hogy ama kettő irányában teljes tétlenségben maradt. Így Kulmnál voltakép ki volt a nyertes? Becsületem szentségére mondom, hogy ha a mi tábornagyunk nincs, soha sem látjuk többé a mi armádiánkat. Hallatlan nyugalommal, hidegvérrel bír. Mindenki más-más fogalmat alkot magának róla, mint egykor Wallensteinről vagy Laudonról. De, valamint ezek páratlan hadvezérek, a mikor egy egységes hadseregnek az elén állanak, épen oly utolérhetetlen példánykép ez a Schwarzenberg, a kinek úgy végbevetetlen becsvágyó Barclayt, Wittgensteint s a többieket kell összetartania, kik mind nem szívesen állanak egy osztrák tábornagy alatt, s kiket csak higgadt jószágával kenyszerít az engedelmességre. Mily nehéz jól kijönni az orosz császárral, a porosz királylyal, aztán az angolokkal, kik szintén bele akarnak szólni a dologba, s mily nemes lélek az, mely mindent föláldoz, csak hogy az egyetértést föntarthassa! Így a kulmi győzelem dicsőséget is átengedte nekik stb. Nemreg mindnyájan láttuk Bonapartét, a ki egész kíséretével a nallendorfi magaslatokon állott, hogy az átkelést erőltesse; de nem sikerült neki, mert mozdulatlan állottunk, mint a sziklák. Igazán tréfás dolog, mit nem tesz ez a becsvágy. Látjuk a halált előttünk, mögöttünk, mellettünk, s megálljuk helyeinket» stb.

Mint vesszszük észre, a győzelem előérzetében ekkor már szerették a rettegett Napoleon császárt ismét csak Bonaparténak nevezgetni. Szechenyink nemes lelkében is csak később ebredt föl a bukott nagyság iránti rokonszenv, még pedig a közvetlen környezetében uralkodó általános diadalittasságnak közepette.

Közelednek már Lipcséhez, azon föltevésben, hogy mire oda érnek, talán nem is fog létezni franczia hadsereg többé. Ez azonban létezésének még majdnem egy időbe eső négy csatában adta igen nyomatékos jeleit. Ezeket a történetírók ily sorrendbe foglalták: Wachau, Connevitz, Lindenau, Möckern.

Még Altenburgból okt. 13. a mi tudósítónk Wittgenstein

és Klenau hadtestek vitézségéről emlékezik meg, mely elől a francziák csak további hátrálással menekülhettek. Nagy számmal vagyunk, — írja, s oly jó szellem uralkodik köztünk, hogy most már igazán alapos reményünk lehet az óhajtott béke gyors helyreállításához. Katona létére is forrón óhajtja ezt, mert hihetetlen, mennyit szenvednek ők, az egész hadsereg, s a szegény föld népe stb.

Jó későn kapunk csak hírt a világdöntő lipcsei napokról, melyek alatt az egész tiszttikarral együtt egy fokkal előbbre s így ő maga az első kapitányságra lépett, — mely rangban aztán, ki hitte volna, mindvégig megmaradt!

November 6-án jut végre Frankfurtban biztos fődél alá, jut hozzá egy asztalhoz és tollhoz, hogy jó atyját az átéltekről értesítse. «Borzasztó, rémületes napokat éltünk át. Istennek hála, túl vagyunk rajta; de a nagy föladat jó része még hátra van. E napokban nem volt egy ember, ki bajról s egyúttal szerencséről ne beszélhetne; nekem egy támadásnál, melyben szegény Schlick egy muszkától oly csúf arcvágást kapott, (félszemű lett tőle, szabadságharczunk ismeretes, nem is ellenszenves alakja); egyéb bajom nem történt, minthogy a hátamba, szó sincs róla, igen tisztességes sebet illesztettek, a lovamat pedig ellőtték alólam; de sikerült ez alkalommal az én tábornagyom bizalmát és bajtársaim szeretetét kiérdemelnem.» Különben egy darabig Blücherhez volt beosztva. Óhajtja, hogy a Rajnán átmehessünk. «Wohl über der Rhein» — mondja egy ismeretes német költő szavával, s hogy előnyös békekötést csinálhassunk. Az ilyfajta (!) háborúk, úgy vélekedik, sokkal ostobábbak s barbár módon vadabbak, semhogy a legörjögőbb ember is a világon tetszését lelhetné bennök. Az úton Lipcsétől idáig legalább 15,000 holttest s 10,000 ló fekszik szét-szórva; kocsin vagy lóháton keresztül kell rajtok tipródni. Nincs falú az egész környéken, mely fölgyújtva s kirabolva ne lett volna, oly szörnyű látvány, mely igazán minden fogalmat fölülmúl stb.

Kénytelenek vagyunk itt magunkat felbeszakítani, hogy a szembetünő hézagot, mely épen Széchenyinek legnagyobb fontosságú, de általa elhallgatott hadi tényére vonatkozik, egy más forrásból egészíthessük ki.

Ez gróf Zichy Ferdinándnak, nejehez, Széchenyi Zsófiához, a Rajna mellől, az események színhelyéről írt tudó-

sítása. Lampertsheim, Mannheim mellett, nov. 15. 1813: — —
 «Meg nem foghatom, hogy Stepheerl (ez volt neve a család körében, s még Ferencz császár előtt is) mitsem szolt róla, ergo nekem kell ezt tenni, mert Neiperg nem tudta. Stepheerlt Schwarzenberg herczeg 16. és 17. közti éjjel Blücher tábornaghoz küldötte, hogy ötet 18-ára az ütközetre meghívja, (mert nálunk az a divat, hogy udvariasan mint valami ebédre beinvitálják az urakat). Eljárt megbízatásában s egyúttal átvitte a parancsot a svéd koronahercegnek is meghívására. Blücher s még inkább Kreisenau legkevesebbé sem bíztak abban, hogy ezt az ingadozó félbolondot (a ki mindig mást tesz, mint a mit kellene) ily lépésre rábirhassák. Ekkor Stepheerl gyors elhatározással (ezt Wurzbach úgy adja, hogy: némi gondolkodás után —) így szol Blücherhez: adjon nekem kegyelmesség egy jó lovat. Mit akar ön, fiatal ember? — kérdi a tábornagy. — Felelet: Rábirom a koronaörököt, hogy jöjjön hozzánk, bármibe kerül is. Tetszett ez az öreg hadvezérnek, s a fontos vállalathoz egy lovat és áldását adta néki. Stepheerl elvágta a koronaörököshöz, kit számos porosz tiszt társaságában talál. Kijelenti ezek előtt szándékát, miszerint a herceget mind a két császár, és a porosz király nevében föl fogja hívni, hogy Lipcse felé induljon. Egyikök azt a kérdést intézi hozzá: vajon van-e ilyenén megbízatása? Megvallja, hogy az bizony nincs; de hogy legfőlebb a saját fejét kockáztatja, mely a közjóért nem drága. Sokat mer, ifjú ember, de hát be fogom jelenteni magam. A bejelentő egy Prinz von Preussen ezredbeli volt; nevét elfeledém. Stepheerl bátran elébe lép a koronaherczegnek, a ki elsőben tagaadó választ ad s utóbb mindenféle kitérésekhez folyamodik. Stepheerl nem veszíti el lélekéberségét, s írást kér róla, hogy a három monarcha meghívását Lipcsére, átadta. Ezt a herczeg megadja; de aztán gondolkodóba esik, visszaszólítja Stepheerlit, behívat egynehány tábornokot. Stepheerl elébe szabja az útját, a koronaherczeg megindul, kellő pillanatban érkezik, s eldönti a lipcei csatát, mely különben menthetlenül elveszett volna.»

Más versio szerint a mi uhlánus kapitányunk nyomatékosan arra figyelmezteté a habozó Bernadottét, hogy koronája forog kockán, ha most a döntő pillanatban az események színhelyén nem mutatja magát, s ha nélküle lesz megnyerve a nagy nap.

Maga Széchenyi, később a pozsonyi dietán, (1844 okt. 28.) mikor a közös teherviselés nagy elvének tiszteletére, — noha ez akkor megbukott, — teljes diszöltözetben rendjeleivel ekesítve megjelent, a Blücher táborába tett azon nevezetes útját érdekesen, nagy hatással mondotta el.

A mindig nógatásra váró svéd örökös (Thiers szerint) 60,000 combattanst hozott a csatatérre; mi pedig Széchenyink hadi pályájának e fénypontját méltó büszkeséggel emlegethetjük. Csakis szégyenkezve tesszük hozzá, hogy ezért kapta a svadrónyos kapitány rangját, s uram bocsá' az orosz Wladimir-rendet.

Erre vonatkozólag jó atyja tudakozódásaira csak annyit jegyez meg, hogy jó szerencse s nem érdem hozta meg azt neki, mint számos kedves bajtársainak. Most már annyi csillagot látunk a melleken, hogy innen s tova kellemesb lesz ily módon kitüntetve nem lenni. (Freiburg, decz. 17. 1813.)

Nem egyszer volt még ezután is csatatűzben. Soha nem lankad lelkessedése s áldozatkészsége a «jó ügy» iránt, melynek szolgálatában áll; de mennél közelebb látja magát a célhoz, annál inkább érzi a merő *kötelesség* és a *vasfegyelem* túlnyomóságát annál a mesterségnél, melynek főfeladata utóvégre is minél több embert megölni vagy megöletni. (Nov. 17.) Különös pártfogásába vette Constantin nagyherceg, s hivatgatja ezredehez; de ő semmikép sem akarná összes bajtársait, a Mehrfeld ezrednél mintegy kerülő úton «prætereálni». Veszteségei közt három lovát sinyli, köztök azt a híres szürkét, melyet az egész tábor megsajnál; 48 órai folytonos lovaglás után egy csetepatén Közennél elesett! (nov. 21.)

Fontos lehetett megbízatása a sveiczi határnál is. A schaffhauseni szorost kelle megvédenie, az általa szervezett nemzetőrség (Landmiliz) segítségével, melyhez hasonlóvá alakítása a magyar insurrectionnak is, akkortáiban döntő körökben szóba jött. (23. nov.) Ideiglenes fegyverszünetektől, békealkudozásoktól, minőkre Liechtenstein herceg volt mindig hajlandó, szinte retteg, mert míg az a farkas él (t. i. Napoleon), az meg nem szelidül soha, a miatt állandó béke nem lesz, s dicsőségének s hírnevének népe utolját is áldozatul fogja hozni (decz. 14.)*

*) Ily ítéletet mond róla legújabban különben nagy bámulója, Wolseley is. (Decadence et chute de Napoléon 1894.)

Manheimből jan. 10. 1814 értesülünk, hogy hadvezéreink közt, kik különben már határozott fölényben voltak, a kívánt egyvetértés és összeműködés még mindig nem volt meg. Schwarzenberg herczeg mitsem tudott Blücher műveleteiről, s végre Széchenyit küldé el ismét, a való megtudása végett. Ez útjában harmadfél napig minden elemekkel, esővel, hóval, széllel, gyalog, lóháton s kocsin pihenés nélkül kelle megbirkóznia. Az öreg Blücher ily izenettel bocsátotta el: «Mondja meg Schwarzenberg herczegnek, hogy folyvást előre masírozok (hisz tudjuk, hogy Marschall-Vorwärts volt a mellékneve), míg egyenesen Párisba nem érek. Az ellenséget, a hol megtalálom, ott támadom meg, s ha végre meglátom a francia residentia tornyait, egy üveg német bort fogok az egészségére kiüríteni.» Ez aztán, — így kiált föl a mi kapitányunk — kedvem szerinti hadvezér! Néhány év múlva, midőn e hősnek ércz szobrát, Potsdamban megbámulta, vén, tudatlan, részeges korhelynek nevezi (l. úti jegyzeteit).

Legközelebbi levelei már francia városokból, Vesoul, Chaumont, Bar sur Aube, Bar sur Seine, Troyes, stb. keltezvék. A francziák, úgy tapasztalja, nem a régiek többé, nem csak nem harcolnak jól, hanem már futni is látta őket. (Febr. 8. 1814.)

A márczius 3-diki levélben oly érdekes részletek foglaltatnak, hogy azokat e rövid ismertetés keretéből is kiszoríthatóknak nem tartom. «Már egészen Páris közelében voltunk,» — így ír egy keserű csalódás pillanatában, — «midőn kicsinyes balesetek, melyeket egy derék hadfi soha el nem tagadhat, s az élelmi szerek nagy hiánya, egy hátráló mozdulatra kényszerítettek. — A tábornagy ismét Blücherhez küldött, mivel nem volt összeköttetésünk. Ezer akadály közt, francia katonáktól és parasztoktól nyúlként hajszoztatva, részint gyalog, részint lovon, hihetetlen sebességgel érkeztem el, Isten segítségével, Fère Champeroise-ig. Senki sem tudott Blücherről és hadtestéről. Istenhez fohászkodva segítségért, ködös éjtszakán leégett falukon, kifosztott kastélyokon át bolyongtam a nélkül, hogy egy lélekkel találkoztam volna. Csak a hold kísért, a felhőkön bágyadtan áttörő fénye mintegy védelmébe látszott engem és lovamat fogadni. Így tartott ez reggelig, míg végre katonákra s ezek nyomán Blücher tábornagy hadseregére akadtam, a ki tőlünk egészen különválva egyenesen a Párisba vezető

országútnak indúlt, s nagy kockázattal járó, hihetetlen gyors előhaladással (!) a francia seregnek mindig sarkunkban járó zömét meggátolá abban, hogy jókor utolérhessen. A Marne partján találtam őt, melynek hídjai légbe voltak röpitve, s így útunk a már csak 12 órányi távolban levő fővárosba el volt vágva. De két óra alatt semmiből ott termettek ismét a hidak; s abban a föltevésben, hogy Napoleon egész erejével reánk fogja vetni magát, gyorsan, de biztosan haladtunk előbbre; a napnak búcsuzó sugara, mely éltető melegével állás foglalásunkat jóváhagyni látszott, utolsó emberünket is már a makacs folyam túlsó partján találta. De erről mitsem tudott a mi csak 38 francia mérföldnyi távolságban álló hadseregünk. Mentem tehát Chalons felé, mindenütt Vinzingerode és Bülow előőrseivel találkozva, kikkel együtt Blücher legalább 120 ezer emberrel rendelkezett. Ezt Meauxban hagytam, hol sziklaszilárdul áll s várja a herceget. Hírül viszem ezt neki, kinek e közben is egy szerencses kisebb találkozása volt» stb.

A bivouac-élet nem kevésbé érdekes rajzát nyerjük a Pougy mellett szabad ég alatt, márcz. 22-én írt levélben. «Pompásan megy ismét minden» — így ír, új kedvre gerjedve, — «s a jövőbe vetett legszebb reményeink feledtetik velünk az átélt rossz napokat. Vitéz csapataink nagyon szétszórva valának, s az egész francia hadsereg ellenünk látszik irányulni. — Végre egyesültünk, s Arsis-nél Napoleon ellen támadólag léphettünk föl. 20-án tehát megindult a csata, egy isteni tüzeléssel a tisztelt francziákra, ki birkanyájként összeszorítva, mindazonáltal, ezt egy Isten sem vitathatja el tőlük, hősökként védték magokat. A mi veszteségünk is, az ő puskatüzöktől elég nagy volt, de az övék rendkívüli, mert egy golyó sem hullott a földre a nélkül, hogy egy lelket szépen a más világra ne szállított volna. A nap, mely egész napon át jótékonyan átmelegített bennünket, már a hegy mögé bujt, midőn egy lovas hadoszlop dühös támadást intézett ágyúinkra s épen arra a helyre, hol az én igénytelen személyem is elhelyezkedett. A sok golyó olyan dühbe hozta őket, hogy mindent vak legyekként halomra döntöttek, kivéve engem; az éjszaka azonban olyan sötét volt, hogy a kozákok, a kik sötétben is látnak, borzasztó szerszámaikkal előtörve, visszakergették őket. Nehány ágyú s több száz fogoly esett kezünkbe, s reggel a harc megújítását vártuk,

de csalódtunk, mert ők hagyták el a tért, s mi az égő városba bevonúltunk. Most együtt vagyunk Blücherrel stb.

Legközelebbi levelét ápril 1. 1814. már Párisból írja.

Pár nap múlva, ápril 12-én, már ott ül a francia uralkodók pompás st.-cloudi palotájában. Mélázóvá teszi, hogy a kit nemrég reszketve emlegettek, s megjelenése hírére hosszúra nyúltak a leggömbölyűbb arcok is, az most ilyen véget ér.

Ápril 16-án. Vége van a hosszú harcznak, szépen dicsően ragyog a jövő előttünk, mely nem rég oly sötétnek látszott. — — Szabaddá lett az emberi nem, szabadon szívatja ismét szülőföldre levegőjét. Boldognak vallja magát, hogy a nagy munkában ő is, tábornagya oldalán, parányi részt vehetett. stb.

Ápril 24-én. Csodálkozását fejezi ki, hogy a nyugdíjazott világura oly békén tűri sorsát; senki sem volt oly alantjáró gondolkodású, hogy ily lealázás túlélésére képesnek higgye őt.

Élvezi ezután a világváros gyönyöreit. Megszolgált! de nem sokára Olaszországba készül; honnet első levele Turinban, május 11-én kelt, 1814-ben. Mindamellet, hogy folyvást a «jó ügynek» állott szolgálatában, s ennek végleges győzedelme minden kiállottakért oly teljes elégtételt nyújtott neki: az elűzött királyok visszahelyezése, kimondhatjuk bátran, valami nagy lelkesedésre nem buzdította, magas eszményekért hevülő ifjú, nemes szívét. Keserű csalódások vártak reá.

IV.

Csak 25 levél. Márcz. 28-tól decz. 7-ig 1815. Széchenyinek olaszországi hadi tetteivel úgy vagyunk, mint a többiekkel. Annyira kerül minden dicsekvést, sőt elhárít magától minden érdemet, hogy ismét idegen forrásokhoz kell folyamodnunk.

Széchenyi 1815-ben az 5-dik huszárezreddel (akkor Prinz Regent von England néven) Olaszországban Bianchi altábornagy vezénylete alatt a Murat elleni hadjáratban szolgált. Május 1-én történt, a Tolentino melletti ütközet első napján, hogy ő a második századdal, s az egész lovas üteggel, meg Batthyány alezredes az első századdal s két czúggal, a gróf Starhemberg tábornok hadseregének legszélső jobb szárnyán

állítottak föl. Ezt a szárnyat támadta meg legelőször is az ellenség. A csekély számú huszárok ellen egy egész ellenséges huszárezred és meg egy gyalog ezred a síkságon tömegesen előre nyomult. A támadást balról két lépcsőzetesen fölállított dzsidás század fedezte. Az ellenséges lovasság e kolosszusa, míg ütegeink vészt küldenek soraikba, mindig közelebb és közelebb hömpölygött felénk. Ágyúink most fölthagytak a tüzeléssel; halálos csend állott be a huszárok közt. E perczen gróf Széchenyi kapitány támadót fújat. Ugyanezt teszi a közép soron Souvent, s a jobb oldalon Batthyány. Örömrivalgással rohanják meg a mi huszáraink az ellenséget; vezetőjük Duca di Romano egy előre vágató, Szilágyi nevű közvitéztől sújtva, holtan esik le a lováról. Rövid néhány perc alatt Murat pompás gárdeezrede semmivé van téve. Ez a fényes siker a mi jóval kisebb számú csapatainkra nagy erkölcsi hatással van, szemlátomást emeli bátorságukat. Széchenyi ez alkalomból a sicíliai Sz.-Ferdinánd érdemkeresztet, s utóbb még a szárdiniai Móricz és Lazarus rendet kapta. Áttétette azután magát a Hessen-Homburg huszárokhoz, s ott egész lemondásáig (1826) meg is maradt.

Így emlékezik meg az osztrák *Soldatenfreund* című lap Sz. hadi pályájának e befejezéséről. Szechenyi maga ez eseményekről, szülőihez írt leveleiben, sokkal hidegebben s rövidebben nyilatkozik. Egykori lelkesedése hűlőfélben van; inkább menni mint maradni óhajt (ápr. 29.)

Noviból ápril elején írja, hogy ezredéhez épen egy kis csetepatéra érkezett, de a mely nem sok dolgot adott. Ideiglenesen kapott csak mint számfölötti kapitány egy századot, melylyel előörsön áll, s jól érzi magát. Úgy látja, hogy ez a háború nem komoly háború, végtelenig fog húzódní, s így némi kényelembe akarja magát behelyezni, vagy tíz esztendőre.

San Giustóról pedig, május 5-én, tehát a fönt leírt «affaire» után, azt írja, hogy majd mindennap verekesznek, s századából egy tisztet és sok közembert vesztett. Addig nem is mozdúlhat onnét, míg a hadjáratnak valami biztos jellege ki nem fejlődik; lelkiismerete csak így lehet nyugodt. A nápolyi hadsereg, nem tudni miként, szinte fölbomlott; csata nélkül verjük le őket, s tömérdek hadi foglyaink vannak. Fél a reá váró tetlenségtől, s ez elől szívesen menekülne Schwarzenberg herczeg oldala mellé; de előbb megrongált egészségét kell Bécsben helyre állítania.

Egy nappal később írja, hogy Fermóban ismét csinos kis csata volt, melyben különösen az ő százada, tízszer akkora lovas osztály ellanében, derekasan kitüntette magát. Lova és csákója megsérült, ő maga két lapos vágást kapott. Naponként jó a fogoly, s a nápolyi hadsereg oszlófélben van. De egyelőre naponként verekednek.

Végre Nápolyból, május 21-én örömmel írja, hogy ez a hadjárat is szerencsésen véget ért. Örvend jó szülői viszontlátásának.

Egy kis hézagot kell ezután betöltetlen hagynunk. Legközelebbi levele Párisból van írva, szept. 16. 1815.

Az egész sorozat többi levelei már alig sejtetnék velünk, hogy katona írta azokat. A világfi mellett, ki a legmagasabb köröknek Párisban és Londonban szívesen látott vendége, a békét mindenek fölött becsülni tudó polgár, a tanulni, okulni vágyó hazafi, az ismereteit folyvást gyarapító, figyelmen kívül semmit sem hagyó leendő államférfiú nyilat kozik azokban.

Fölötte érdekes, tanulságos kiegészítését nyerjük úti jegyzeteinek, naplóinak, melyeknek egy kötete a m. t. Akadémia gondoskodásából immár közzé tétetett. (1890.) Csak sajnálnom lehet, hogy annak egybeállításakor e levelek még nem állottak rendelkezésemre.

A huszonöt éves, csataedzett kapitány most is ugyanazon gyermeteg érzelmekkel csügg jó szülőin, mint a tizenhét éves hadnagyocská. A legcsekélyebb dologban is tanácsukat kéri s követni akarja, nagy hálával, köszönettel fogadja minden megemlékezéseket, adományait (okt. 6.). Ez utóbbiak természetesen, mind nagyobb mérvet öltenek, mert úgy Bécsben, mint külföldön, különösen Londonban, a legelőkelőbb társaságokban forogván, kiadásai és szükségletei is fokozódtak. Pénzének egy jó része úgynevezett commissiókra ment el (p. o. burnótszelenczék, csészék, harisnyák, stb., nov. 3.), miket előlegeznie kelle abban a reményben, hogy tömérdek ismerősei, rokonai otthon, nagy köszönettel fogják utólag visszapótolni. Ily csekélységek mellett azonban lóvételek is fordulnak elő, a világ-hírú angol lóvásárokon és versenytéren, de ezeken nem megvetendő nyereségre is van, úgy hiszi, biztos kilátása.

Az angolok utilitarius szellemét próbálja eltanulni; noha tisztában van az iránt, hogy az ő egész életmódjok csak nekik való, s azokat vakon utánozni más emberfiának, a legnagyobb

hiba volna (okt. 15., nov. 1.). Míg a gyárakat sorra vizsgálja s itt-ott saját esze leleményességét is próbára teszi, máskor egész napokat tölt szobájába zárkózva, hogy a nagy szellemóriás Shakespeare műveiben gyönyörködjék, s táplálja velök, mint jó erős «házi kosztal», lelkét, a szépirodalom egyéb terményeit csak könnyű csemegének nézve, (okt. 21.). Financziáit majd otthon fogja Czenken és Somogyban rendbe hozni, s egyúttal a magyar alkotmányt és törvényeket tanulmányozni (decz. 3.). Leder élvhajászatnak semmi nyoma; mindig szem előtt tartja már akkor is a reá váró nagy jövőt. Arról nincs, — nem is lehet — fogalma, miként fogja megtalálni a pálya nyitját; de ifjú vére hullámozása közt világos sejtelmek vannak komoly föladatakról, kötelességekről! Sok mindenféleben, — írja — tökéletesíteni akarom magamat, hogy idővel hazámnak szolgálataira lehessek (szept. 21.). Míg mások több ideig, sőt évekig tartózkodnak külföldön, és keveset vagy semmitsem tanulnak; ő, aránylag kis idő alatt, mindent észre vesz, följegyez, tanulmányoz (nov. 3.).

Londonban vette híréttöbbek között a szerencsétlen nápolyi király, Murat kivégeztetésének. Erről az ottani körökben legellenkezőbb nézeteket kelle hallania. Még nem rég, félig-meddig szövetségesünk, a bécsi congressus pártfogoltja volt e csodálatos operette-király. Sokszinű tarka öltözkéivel, lengő tollas kalapjával, hosszúszerű csizmájával, mely miatt a párisiak egy circus-tulajdonos nevével roi Franconinak nevezték el, — föltűnést hajhászó, minden kalandra kész, a csatatéren vakmerő, a legkitűnőbb hadvezérek egyike.

Széchenyi be volt mutatva udvaránál, melyet véghetetlen neveltségesnek talált, de ily bohóc környezetben is, kivételes hódolattal adózott a királynénak, ki Napoleon legifjabb húga, a szép és eszes, úgy látszik eléggé nagyravágyó, Mária Annunziata volt. (L. Sz. I. úti rajzait.) Széchenyi tánczolt is vele, s szinte el volt ragadtatva általa. Mikor Napoleon Elbát elhagyva, a történelmet ama csodaszerű száz napos uralkodás kalandjával gazdagítá, Murat, úgyszólván hadizenet nélkül fegyvert ragadott, hogy egy második hitszegéssel feledtesse az elsőt. Ekkor állott Széchenyink ismét szemben vele, s vívta ki, a mint elbeszeltük, utolsó hadi babérait. Murat heves csatákban kereste számtalanszor, de nem találta a halált; végre mint szökevény kalózt érte ez utól, egy ellene forduló csőcselék közt rö-

tönzött hadi törvényszék végrehajtói által, kiket maga vezényelt s intett, hogy arczát kímélve szívébe röpítsék golyóikat. (1815 okt. 13.) «Véletlenül — így írja atyjához nov. 3-án 1815 Londonban kelt, különben is nagyon érdekes levelében, — Holland-houseban (London közelében) a híres Fox unokahúgánál, lady Hollandnál voltam ebéden, s nagy meglepetésemre, épen a kivégzett király volt titkára mellett ültem. Ebéd után Napoleon egy nagy arczképe volt, czélzatosan, a kandalló fölött elhelyezve, s az egész család mélyen meg volt általa illetődve. «Mégis szép dolog, hogy az ember érzelmeinek (szabad országban) ily erőteljes kifejezést adhat.» — Kéri ezután szülőit, hogy adjanak valami hírt a szegény Lipona grófnő sorsáról, kitől, megvallja, hogy részvétét nem vonhatja meg. Ily név alatt élt tudniillik visszavonultságában az özvegy nápolyi királyné. (+ 1839.)

Ez idő alatt esett meg a híres Ney marechal, herczeg és pair, Franciaország egyik büszkeségének elítéltetése és kivégztetése is. Segur, az oroszországi hadjárat történetírója, «le héros de la retraite» czímen, Napoleon maga a vitézek vitézének (le brave des braves) szokta nevezni. Volt urát, a már legyőzöttet, voltakép ő köszöntette le, (különben a többi marechalokkal egyetértve) s a visszahelyezett Bourbonoknak hűséget esküdött; de amannak visszatértekor a polgárháborút csak úgy vélte elkerülhetőnek, hogy a reábízott hadosztálylyal, újra hitet szegve, hozzá vissza pártolt. Sorsát nem kerülheté el.

Az úri köröknek, melyekben Széchenyi forgott, főleg lakomáknál bő alkalmak nyílt, mindenféle szerencsefiak kalandjainak, többi közt szakácsadomáknak is jó vagy rossz élcezzel fűszerezett fölmelegítésére. Murat, egy korcsmáros fia, a csapszék mellől, Ney, kinek atyja kádár volt, a műhelyből vergődött föl, mint annyi más a forradalom alatt a nép alsó, de nem legrosszabb rétegeiből, s lettek történelmi alakokká.

Ily sokféle benyomások után Széchenyi végre decz. 14-én 1815-ben otthagytá Londont, s Párison át, hol azonban nem időzött, s nem is szeretett időzni, sietett haza jó szülőihez, kiket 1816 január 2-án szorított ismét, hosszas távollét után, karjai közé.

Levelezésünkben ezután két évi hézag támad.

V.

Ez utolsó sorozatba, 1818 aug. 9-től 1819 május 26-ig 34 levél esik, mind kedves szülőihez intézve, a legkülönbözőbb helyekről. Rómából 2, Smyrnából, hol huzamosabban tartózkodott, 6, Athénből, hová legforróbb vágyai vonzották, 5, Maltából, hol legjobban érezte magát, 3, Messinából 3, Konstantinápolyból, melyet nem bírt eléggé méltányolni, 5, Nápolyból, honnet már hazafelé készült, 2, a többi helyekről egy-egy. Ezek időrend szerint: Ancona, Corfu, Pera, Brussa (törökösen Bursa), Cseszme, Negropont, Patras, Zante, Catania. Elképzelhetetlenek, mai fogalmak szerint, az úti fáradalmak, szállás, elélmezés nehézségei, idő- és éghajlat viszontagságai, penz- és idő vesztegetése, — például a mindig fenyegető pestis miatti hetekre terjedő vesztegzárak, legunalmasabb és legrondább lazaretekben, stb., a melyeknek teljes megadással alávetette magát; sőt néha szinte jó kedvvel, mikor a rövid pihenési időt, olvasmányai mellett, a távol hazára s kedves öveire visszagondolásnak s épületes elmélkedéseknek szentelhette, s túláradó érzelmeinek hosszú levelekben adhatott kifejezést. E levelek szállítása mindenféle kedvező és kedvezőtlen alkalmak fölhasználásával merőben bizonytalan volt, s a későbbi keltűek nem ritkán megelőzték a korábbiakat; mind elég sűrűen átllyuggatva, vagy megfüstölve.

Atyja a bécsi Arnstein czégnél ötezer aranyig terjedő hitelt engedélyezett neki ez útra, nem fukarkodva különben a netaláni tulkiadások, például holmi vásárlások vagy megrendelések fedezése körül sem. Úti társul egy tudós archæologot, Landschützöt, és egy ifjú festőt, Endert, rendelte mellé: amaz a görög nyelvben s római és görög régiségek ismeretében oktatssa; emez nepsimei és tájrajzi adalékokkal töltse meg albumait. Ezek mind naplót vezettek, s alig hagytak egy részlet figyelmen kívül. Velök ment aztán egy szakács, kinek alig nyílt alkalma ismeretei gyarapítására vagy érvényesítésére, egy-egy ven tyúknál vagy pulykánál egyéb soha sem kerülővén kése alá, végre a komornyikon kívül még két inas. Hozzá adva a nélkülözhetetlen kalauzt, a ló- vagy számár-hajcsárokat, egész egy karaván lett belőle. Korábban közzétett naplóiból tudjuk, hogy

jártában il principe d' Ungheria néven ismerték, szolgálták és zsebelték ki az ifjú utazót, kinek olykor-olykor angol úti társak adtak gyakorlati példát s jó tanácsot. Podgyásza mindinkább fölszaporodott; neha külön hajó kellett neki, s jókora ládákban előre haza küldése, gondjainak nem legcsekélyebb részét tette. Angol nyergek mellett, török pipáknak, nargilének, tömérdek legfinomabb nemű dobánynyal, továbbá drága szőnyegeknek, shawloknak s ruhaneműeknek, stb. kellett egymással barátságosan megférniök. Külön mentek a marsalai és cataniai finom borok, aztán meg a keleti rózsás illatszerek, a jó édesanya s a czenki háztartás számára. Majd a télen, meleg családi körben mily jó lesz mindezeket előszedegetni, aztán szóbeli magyarázatokkal kísérendő fölolvadásokat tartani uti naplójából s rendbe szedendő úti jegyzeteiből. Ezekre hivatkozva, kerüli is a reszleteket, s leveleiben sokkal több tért foglalnak el a leggyöngédebb fiúi érzelmek áradozásai, a végzetetlen hála az érdemetlenül reá pazarolt sok jóságokért s folytonos gyöngéd elnézésért, s végre az epesztő honvágy, s legboldogabb viszontlátás éltető reménye. Fordítsunk bárhová, mindenütt ily s hasonló helyekkel találkozunk: «Szerencsétlennek érzem magam, hogy atyámról és anyámról oly rég semmi hírt sem kaptam, mintha már egészen idegenné váltam volna s nem is tartoznám hozzájuk» (aug. 13. 1818). «Ne feledjék soha, hogy van engedelmes fiók, kinek más vágya nincs, mint kedves szülőinek tanácsát kikérni s parancsait követni», «a ki mindig azon lesz, hogy háláját és szeretetét kimutathassa, s ég a vágytól őket viszontláthatni» (szept. 24.). «Egy óra sem mulik el a nélkül, hogy mindkettejökre vissza ne gondolna s őket imáiba ne zárná. Oh bár újra gyermek lehetne! Bizonyynyal nem szerezne szülőinek annyi bajt és gondot, mint a mennyit eddigi rövid életében szerzett. Vegyék úgy, mintha Isten kísértése volna, s bocsássonak meg.» (Nov. 5.) «Önök már megszokták, hogy elnézik minden figyelmetlenségeimet, — vajha kijavíthatnám hibáimat, s újra kezdhetném az életet. De minthogy ez nem lehet, nincs más mód, mint hogy önök feledjék rossz tulajdonaimat, s csak azt vegyék számba, a mi kevésbbé rossz bennem. — Annyi jóság és annyi kegyesség ellenében mily szánandó a helyzete egy háladatlanoknak!» (decz. 21.). Újév napján, születés- vagy névnapokon soha sem mulasztja el érzelmeinek annyszor ismételt kifejezéseit, valamint háláját a vi-

szont való megemlékezésekért. (Aug. 20. és szept. 21.) A hadsereg kötelékében maradását, mely ekkor már úntatta, csak atyja iránti nagy tiszteletének s alárendeltségének kell tulajdonítanunk. «Mindenre késznek fog ön találni, a mit csak kíván tőlem; de letettem minden hiúságról. Akár tüstént visszamegyek ezredemhez, ha . . . kényszerítenek reá. Ambitióm nem terjed tovább, minthogy hivatásomnak, lehetőleg megfelelek. — Mielőtt újra megkezdem a Halbrechts- és Halblinks-et, komolyan meg akarok ismerkedni jószágaimmal s azok kezelése módjával. Nem akarnék szemrehányást vonni magamra, mulasztásaim vagy könnyelműségem miatt: mindent úgy bocsátok át utódaimra, a mint én kaptam. Egyébiránt mindent önre bízok, drága jó atyám. A jó Isten adjon önnek egészséget, s nyugodt életet, bő kárpótlást azokért a percekért, melyeket szerencsétlenségemre, elkeserítettem. Jóvá nem tehetem többé. De önök megbocsátanak nekem, mert, míg én inkább álomban éltem, semmint a valóságban, önök jósága irántam soha határt nem ismert.» — «El kell szomorodnom, ha meggondolom, mi lehettem volna, s mi lett belőlem!» (1819 márcz. 28.) stb. Az apró ajándékok közt, mikkel figyelmét tanusítani igyekezett, a pápától szentelt olvasó, török erszények és tárcza, jeruzsálemi balzsam, rózsaoaj, keleti shawl, berber köpeny, szőnyegek, harisnyák, csészek, egy kő az Achilles sírjáról ne maradjanak említetlen. Atyja viszont a neki szánt czenki fölszerelés leltárával örvendezteté meg.

Azok között, kiknek ez útjában szívességeivel élt, s lekötöztetjöknek érezte magát, Metternichet, Kaunitzékat (Frascatiban), Schlegelnét (Rómában), de mindenek fölött Stürmert és Lützowot (Konstantinápolyban), kik, társaival együtt, szállással, élelemmel, s az élet minden kényelmeivel bőségesen ellátták, kell kiemelnünk; sokat köszönhetett Ottenfels és Hammer útmutatásainak is; egy angol úti társa oly helyeken, hol bankárnak híre sem volt, készpénzzel segíté ki; személyes vagyona biztonsága fölött örködni, hivatottak, hivatlanok mindig ajánlkoztak.

Élményeiről csak keveset mondhattam, minthogy leveleiben is, hivatkozással úti naplóira, minél kevesebb foglaltatik azokból. Konstantinápolyban sokat kellett mulasztania, így többek között a Zsófia-mecsetet, és a serailt nem láthatta. Athént jobban élvezte, álmélkodott az eltűnt nagyság romjain, ásatott is

érdekes régiségeket. Legkimagaslóbb pontjai, úgy látszik, az Olymp és az Aetna voltak. Röviden, de elragadtatással írja le mind a kettőt. Maltában kiállott fáradalmak és nélkülözések után, oly comfortba helyezkedett, hogy szinte Angliába képzelhette magát, de a kék ég, az áldott ég alj s üde növényzet még magasabbra fokozák élvezetét. Leveleit különben, kéri, ne mutassák senkinek, mert bármely idegen azokat olvasva, azt hinné róla, hogy még írni sem tud; (s ebben bizony igaza is volna).

Jegyezzük meg, hogy jó bécsi dialectusban tartott e bizalmas sorok akkor divatos helyesírását, (mondjuk inkább helytelen írását,) vagy sajátos szókötéseit, kiigazítani, s mintegy modernizálni, vétekné tartanók. Himporát törölné le ily pedanteria. Ferencz császár és király, kivel Nápolyban találkozott, nem kedvelte az ilyféle czikornyát. «Redens wie ihna der Schnabel g'waxen is», szokta alattvalóinak mondaní. Ezt az alattvalóját is, kinek e tisztelgésre réglátott egyenruháját kelle kikaparni, szokott nyájassággal fogadá, sőt egy nem remélt küldetéssel is megbízá. Úti kasszáját kelle Rómáig escortiroznia.

Kapitányunk, meghosszabbítva szabadságát, még a tavasz derekán Bécsbe érkezett, s forró könnyek közt omlott jó szülői ölelő karjaiba.

Itt vártak aztán csak reá az igazi megpróbáltatás napjai. Szívélete még csak ekkor kezdődött. Ennek lélektanilag oly mély rejtelseibe már évekké elelőtt, tisztünkhez képest, eléggé beavattuk olvasóinkat. *)

ZICHY ANTAL.

*) Lásd *Budapesti Szemle* 1880. XXII. *Széchenyi és a nők* cz. a.

KÉT OLASZ EPOSZ MAGYARÚL.

Első közlemény.

Műfordítói irodalmunk, mióta Bessenyei és társai s Kazinczy, a magyar nyelv és irodalom megújítására s eszmékkel és műformákkal megtermékenyítésére és az ízlés nemesítésére az idegen irodalmak remekeinek meghonosításához kezdettek, nagyot haladt és gazdagodott. A régi úttörésről s a kezdő érdemes munkákról nem szólva, melyek rég túl vannak már haladva, ha ma széttekintünk irodalmunk műfordítások által nyert gazdagságán, örömmel látjuk, hogy az ó- és új-kor classikusainak legnagyobb része már gazdagítja s termékenyíti a magyar irodalmat, szélesbíti annak látkörét s jótékonyan hatott ízlésünk művelésére, a nélkül hogy nemzeti jellegéből bármit letörült, vagy epen megvesztegette volna azt.

Csak a költőkre szorítkozva, Homért teljesen bírjuk Szabó István érdemes fordításában s újabb magyaros fordítására reményt nyújtanak Baksay fordításának egyes sikerült részletei, a kitől már előbb a Lucanus *Pharsaliáját* kaptuk. Aristophanes Arany remek fordításában, Sophokles és Plautus a Csiky Gergelyében teljesen — tudniillik a mi tőlök fönmaradt — birtokunkban. Maholnap Terentiust is bírni fogjuk. Vergilius s Horatius egyes művei különböző fordítóktól, a legtöbb Barna Ignácztól, többé-kevésbbé sikerült, de mind érdemes és élvezhető fordításokban, a Lucretius *De rerum naturája* s az *Argonautikon*, a fáradhatatlan Fábián Gábor kezéből a miénk, ki már régebb a teljes *Ossiannal*, *Cicero összes leveleivel* s Horatius *Ars poeticájával* ajándékozta meg irodalmunkat. P. Thewrewk Emil fordításában bírjuk a teljes *Görög Anthológiát*, Csengeri Jánoséban *Catullus szerelmi költeményeit*, Aeschylos Orestesi nagy trilogiáját s ugyan tőle várjuk a nagy görög

tragikus többi fönmaradt trágédiáit; míg az egyetlen fönmaradt görög satyr-drámát már megkaptuk Csiky Gergelytöl.

Áttérve a közep- és újkor költészetére, megvan a *Nibelungok éneke*, Szász Károly fordításában, a kitől Dante *Divina Commediájának* is megkaptuk két első részét s várhatjuk valószínűleg a harmadikat, a *Paradicsomot* is; azonkívül a *Pokolt* s a *Purgatorium* első nyolcz enekét Angyal Jánostól s a *Paradicsomnak* szinten nyolcz enekét Csicsákitól, amazokat ugyan rimetlen, de az utóbbit, mint a Szász Károlyét is, a Dante rimés terzináiban. A Petrarca *Sonettjei* is teljesek, Radó Antal fordításában, kitől a mellett Leopardit s egész anthológiát kaptunk újabb olasz költőkből. Shakspere-ünk, összes színművei, kisebb költeményei- és sonettjeivel, valamint Molière-ünk is teljes, legjobb műfordítóink kezeiből, kik közül költői egünk három állócsillaga, Vörösmarty, Arany, Petőfi sem hiányoznak a nagy britt átültetői között. Corneilletől s Racinetől a francziák, Calderontól, Moretotól, Echegaraytól a spanyolok, Alfieritől, Goldonitól az olaszok közül csak néhány darabot bírunk, de mind megállható, részint jeles fordításokban.

Milton *Elveszett Paradicsomát* Jánosi Gusztáv nyújtotta, egy rég elavult prózai fordítás helyett, az eredeti jámbusaiban; a Longfellow *Arany legendáját* s Tennyson *Arden Enochját* is ugyan ő, kiről ma még több mondani valónk lesz. A német Klopstock *Messiását* Tárkányi Béla fordította, az eredeti hexameteraiben. A Moore Tamás bájos ir és nemzeti dalaiból csinos bokkrétával Szász Károly, Byron legnagyobb költeményével, *Don Juannal*, Ábrányi Emil gazdagította irodalmunkat; kisebb elbeszélései közül *Parisina*, a *Chilloni fogoly*, a *Kalóz*, az *Abydosi ara*, *Korinth ostroma*, drámái közül *Manfréd* és *Kain* vannak lefordítva. Tennyson *Király-idylljeit* Szász Károlytól teljesen, közülök külön egy párt, több kisebb költeményével, Csukási Józseftől kaptuk. A teljes Burns-szel Léway József ajándékozta meg irodalmunkat. Longfellowtól egész kötet van készen, kiadásra várva, Szász Bélától. Hugó Viktor *Századok Legendáinak* nagy részét s drámái közül *Ernánit*, *Borgia Lucretiát* Szász Károly, *Ruy Blast* ifj. Szász Béla fordította.

Goethe *Faustját* többen — az első részt Nagy István, Dóczy Lajos, Szabó Mihály, a második részt Várady Antal; *Iphigeniáját* Csengeri János; lyrai költeményeinek csaknem teljes gyűjteményét Szász Károly adta, a Schilleréit ugyan ő,

Vargha Gyulával s Váró Ferenczcel társaságban egyes darabokat mások. Drámái majd mind le vannak fordítva, némelyek csak a színpad számára, a főbbek azonban költői műfordításokban. A Heine dalaiból s románczaiból egész kötetek vannak átültetve irodalmunkba, többek által; legújabban s legteljesebben a *Dalok könyve* Endrődi Sándortól.

A legnagyobb orosz költő, Puskin, *Anyegin*-jét Bérczy Károly jeles fordításában bírjuk; tőle s Lermontofftól több elbeszélő költeményt, a korán elhunyt Zilahy Imrétől *Északi fény* cím alatt összegyűjtve. A svéd Tegnér-, Runeberg s másoktól egész gyűjteményt adott Győry Vilmos, ki műfordításai számban és érdemben egyaránt hosszú sorát a *Fritjof-mondával* kezdette meg. S a finnek *Kalevalá*-ját is nagy részben Fábíán István, teljesen Barna Ferdinánd. S végre, a mi tőlünk térben időben legtávolabb van, kelet: Firduzi nagy eposzának egyes részei (*Szóráb*) — a Mahabharatából *Nal és Damajanti* s *Szaritri* — az örökre szép *Sakoontola* — mind Fiók Károly érdemes és szép fordításában az eredeti perzsából és sanscritből — fejezzék be a hosszú sort, melyet most a fáradhatatlan Radó Antal a Firduzi *Shah-Náme*-jének számos egyes epizódjával egészít ki, s melyből azért — a mindig megbízhatatlan emlékezet feledékenységeből még több nagyobb mű is kimaradhatott, melyet még hosszabbítani lehetne, szintén a végtelenig egyes költőknek — minden korból és nyelvből, egyes vagy számosabb darabjai fordításainak elősorolásával, melyek egyenként, vagy gyűjteményekben — mint Szász Károly kisebb műfordításai három kötete s Radó Antal görög, latin és olasz költők chrestomatái, mint összekötött kévék egy-egy tölgy vastagságával, könyvekkel érnek föl.

Érdemes e gazdagságban körül nézni csak azért is, hogy számba vegyük, mi hiányzik még? Kétségkívül sok s bár a világirodalom legfőbb remekei nagyrészt együtt vannak már — kivált azt a kettőt is számba véve, a melyekről ez alkalommal akarunk megemlékezni, de azért az aratásra való gabona még sok: ám az arató sem kevés.

Hasznára vált-e ez a sok fordítás irodalmunk valódi gazdagodásának s nem ártott-e eredetiségének? érdemes ezt a kérdést is érinteni, bár csak fölületes vagy elfogult szemlélő teheti föl komolyan s könnyű megoldani.

Nagy szellemek az emberiség közös tulajdonai s eszméik

és alkotásaik is egyetemes, nem egyéni sajátok. És ha elfogadhatjuk, sőt jogunk van elsajátítani az Euklides és Pythagorás mértani tantételeit, a Newton nehézkedési törvényet s a Keppler és Copernicus nap- s csillagrendszerét, a Des Cartes és Bacon philosophiáját s a Volta és Edison találmányait, ha a gőz és villany mozgó ereje nem egyéni, sem nemzeti, hanem közös tulajdon, miért volnának a közös használatból épen csak az irodalmi, vagy épen költői lángelmék s azok művei kizárva? A mi azokban egyéni és nemzeti sajátság, maradjon neki, a mi egyetemes emberi, az a mindnyájunké. Homérban, Dantében, Shakspeareben, Goethében és Petőfiben mindig elég marad görög, olasz, angol, német és magyar nemzeti sajátság, a min a világ nem osztozhatik meg, de jut elég — s minél magasabb eszmekörben élnek, annál több — a mi egyetemes köztulajdon.

És ha azon előbbi példák nem vesztegetik meg az elsajátítóknak se egyéni, se nemzeti sajátságát, miért ezek?

Egy útja van a megrontásnak, a megvesztegetésnek. Nem az elsajátítás, hanem az utánzás. A ki nem tanul belőlök, a ki nem táplálkozik eszméikből, hanem nyersen átveszi magába, azt megrontják, mint a megrágtalanul s emésztetlenül fölvelt eledel a szervezetet; de a ki megértette s eszméiket földolgozta magában, azt táplálják és erősítik.

És minél teljesebb az áthasonítás, annál inkább. Azért kell a nagy szellemeknek nemcsak eszméit áttennünk, hanem formáikat is minél tökéletesebben magunkévá tennünk. S ezért fontos, hogy a szép művek s jelesen a költőiek elsajátítása is — melyekben a forma a lényeggel elválaszthatatlanul van összeforrvá — egész minőségében váljék sajátunkká, anyag- és alakhű fordítások által. A költői gondolatokat, lényegökben, a formák nélkül is, például prózai fordításokban, megérthetjük — egész szépségökben nem élvezhetjük. Az utánzó, a ki a maga — talán selejtes és értéktelen gondolatait — öltözteti a nagy szellemeknek saját eszméikhez jól megválasztott formáiba, hasonló a vézna, velőtlen csontú legényhez, a ki a hős pánczé-lát ölti magára s összerogy alatta. Az ilyenek megronthatják, vagy megvesztegethetik az ízlest, de a nagy költők, akár eredetiben, akár hű fordításban olvasva, csak termékenyíthetik szellemünket, a nélkül, hogy akár egyéni, akár nemzeti szellemünket megrontanák.

Mint magok a nemzetek, úgy irodalmaik is, csereviszony-

ban s ez által kölcsönös érintkezésben vannak egymással. S mint a magyar vagy amerikai búza, a kereskedelmi forgalomban, se el nem vesztik sajátosságukat, se azt a másokra át nem ruházzák: úgy az eszmék sem, a magok forgalmában. Gazdagítják a szomszéd vagy távoli országokat; úgy a föld, mint a szellem termékeinek, minél terjedtebb piacra van szükségök s minden piac, minél több ország termékeit veszi igénybe, annál gazdagabb lesz.

Minél kisebbre becsüljük a Shakspere vagy Goethe vagy Hugo Viktor utánczóit, kik e nagy szellemeket mimelik, annál többre kell becsülnünk azokat, a kik e nagy szellemeket igaz hangjokon, teljes egyéniségökben szólaltatják meg nyelvünkön s élvezhetőkké, sőt sajátunkká teszik őket hű tolmácsolásuk által, ha eredeti nyelvöket nem értjük is. A Biblia, a keresztény világ könyve, minden nyelvre le van fordítva, hogy hozzá járulhatóvá legyen a tudatlanoknak, még a Csendes-tenger szigetei vad lakóinak is. Miért ne Homér, Shakspere, Goethe is? Nemzetiségünket, irodalmunk saját jellegét, eredetiségünket féltjük tőlök? Miért nem a Bibliától? S az eredetiség? Nagyon ráviteles valami. Van-e abszolút eredetiség? Az eszmék új eszméket szülnek, mint a fákról a galyak oltásával új nemes fák, az állatok és növények keresztezésével új fajok támadnak. Eredetiek-e, holott mástól származtak, s kevésbbé nemesek-e azért? Az eszmék, az ízlések és a formák is ily nemesítők; ily termékenyek. Ártott-e irodalmunknak, hogy Bessenyei és Kazinczy idegen eszmékhez és formákhoz fordultak? Újjászületett, s megerősödött. Itt magunk közt Petőfi-utánczók egész sereget láttuk; egy időre ellepték, szinte lefoglalták költői irodalmunk mezejét; aztán eltűntek és maradandó kárt nem okoztak. Shakspere-, Goethe- vagy Heine-utánczók, bizony még kevesebbet, bár azok sem hiányoztak.

Örülünk azért, hogy műfordításaink terjedelmével rendre-rendre meghódítjuk s magunkévá tesszük a különböző népek s lángelméik szellemi kincseit, szellemi világát. S örülünk, hogy műfordításunk, a mily arányban tért hódít, abban az arányban tökélyesbül is s nemcsak eszmekörünk tágitását eszközli, hanem nyelvünket s ízlésünket is gyarapítja. Ha egészséges: mindazt elsajátítja s áthasonítja és nem veszít saját termőerejéből s nemzeti és egyéni sajátásaiból.

Ily gyarapodásnak tartjuk az elsorolt többi után azt a

két idegen költői remeknek nyelvünkre átültetését, melyek még eddig hiányoztak irodalmunkban s melyekről ez alkalommal szólni akarunk: Tasso és Ariosto — Dante s Petrarca mellett a két legnagyobb olasz költő — világhírű eposzainak, majd nem egyszerre megjelent fordításairól.

I.

Jánosi Gusztáv nemes becsvágyának nem első gyümölcse a *Megszabadított Jeruzsálem* fordítása,*) melylyel irodalmunkat legújabban gazdagítja. Számos kisebb műfordításon kívül, a Longfellow *Arany legendájával* lépett föl először, e folyóiratban. Az *Arany legendát*, változatos hangulataival s versformáival, a Longfellow majd mely gondolkodása, majd csapongó költői szeszélye művészi virtuozitásának csak valamennyire is megfelelően fordítani, nem könnyű föladat s Jánosi e föladatnak becsülettel, helyenként meglepő sikerrel felelt meg. Soká készült, lassan érlelődött második nagyobb fordítása, a Milton *Elveszett paradicsoma*. Bár formája végig egyenlő s nem is nehéznek látszó, rimetlen ötös jambus, a Milton nyelvének szabatossága s tömörsége, festéseinek rendkívüli ereje, a fordító dolgát nehezebbé teszik, mint gondolná, a ki nem próbálta; s Jánosi ebben is, ha nem remek, olykori nehézkessége mellett itt is élvezhető munkát adott, melynek hiányait s nyelve erőtlenségeit csak az eredetivel való összehasonlítás vétetné észre.

Nem érdektelen e két idegen mű választását a fordító egyénisége szempontjából is nézni. A buzgó és vallásos római katolikus pap, vallásos tárgyú műveket választ ki; de véletlenül protestáns író munkája mind a kettő. Az *Arany legenda*, tárgyánál fogva, még katolikus és pedig középkori, de azért a szabad amerikai s protestáns költő szelleme lebeg rajta. A *Paradicsom* már épen a hajthatatlan puritán költő műve, melyen az eredendő bűn esetén — a mi főtárgya — a Kalvin predestinatiójának szigora sötétlik, a költő lángoló előadásának

*) *A megszabadított Jeruzsálem*. Írta Torquato Tasso, Olaszból fordította Jánosi Gusztáv, két kötetben. — Buda-Pest, kiadja a Szent István-Társulat tudományos és irodalmi osztálya. Nyomatatta a Franklin-Társulat. 1893.

fényében. Különös véletlen, hogy egy másik szintén katolikus költő, a protestáns Klopstock *Messiásának* fordításával ajándékozta meg irodalmunkat s azt is a Szent-István társulat adta ki, — míg a legnagyobb katolikus költő, Dante, vallásos költeményét, két katolikus pap mellett, legteljesebben — viszont protestáns lelkész fordítja. E tények, hozzájuk adva még, hogy Jánosi — az említett két nagy költemény mellett még egy kisebbben, a Tennyson *Arden Enochjában* is, angol protestáns költő fordításával ajándékozta meg irodalmunkat — mindez nem csak a költészetnek s a költői lángésznek, felekezeteken úgy, mint nemzetiségeken fölülálló egyetemességét mutatja, hanem örvendetesen tanúsítja a mi irodalmunk s íróink elfogulatlanságát, mely ott keresi s ragadja meg a szépet, a hol találja; és megszerzi — nem kérdezve, hol termett.

Jánosi most egy katolikus nemzet, kor és költő nagy művéhez fordul szeretetével — talán előszeretetével, mert elképzelhetjük, hogy azzal dolgozott e legnagyobb s nem legkönnyebb munkáján, melyet aránylag rövidebb idő alatt fejezett be, mint az előbbieket. Ifjúságában már a papi pályára vonta szíve, gondolkozása. Világi hírre, dicsőségre, előmenetelre, kitüntetésekre nem vágyva, megelégedett hitével s Krisztus szolgálatával. Vallásának költészete is ihlethette fogékony kedélyét, de — költői működése mutatja — nem érezte azt kizárólagosnak s az egyetemes keresztyénivel és emberivel azonosította.

Írói koszorúk után sem áhitozott. Kispapi szobácskájában, majd püspöki tikári hivatalában, csöndesen elrejtve munkálkodott, nem állt ki a nyilvánosság piacára, nem futott versenyeket s nem árulta magát az újságok szerkesztőinek s az irodalmi társaságok befolyásos kolomposainak kedvébe. De bármi szerény s külső dicsőségre nem vágyó, a mint hivatása pályáján emelkedett s a nyilvánosságé lőn, nem maradhatott egészen ismeretlen. Azonban akkor is, a kik megismerték, azok vonták őt a nyilvánosság elé, nem maga kereste. Mint veszprémi kanonok, állásának függetlensége, hivatalának aránylag könnyű — idejét, erejét le nem nyűgöző — terhe, anyagi helyzetének nem csak gondtalan, de kedvező volta, akár a veszprémi várfokon, a gyönyörű vidékre néző dolgozó szobájában, akár a kenessei Balaton-parton, vagy a kék vízen, hullámoktól ringatott yachtján — mindez alkalmas nemcsak költői hangulatot kelteni és lelki nyugalmat biztosítani, hanem

azt — maga-választotta munkában — kedvére érvényesíteni. Szerencsés helyzet, melyet nem irigyelhetünk, mert meg is érdemelte, jól is használja.

Tassóján mindezt meglátni véljük; meglátni, hogy a munka megválasztása megfelel érzelmeinek s hogy kedvvel dolgozott rajta. Sajnáljuk ugyan, hogy a Tasso ottava rímeinek, nyelvünk hajlekonytságával összeférő — Arany Jánosnak az első ének, nem is az ő legmagasb műgondjával, inkább csak műkedvelő kísérletül maga számára készült fordításával is igazolt — szép formáját mellőzte; de nem kárhoztatjuk érte. Az Arany által is magyar epikai formául használt s megállapított páros rímű Sándor-verset tette helyébe, mely nyelvünknek mindenesetre jobban megfelel, kivált ha az egyhangúságtól, az Arany művészetével, meg tudnók óvni mindig, a mire Jánosi láthatólag törekedett, bár az sokszor nem sikerült is neki. Hogy az olasz tökéletes, (bár nyelvében sokkal könnyebben megtalálható) rimeket gyakran asszonánczokkal cseréli föl, nem hiba, sőt érdem; kivált ha ezek mindig, vagy bár legtöbbször jók s igazi összhangzatok (a mit nevők jelent) volnának. Fájdalom, hogy Jánosinak épen ez — a tiszta rím s az asszonáncz — a leggyöngébb oldala és pedig sok tekintetben, a mint ezt a *Szeruzsálem*nek csak egy első énekéből vett néhány példával is igazolhatjuk.

Milyen rímek ezek: Ázsiában — vállalatában (6. versszak), trónjában — csarnokában (7. v.), szándokát — városát (83. v.); követte — remete (29. v.), betűszerint jónak látszik, de trochæus nem lehet rím pyrrhicheussal, hangsúlyok különbségénél fogva; könnyen így lehetne, jól:

Szólt s végzé, mit rövid mormogás követe.

De utána fölkelte Péter, a remete.

Ugyan abból az okból nem állhat meg a habjaival — híz-lal (43. v.). Hát ez: szülte — szerelme (45. v.) stb.

Jó asszonánczoknak nem fogadhatjuk el az ilyeneket: borostyán — ormán (2. v.), a mássalhangzók erősen elütő volta miatt; toll majd — rólad (4. v.), az első szók nehézkessége miatt, melyeken a nyelv megakad; öltözve — messze (14. v.), csak azért nem, mert jobban, szebben volna a nehézkes «ekképpen öltözve» helyett a rimnek is jobb «ekkép felövezve»

s végre, hogy többel ne sokasítsuk: kissé több — vezérök (44. v.), rajzik — az mind (77. v.), es kikötők — vízi erők (79. v.).

A rím kedvéért elkövetett nyelvi hibákat sem szabad észrevétel nélkül hagyni. Pl. következő — közel (43. v.). A következő, következők (vagy rím: következők) helyett van. Nem is lett volna elkerülhetetlen, mert a második sort «Fészke frank-, németföld és a tenger közét» s megvan a szép asszonancz: következők. Ismét: angol—sarkhol (44); igaz, hogy tájbeszédben a -hoz ragot mondják holnak is; népies előadásban lehet is használni szükségből, vagy a tájbeszéd jellemzésére; de a Tasso eposzában sehogy sem; aztat — tapasztalt (53) hasonló okból nem szabad.

Nem a rím kedvéért történt, de nem hagyhatunk szó nélkül egy — mostanában nagyon lábra kapott s nezetünk szerint nyelvtanilag helytelen ragozást. A többes harmadik személyi birtokrag ok-ök vagy jok-jök; s helyette uk-ük csak ott, a hol az ok-ök, egyszerű birtoktalan többest jelentene, a félreértés elkerülése céljából. Jánosi (talán dunántúli szokás, mely a töl-tölt is tul-tülnek ejti), széltüben írja: termetükre, fegyverükre, fejüknek. (mind a 38. v.) — pedig termetök, fegyverök, fejök, mind világos birtokragok, mert az egyszerű többes: termetek, fegyverek, fejek. Ugyanabban a versszakban helyes az országuk, mert országok a birtoktalan egyszerű többes volna. Így az egész költeményen át; s csak az első egy énekből ennyit jegyeztünk ki (még több is lehet): hazájuk (61), fegyverzetük (64), szívükbe (66), előttük (74), elebük, népük (76), nevük, erejük (81). Ellenben a 16. versszakban vezérekül helyett vezérökül kellene.

Nyelvbeli hibának véljük azt is, hogy Godofréd beszédében, melyet vezértársaihoz ott Ázsiában tart, azt mondja, hogy Európában gyűjtött hadainkat «Ázsiába vittük» a helyett, hogy «hoztuk». S a már egészen eláradt *nem-e* boszantó szókötést is. (Nem-e ott közel a szomszédban csatáztak?), holott az -e kérdő rag helye a csatáztak ige végén van; a mikor, persze, nem maradhatna a sor végén rímül (nem épen kifogástalan ugyan) a gyalázat szóra. Örös hadat állít (90. v.), miért nem őrző hadat? Olyan is van egy pár, a mit nem értünk. Melyek azok a regzett daliák (37. v.), melyeket Frankország áldott szigete (?) küldött? Mit akar a fordító azzal, hogy (Orániai)

Vilmos pap mely vidéken színelte négyszáz jó vitézit? Szemelte, vagy válogatta talán?

Tegyünk egy pár észrevételt a verselés numerosítására is, mely általában véve kifogástalan, legalább többnyire. A 17. versszak 5. sora így szól:

Elhallgatott, eltűnt, mennybe visszaszálla —

jobb volna így:

Elhallgata, eltűnt . . .

Az 56. versszak e sorában

Ismerve feledés hálátlan éjében

a három rövid e egymás mellett elkerülhető volna, a feledés helyett felejtést írva. Ugyanabban a versszakban

Gildipp s Odoárd hitves, szerető bajnokok —

Micsoda rhythmus ez, a mellett hogy alig érthető belőle, hogy házastársak voltak s a nő is fegyverbe öltözött s a harcba jött, hogy férjétől el ne kelljen válnia. Vagy e nehezen érthetőség csak a vesszőnek rossz helyre, a hitves szó után tételéből származik? Ezt a sort még is meg kellett volna igazítani. (A kritikuskak bizony nem telik kedve ily szörszálhasogatásban; de neki is kötelessége, mint első sorban magának a költőnek.)

Sokkal szívesebben jegyezzük ki és soroljuk elé mind azt, a mi szép, jó és dicséretre méltó, de abból is, mert sokra menne, csak némi választékot adhatunk.

Már az első énekben — a hol pedig Arany Jánossal lehetne veszedelmes összehasonlítás — szép már a bevezetés is (1—5. vsz.); a Gábor angyal megjelenése (14. 15), melyre ugyan főntebb már tettünk egy kis észrevételt; a seregek fölvonulásából (a mi egy eposznak az első énekből sem maradhat el), a többi közt kiválva, a kitérés Tankrédnak a pogány leánynyal találkozására (46—48); a gyermekifjú Rináld bájos rajza (58—60); s az ellentét, egymás mellé állítva, az amboisei István és a svájceziakat vezető Alkalt csapatai között (62. 63.), végre a hadak hajnali ébredése (71), ámbár az így is szép rímet: az ég dörren és örvend, még erősebbnek szeretnők, a dörren helyett dörrent-et téve, a mit múlt alakra változtatni, az értelem is megenged.

Hosszúra terjedne a további énekekből is ily részletesen jelölni meg a hibás és a sikerült versszakokat. De néhány nagyobb részletre egészben s minél kevesebb aprólékos észrevétellel, még is szívesen mutatunk rá.

Mindjárt a második énekben, a Szűz Máriakép ellopása Izmén boszorkány által s ezzel kapcsolatban a Szofrónia és Olind epizódja, mely nem gyakorol ugyan befolyást az egészre, de arról nevezetes, hogy Tassót barátai annak kihagyására igyekeztek rábírní, mivel azzal volt gyanúsítva, hogy különösen a II. ének 16. versszaka*) magára s Leonora hercegnő iránti szerelmére czéloz, de a melyet Tasso nem akart s nem is hagyott ki s igen helyesen tette, mert épen oly szép, mint a Schiller *Bürgschaf*ja, itt a barátság, ott a szerelem kölcsönös önfeláldozásában — e szép epizód, fordításban is versenyez az eredeti szépségével. Megoldása is a Klorinda közbelépésével, valamint az egyiptomi király követsége Godofrédnél, a követek beszédei s a Godofréd válasza, ajándék adása — mind oly kifogástalanok — csak egy «nem-e» bánt ismét (95. v.), hogy zavartalan öröm olvasni az egész éneket.

Futólag említve a keresztyén seregek meghatottságát, mikor Jeruzsálemhez közelítve, a szent várost megpillantják, hol az Idvezítő meghalt s föltámadott s saruik' megoldva közelítenek felé — mikor Klorinda kirohanásra buzdítja ellenök a török várvédőket (III. ének) — találkozásán Tankréddal, akad meg figyelmünk. Klorinda mindjárt ráismer, de Tankréd, csak mikor sisakrostélyát leüti kardjával, ismer rá benne a pogány hősleányra, kivel az erdőben találkozott s mindketten szerelemre gyuladtak. Klorinda boszús dühe, Tankréd szerelmi esengése, az összecsapás, Klorinda megsebesülése, Rináld megjelenése a harcztéren, Godofréd parancsa a dülő harcznak mára abban hagyására, a Homérre emlékeztető várfoki szemle, Godofréd gyásza a csatában elesett hős frank Dudo vezér holt-

*) E versszak ellen van egy kifogásunk. Jánosi a *semmit* szóra rímül *szerelmit* ír. Igaz, hogy közbeszédben mondják *szerelmét* helyett *szerelmit*. De eltitkolt szerelemről levén szó, *szerelmeket*, egynél többet, lehet érteni alatta. A jó rímet itt is meg lehetne váltani egy elég jó asszonaneczczal, e helyett elrejtí szerelmit — nem kért semmit, ezt téve:

Elrejtí szerelmét,
— Semmit nem kért.

teteme fölött, a vezér eleste után a vezérség fölött támadó versengés, mely a sereg legjobb vitézének, a fiatal Rináldnak kegyvesztését s elbujdosását vonja maga után — gyorsan űzve kergetik egymást s a harczy zavarban a menekülő Klorinda elvész szemeink elől.

A mint a költemény halad, vele halad, emelkedik, erősbül a fordító is; jeléül, hogy egészen bele élte s azonosította vele magát. De most hagyjuk a folytatást, a bűbajos csábító Armida ármányos fölléptét — mire később visszatérünk — s keressük Klorindát, ki az ostromharczban eltűnt szemeink elől. A cserkesz hős Argant által kihívott párbajra kijelölt s már épen induló Tankréd szeme előtt, az ostromolt Jeruzsálem magaslatán egy pillanatra megjelen Klorinda s leköti figyelmét, a tétovázó hős helyét más foglalta el, kit Argant legyőz, Tankréd visszanyeri hősi elszántságát, s közte és Argant közt az éj leszálltaig foly a rettenetes harc, mindketten súlyosan megsebesülnek s hatod napig elhalasztják a folytatást, míg sebeik hegednek. Nézte a harczot a vár fokáról a szegény Erminia, kit rableányúl ismert s gyöngéd bánásával, akaratlanúl s öntudatlanúl magába szerelmessé tett Tankréd; s ki most Klorindával barátságban él Jeruzsálem ostromolt falai közt. Erminia gyógyfüveivel, melyekkel banni tud, elhatározza Tankréd segítségére menni s Klorinda pánczélába, sisakjába öltözve, meggy szolgalyányával s hű apródjával, az ellenséges keresztyén táborba. Ott Klorindának vélik s űzőbe veszik. Klorindának véli — s sebeivel, könnyű fegyverzetet öltve — siet utána, segítségére az amazonba szerelmes Tankréd is (VI. ének). Üldözői azonban nyomát vesztik s visszatérnek, míg ő, rengeteg erdőben egy — a világból, melyben rég nagy vala — visszavonúlt öreg pásztornál s családjánál talál menedéket. Tankréd azonban nem fordult vissza, nem szünik a — Klorindának vélt — szűzet követni, keresni. De eltéveszti ő is, s egy másik rengeteg erdőben — Armida várába téved s csel által foglyul esik. A hatod napra kitűzött párbajt Argánnal nélkülülé vívják meg. A párbajból csapatok harcza lesz, melybe a gonosz, egy Klorinda félelmes alakjába öltözött pokoli alakkal győz; míg börtönében Tankrédot szégyene emészti (VII. ének). Valóban bámulatra méltó, a mint ez egymásra rohamosan tóduló változatos jelenetekben, tele erővel, tűzzel és finomsággal, a költőt hivatott tolmácsa követi. Nyelve szárnyakat ölt,

vagy a hegyi zuhatag erejével ömlik. Egy-egy ismét előforduló «nem-e» (VII. 30.) egy-egy helytelenül képzett szó, mint «csukik a nyeregben» (VI. 32. v.) «hol ízben» (VI. 71.) talán: A hány ízben, valahányszor, «kellemő» (VI. 84.) kellemes, tetszetős helyett; «örös katonák» (VI. 88.) «vermelődjem» (u. o.) talán vergődjem, törjem magam helyett; «élemes» (VII. 17.) elemedett helyett; vagy helytelen szólam: «az én sorsom' osztván» (VI. 84.) sorsomban osztozván helyett, a mi a «hordozván»-ra rímnek is jobb volna, — mint apró szeplők a szép arczon, már nem is bántanak.

De hova lett Klorinda? Ott van mindenütt, a hol a harc s a veszedelem. Váratlanul megjelen a dühös cserkeszszel, Argánttai, a török szultán Szolimán harczában Godofréddal, ijedelme a frankoknak, pusztítója hőseiknek, ez a «harczok bősziűt amazonja» (IX. 68—71) s mikor a szultánt, sebekkel megrakva, a frankok futni kényszerítik, ő ismét mentői s kísérei közt van (X. 54.). De ő sem tudja, hogy az Armida foglyai s köztök Tankréd is, a kit szeret és kerül, megmenekültek s a harczt Szolimánnal öök döntötték el a Bouillon részére. Még másnap is ott van, mikor Godofréd ostromot visz a várra, sebet kap, estere bekötött sebével visszater — Klorinda mindig elől Argánttal, a bástyá fokán harczt, (XI. 41—52.) míg az éj leborul s az ostrom eldöntetlen, félbemarad.

De Klorindának mind ez nem elég; valami nagyobbát akar véghez vinni. A keresztyen sereg a vár ellenébe óriási ostromló bástyát emelt, ezt akarja ő fölgyújtani. Vele akar menni Argant, lebeszeli; vele Szolimán a szultán, ezt is lebeszeli. Ö maga akarja véghez vinni. Csak hű szolgáját, fölnevelőjét, egy öreg eunuchot akarja magával vinni. Az igyekszik öt lebeszélni a vakmerő kísérletről s mikor hiába, most e vesélyes kalandra indulás előtt fölfedi előtte születese titkát. Hogy ő a szerencsen király s királyné (keresztyenek) lyánya, de hogy fejérnek született, anyja, ismerve férje féltékenységet, hogy a gyanút kikerülje (bár ártatlannak tudta magát), egy ugyanakkor született fekete gyermekkel cseréli ki s hű eunuchjára bízva, hogy megmentse, elrejtse. Viszi az öreg a csecsemőt rengeteg erdön át, a hol tigris szoptatja, Nilus vizén át, vissza Egyiptomba, Sziriába. De, maga pogány levén, nem keresztelteti meg, bár ezt a szerencsen királyné szívére kötötte volt. De most a múlt éjjel, álombeli jelenség intette meg, hogy mulasztását hozza

helyre. Klorinda azonban keresztségről hallani sem akar, ő a keresztyének ellen harczol. Ez elbeszélés a Klorinda születéséről, a legszebbek egyike a *Megszabadított Jeruzsálem* — sokszor igen is hosszadalmas — elbeszéléseinek; s fordításunkban is a legsikerültebbek egyike. Szívesen közölném, ha terjedelme (XII. 18—41.) nem tiltaná.

Mennek; a varázsló Izmén, gyűjtő golyókat ad Klorinda kezébe. Sikerül oda lopózniok. A tűzrejtő golyótól lángra lobban a torony. A tábor felriad. Két dandár siet az oltásra; üzőbe veszi a gyűjtőkat; utol éri az ostromlott város kapujánál; Klorinda kiszorult a kapuból; megfordul s szemben találja magát Tankréddal. Az éj sötétében nem ismernek egymásra. A Klorinda testét pánczél, arcát sisakrostely is takarja; Tankréd őt, magához méltó bajnok ellenfélnek tartja. Össze csapnak; sok súlyos sebet kap Tankréd is, de Klorinda halálost. Összerogy s a halál perczé fölnyitja lelki szemeit. Megbocsát ellenségének, keresztséget kér — Tankréd, megoldván a megkeresztelendő haldokló sisakját: rá ismer.

Hadd álljon itt mégis e néhány gyönyörű versszak:

XII. én. 64.

A végzetes óra út már nem sokára,
Mely Klorinda szemét örökre lezárja.
Szép mellébe fúrja kardja hegyét Tankréd.
Kegyetlen aczéla molhón issza a vért.
Válla aranyhímű gyöngye patyolatja,
Mely emlői halmát védi, takargatja,
Hév patakban fürdik. Erzi közelegni
A halált, lábait inogni, remegni.

65.

Győzedelmes Tankréd meg nem állt még itt; a
Keresztül szúrt szűzet támadja, szorítja.
Elesik az ottan. — és remegő ajka
Megnyílik utolsó békellő*) szavakra;
Az Isten sugalta, új lélek lehelte
Szavait, hit, remény, szeretet szent lelke:
Hogy ki párttűtő volt egész életében,
Halálában kedves szolgálója légyen:

*) Nem tudjuk, miért használja a fordító a békélő, vagy békellő forma helyett mindenütt a *békellőt*.

66.

«Győztél, megbocsátok; bocsáss meg barátom,
Te is; nem testemnek, ennek nincs mi fájjon;
Hanem a lelkemnek; oh könyörögj érte,
Keresztelj meg, mosd le sok bűnömet végre» —
E szomorún csengő, esengő hangokban,
Oly szívbe nyilalló édes fájdalom van . . .
Tankréd dűhe térül, szíve lágyúl, békül,
Sűrű záporkönnyek ömölnek szemébül.

67.

Kis patak folydogál közel hegyek alján;
Lassú mormogását a levente hallván,
Szalad, hogy sisakját benne megmerítse,
Szomorú, nagy és szent tisztét teljesítse.
Reszketnek kezei, a míg oldogatják
Még eddig nem ismert arczáról sisakját.
Látja, megismeri; elhal szíve, láttán —
Oh mily viszontlátás! mily iszonyú látvány!

68.

Csak azért nem halt meg, mert mind össze szedte
Erejét s egy ponthoz, szívéhez vezette;
Fájdalmát elnyomja, hogy neki víz által
Éltét visszaadja, kit megölt vasával.
Míg a hősnek ajka szent ígérekre oldott,
Derült boldog arczczal a hölgy csak mosolygott,
Haldokolva mintha szólna ezenképpen:
Megnyílt az ég már, megyek békességben!

69.

A halál megfesté arcza havát, mintha
Liliom s ibolya egy kehelyben nyitna;
Szemét égre szegzi; mintha szánalomba'
Az ég is, a nap is föléje hajolna;
S mivel szólni nem tud, hideg, fagyos, fehér
Kezét emelé föl a levente felé,
Béke zálogául, szó helyett beszélő.
Így halt meg, azt hinnéd, alszik csak a szép nő.

70.

Mikor nemes lelke elszállt, vele együtt
A hős összegyűjtött ereje is eltűnt;
Nem bir önmagával, nincs már akaratja,
Őrült szörnyű kínja oly erőt vesz rajta.

Az élet is szíve szűk zárába gyűlt be,
Halál árnya arcát, érzékét megülte;
Néma bénultsága, vértelen, halálos
Színe hasonlónak tette halottjához.

71.

Kinja- s haragjában bizonynyal széttépik
Kezei élete vékony kötelékét,
Hogy a drága lelket követhesse nyomba,
Ki elszállt előtte, szárnyait kibontva.
Ha egy frank csapat nem vetődik ép' arra,
A hadnak vizet vagy mást vinni akarva;
És a hölgygyel együtt föl nem veszik ottan
Félholtan magában, halottjában holtan.

Klorindának, a keresztyén születését tudatlan is szíve titkos mélyében hordozó, kalandos élete által pogánynya, szenvedélyessé, keresztyén-gyűlölővé és sorsa szeszélyéből lélekben, testben erőssé, hőssé edzett lyánynak, kit egy percz még is keresztyén lovagba tesz szerelmessé, mit magának sem vall be és szívében el s keresztyén vérbe fojtani törekszik: ellentéte az ármányos, varázsló, szenvedélyt nem, csak eselt és ártó szándékot ismerő, sok színben játszó bájos Armida; másolata az *Odüsszeja* Kirkejének, mint ez, az érte epedő szerelmeseket oktan állatokká változtató. Fordítónk teljes gondot fordított rá s nem sikertelenül, hogy az eposzok e hagyományos alakját, a mint azt Tasso, Homér után, új színekbe öltözteti, méltóan adhassa vissza nyelvünkön is.

Mikor a pokol összegyűjti összes rémalakjait, ezer ocsmány Harpiát egy csopron (IV. 5.) — a mi talán csoportban helyett van, de nem tudjuk mi jögon — s Plutó szétküldi őket, a keresztyén hősök megrontására, kit-kit a maga módja szerint, ármány és erőszak minden fegyverzetével, irigység kigyóival, szépség csábjával s a megrontás minden eszközeivel és módjaival:

Ég négy tája felé most kibontott szárnynyal
Ki erre, ki arra, mint a vihar szárnyal,
Kezdi mesterségét űzni valamennyi
Újdon új s számtalan töreit kivetni...

(IV. 19.)

Damaskus vidékén Idraot bűbájos unokahugát, Ármidát küldi ki, föleszelve, hogy ejthesse törbe csalárd bájaival Godofrédot magát. Ez ugyan a bűbájosnak sem sikerül; de elámítja egy túlságosan is mesterkéltséges hosszúságú hazug mesével — a tábor főbjeit, legjavát s magát a fővezért is rábeszéli, hogy neki — állítólag elrabolt trónja visszaszerzésére tíz daliát adjon segítő kíséretül. Jelentkezett nem tíz, hanem száznál is többen; sorsot húznak; s a kisorsolt tíz után, titkon még több kíséri. Írigységet támaszt köztök; összeveszíti a legjobbakat, sok színű csábításai mesteri modorával. E modor, e bánásmód, ez elejtett szavak, e csábos tekintetek, e vágyköltő s viszályszító mozdulatok leírásában mester a költő s ügyes utánzója a fordító. Pl.

V. ének. 70.

Mind ebből a lány, ki belát szíveikbe,
Alnok céljaira új eszközt meríte;
Sarkantyúzza őket félsz sarkantyujával,
Kergeti szerelem-féltés ostorával.
Tudja jól: szerelem mihamar elvénül,
Lassú, lomha lesz, ily mesterkélés nélkül,
Mint szilaj paripa lassudik futtába',
Ha több is nem robog előtte, utána.

71.

Ugy osztja szét köztök szavai varázsát,
Bűbájos mosolyát, csábos pillantását,
Hogy egymásra írigy, kaján szemet vetnek
S hánynya szívök' habja remény- s félelemnek.

S a sorshúzás után:

76.

Sokan eltökélik, hogy a sors csúfjára
Követik ők is, ha leszáll az est árnya.

77.

Követik éj-nappal, mindenütt, mindétig,
Harczolnak érette, éltök' se kimélik.
A lány híjja őket egy elejtett szóval,
Ott elég egy intés, itt egy édes sóhaj...

Felséges a X. énekben az Armida töréből szabadultak leírása, kastélya mivoltáról, belsejéről, ott velők bánásáról (60—70), ismét egyik, legszebb, a fordításban is kitűnően sikerült részlet, melyhez azonban ismét csak utasítnunk kell olvasóinkat. Csak az átváltozás elbeszélését adjuk itt, egyikök előadásában.

66.

Olvas a varázsló — s átváltozni érzem
Akaratom', elmém', lakóhelyem', éltém',
Hajlamom változik csudálatos módon,
Vízbe vetem magam, úszom, hánykolódom —
Hogy-hogyan, nem tudom, egy taggá fonódnak
Lábaim, karjaim hátamba húzódnak,
Testem szűkül, kurtúl; kemény pikkelyekben
Pattog föl a bőröm: — emberből hal lettem.

67.

Ekképpen velem mind hallá válik ottan,
Úszkoráznak élő színezüst habokban.
— Most mindezt csak ködös fátyolon át látom
S úgy tűnik fel, mint egy zavart buta álom.

Azt hiszszük, elég volt ennyi mutatvány, fordítónk eljárásának föltüntetésére. Nem kevesebb erő, mint fordulatosság jellemzi a harczok leírásait is nem kevesebbé nehéz helyeken. A tömeges harczok, a hullámozó sikerű s azért ismételten félbeszakított s ismét megújított ostromok leírásában Tasso rendkívül leleményes, némelyek túlmesterkedőnek állítják; mindenesetre nagyon megpróbálja a fordítót is; Jánosi becsülettel, sokszor meglepő sikerrel s minden nehézséget meggyőzve, állja ki e próbát is. De talán a költő képzeletének ereje — s vele a fordítóé is — úgy tetszik nekünk, a költemény XIII. énekében éri el tetőpontját. A varázsló Izmén által a pokol szellemeivel megnepesített s megbüvölt erdőben, a hova — a Godofréd favágói, az elégett ostromtorony helyébe új törzseket vágni — belépve, visszariadtak, a hősök szintén, mert mikor

Eljutottak, egyre szaporábban lépve
A megbüvölt bájolt erdő közelébe:

Ekkor az erdőblő iszonyú hang hallik,
Mint mikor a föld reng s ropogva morajlik,

Mintha mikor orkán trombitája zendül,
 Megtört hullám sír föl szikla-üregéből
 Oroszlán bögése, kigyó füttyentése,
 Farkas ordítása, medve bömbölése,
 Száz kürt hogyha harsan, mennykő hogyha csattan,
 Mindez a hang hangzik ebben az egy hangban.

(XIII. 21, 22.)

A hős Akaszt is, a ki az erdő titkát, a félelem okát kideríteni merészen vállalkozik, kudarcot vall, mert előtte egy lángban égővé változik az erdő. Csak Tankréd, ki utoljára megy, bátor beugrani az égő erdő lángjába s ezzel megszűnik, másra változik s megoldik a varázs. A láng füstté vál s annak eloszoltával, a sűrűség tisztásának közepette sudár magas cziprust s annak kérégebe berótt szavakat lát — esdőszavakat, kegyelmet kérve az erdő fáiban lakó szellemeknek. Tankréd vágni kezdi a fát — s belőle Klorinda szólal meg, Klorinda vére ömlik...

Az ének második része, nem hanyatló magaslaton, a forró, tikkasztó aszályt írja le s Godofred buzgó imáját, mely azt megnyiháti. Mily festések! Mily erő a képzeletben, mennyi báj a hangban s mind ebből kevés vész el a fordításban.

De nem kísérhetjük a nagy költemény folyamát, utolsó harmadában nyomról-nyomra; hol új fordulatot vesz s egy rég elszakadt szálat újra fölvesz, hogy érdekes részleteinek s kibonyolításának vezető szála legyen: értjük a fiatal hős Rináld eltűnését, a kit megtalálni s visszakérni Godofréd, felsőbb sugallatra követeket küld, a dán Károly herceget s a világlátott fiatal Ubáldot. Ezek útazása a költemény legnagyobb epizódja, tele csodás részletekkel, a földalatti útban (XIV. 33—49.) azon varázs-tudós öreg barlangjában, kihez Péter, a remete utasította őket, hogy tőle Rináld holletét megtudják. Ez el is mondja nekik a Rináld eltűnését, mint altatta s rabolta el Armida, hogy elveszítse, de maga lett az ifjú szépségének szerelem-foglya s hogy másoktól és veszélytől elrejttesse, nem maga szigeti kastélyába, hol előbbi foglyait tartotta volt, hanem a messzi, a föld túloldali tengerének egy szigetére vitte s rejtette el, éldelve szerelmét. Az öreg elmondja nekik oda útazásuk, oda juthatásuk módját, tele csodákkal, tele veszélyvel. Ismét páratlan szépségei a képzelet e bájos alkotásának. Kis, de bátorságos bárkában viszi őket egy bűvös szűzlyány-hajós,

Afrika partjainak panorámája vonúl el előttük, *Childe Harold*e némely úti képe erre emlékeztet s Gibraltár partján túl az Óceánra érnek, melyre Herkules sem mert lépni,

Határkövet tett le, a czélt megjelelve:
Eddig és ne tovább, merész ember-elme!
De semmibe vette a határczélt tisztes
S mindent tudni, látni kívánó Uliссzes . . .
Merészen ő túl az oszlopokon szálla —
Nagy vígan röpíté gyors evezők szárnya,
Hajós-ügyességnek de hasznát nem vette,
A falánk óceán gyomrába temette . . .

egy középkori — Homéرت kiegészítő — monda, melyről hiába mondja Tasso, hogy

A nagy eseményről hallgat a hír ajka . . .

a monda szól s a költő is jogosan és érdekesen használta föl, hozzá szöve a jövő, tengereken túli, fölfedezések jóslatát. Majd eléri az óceán közepén, a végetlen távolába elrejtett szigetet. Armida szigete az, rajta Armida bűvös palotája, tündérszép kertjei. A költemény e része világhírben áll, mindenki ismeri. A követek tanúi a Rináld és Armida buja s még is bájosan festett szerelmi jelenetének. De a gyémánt paizs, melyet magokkal hoztak, megtöri a buja szerelem varázsát s Rináld megszabadul a bűvölettől. E tündéri színezetű kép is méltó másolóra talált a fordítóban s ezzel elég van mondva. De Armida nem akarja boszúlatlan hagyni elhagyatását; az egyiptomi király s gázai császár hadaihoz csatlakozik, a mint a Jeruzsálemet ostromló keresztyén hadak ellen készülnek; s magát, személyét, kincseit annak ajánlja föl, a ki Rináldot a harczon elejtendi. Míg Rináldnak, a visszatérőnek, az agg, ki az érte küldötteknek útjokat mutatta s utasítást adott, most erkölcsi tanítást tart s tükörben mutatja föl dicső őseit s a családjából, az Azzókból, még ezután következő dicsőket, mint a Macbeth boszorkánya a Banquo utódait — a késő Alfonzót is, kinek udvarában, pártfogása alatt írta költeményét Tasso. (XVII. 90—94.) Az így megerősített Rináld az Armida új s utolsó kísértésének is ellent áll, a varázserdőben, hol minden fából, az Armida nimfái, a legszebbikből ő maga áll elő; hiába. Az utolsó két ének a döntő ostromot, s a diadalmat énekl.

Mindezekkel nemcsak a fordítónak kívántam igazságot

tenni, hanem a költeménynek is, a regényes époszok e mintájának, melynek Firduzi *Shah-Náméja* s az Ariosto *Örjöngő Lorantja* lehetnek párjai. Amaz, nemzedékek századokra terjedő mondáit foglalja gyöngysorba, s az epikai egységet nem is keresi; emez lovag-kalandok, mondák s szerelmi regék szövevénye, szintén szorosabb egység nélkül, de a Firduziénál még is több kapcsolatban. Tasso, bár számos epizóddal, túlságig is sok tündériességgel átszöve, gazdag szönyeget terít elénk, melynek egész szövedéke még is egységes. A *Jeruzsálem* költője előtt a Homér *Trója ostroma* s a Virgil *Aeneise* lebegtek példányul s mint emez szintén amannak példájára, bár meséjével szétágazó, egészében egységes műéposzt igyekezett teremteni. Gazdagsága eltakarja hiányait, fenséges czélja kimentí tévedéseit. A görög és keresztyén mythologiák s a középkor babonáinak képzeleti meséi összekeresését korunk tisztultabb ízlése nem bírja élvezni már, de kora még a lovag-regények hagyományaiban élve, megbirta a csodák és képzelet-szülte mesék e halmazatát, s mint költemény remek marad örökre.

Még Jánosi fordításának egy érezhető hiányát kell megemlítenünk. A tőlünk s fölfogásunktól és ízlésunktól oly távol eső költeményhez semmi, vagy alig valami kalauzt ad. Egy jól írt, de aránylag rövid bevezetésben (*A renaissance és Torquato Tasso*) Tasso életének, küzdelmeinek, tragikus sorsának vázlatát adja s magáról a költeményről is néhány, de igen kevés észrevételt. A költemény szövevényes tartalmához semmi fonalat nem nyújt s egészen vezető nélkül hagyja az olvasót, ki az egészet, versszakról versszakra végig olvasni, a kapcsolatot vissza-vissza forgatással keresni kénytelen, a mi fúrasztó s elkedvetlenítő is lehet. Legalább az egyes énekek elejéhez rövid tartalomjegyzéket kellett volna adnia, hogy eligazodhassunk.

Legelől egy emelkedett, meleg hangú ajánló költemény áll, a fordító barátjához, kartársához, Kemenes Ferencz veszprémi kanonokhoz, ki költői irodalmunkban sem ismeretlen. De legyen e fáradságos s egészben véve oly sikerült munka egész közönségünknek ajánlva s mindazoknak, a kik nemzeti irodalmunk idegen költői műveikkel gazdagodásának őszintén örvendenek s a lelkiismeretes fáradság ily gyümölcsét méltányolni tudják.

—sz —ly.

A BUDAPESTI LAKÁSNYOMOR.

A társadalmi együttlét következményeképen az egyes polgár egészsége a többiével kapcsolatba jut, annak rosszabbodása a polgártársakéra káros befolyásokat gyakorolhat. Ez érdekközösségből a társadalomra, az annak érdekeit képviselő államra, valamint az abból kiváló alakzatokra és testületekre jog és kötelezettség hárul az egyesnek egészségügyét akkor is figyelemmel kísérni, midőn az maga nem is törődik vele. Így az otthon megteremtésében, a hajlék megválasztásában, noha az egyén önelhatározásától meg nem fosztható, társadalmi szempontból korlátozás és ellenőrzés alá esik, ha a közérdeket veszélyeztetheti. Ezért kötelessége az államnak és társadalomnak polgárai egészsége és közerkölcsé érdekében a lakásügygyel foglalkozni, alkotással és tilalommal közbelépni e teren, ép úgy, mint a közegészség és közerkölcs más veszélyei ellenében. Újabb időben ehhez a socialpolitikai szempont is járult, a mennyiben a lakásügy a munkáskérdés lényeges alkotó eleme. Talán nem is a humanismus indítja az államot és társadalmat e teren a közbelépésre, hanem inkább a socialistikus áramlat készítette őket a többi kérdéssel együtt ezt is fölkarolni.

A lakás, a mennyiben bizonyos külső jelek után ítélve az előbb említett követelményeknek megfelel, nem esik semmi-nemű korlátozás alá, mint ez a jobb módúak lakásainál történik. Ellenben többféle veszély rejlik a szegény sorsúak lakás-viszonyaiban; azok, a kik minden szükségletnek csak minimumát elégítik ki, lakásuk előteremtésében sem tehetnek eleget a közegészség és közerkölcs kívánalmainak. A családos munkás csekély jövedelmének aránylag jelentékeny részéből is csak kis lakást képes tartani, melynek terjedelme nem áll kellő arány-

ban a családtagok számával, és minthogy még erre is nehezen bírja a bért előteremteni, kénytelen ágyra járókat, albérlőket lakásába befogadni. A magányos munkás és munkásnő pedig szintén keresi a lakhatás legolcsóbb módját, és ilyennek az albérlet és ágyra járás kínálkozik. Így azután a már is szűk lakásokba összeszorulnak sokkal többen, semhogy egyre-egyre ott az egészség szempontjából megkívánt levegő-mennyiség juthatna. E zsúfoltság nem csupán az ily lakásokban élőkre veszélyes, hanem az ily helyiségek melegágyai a járványos betegségeknek és kiterjesztik ezek veszélyét az egészségnek különben megfelelő helyiségek lakóira is. A lakrészek kevés voltánál fogva egy helyiségben töltik az éjt a szülők, a gyermekek, és sokszor mindkét nembeli idegen elemek, a mi a közerkölcsiségnek határozottan romlására vezet.

Mind e visszásságok leginkább a fővárosokban és fejlettebb gyáriparral bíró kisebb-nagyobb községekben emelkednek jelentőségre, mert itt helyileg bizonyos térre korlátozva a munkások a lakhatás tekintetében. Lehetőleg közel munkahelyökhöz iparkodnak a munkások szállást szerezni, hogy rövid pihenő idejükből a járás-kelés sok időt ne vonjon el; az ipari központokon drágák a lakások, és egészségtelen helyiségekben zsúfoltan kénytelenek lakni. Így válik a lakásnyomor a munkáskérdés egyik alkotórészévé, melylyel foglalkozni a társadalomnak kikerülhetetlen föladata. E visszásság fölismerése és teljes mértékben való méltánylása nem is a munkásvilág köréből indult ki, a socialis irodalom karolta föl és juttatta fölszínre. A munkások eddig jóformán az egész kontinensen létök legelemibb föltételeiért küzdöttek; az elsőrendű életszükségletek kielégítésének eszköze: a bér kellő magassága és testi épségök megóvása céljából, a munka rövidebb tartama volt eddigi törekvésök és küzdelmök tárgya. A lakás másodrendű szükséglet, minőségének kihatását az egészségre nem érezték oly közvetlenül, annyival kevésbbé, mert a tiszta és kellemes otthon iránti érzékök ki nem fejlődhetett. A munkás, ha a műhelyből hazatér, mindenekfölött napi fáradalmait óhajtja kipihenni, a családi élet örömeiből a maga részét kivenni nincs érkezése. Ritkán hallunk részökről a lakásszükség enyhítésére irányuló követeléseket. Kívülről indult erre a mozgalom, mely egyrészt közegészségügyi érdekből, másrészt praeventív törekvésből keletkezett. Ez utóbbi tekintet az, melyet főntebb

socialpolitikának neveztünk, mely sokszor az emberszeretet köntösében jelenik meg. A munkások egészségügye ugyanis nem csak annak következtében közügy, mert a tehetős osztály egészségügyére lehet káros hatással, de azért is, mert a munkások betegedésének növekvése emeli a szegényterhet és a biztosításnak költségeit, a hol ez utóbbi életben van, és végre a kezdeményezésre az is indított, mert előreláthatólag a munkás-osztály egész egyeteme nem soká teljes tudatára jut e nyomorúságnak, és akkor hevesen, majdnem ellenállhatlanul fogja követelni e téren a reformot.

Talán a munkásoknak e részben tanúsított közönyének tulajdonítható az, hogy e téren mindeddig oly feltűnőleg csekély haladás észlelhető majd mindenütt. Csak elszigetelve látunk itt-ott szerencsés kísérleteket, és a különböző orvosszerek tekintetében inkább csak tapogatózással találkozunk. Pedig a baj elég nagy, és bennünket magyarokat is egészen közelről érint. Buda-Pest is erősen szenved alatta, mint azt a fővárosi statisztikai hivatalnak a zsúfolt lakások összeírásából nyert tapasztalatai bizonyítják.*)

Nem vádolhatni közönnyel a fővárosi hatóságot, de hogy mily kevés az, a mi eddig a lakásügy rendezése terén nálunk történt, ezt az előbb említett fölvétel adatai eléggé mutatják. A budapesti lakásügyről nyerhető kép világosabb lesz, ha azt más fővárosokéval összehasonlítjuk, miért is Bécs városa lakásviszonyait**) fogjuk avval szembeállítani.

I.

A lakásnyomor forrása a lakásszükség; nincs ugyanis kellő számú olyan lakhelyiség, mely a testi s lelki épség legszerényebb igényeinek megfelelne. A szegény osztálybeliek kény-

*) *Fővárosi statisztikai havi füzetek.* Kiadja Buda-Pest fő- és székváros statisztikai hivatala. 238. szám: A budapesti túlszűfolt lakások 1893. évi összeírásának eredményei. 1893.

Buda-Pest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Írta Körösi József és dr. Thirring Gusztáv. 1894.

**) *Lásd: Die Wohn-Verhältnisse in Wien.* Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890. Bearbeitet von Dr. Stephan Sedlaczek. 1893.

telenek egyrésről oly helyiségeket venni föl lakásul, melyek lakásnak sehogy sem tekinthetők, másrészt különben eléggé megfelelő lakásba sokkal több egyént fogadni be, mintsem egészségi s erkölcsi szempontból azokban helye lehet. Az első eset, midőn pinczékbe és lakásnak nem szolgáló más olyan helyeken telepednek le, a melyeket a statisztika «nem lakás» névvel jelöl meg, az utóbbiak zsúfolt vagy túlnépes lakások.

A pinczelakások magokban véve egészségtelenek, fekvésöknél fogva; a levegő kevéssé járja, állandóan nedvesek, sötétek, nehezen tarthatók tisztán, méreteiknél fogva sem megfelelők. Angliában már 1855-ben alkottak törvényt, mely a pinczelakásokat vagy földalatti helyiségeket külön lakásul bérbe adni tiltja. Alig láthatjuk azonban az európai nagyobb városokban az ilyen lakások számának csökkenését; nagy arányú pótlás nélkül azok meg nem szüntethetők, mert a tilalom csak lakásszükséget és növekedő zsúfoltságot okozna. Buda-Pesten a pinczelakók még mindig nagy arányszámot mutatnak, a meny nyiben 25,120 egyént, vagyis a lakók 5·36%-át találjuk ily helyiségekben (a beltelken 5·29%, a kültelken 5·98%). Ellenben Bécsben mindössze 1·27%-a a lakosságnak pinczelakó, és még kisebb az arány, ha a régi Bécset tekintjük; akkor alig üti meg az 1 százalékot. E részben csak Berlin 9·2%, Hamburg 6·9 és Altona 6·6%-kal mutatnak magasabb arányszámot, míg az osztrák tartományok székhelyei s a nagyobb német városok mind jóval egészségesebb viszonyokat tüntetnek föl, mint a mi fővárosunk. Javulásról tanúskodik azonban az említett arányszám; mert míg 1870-ben 20,127 egyén, vagyis az akkori lakosság 7·44%-a lakott pinczében, 1881-ben pedig ezek szaporodását látjuk, tudni illik 30,441 egyénre, azaz a lakosságnak 8·89%-ára, addig ez utolsó tíz év alatt erősen megcsökkent a pinczelakók száma. Mai napon is ugyanazon kerületekben találunk aránylag legtöbb pinczelakást, mint 1881-ben: a VII., VIII. és IX. kerületekben, javulást mutat a VI., lényeges rosszabbulást a X. kerület.

A budapesti pinczelakások nagyrészt egy szobából állanak, és ilyen egy szobában átlag öt ember lakik, sőt a IX. és X. kerületekben hat is. Az amúgy is egészségtelen fekvésű lakásban tehát zsúfoltság is uralkodik, mert már négy embertől lakott közepes helyiség zsúfoltnak mondható, kivált akkor, ha az pinczelakás. És e szám csak átlagszám, mely a kerületi összegekből

vonatott; hány pinczelakás mutat meg ennél nagyobb sűrűséget! Az 5042 pinczeszobából 1158, tehát 23% túlnépes volt, és pedig 4—6 egyén lakott ilyen 927 szoba mindegyikében, 7—10 személy 191 ilyen egyszobás lakásban, 11—15 személy 21, 16—20 személy 4 egyszobás lakásban, a Józsefvárosban, és végre ugyancsak e kerületben találtatott egy pinczehelyiség, melyben 20-nál több egyén lakott.

Ilyen állapotokkal szemben nem vígasztal annak konstata-lása, hogy a zsúfoltság egészben csökken, a mennyiben a pinczelakások átlagos lakossága 1881-ről 1890-re 5·6%-ról 4·9%-ra leszállott. Hogy az ily abnormitások milyen bajokkal járnak, arról a hamburgi cholerajárvány, mely város pinczelakói-nak arányszámát előbb említettük, ijesztő tanúságot tett.

A zsúfolt pinczelakások visszásságaiban sinlődnék más lakhelyiségek is, ha ezek akár emeleten, akár földszint, túlné-pesek. Előnyök a pinezehelyiségekkel szemben csak az, hogy ked-vezőbb fekvésök következtében a levegő és napvilág jobban éri őket, szárazabbak és tisztábban tarthatók. Túlnépesnek mond-ják a lakást, ha a benne elhelyezkedő egyének számának a he-lyiség levegőmennyisége meg nem felel. A statisztika részére az ily nemű tömeges fölvételek, a mennyiben a helyiségek egyenkénti fölmérését teszik szükségessé, nagy nehézségekkel járnak. Eddig nem is igen történtek ily fölvételek; úttörő e té-ren a Buda-Pest főváros statisztikai hivatala volt, mely 1893-ban a helyiségek köbtartalmának kiszámítása útján állapította meg a túlszufolt lakások számát. A fölvétel e módja eredm-enyezte első sorban a túlszufoltság és túlnépesség fogalma közti megkülönböztetést, a mennyiben a túlnépesség ismerveül al-talában ez van elfogadva, hogy kevés számú helyiségekből álló, vagyis kis lakásokban egy-egy szobában négy vagy annál több egyén lakik. Így aztán a budapesti adatoknál a túlnépes laká-sok száma nem egyenlő a túlszufoltakéval, noha a valóságban csekély eltérés van köztök. A kis lakások egyes lakrészei ugyanis rendszerint kicsinyek, gyakran nem is tulajdonképi szobák, hanem kamarák, vagy épen csak konyhák. A két szám közti nagy eltérés onnan ered, hogy a fővárosi statisztikai hiva-tal az egy ember számára szükséges levegő-minimumot 10 köb-méterben vette föl. Ez kétségkívül nagyon csekély, bár a bécsi építési rendtartás, mely orvosszakértők közreműködésével álla-pítatott meg, szintén e számot fogadja el minimumul. Csekély

pedig főleg azért, mert a túlnépes lakásokban az egészség egyéb föltételeinek oly annyira nem tesznek eleget, hogy a minimumnak 15 köbméterre való fölemelése sem mondható túlságosnak.

Mert vannak tekintélyes hygienikusok, a kik 50—480 köbméter minimumot követelnek; az osztrák-magyar hadseregnek 17, a németnek 13 köbméter kívántatik meg a hálótermekben egy-egy emberre. Pedig a szobákat nagy gonddal szellőztetik, folyton tisztán tartják, a betegeket onnan eltávolítják, és a konyhák, sőt gyakran az étkező helyiségek is teljesen elkülönítve. A túlnépes lakásokban pedig a szellőztetés rendszeren igen hiányos, mert különösen tél idején, nem akarják kibocsátani a benrekedt meleget, betegek hosszabb ideig tartatnak ugyanazon szobában, sőt sokszor egészséggel egy fekhelyen (különösen nálunk, hol a kórházak ellen még nagy az idegenkedés), tisztaságra nem nagy gondot fordítanak, és a szobák munkahelyiségül is szolgálnak. És ha akkora a minimalis köbtartalom a föld fölötti szobákban, mennyivel nagyobbna kellene lennie a pinczelakások köbtartalmának, miután azokban a légcseré sokkal kevesebbé sikerül.

A mint említők, a túlszűfolt és túlnépes lakások száma között nagy az eltérés, minél fogva statisztikai szempontból nem minden túlnépes lakás túlszűfolt, de szigorú egészségtani szempontból alig van a kettő között különbség. Egyáltalán nem osztozhatunk Körösi úr azon fölfogásában, a melynek alapján azt állítja, hogy «a jelenleg fölmert túlszűfolt lakások $\frac{2}{3}$ része egyuttal túlnépesnek is találtatott»; mert szerintünk akkor is túlnépesnek kell a lakást venni, ha a fölmérés alapján több, ha mindjárt csak 2—3 ember találtatott ott, mint a mennyinek ott a helyiség légtartalmánál fogva helye van. A túlszűfolt lakás egyszersmind túlnépes is valamennyi, mert a túlnépesség viszonylagos fogalom. Egy nagy teremben, hol 10—20 ember hál, de a hol mindegyikre pl. 20 köbméter levegő jut, egészséges és nem túlnépes, míg oly helyiség, melyben három ember lakik, de a melynek legtartalma 25 köbméter, túlnépesnek tekinthető.

A túlszűfolt lakásokkal, minthogy azok a túlnépeselek számában nagyobbbrészt befoglaltatnak, itt csak röviden foglalkozunk. Az 1893-iki összeírás szerint 2828 túlszűfolt lakás és éjjeli szállás találtatott, melyekben 21,723 ember lakott, tehát a főváros lakosságának majdnem 5%-a. Lakott pedig lakrészenként 4 vagy annál kevesebb ember 1337 lakásban, 4—8 em-

ber 1281 lakásban, 8—10 ember 82, 10—15 ember 39, 15—20 ember nyolcz ilyen lakásban, és végre két lakásban 20-nál több ember. De e számoknál jelentősebbek a köbtartalomra vonatkozók. Ezek fejenként 1—2 köbméter két lakásban, 2—3 köbméter 26, 3—4 köbméter 103, 4—5 köbméter 187, 5—6 köbméter 325, 6—7 köbméter 418, 7—10 köbméter 1688 lakásban. 2238 ember oly lakásban lakott, hol egyre-egyre öt vagy annál kevesebb köbméter levegő jutott, és ebből 353 pinczelakó volt. Megdöbbenő nyomorúság uralkodhatik az oly helyen, mely ekkora összezsúfolás fészke, valamint nagy veszélyt rejt magában a közegészségre, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy mintegy 7000 ember lakott «nedves»-nek, és vagy 1800 egyén «nagyon nedves»-nek kvalifikált helyiségben.

De térjünk át a túlnépes lakások ismertetésére, az 1891-iki népszámlálás adatai alapján, hol nagyobb anyagot tekinthetünk át, s mely más városok analog fölvételei alapján összehasonlításra is módot nyújt. 7178 túlnépes lakást jegyez föl a fővárosi statisztika, tehát az összes lak-alkalmatosságoknak majdnem 7%-át, ellenben Bécsben 12.435 ily lakás volt, vagyis csak 4.34%-a az összes lakásoknak. A budapesti lakásokban 11056 lakrészben 64.196 személy lakott, vagyis a fővárosi lakosságnak 13.18%-a, Bécsben 90331 egyén, tehát a lakosságnak 6.78%-a. Megjegyzendő azonban, hogy Bécs ez arányszámait az újabban hozzácsatolt külvárosi kerületek rendkívül fokozzák. A múlthoz képest fővárosunk lakásviszonyai határozott rosszabbodást mutatnak. Az arányszámok 1881-ben 6.58% és 12.32% valának, de az utóbbi tíz év nagymérvű építkezéseinek a szegényebb néposztályok szükségletére semmikép sem ügyeltek.

Tekintsük csak közelebb a túlnépes lakásokat. Egy lakásra újabban átlag 8.93 ember jut, 1881-ben 9.15; a javulás tehát tíz év alatt alig számba vehető. Bécsben 1891-ben 7.26, 1881-ben 7.61; itt tehát valamivel nagyobb a javulás, bár 10 év előtt is ott jóval kedvezőbb volt már az arányszám a mostani budapestinél. A lakrészekhez viszonyítva a benne lakók számát, egy helyiségre 5.89 ember jut. Ez is elég nagy szám, de még nem nyújt fogalmat az e téren létező végletekről. Az átlagszám alatt marad ugyan — ha azt kerekén 6-nak vesszük — 9503 lakrész, vagyis 86%, 50.701 lakóval, tehát a zsúfoltan lakók 80%-ával; de viszont 7—10 ember lakik 1401 lakrész-

ben, 10—15 egyén 119-ben, 16—20 ember 25-ben, 21—30 ember 11-ben, 30—35 ember 3-ban, és végre volt két lakás, a hol 38, egy, a hol 41, és egy, a hol 44 ember «lakott», ha ugyan ez a szó ily körülmények közt helyén van.

Hasonló kedvezőtlen viszonyokat tüntetnek föl az éjjeli szállók, már rendeltetésöknél fogva is. Az 1893-iki összeírás alkalmával 76 ilyent találtak, 1238 vendéggel. Ezek közül 46-ban 10-nel kevesebb köbméter levegőbeli tér jutott egy-egy emberre. Itt különben nem a laksűrűség, hanem a hálás módja bír jelentőséggel, a mennyiben 814 ugyan ágyban hált, de ebből 122 másodmagával, 110 harmad- vagy még többedmagával. Azonkívül 87 ágyon kívül, 51 pusztán földön, 194 egyebütt hált, 88-nál pedig a hálás módja ismeretlen. E tekintetben Bécs rosszabb állapotokat mutat, a mennyiben ott 36 éjjeli szálló van, 2721 vendéggel, tehát kevesebb ily helyiség ugyan, de erősebben összezsúfolvák benne az emberek. Általában Budapestben az éjjeli szállókban a viszonyok valamivel kedvezőbbek a zsúfolt lakásokénál.

Vannak azonkívül fővárosunkban olyan egyének is, kik nem emberi hajlek céljaira épült helyiségekben laknak. Az előbb említett 7178 túlnépes lakás közül 401 volt ilyen, 3546 lakóval. A kerületek közül legmagasabb ilyen számmal ugyan a X. szerepel, 113 «nem-lakás»-sal 1405 lakóval, de minthogy ez már kültelek, talán nem esik oly súlyos beszámítás alá, mint a VI. kerület állapota, a hol benn a város szívében: az Andrassy-úton, a Teréz-körúton, a Király- és Szerecsen-utczában stb., 101 ily helyiség van, 742 lakóval. Bécs e tekintetben kedvezőbb állapotot tüntet föl; ott a «rendkívüli lakások» czíme alatt 146 helyiség mutattatik ki, 497 lakóval. A nagy különbség azonban valószínűleg onnan ered, hogy a lakások fölvételénél Bécsben aligha voltak oly figyelemmel a megkülönböztetésre lakás és nem-lakás között, mint nálunk.

A lakásnyomorúság egyik jellemző vonása a konyha nélküli lakások nagy száma. Fölösleges fejtegetni, hogy ezek mennyire nem felelnek meg az egészség követelményeinek. Az ily lakás, ha nincs is túlszúfolva, akkor is egészségtelen. Budapestben 9868 ilyen lakás találtatott, tehát az összes elfoglalt lakások 10·46%-ában; 1881-ik évhez képest 1993-mal több, a mivel szemben a viszonylagos javulás, tudni illik hogy az arányszám 11·35% volt, egészen jelentéktelen. Bécs e tekintetben

valamivel rosszabbúl áll, mert ott 28469 konyha nélküli lakás találtatott, vagyis a lakások 12·87%-a, 76,330 lakóval, de e számot az újabban odacsatolt külvárosok rugtatják föl, mert a régi Bécsben mindössze 12,347 ily lakás volt, vagyis a lakásoknak csak 6·75%-a.

Hogy a budapesti lakásnyomor képe a maga teljességében előttünk álljon, még az egyes szobákban elhelyezkedett lakosság miként való összetételét kellene vizsgálnunk; de nem halmozzuk tovább a számokat, elég, ha konstatáljuk, hogy a családtagok, felnőttek és serdületlen gyermekek, albérlőkkel és ágyra járókkal erősen összekeverve találhatók egy-egy szobában, az erkölcsiségre való minden tekintet nélkül. Mellőzzük föltüntetését annak is, hogy mily visszás arányban áll e zsúfolt lakások bére a helyiségek minőségével s mennyivel kevesebb ily lakás marad üresen, a jobbfelekhez képest. Az eddigiek is elegendő tanúsítják az alsóbb néposztály lakásviszonyainak nyomorúságát, valamint a lakásügy gyökeres javításának szükségét.

II.

Ámde kit illet a cselekvés e téren? A baj általános érdekű, jóformán mindenkit érint, és azért cselekvésre az állami s a fővárosi hatóság, a társadalom, de közvetlenül a gyárosok és magok a munkások is tartoznak közreműködni.

Manapság mindinkább elismerik annak szükségét, hogy az állam a munkások sorsának javítására törekedjék, nemcsak az erre czélzó társadalmi mozgalom irányításával, de anyagi eszközökkel is. A lakásügyet gondozni közérdekű kötelessége azert, mert annak kedvezőtlen alakulása a polgárok egészségét és a közerkölcsöt általában veszélyezteti. A kormánynak tehát elő kell mozdítania a lakásviszonyok javítását, anyagi segélylyel támogatni, kedvezményekben részesíteni mindazokat, kik a lakásszükségen megfelelő eszközökkel segíteni akarnak, és erre a törvényhozási actiót is érvényesíteni. Belügyi igazgatásunk, melynek munkakörébe e teendők tartoznak, a legújabb időkig teljes közönyt tanúsított, a mit hangosan bizonyít az a tény, hogy a fővárosnak a lakásviszonyok javítását czélzó azon szabályrendeletét, melyet a közgyűlés 1885. évi márczius 5-ikén elfogadott és fölterjesztett a belügyminisztériumhoz, csak a

jelenlegi belügyminiszter hagyta jóvá 1892 deczember 30-kán. Ugyan e leíratban fölhívja a miniszter a fővárost, hogy «a pinzelalakásoknak e szabályrendelet intézkedéseihez képest szükségessé vált összeírását, megvizsgálását és osztályozását haladéktalanul teljesítse s az eredményről hozzá 1893. évi márczius 1-jéig jelentést tegyen.» Kijelenti továbbá, hogy a lakásszükség enyhítésére «az állam érdekeinek sérelme nélkül méltányosan igényelhető állami adókedvezmények kieszközlése czéljából a szükséges lépéseket kész megtenni». Végre csak az 1892-dik évi cholerajárvány alkalmával utasította a belügyminiszter a fővárosi hatóságot, hogy a lakásügygyel minden irányban behatóan foglalkozzék.

Legújabbán tehát örvendetes változás eszlelhető: a kormány törődik a lakásügygyel, igaz, nem saját kezdeményezéséből, hanem a fővárosnak het év előtti fölterjesztése nyomán, azután pedig a járványveszély kényszerítette megszólalásra. Mindez azonban kevés és a kormány földadata sincs ezzel befejezve. A törvényhozásnak is kellene az ügygyel foglalkoznia, a mint ez külföldön történt. Angliában külön törvény rendelkezik a munkás-lakásokról, Olaszországban és Svájcban az egészségi törvények számos fontos intézkedést rendelnek el. A francia lakástörvény 1850-ben kelt, tehát elavult, de a törvényhozás 1883-ban és 1887-ben foglalkozott ily tárgyú javaslatokkal, Belgiumban 1888-ban, Ausztriában 1889-ben. Nálunk azonban ilyenmő kísérleteket sem látunk a törvényhozás terén. Csak az egészségügyi törvény (1876. évi XIV. törvénycikk) 10, 11 és 15. §§-ai tartalmaznak egyes intézkedéseket, melyeket azonban nem hajtának végre kellő gondossággal.

Pedig nyílnék az államnak alkalmá, nemcsak a társadalmi és testületi mozgalom fölébresztésére és irányítására, hanem cselekvésre is. Az állam ugyanis, mint számos vállalat tulajdonosa, jó példával járhatna elől a munkás-lakások építése terén és erre utalva, joggal kényszeríthetné a magánvállalkozókat a példa követésére. Már az egyenlőség elve is megköveteli, hogyha az állam hivatalnokai lakpénzeinek megállapításánál tekintetbe veszi a helyi viszonyokat, akkor gondoskodjék munkásai számára is emberséges lakásokról. Köteles erre az állam első sorban, mint a közegészségügy, a közerkölcsiség és polgárai jólétének őre, másodsorban, mint munkásainak sorsáról gondoskodó vállalkozó. Hogy e kötelezettségének miként

felelt meg eddig, annak illusztrálásául csak azt hozzuk föl, hogy a magyar királyi államvasútak kelenföldi munkás-lakátnyájában 41 azaz negyvenegy lélek esik egy szobára.*)

Azután a társadalmat említettük, mint e téren tevékenységre hivatott tényezőt. Sajnos, oly irányú társadalmi mozgalmról, hogy oly közhasznú társaságok alapíttassanak, melyek a munkás-lakások építését tennék föladatukká, nincs tudomásunk. Rokon czélt szolgál ugyan egy nemes intézmény a fővárosban, a *Hajléktalanok menhelye* című egyesület, mely 1880-ban alakult és már a negyedik menedékházat állítja föl; hasonló menedékházat alapított újabban a Pesti hazai első takarékpénztár, az Alföldi-útczában, melyben bárki éjjeli szállást kaphat rövid időre díjtalanul, eltérőleg a hajléktalanok menhelyétől, hol egy-egy éjjelért hat krajczár fizetendő. De ezek, mint már nevök is mutatja, nem állandó lakásokat hivatnak adni a munkásoknak, hanem a szegény osztály időleges lakásszükségletén óhajtának enyhíteni, a mennyiben szabályzatuk értelmében ugyanazon egyén 3—5 éjjelnél többször egymásután nem vonulhat meg a menedékházban. Forgalmuk ugyan nagy, a hajléktalanok menhelyében meghaladja a milliót azok száma, a kik fönnállása óta ott éjjeli szállást kaptak, de tulajdonképeni hivatásukat most nem tölthetik be, viszont nem pótolhatják a munkás-lakások hiányát. Ily helyiségekre akkor is szükség lenne, ha kellő számú lakás léteznék a szegényebb néposztály számára, mert így minden nagyobb városban nagy számmal lézengő lakásnélkülieknek, díjtalanul, éjjeli szállást lehet nyújtani, mire főleg télen át igen nagy szükség van.

A múlt tanulságai nem nagy reményt nyújtanak, hogy a közel jövőben társadalmunk e téren a cselekvés szükségességét fölismerje, pedig számos külföldi példa mutatja, hogy itt aránylag csekély eszközökkel üdvös eredményeket érhetni el. És itt cselekvésre nem csupán a humanitas, a jótékonsági hajlam ösztönöz, hanem az önérdeket fenyegető veszélyek is, melyeket az egészségtelen lakások előidéznek, valamint a vállalkozási hajlam is tért találhatna itt, mert az ily építkezéssel foglalkozó vállalat elég jó jövedelemre is számíthat. A meny-

*) Lásd dr. Thirring Gusztáv: *A fővárosi szegény néposztályok lakásai. Közgazdasági és Közigazgatási Szemle. 1894. augusztusi füzet.*

nyiben pedig tényleg ily közhasznú építő társaság alakítása iránt mozgalom támadna, a kormányra az a kötelezettség hárul, hogy ezt adókedvezményekkel, sőt kamatbiztosítás kilátásba helyezésével előmozdítsa.

A lakásügy legközelebről természetesen a fővárost érinti, az ennek közigazgatásával megbízott szervezetnek kell tehát az e téren előforduló bajok orvoslására törekedni. Említettük előbb, hogy a fővárost nem lehet tétlenséggel vádolni, bár ebbeli munkássága nem régi keletű. A lakásmiseriára, dr. Neményi Ambrus, a törvényhatósági bizottság tagja, hívta föl a főváros közönségének figyelmét 1883 május 16-iki interpellációjával. A polgármester elismerte a reform szükséges voltát és megindította a tárgyalásokat és a kellő tanulmányokat oly sikeresen, hogy tekintettel az ügy sürgösségére, a munka két hónap híján két évvel az interpelláció megtétele után, vagyis 1885 márczius 5-ikén, csakugyan befejeztetett és az erre vonatkozó szabályrendelet fölterjesztetett a belügyminisztériumhoz. Mint említők, hét évi pihentetés után a belügyminiszter a szabályrendeletet, a munkás-lakásokra vonatkozó fejezet kivételével, megerősítve, a fővároshoz vissza küldte. E megerősítő rendelet utasította a fővárosi hatóságot a zsúfolt lakások és éjjeli szállók összeírására; ugyan akkor bizottság alakíttatott Gerlóczy alpolgármester elnökelete alatt a lakásügy újbóli tanulmányozására és javaslatok tételére. E bizottság igen üdvös javaslatokat terjesztett a közgyűlés elé, mely azokat el is fogadta; innen fölterjesztettek ezek a belügyminisztériumhoz, hol immár egy év óta pihennek.

Szerencse azonban, hogy a főváros hatósága nem érte be azzal, hogy a lakásügyet tanulmányozta és bizottságokban tárgyalatta, hanem a cselekvés terére is lépett, a mennyiben maga szükséglakásokat épített. Igaz, ezt sem saját impulsusából tette, hanem egy hatalmas rúgó: a cholera szorította erre. Az 1886-iki járvány alkalmából szükségessé vált azoknak elhelyezése, a kiket egészségtelen lakásaikból kiszállásoltak. A járványbizottság megkeresésére megkezdtek a szükséglakások építését, ez évben épült négy telep. 1892-ig megint nem történt semmi. Ekkor megint a cholera buzdítására újabb négy telep épült, továbbá a sóháztelken rendeztek be egy menedékhelyet, melyet azonban rövid idő múlva megszüntettek. 1893-ban ismétlődött az előbbi év históriája, minek következ-

teben 70,000 frt vetetett föl a költségvetésbe szükségbarakkok építésére. A mint értesülünk, újabban ez összegből három telep épült, bővebb adatunk azonban nincs; e barakkokról a fővárosi hatóság nem tesz közlést.

E szükséglakásokat tehát a fővárosi hatóság nem a lakás-szükség enyhítése végett építette, hanem más fenyegető veszély kényszerítette reá. Ha a cholera megkíméli fővárosunkat, talán mai napig sem létesülnek e szükséglakások. Igaz, ez majdnem circulus vitiosus, mert ha gondot fordítottak volna az egészség ügyére, talán kisebb mérvben pusztított volna a járvány. Erre engednek következtetni az 1892-ik évi choléráról szóló adatok,*) melyek szerint részletesen kinyomozott 262 eset közül 80, vagyis 30·5% zsúfolt lakásban fordult elő. Kár, hogy a részletezés nem terjedt ki valamennyi esetre és hogy nem a túlnépesedést, hanem a túlszűfoltyságot vették tekintetbe.

Hogy a barakkok nem rendszeresen, hanem csak rendkívüli nyomás következtében épültek, ez annyival sajnosabb, mert e lakások minden tekintetben kitűnően beváltak. A lakásnyomor enyhítésére célzó eszközök körül általában nagy a kapkodás és nagyon sajnálni való, hogy a fővárosi hatóság, midőn egy eléggé sikeres megoldási módot választott, azt nem alkalmazza kellő kitartással. Az ily építkezés természetesen költséggel jár, de hogy a költsékezés kikerülhetetlen, azt a három év: 1886, 1892 és 1893 története megmutatta. De ha ily kényszerítő momentumok elő sem fordulnának, nem lehet e téren fukarkodni; háttérbe kell szorítani akármi más rendkívüli szükségletet, de az egészségügy megóvására elő kell teremteni a pénzt. Nagyobb arányokban és tervszerűen kell a szükséglakások építését folytatni, kezdetben annál erélyesebben, mert a múltnak mulasztásait is pótolni kell.

De hisz a főváros nem is hozott eddig áldozatot a barakkok építésével; az erre kiadott pénze voltaképen jól kamatozó kölcsön. Az 1886-ban épült barakkok építési költsége 41,779 frt volt, föntartási költségök a hét év alatt 3182 frt; jövedelmeztek pedig 1886-tól 1892-ig bezárólag 21,282 frtot, vagyis 50%-nál többet, tehát évenként körülbelül 7%-ot.***) A jöve-

*) A tiszti főorvosi hivatal jelentése a Budapest fő- és székvárosban 1892/93. évben föllépett choléráról. Buda-Pest, 1893.

**) Lásd: Előterjesztés a budapesti lakásvizonyok rendezése tár-

delmezőség még nagyobb: 12—13⁰/₀, ha tekintetbe vesszük, hogy az 1889. év óta az épületeknek csak fele állott szabad rendelkezésre és az is inkább teljesen szegényeknek díjtalanul engedtetett át. Pedig a lakbér sem mondható magasnak; egy szobáért fizetett díj az első négy hétben egy frt volt, minden további hétre 1 frt 50 kr. Az évi bérösszeg így 72 frt volna, tehát nem érné el azon átlagos bérösszeget, a 87 frtot sem, a melyet a zsúfolt pinczelakások főbérlői egy konyhanélküli szobáért fizetnek.

Pedig e szükségalakások mindenkép föltötte állanak a zsúfolt pinczelakásoknak. Teljesen berendezvék és bebútorozvák, az itteni fölszerelésnek csak igen csekély részét találjuk a szegényebb lakásokban használható karban; a szobák rendesek, tiszták, s noha fából építvek, tehát látszólag tűzveszélyesek, a lefolyt hét év alatt a telepeken egyetlen tüzeset sem fordult elő. Hogy teljesen megfelelnek a szegény osztály igényeinek, bizonyítja az, hogy állandóan elfoglalvák.

Ily szükségalakások építését az 1893-diki szabályrendelet második pontja is fölveszi programmúl. Minthogy föltehetjük, hogy a belügyminiszter e szabályrendeletet egyszer mégis csak megerősíti — ha esetleg némi változtatások sürgetésével is — nem érdektelen azzal közelebb foglalkoznunk, a mennyiben e szabályrendelet a fővárosra nézve a szegények lakásügyének megoldási tervezetét czélszerű. Vegyük egyes pontjait közelebb szemügyre:

Az 1-ső pontban kijelenti, hogy a lakásügyről szóló, 1892-ben megerősített szabályrendeletben foglalt intézkedések föntartandók, a munkás-lakásokról szóló rész kivételével és legerélyesebben végrehajtandók. E szabályrendelet elég üdvös intézkedéseket tartalmaz, de mindezekből alig hajtottak végre valamit. Általában csak annyiban különbözik az újabb statutumtól, hogy a régieben emennek egyes pontjait részletesen, a végrehajtási módzatokkal együtt, kifejtve találjuk.

A 2-dik pont értelmében «a főváros által épített szükségalakások családi szobákkal kibővitendők es esetleg új telepek is berendezendők.» Erről szóltunk már, helyeseljük is, csupán az

gyában. A lakásügyi bizottság megbízásából Gerlóczy Károly. Budapest, 1893.

«esetleg» szót «a szükséghez képest» kifejezéssel óhajtanók helyettesíteni.

A 3-dik pont szerint «ily szükséglakások magánvállalkozás útján való fölépítése engedélyezhető». Ez is üdvös, de a vállalkozási kedv élesztésére a közel jövőben az államnak oly nagy mérvű kedvezményeket kellene följánlani, hogy a fővárosi hatóság maga járhasson elől az ily lakások létesítésével, míg a kedvező pénzügyi eredmény a magánvállalkozást e térre csábítaná.

A 4-dik pont szerint «a menedékhelyek társadalmi úton szaporítandók». Szóltunk előbb erről is és itt annak elismerésével tartozunk, hogy a főváros hatósága a csekély társadalmi tevékenységet a maga részéről igenis támogatta. A hajléktalankok menhelyének létesítéséhez pénzsegélyvel és telekkel járult, sőt az egyesület úgyszólván csak a berendezést szolgáltatta és a kezelési költséget viseli; a Pesti hazai első takarékpénztár által alapított menedékhely számára pedig potom áron adott telket. A társadalmi tevékenység tehát aránylag igen csekélynek, sőt gyámoltalannak mutatkozik.

Az 5-dik pont szerint «a város bármely részében, az udvarokban, ha arra elegendő terseg van, könnyű szerkezetű s pincze nélküli, csak egyes szobákból vagy szoba és konyhából álló lakhelyiségekkel bíró épületek emelése megengedhető». Itt nem nagy hatást várhatunk, mert mai nap már ritkaság számba megy a főváros belsejében az olyan ház, melynek elég téres udvara lenne, a hol pedig van, az más módon jobban értékesíthető. Ez különben is félrendszabály, melynek érvényesítése számos visszaéléssel jár és azért szigorú ellenőrzést igényel.

A 6-dik pont értelmében «a családi házak építése előmozdítandó». Ez hatályos eszköz a lakásszükség enyhítésére, mint azt a külföldi, különösen az angol példák bizonyítják; de ezzel inkább a kis hivatalnokokon, kiskereskedőkön s ezekhez hasonlókon segítenek, nem a legszegényebb néposztályon. Amazoknál a lakás-inség nem is oly nyomasztó, mint a munkásoknál.

A 7-dik pont a gyárosokat munkás-lakások építésére ohajtja kötelezni. Erről alább külön szólunk.

A 8-dik pont szerint «munkásvonatok rendezendők be». Ezt kétes értékű intézkedésnek tartjuk, mert akármilyen olcsó

menetdíjt szedjenek is a vasúton, annak évi összege a munkás évi keresményének érezhetően nagy részét emészti föl, melyet nem üt mindig helyre a városon kívüli lakás olcsóbb volta. Igaz, hogy a munkás családja a városon kívül esetleg olcsóbban él, de a városban dolgozó családapa viszont külön, tehát drágábban étkezni kényszerül. Különben is a munkások benn kívánnak lakni a városban, a hol kenyeröket keresik. Ragaszkodnak ehhez, mert így olcsóbban étkeznek, hosszabb pihenő idejük marad, és a családtagoknak is több mód nyílik keresetre.

A 9-dik pont a telekvételi és építési, a 11-dik adókedvezmények nyújtását javasolja, a 10-dik pont pedig azt, hogy «akár az állam, akár a főváros a menedékhelyekre, munkáslakásokra s esetleg a kisebb lakásokból álló bérházakra mintaházakat építsen». Ezek üdvös javaslatok, de a kedvezmények adásánál a hatóságnak nem ugyan szűkmarkúan, hanem igenis óvatosan kell eljárnia.

A 12-dik pont több albérlőnek vagy ágyra járónak a lakásokba befogadását hatósági engedélytől teszi függővé; a 13-dik a túltömött lakások bérbé adóit megbüntetni ajánlja. Ezek repressiv intézkedések, a melyek mindaddig nem alkalmazhatók, de hatálytalanok is, míg kellő számú lakás rendelkezésre nem áll. A túlszűfolt lakások elzárása csak növeli a lakásszükséget, emeli a többi lakás árát, melyek iránt így a kereslet nagyobb, s végre egy bizonyos számú egyént hajlektalanná tesz. A fővárosban szerzett tapasztalatok továbbá azt bizonyítják, hogy a hatóságilag kiürített lakások rövid idő múlva újra megtelnek, de meg is drágulnak, mert a tulajdonos, a megbüntetés eshetőségével szemben, bizonyos kockázati díjjal emeli a lakbért. Ugyanez áll bármely tiltó és büntető intézkedésről e téren.

A felsoroltakon kívül a gyárosok is kötelesek a lakásnyomor enyhítésére közreműködni. A gyárosok és munkásaik érdeke e tekintetben kölcsönös. Mindamellett a külföldön is csak szórványosan fordulnak elő esetek arra, hogy a gyáros munkásai lakásáról a maga jó szántából gondoskodják. Fővárosunkban is az eddig követett módnál szorosabban kellene a gyárosokat, a kik kedvezményes áron kapnak városi telket, arra kötelezni, hogy munkásaik nagyobb részének a gyári telepen lakást építsenek. Ez a kötelezettség rendszerint szerződési-

leg biztosíttatik is, de több esetben elmulasztotta a hatóság e kikötést, más esetekben nagyon szűkmarkúan hajtotta végre a gyáros e kötelezettségét. Pedig az ily lakások létesítése nem is jár számbavehető áldozattal, legföljebb kisebb a munkásházakba befektetett tőke kamatozása, mint magában a gyári vállalatban. A fővárosnak, mint láttuk, 7 % -ot jövedelmeznek a barakkok, a hatóság pedig jóval drágábban épít és kezel, mint a magánvállalkozó; az olcsó telek mellett a gyáros az államtól adókedvezményeket is kaphatna ily munkás-házakra. A fővárosnak ezentúl szigorúbban kellene tehát biztosítani, hogy a gyáros e kikötésnek megfeleljen és a gyár- és iparfőügyelőknek is kötelességévé teendő, hogy e munkás-lakásokat szintén megvizsgálják és ellenőrizzék.

És végre még egy szót arról, hogy mi a teendőjök e téren az első sorban érdekelteknek, a munkásoknak. Hangoztatják az önsegély, a szövetekezés jelszavát, ezektől azonban kevés várható. A külföldön számos esetben azzal törekeshetnek a lakáshiányt enyhíteni, hogy a munkásokat házak építésére ösztönzik, melyek tulajdonukká válnak. Házak építésére és vételére azonban csakis a jobb anyagi helyzetben levő munkás képes, holott igen nagy azoknak száma, kik épen csak betevő falatjokat tudván megszerezni, egy fillért sem tehetnek félre. Az előbbieknél jobb lakásokban is élnek, mint ez utóbbiak, ezeken kell tehát mindenekelőtt segíteni. Mi különben is túlzottnak tartjuk azt a törekvést, hogy a munkás minden áron háztulajdonossá váljék, midőn a társadalom jobb viszonyú tagjai sem törekeshetnek arra, hogy saját házukban lakhassanak. A háznak tulajdonul bírása számos nehézséget okoz a munkás életében; lekötven csekély tőkéjét, ha pénzre van szüksége, adósságba veri magát, megnehezíti a helyváltoztatást és végre is teherre válik a munkásra. A lakásviszonyok javítására csak annyiban foly be kedvezően, hogy a házak és lakások száma ekként szaporodván, a kisebb lakások kínálata növekszik és így azok olcsóbbak lesznek. Első sorban arra kell törekedni, hogy a legszegényebb munkás is emberi lakást találjon; távolabbra esik az az igyekezet, hogy megkönnyítsük nekik a háznak tulajdonba vételét.

Íme ez a budapesti lakás-nyomorúság képe. Előadtuk az orvoslás módjait is. Nem kell itt világra szóló új és eredeti mentő eszközöket fölfedezni, hanem az ismertek közül a viszo-

nyainknak leginkább megfelelőket kikeresnünk. Elég helyes nyomon indultak az eddigi alkotások, csak nagyobb ember- és ügyszeretnek kellene föléledni és a baj enyhülni fog. És ha az eszményi rendezés egyhamar nem is sikerül, nincs azért igaza Wagner Adolfnak és híveinek, kik azt vallják, hogy a lakáskérdés a jelenlegi társadalmi és vagyoni rend mellett meg nem oldható. Igenis, akár az előadottak szerint is, jelentékeny áldozatok nélkül orvosolható a lakás-baj, ha a kormány, a helyi hatóság, a gyári vállalkozók, a társadalmi igyekezet és a tevékeny emberszeretet az örökös tervezés talajáról valahára a gyümölcsös cselekvés mezejére lépnek.

FENYVESSY JÓZSEF.

IMMAKULÁTA GRÓFNÉ.

Regény.

Első közlemény.

Akkoriban — épen harminczhárom esztendővel ezelőtt — ha egymástól távol lakó vidéki ismerősök találkoztak egymással a fővárosban — útczán, vendéglőben, üzletben, színházban, vagy akárhol — az egyik legelőször is okvetetlenül azt kérdezte a másiktól:

— Hát tinálatok mit művelnek vitéz katona uraimék?

— Élvezik szörnyen azt a kiváltságot, hogy most olyan nagyurak, a kiknek minden szabad — volt rá a felelet. — Kivált a hol tiszt nincs velök, ott a vérszemet kapott káplárok és a neki-vadúlt közvitézek pogányul rakoncátlankodnak.

— Elhiszem. Nálunk az öreg Lenkay báró, a ki oly büszke a vadaskertjére, ma már könnyű szerrel összeszámíttathatja, hogy hány fácánja maradt meg, mert nagyobb részét kipusztították a tiroli vadászok. Ebédjökhöz lődözték le pecsenyének. Sok kell nekik, mert egyszerre nagy gourmandok lettek: csak a melle húsát eszik.

— Nálunk meg a gróf Szenteleky Kristóf híres pinczéjet dezmálták meg irgalmatlanul. Legdrágább aszúit és pompás pezsgőit mind megitták. De még Cserenkicsné is, a szép és dúsgazdag özvegy, rögtön el fog ájulni, mihelyt a tengeri fürdőből haza érkezik s meglátja tönkre tett szalonjait. A cserepárok szögeket vertek az aranyos kárpitú falakba, azokra akasztva szuronyaikat és bornyúikat; három hét óta táboroznak bolyhos selyem szőnyegein és sáros bakancsaikat rá rakják atlasz divánjaira, úgy henyélve, mint valami szultánok.

— Mindenütt így van ez most az úri lakokban. Ezek az új adószedők, ezek a fegyveres végrehajtók egy kis tatárjárás nyomait hagyják magok után az egész országban. Czudar világ!

— Bolond világ!

Csakugyan nagyon ingerült világ volt akkoriban nálunk mindenfelé. A rövid országgyűlést, melyet először híttak össze a kiegyezés megkísérlésére, eredmény nélkül oszlatták föl. A nemzet, mely annyit szenvedett méltatlanul, s a hatalom, mely csorbulni kezdő erejében is még mindig nagyon el volt bizakodva, sokkal föntebb hangon pöröltek egymással, sem-hogy a daczolás és nagy vádak lármás versengésétől megérthették volna egymást. A politikai bölcsesség két remekművéhez: a fölíratokhoz kötött vérmes remények füstbe mentek s ettől a kavargó, fojtó füsttől ingerültség szállta meg a bezáruló országgyűlést s még inkább a szétoszló vármegyék tanácskozó termeit.

Ekkor történt, hogy a központi vármegye akkori vezér-férfia — a Petur bán bordalán indulva: — «gondolt merészet és nagyot». De aligha gondolta meg jól. Különben is olyan politikus volt, ki a forradalom lázas hevében, midőn mentül elszántabb harcra volt szükség, békés hajlamokat táplált; később pedig, abban az időben, midőn a régóta sanyargatott nemzet nagyon rászorúlt már a békére, harcias nézeteket vallott túlzottan. Szóval soha sem azt akarta, mi az idő követelő szüksége volt, majdani életírójára — ha egyszer akad — nem kis fejtörést hagyva, hogy e sajátos jelenségnek lélektani magyarázatát adhassa. De egykor a népszerűség tekintélyt adott neki s országszerte sokan hallgattak rá, midőn az utolsó megyegyűlés szétoszlása közben harsányan adta ki a jelszót: «meg kell tagadni az adót, ez lévén most az egyedüli fegyver, melylyel a hazafiság harcolhat az önkényuralom ellen!»

S ki ne kívánt volna hazafi lenni s bezárt tárczával harcolni?

De a hatalom meg rögtön kíméletlen parancsot bocsátott ki: «be kell hajtani az adót minden áron; a hol megtagadják; katonai erővel, kérlelhetetlenül».

Az önérzetes katonatisztek zugolódtak: nem arra való az aranyos kardbojt, hogy adó-zaklatásra használják! Nem egy büszke tiszt rögtön be is adta lemondását s még több sür-

gösen kért szabadságot; de ez legkevesbbé sem akadályozta meg az országos «tatárjárás»-t, melynek fölháborító kíméletlenségeiről beszéltek akkor minden tanyán, minden falun és minden városban.

De esett közbe néhány nap, midőn a fővárosban a magánélet egy váratlan, meglepő, izgalmas esetéről is csak olyan szörnyűködve beszéltek.

— Tudjátok, mi történt az éjjel?

— Mi?

— Marenka Lőrincz megbukott s bele ölte magát a Dunába.

— Lehetetlen! A milliomos?

— Milliomosnak csak látszott, tulajdonkép szemfényvesztő kalandor volt. Ügyvédi irodákban beszéltek, hogy eladósódva jött be az országot boldogítani. Itt aztán nagy vállalatokon sokat nyert, de nem eleget arra, hogy sülyedő hajójának tág réseit betömhesse. Börzejátékhoz fordult, de azon is veszített.

— S milyen nagy fényt üzött mégis!

— Hogy eltakarja pénzbajait s új hitelekhez juthasson. A mint suttogják, utoljára már imposztorkodott is s a fenytőszék elől menekült a halálba.

Öt magát — igazán szólva — nem igen sajnálta senki. Nem lehetett megszeretni azt a durva külsejű és fölfuvalkodott modorú jövevényt. De azt már majd mindenki a részvét kisebb-nagyobb hőfokával kérdezgette:

— Mi történik most a szép Millával?

Mikor ezt az emberbaráti, aggodalmas kérdést fölvetette egyik előkelő szalon fiatal asszonykája is, ki színházban és bálokban sokszor a jó lélek kedvelésével nézte az érdekes lányt, mint valami különös pompájú délszaki virágot, s gyönyörködött kecses fürgeségében, sugár növéseben, bájosan mosolygó szemében és a vér játékától áthevült finom olajszin arczában, az öreg báró Tonesádyne nyomban csípős lenézéssel ereszté meg megjegyzéseinek zsilipjét.

— Soha se feltsd őt, kedvesem. Az ilyen fajtájú lányból mindig lesz valami, a míg csak fiatal és szép marad. Többnyire azzá lesz, a mire nevelték. Regényeket csinál az életben s nagyokat nevet, midőn miatta aggódó szülők és boldogtalan hitvesek sírnak magányukban keservesen. El tudja az ilyen

könnyen forgatni a gazdag úrfiak fejét és aztán — ha rájuk kerül a sor — az élteesebb urakét is. Teljességgel nem vagyok magam sem bizonyos abban, hogy nem épen az én kedves szeleburdi unokaöcsém, Stefi, lesz-e a legelső bőkezű udvarló, ki a feketeszemű nyájas boszorkára fogja pazarolni utolsó pár százezerét? Hisz a haszontalan, a helyett, hogy a te tulipán-képtű, szöszske húgod kezét igyekeznek meghódítani — mert bizony ráférne egy kis jó házasság — a múlt héten is, a császárfürdői bál szünórája alatt, ennek a jött-ment szépségnek húzatta a nótát: «Csak egy szép lány van ezen a világon!»

— Azt hallottam róla — állította meg a szalon asszonykája az öreg báróné megeredt szóáradatát, — hogy Kamilla kisasszony vig, tetszelgő, de egyszersmind büszke leány?

— Megengedem, kedvesem, hogy eddig, a míg lehetett, büszke is volt. De minő lesz majd ezután? A szegénység nagyon meg tudja puhítani az ilyenféle elkapatott szépeket, kik páholyhoz, fogathoz, gyémántokhoz szoktak. Mikor már a magok emberségéből nem juthatnak a fényűzéshez, megszerzik másoktól bármi áron. Magokat is oda adják ertte. Ma még csak coquette-ek, holnapután már cocotte-ok.

Így beszéltek Milláról, hol száналommal, hol lenézéssel, olyan előkelő szalonokban is, hová neki nem volt soha belépése. De ismerték mindenütt, legalább látásból. Sok férfi bámulta és sok nő irigyelte, mert nagyon feltűnt,

Öt évvel ezelőtt látták legelőször a nemzeti színházban. Akkor még úgyszólván gyermeklyány volt, de minden szem megakadt rajta, a mint a hosszú, vékony növésű lányka édesdeden hallgatta egy új opera hullámzó dallamait. Eleven csillogó-villogó szeme, igéző mosolya, fényes fekete haja és hosszas kreol-színű arcza szinte sugároztak, a mint fejecskéjét a dallamok ütemei szerint mozgatta. Közben pedig felénken, kapkodva tekintgetett a neki még teljesen ismeretlen közönségre, mialatt kétségkívül észrevette, hogy őt magát nagyon sokan nézik látszóveikkel, mert piruló arczát és finom idomu fejét el-elrejtette aranyos legyezője mögé.

Nemcsak nézték, hanem kíváncsian kerdezősködtek is felőle: vajon ki lehet? Mivel egy tevékeny életű, gazdag mágnás páholyában ült, egy már koros urral, ki egyáltalában nem látszott előkelő jelenségnek, és egy barnás arczzsínű, gömbölyded s nagyon kiöltözött asszonysággal, eleintén azt

hitték, hogy talán valami külföldi főúri család, melynek kedve kerekedett megnézni ezt az akkor igen «érdekes» országot, mert valóban világszerte érdekessé is tették ez időben az alig-múlt harcok vitézségei, aztán évek hosszáig tartó méltatlan szenvedései és a világ minden táján bujdosó hírneves fiai.

Két nap múlva aztán tudták már, hogy külföldi család ugyan, de a mely nem a főrangúsághoz, hanem a nagyiparhoz tartozik, s az a tevékeny életű, gazdag mágnás, ki nekik udvariasan átengedte színházi páholyát, épen azért érdeklődött irántuk, mert a családfő tapasztalatait kívánta igénybe venni valami folyószabályozási nagy munkánál. Idegen lévén, nagyon bízott benne.

Abban az időben külországokból nem egy olyan erős becsvágyú vállalkozó vándorolt be hazánkba, ki az ipar fejlesztésén és a maga meggazdagodásán jelentékenyen és elég gyorsan tudott lendíteni. Volt köztük angol vízi mérnök, francia műkertész, svájci molnármester, porosz géplakatos, olasz folyamszabályozó és svéd hajóács. Neki feküdtek itt a munkának, állítva gőzmalmot és vasöntő műhelyet, építve hidat és kőutat, vállalkozva bányaművelésre vagy vasúti földmunkára. Nem egy közülök meg is maradt az országban, hogy gyermekeiben már a magyar értelmiséget gyarapítsa.

De volt olyan is, kit a hirtelen szerzett nagy nyereség elkapatott s ez elkapatottsága utóbb a bukás örvényébe sodort. Sőt volt szerencsevadász is, ki minden szilárdabb alap nélkül tudta a világot egy darabig bolondítani. Valamennyije közt azonban egy sem tüntetett úgy fényűzésével, mint Marenka Lőrincz, ki nejével együtt kirívóan fitogtatta, hogy ők dúsgazdagok.

Pompás nagy lakást és diszes fogatot tartottak, páholyba jártak s mihelyt egy csomó ismerősre tettek szert: azonnal nagy ebédeket és víg estélyeket adtak.

Magán a házi gazdán nem volt semmi igazi úrias vonás. Nagyon erőltette a nyájasságot, de semmiképen sem tudott szeretetreméltó lenni. Valahányszor vendégeket fogadott, mindig divatos ruhákba öltözött, de a melyek rosszul álltak köpözös termetén és kurta vaskos lábain. Látszott, hogy nem is érzi jól magát bennök. Ujjait rendesen úgy tele rakta drágaköves gyűrűkkel, mint valami vén kártyás. Nagy feje, bozontos haja és apró szürke, ravasz szeme senkire sem hatottak ked-

vezőleg. Beszéde még kevésbbé. Mindig dicsekedve emlegette, hogy ő nem a tanárok, hanem az élet főiskolájából került ki, tapasztalva és megtanulva sokat. Már fiatal korában volt tengerész, majd bányász, telepítő, kereskedő és minden. Meg is segítette a jó Isten! A legdrágább francia pezsgővel és amerikai szivarral halmozta el vendégeit, kik csakhamar megtudták tőle azt is, hogy ez a pezsgő és ezek a szivarok — az eredeti forrásból hozatva is — mily sokba kerülnek. Jobb ízlésű urak hamar el is teltek e neveletlen dicsekvéssel, s mindjárt főfájást kaptak, mihelyt új meghívó érkezett tőle. Fiatal urak magok közt szintén bevallották, hogy a ritka tengeri halak, finom borok és illatos szivarok daczára sem lehetne kiállani a Marenka Lőrincz úr közönséges kérdéseit, sőt még a felesége lármás szenvelgését sem, ha nem volna mellettök Milla kisasszony, ez az igéző kellemű, eleven beszédű, szép arcú fiatal lány, ki a természet legvonzóbb adományaival gazdagon meg van áldva s kinek még a nevetése is elbájoló zene: a vidámság legtermészetesebb zenéje.

«Madamina» — a hogy Marenko szokta nevezgetni nejét — a minden jóban uszó asszonyság maga-mutogató példánya volt. Nagyon suhogtatta nehéz selyem ruháit. Szerette kiállítani magán drága ékszereit, néha össszhangtalanúl halmozva és úgy csillogva tőlük, mint valami gyöngyös, gyémántos kirakat a nagy vásárok napjain. Kocsijában úgy ült, hogy lenézni látszott minden gyalog menőt. Bizonyos mohósággal élvezte a mulatságokat és az asztal örömeit. Szeretett beszélgetni s rendesen nagy lármával beszélt. Mihelyt alkalma nyílt rá, kérkedett. Fűnek fának eldicsekedett azzal, hogy ők milyen világlátott emberek s hányfelé van gazdag rokonságuk. A férjének apja dalmata hajó-tulajdonos, anyja pedig olasz patricius-nő volt; ő maga is olasz az atyja után, míg anyjáról görög. Ezért kapta a szent keresztségben a classikus Iphigenia nevet, bár maga jobb szeretne most valamivel modernebbet. Ide Triesztből jöttek, hol férjének jövedelmes hajózási üzlete volt déli Amerikával.

— A jó Isten — mondogatta Madamina — adott nekünk mindent, csak egy áldást vont meg tőlünk: nincsenek gyermekeink!

— Hát Milla kisasszony? — kérdezte egyszer egyik új ismerőse.

— Öt leányunkúl fogadtuk és úgyis szeretjük. Különben korán elhunyt szegény nővérem árvája. Anyja egy kicsit ábrándos természetű nő volt, ki már serdülő lány-korában tudott pár száz költeményt és énekelt ugyanannyi dalt. Engemet már egy kicsit gyakorlatiasabban neveltek. Nővérem nagyon beleszeretett egy fiatal építőmesterbe, kinél az építés nem kereset, hanem szenvedély volt. Már sógorom lett, midőn egy-egy nagyobb épületbe még mindig bolondul bele építette a saját nyereségét is, csakhogy jobban bámulják a művét. Azt mondta, hogy ő most még csak vet, hogy később annál jobban arasson. De ezt az időt nem érte meg. A hagymáz hamar elvitte. A mi keveset hátra hagyott, azt nővérem a Milla nevelésére fordította. Tud is ez az eszes teremtetés sok mindent: fest tájképeket, zongoráz szonátákat s beszél vagy öt nyelvet.

— S öltözködik, mint egy hercezkisasszony.

— Azt már nekem köszönheti, mert mikor édes anyja meghalt, tizennégy éves leánykája olyan festői különözködéssel öltözködött, mint egy jelmezbáli pásztornő. Fantaszta volt egy kicsit s az én gondommá vált, hogy mai világi hölgyet képezzek belőle. Nem ment ez nehezen, mert szerfölt fogékony. Nagyon is szeretjük s elkövetünk mindent, hogy a társaságok kedvence s egyuttal jó parthie legyen.

Valóban mindenkinek föltűnt sajátos szép arczával, bájos mozgásával és eleven beszédével. Olvasott már egy csomó könyvet, tudott jól egyet-mást, de egyszersmind hiábavalóságokról is kedvesen tudott csevegni. Ezenkívül híre jutván annak is, hogy a több-milliós nagyvállalkozó egyedüli örököse lesz: hamar körülrajongták, ki gyönyörködésből, ki számításból. Kiélt rouék is mosolyogva nézték, a mint tánczolt, miközben minden izma rezgett és minden vonása sugárzott. Egy báli tudósító elnevezte a parket gráciájának. Nem egy vén világfi sajnálta elveszített ifjúságát, midőn keringözni látta; fiatal uracsok pedig majd letaposták az uszályát, úgy szelekedtek körülte. Annyira divatba jött, hogy ősi nevű grófocskák is kezdtek bomlani utána, kiki a maga modora és érzelmi képessége szerint. A fiatal Maglódy Aladár gróf egyszer finnyás comtesse-ek előtt kereken kimondta, hogy ha szülei őt adósságsinálásaért hirteleni házasságra ítélnék el, rögtön a Milla kezét kérné meg. De édes anyja, a büszke és gúnyos csillagkeresztes hölgy, neszét véven e balgatag nyilatkozatnak,

hamar helyre igazította fiacskájának kissé félre csavart üres fejét.

— Aladár! — intette keményen a kegyelmes asszony — azt megmondom, hagyj föl rögtön azzal a jött-ment lyánnyal!

— Kedves mama, de mikor olyan szép!

— Megengedem; de hát te, a ki elég nagyra vagy ősi kék véreddel, mire mennél vele? Hisz ha fiatok születnék, még csak kamarás úrrá sem tudnád megtenni, mivelhogy az öspróba mindjárt megakadna az anyánál.

— Az igaz! — felelte bambán az ifjú ur és ez a csipcsup igaz rögtön eldöntötte lángoló szerelmének sorsát. Aladár gróf fölhagyott a lyánnyal, ne hogy mamája hagyjon föl a rendes havi pénz kiszolgáltatásával.

Nehezebb dolga akadt az öreg báró Toncsádynénak, ki haszontalan unokaöcsését, a Stefit, hiába bessegette Millától, az egyre azt vitte: «Csak egy szép lány van ezen a világon!» Néha keményen összetűzött a nénivel s le-leitta magát a cigányok zenéje mellett, s mikor a néni e miatt könnyezve sopánkodott, a könnyelmű ficzkó, ki szeretett nótában beszélni, eldúdolta neki a korhely úrfiak dalát:

«Ne sírj néném, ne sírj,
Úgy kell annak lenni,
Minden jó családban
Kell egy lumpnak lenni!»

És aztán a világ «csak egy szép lány»-ának naponként küldözgette a rengeteg virágbokrétaikat, mígnem egyszer Milla maga is megsokalta s nevetve mondá neki:

— Ugyan kérem, az én kedvemért ne pusztítsa úgy k a kerteket. Hová tegyem én ezt a sok virágot? Hisz nincs nekem herbáriumom, csak lepkegyűjteményem. — S egyet nevetett e nagy lepkére.

Talán ha Stefi bárónak a szavai is olyan szépek lettek volna, mint a virágai, nem bánik ily könnyedén vele. De a szavai nagyon szürkék és laposak voltak, olesó bókokból, melyeket az eszes lány hamar megunt és kinevetett. Stefi báró odább is állt virágbokrétaival s a másik héten már egy fitos orrú, nagyon szöszske tánczosnő lett a «csak egy szép lány» ezen a nagy világon.

Legjobban porúl járt Milla miatt Becskényi Misi, az

akkori pesti «jeunesse» legkoczkásabb kabátú arszlánja, ki győztes párbajt vívott Milláért egy nyurga hadnagygyal, a mért ez egy kis szépséghibát: szeplőcskét fődözött föl az ünne-
pelt leány formás füle mellett s arra a szeplőre valami éret-
len elmésséget mert faragni. A mint a párbaj híret meghal-
lotta az öreg Becskényi, ki nagybirtokos és kategorikus modorú
katonaviselt ember volt, ezt a rövid, de tartalmas levélkét
röpítette a fia urához :

«Misi! Bolondokat hallok felőled. Párbajozol valami
bevándorolt, kaczer lányért, a kit mindenképen meg akarnál
hódítani. A lányról azt hallom, hogy igen szép, de szeretőnek
s nem feleségnek való. Ahhoz azonban neked sem elegendő
pénzed, sem hódító külsőd nincs, hogy ilyen leányt szeretődde
tehess. Arra pedig, hogy a kezét megkérd, még részeg fővel se
merj gondolni. Egy hét alatt tehát itthon teremj, majd adok én
neked dolgot itt a pusztán, s ne várd, hogy magam menjek
föl éretted, mert akkor — szavamra mondom — mielőtt lehoz-
nálak, meg is tiporlak egy kicsit.»

Misi megriadt, de elválni a fővárostól sehogy sem tudott.
Válaszolni, hazudozni pedig nem mert; várt tehát mindaddig,
mígnem atyja nagymérgesen csakugyan feljött érte. Az nem
bizonyos ugyan, hogy a kategorikus öreg megtiporta-e, a mint
levelében ígerte; de annyi szent igaz, hogy a legkoczkásabb
kabát végképen eltűnt a Milla kisasszony rózsás láthatárából.

Koros asszonyok, kik — okosabb dolgok híján — elég
időt fordíthatnak arra, hogy a mások viszonyaival foglalkozza-
nak s azokból különféle számításokat szöhessenek, beszélgetve
a Maglódy Aladár, Toncsády Stefi, Becskényi Misi és más el
nem riaszthatott úrfiak és urak eseteiről, nem egyszer vetették
föl magok közt az érdekes kérdést, hogy vajon az a szép, gaz-
dag, kaczer, jöttment lány végre is melyik udvarlóját fogja
«elcsípni», hogy oltár elé vigye?

— Én azt hiszem, hogy Adust, — mondta határozottan
az egyik asszony.

— Bobarics Adust? Ugyan, kérlek, hisz az udvarolni
sem tud.

— De legkitartóbban bámulja. Mulatság nézni, a hogy
gyönyörködik benne, ha láthatja. Majd elolvad a szemétől,
tánczától, mosolyától. Igaz, hogy nem valami hódító férfi, de
legalább férfi, míg a többi majd mind csak gyerkőcz, kiket a

papáik és mamáik parancsszóval rendelgetnek el imádottjuk mellől. S higgyétek meg, hogy erre az exotikus szép lyányra is, mint minden nőre, hatni fog a nagy kitartás. Ezért hiszem, hogy végre is Adus fogja nőül venni. Gazdag ember s teljesen a maga ura. Teszi, a mit akar.

— Rosszul tudod, lelkem. Adus sem a maga ura. Sőt a nővérének papucsá alatt nyög, a ki olyan ravasz, ügyes egy asszony, a milyen jámbor és szelid uraság ő maga, szegény! Tudom, mert én is abból a megyéből való vagyok, a hol Bobarics Gabriella viszi a szót. Önző, fölfuvalkodott asszony ez, ki dehogy engedné meg Adusnak, ha Millát akarná nőül venni. Átalában arra dolgozik, hogy ne vegyen el senkit, mert így a fiú-testvér nagy birtoka is az ő egyetlenegy lánykájára marad. Tudja ezt nálunk mindenki.

A ki legkevésbé gondolt még a férjhez menetelre, az maga Milla kisasszony volt. Szívét nem érdekelte még egyik udvarlója sem, pedig ő sokszor gondolt arra a szép mondatra, melyet pár éve talált meg edes anyjának jegyzetei közt: «a nő csak szíve által lehet boldog; de nem elég, hogy szeresse az, a kit ő szeret; az is szükséges, hogy tisztelje mindenki.» Igaz, hogy Fizsi nénitől pár év óta egészen más elvéket hall, mert ez azt tartja, hogy a nőt is, mint mindenkit, a pénz teheti csak megelegette, mert a kinek pénze, annak egyebe is, mondhatni, mindene van. Milla néha elgondolkozott, hogy melyik hát az igaz e két nézet közül? Talán mind a kettő együtt. Pénz is kell, de egyéb is kell. Sokkal fiatalabb és vidámabb volt azonban még, semhogy ráért volna tünődni az élet, a jövő s a nő föladata felől. Nagyon igénybe vették a jelen röpké örömei. Igen víg háztartásuk volt, annál vígabb, mennél ritkábban volt maga a házi gazda otthon. Nélküle a vendégek is sokkal fesztelenebbül érezték náluk magokat.

Marenka egyre utazgatott s járt kelt, mert sok nagy munkát vállalt el egymástól távol eső pontokon: hidépítést hármat is, megyei kőutakat, bányakutatást, mederkotrást és tiszai nagy átvágásokat. Hol itt, hol ott kellett lennie. Mikor a vendégek udvariasságból meg-megemlétké, hogy ritkán van szerencséjük a házi urhoz, ki sok mindenféle nagy vállalatával túlságosan is fárasztja magát, holott van neki elég, Iphigenia asszony némi büszkeséggel jegyezte meg:

— Mindenhez ért ő, kivéve a pihenést.

Hiányát különben saját hajlékában sem érezte senki. Milla soha sem tudott vele kedvére beszélni, mert otthon rendesen mogorva volt. Ajándékokat hozott neki sokszor, de csak kurtán adta át: «nesze!» S ez megcsorbitá a kedélyes lány örömet, ki szeretett csevegni. Madamina már eléggé hozzá szokott érdes modorához s mivel pénzt kapott tőle bőven, egyebet nem is kívánt. Szívét akkor sem nagyon háborgatta a szerelem, midőn férjhez ment hozzá. Hallotta az édes apjától, hogy Marenka Lőrincz egészen más legény a talpán, mint az ő veje, a szenvedélyes fiatal építőmester, ki folyvást a dicsőségről álmodozik és a helyett, hogy nyereségre dolgozzon, a hirnevet és a halhatatlanságot hajhászsa botorúl. Szinte szeretne éhen is halni, a mint azt nem egy régi híres művész megcselekedte. Olyat óhajtana ő, a lányai szerencsejéért áhító apa, legalább második vejeül, mint a minő Marenka Lőrincz, ki valóságos európai yankee, meg a szivarjának hamujából is tudna — ha akarna — pénzt csinálni, a mint hogy életkorához képest elegendő pénzt is csinált már sok mindentől. Így állván a dolog, mikor Marenka Lőrincz megkérte az Iphigenia kezét, a gyakorlati gondolkozású fiatal hölgy minden bővebb megismerkedés nélkül sietett azt neki oda nyújtani. Nem is bánta meg, mert a szerelem nem volt valami különös lelki szüksége, pénzök pedig volt elég. Igaz, hogy időközönként fordultak elő pénzzavarok és álmatlan ejtszakák, de a ferj mindig ki tudta magát ügyesen vágni a bajból s Madamina jól elt mellette.

Jól elt most is, midőn Milla már nagy lány lett a háznál. Erre a vig teremteére olyanformán volt büszke, mint valamelyik drága, ritka ekszerere. Sugárzott tőle. Milla vegett sokan jarnak a házhoz s azok mellesleg őt is szívesen elmulattatják. Élvezik hát a jóletet mind a ketten. Millát meglehetősen hiuvá és tetszelgővé teszi az elkenyeztetés, melyben környezete reszesíti. Van öröme elég. Fogékony ízléssel gyönyörködik divatos finom piperéiben, melyeket bámész szemek neznek s alkalmasint irigyelnek is, midőn páholyban vagy hintójukban ül. Tánczolhat eleget s kedvét leli a rhythmikus lejtésben, forgásban s a hévtől, szenvedélytől gyakran hunyja le elvetegen a vér játékától égő fekete szemét. Műkedvelői hangversenyen is zongorázott már vagy háromszor s úgy játszotta Chopin egyik nagy polonaise-ét és Liszt egyik magyar

rhapsodiáját, hogy egészen bele fáradt a keceses hajlongásokba, oly hosszasan tapsolták. Jótékonycélú ünnepélyeken senki sem adott el több virágbokrétát, mint Milla, ki fürgén röpdösött ide s oda, mint a déli verőfényen a braziliai nagy aranypillangó. Mindenütt örömet hallgatták, ha csevegett, ha tréfált, ha nevetett. Sőt írói és művészi körökben is nem kis népszerűsége tett szert, midőn egyszer csak váratlanul azzal lepte meg a közönséget, hogy a jótékony nőegylet adventi hangversenyén, melynek tárgysora csak általában «szavalat»-ot hirdetett, meglepően jó magyar kiejtéssel és eltalált kifejezéssel szavalta el Arany János panaszkodó *Pusztai füzét*, a honfiú bánat e mély allegoriáját, mely akkor annyi nemes szívhez szólt, mélabús hangjával.

De abban a nagy teremben egy szívhez sem szólt oly melegen és izgatólag, mint azon szálás, erőteljes növésű, sötét-szőke hajú és már is férfias arczkifejezésű fiatal emberéhez, ki hátul egy márvány oszlophoz dőlve állt s mikor a szavaló ifjú hölgy — halvány sárga atlacz ruhában, fekete hajában nagy thea-rózsával és kezében nemzetiszín szalagos fehér kaméliabokrétával — megjelent az emelvényen, nem tapsolt a zajosan tapsolókkal, hanem minden ízében megrezzent. Nyugtalan aggodás lepte meg, hogy vajon a zajjal fogadott lány nem fog-e megakadni a szavalásban, mert ha meg is tanult jól magyarul, még sem ez az ő anyanyelve. De csakhamar örvendezés foglalta el az aggodás helyét, mivel a költői szó oly símán és kifejezőleg folyt a szép ajakról, mint a zene jó művészek hangszeréből. Kell is őt féltetni! — gondolta magában az ifjú s azontúl csak nézte merőn, melegen, egyre tágulóbb szemmel, mintha e bájos tüneményt el akarta volna nézésével nyelni.

Ez a fiatal ember két év óta jól ismerte Millát, ki ez idő alatt szorgalmas tanítványa volt. Épen erre a költeményre is ő tanította be az utóbbi három nap alatt. Véletlen eset volt, hogy magyar mentorává lehetett. Pár esztendeje lesz farsangkor, hogy a joghallgatók segélyegyleti nagy tánczvigalmán, hol épen ő teljesíté a rendezőség elnöki tisztét, úgy szólván hivatalból kellett megismerkednie a gyémántoktól fénylő Marenka Lőrincznével, és elnöki illendőségből meg is kellett tánczoltatnia Milla kisasszonyt, a mi elég kellemes kötelesség volt. A szünóra alatt is fölkereste a gyémántos asszonyságot s beszélgetett vele.

Iphigenia asszony dicsérte a gyönyörű bált, a rendezők udvariasságát s a lady patroness szeretetreméltóságát, a ki — mint megjegyzé — magyarul szólította meg, de — sajnos — nem tudott rá válaszolni, mert a kérdést nem értette meg.

— Annyit már tudok — mondta Iphigenia asszony, — hogy a hivatalok hiába erőltetik itt a német szót: a társadalom csak annál magyarabb. Urak, úrnők mind magyarul beszélnek s mi is nagyon érezzük a hátrányát annak, hogy nem tudjuk a nemzet nyelvét. Saját vendégeink nagyobb része magyar s bizonyosan nem örömet társalognak velünk németül. Van köztük elég, ki csak töri a német szót keményen.

— Mert szeretnék fogaik élével törni össze, a mért úgy erőltetik ránk — jegyezte meg a fiatal ember.

— Sajnos — folytatta Iphigenia asszony, — hogy én meg a férjem az önök eredeti szép nyelvét már aligha tanulhatjuk meg; de csak legalább Milla tudna egy kicsit. Neki is a legtöbb ismerőse tősgyökeres magyar, s megeshetik, hogy belőle szintén magyar asszony lesz.

— Adja Isten! — kívánta az ifjú. — S ez esetben jó lenne, ha már lánykorában megtanulná nyelvünket.

— Ha találkoznék, ki megtanítná, mi hálásak is lennénk iránta.

— Fogadjanak el engemet, én megtanítom.

E szó úgy szölván csak a percz hevében, az udvariasság röpke szárnyán volt kiejtve; de Iphigenia asszony komolyan vette, megragadta s a körsétájából visszatérő Millának e szókkal mutatta be újra az ifjút:

— Kedvesem! Czikó Andor urat ne csak úgy tekintsd, mint egyik legjobb tánczosodat, hanem úgy is, mint holnaptól kezdve szíves magyar mentorodat. Mi már megegyeztünk.

— Örvendek — mondta a sugárzó arcú lány, rögtön nyájasan nyújtva kezét Czikó Andornak. — Előre is biztosítom, hogy szorgalmas tanítványa leszek. Kedvvel fogok tanulni öntől, mert magyar leány akarok lenni.

Ez volt a kezdet.

És a vidám tanítvány jól beváltotta ígéretét. Azóta csak két rövid év folyt el s Milla oly fürgén beszél már magyarul, mintha lenn született volna, a Tisza partján valahol. Egyaránt el tudta sajátítani a nyelv és kiejtés sajátosságait. Át tudta érezni a legmagyarabb költők kifejezéseit is minden ízükben. Épen

ezért ringatózhatott tetszése, vágya szerint a tapsok hullámain, midőn azzala mélabús költeménnyel úgy el tudta ragadni a hangverseny egész közönségét.

— Senki sem gondolná — mondta neki őszinte bókkal egy közreműködő jeles színésznő, — hogy nem tősgyökeres magyar lány.

Ismerősei versenyezve halmozták el dícséreteikkel, míg ő, megpillantva a mögöttük némi távolban álló Andort, a hála hevével sietett hozzá és kezét megragadva, mondta neki:

— Ezt az örömet önnek, egyedül önnek köszönhetem. Hálas vagyok érte, nagyon hálas.

Ott volt és hallotta e meleg szavakat Bobarics Adus is, a ki mindig és mindenkihez «jó fiú» lévén, (így is hívja őt minden ismerőse, noha túl van már a harmincz esztendőn s külsejét nézve is elég középszerűs egy úr,) szinten oda fordult Czikó Andorhoz s megrázta a kezét.

— Mi is sok köszönettel tartozunk önnek, fiatal barátom! Azóta beszélhetjük csak ki kedvünkre magunkat Milla kisasszonynyal, mióta ön oly szépen megtanította őt magyarul. Addig — én legalább — folytonos harcban álltam a német szóval, hát még a francziával, mely untalan cserben hagyott. Ekkép ön mi velünk is jót tett.

Adus halásan ismerte ezt el, míg a többi hódoló meg sem látta őt a szép lánytól. Iphigenia asszony sem tartotta szükségesnek a hálálkodást. Hisz meg van fizetve érte! — gondolta magában síváran, fanyáran.

De vajon meg lehetett-e pénzzel eléggé fizetni azokata folytonos lezkeorákat, melyek nem jártak minden izgalom nélkül s egy komoly becsvágyú fiatal ember nyugalmán sokszor ütöttek érzékeny csorbákat? Olyan kérdés ez, mely neha a Czikó Andor gondolkozásában is fölmerült. Volt egy hét, még pedig már a negyedik hónap vége felé, midőn le is akart a tanításról mondani. Bántotta a nagyvállalkozó dolyfe, melyet rendesen éreztetett vele, midőn havi díját kicsinyes leereszkedéssel adta át neki, esetlen megjegyzések kiseretében. Egyszer azt kérdezte tőle: «Nos hát tud-e már leányunk valamit az önök világnyelvéből?» Andort elfutotta a harag s azt felelte rá: «Gondolom, uram, nem kicsinyli azon nemzet nyelvét, melynek körébe jött vállalkozni.» Bántotta az Iphigenia asszony főnhéjazása is. Soha sem jutott ennek eszébe, hogy őt ebédre vagy estélyre

meghívja. bármily sok embert csődített is a házába. Andor meg is írta már a levelet, melyben a főlvállalt leckeórákról lemond, de széttepte megint, mert ugyanakkor apjától kapott levelet, melyben ez épen sok fölmerült költségéről panaszkodott. Ez a jó apa Dunántúl egy megyei székvárosban fűszerkereskedő volt, igyekező, tisztességes, a közügyekért is érdeklődő férfi, ki egyetlenegy fia taníttatásától nem sajnálta a pénzt, de két fölserdült leánya is lévén, most már számított arra, hogy fia nem sokára keresni fog. És nem is hiába számított. Andor egyik tekintélyes ügyvéd irodájába került, ki hamar észre vette, hogy ez a fiatal ember különb a többinél; jogtudományi munkákkal már az egyetemen is nyert pályadíjakat; van képzettsége, ítélő tehetsége, ki kevés gyakorlat után fogasabb ügyekben is el tud igazodni, s mivel fogalmazásokat bízhatott rá, csakhamar megkettőzte havi díját. De az így sem ment annyira, hogy kijöhetett volna belőle, s ekkép kénytelen volt megtartani a leckeórák keresetét is, hogy atyjának terhere tovább már ne legyen.

De nem csak a hálás fiú áldozata volt az, midőn a megírt levelet széttepte, hanem a kedély szükségée is. Eddigi ifjúsága folytonos komoly tanulásban folyt le. Nem volt sem módja, sem ideje az élet örömeit nagyon élvezni. Rendesen csak színházban vagy egy-egy hangversenyen látott messziről diszes társaságot s olykor egy tánczvigalom zajában szeretetreméltó hölgyeket. Tartós ismeretsegeket kötni nem ért rá. Pedig érezte, hogy tudna vidám lenni, erős fogékonyással minden bensőség iránt. Vidám is volt, mikor nagyritkán együtt poharazott barátaival, kik sokra becsülték erős törekvесеért és lovagias gondolkozásaért. Sokszor mentek hozzá tanácsért, melyet — ha adott — meg is fogadtak. A hölgyek pedig, kik futólag beszélgettek vele, sajnálták, hogy olyan nagy könyvmoly, mikor milyen derülten tud társalogni velök. Valóban a kötelesség érzete és a becsvágy igyekezete nem tették őt sívár kedélyűvé, csak czeltudóvá. Olykor azonban kifárasztották s akkor mindig a költők műveiben keresett enyhülést. Az a véletlen pedig, mely őt újabban, naponként egy órán át, a szép, eleven, ünnepekt Milla kisasszony közelébe hozta, egész örömmel árasztotta el.

Hamar elbájolta őt is e leány kelleme, fogékony és vidor természete, ki úgy szólván nevetve tanulta tőle a nyelvtani

szárazságokat is, s míg Milla a magyar szólásmódok sajátosságait kérdezgette mentorától: ez az ő természetének sajátosságait szerette volna kitanulni. De ez nem ment könnyen, mert Milla különös leány volt: a benyomásokra fogékony, néha érzelmes, máskor ingerlekeny, majd szelid, majd türelmetlen, olykor komoly, sokszor hiú és szeszélyes. De mindig érdekes.

Egy nap Andor fekete ruhában s kisírt szemekkel találta. Előtte kis arany kereszt és imakönyv.

— Ma — mondá halkan, — szomorú vagyok. Édes anyám halálának napja van, s e keresztet csókolva, melyet ő hagyott rám, térden imádkoztam lelki üdvéért. A mai lecke tehát igen komoly lesz.

De fél óra múlva Madamina beszólt a mindig nyitva álló ajtón.

— Milla! Jöjj ki csak s nézd, mit küldött neked bátyád Bécsből.

Sietve futott ki, ott künn igen élénken örvendezett s nem sokára beszaladt Andorhoz, mutatva:

— Nézze, milyen pompás mívű karperecz. Nagyon jól fog állani, természetesen élénkebb színű ruhához.

De rajta hagyta a gyászruhán is s folyvást kedvetelten, mosolyogva nézegette. Andor pedig eltűnődött azon, hogy ez a csillogó ékszer mily hamar háttérbe szorította nála a könnyet, imát, emlékeztetést és gyászruhát. Pedig az a könny és ima is igaz volt, csak hogy nem tartós erejű. Úgy látszik, hogy anyja egykor elhinté szívébe a jónak és szépnek nemes magvait s ha ő nevelheti föl: bizonyára nagyon kitűnő lány és derek asszony lesz belőle. De évek óta más befolyás alá került, mely elkenyeztette, hiúvá, tetszelgővé, külsőségek rabjává tette. Mikor egész gyönyörrel játszott a zongoráján a mély érzés dallamait s szeme és arcza mintegy tündökölt azok költői hevétől; vagy mikor tapsolt örömeiben, ha egy-egy kis tájkep hangulatát ízlése szerint eltalálta: rá lehetett ismerni, hogy ez a jó anya munkája; máskor meg, midőn múltó tömjénnek és kedves hiábavalóságoknak engedte át magát, megismerszett rajta, hogy ez a könnyűvérű nagynéne keze nyoma.

Ki tudja, hogy hova jut ez a lány? — töprengett neha Andor; — a becsvágy fölemelheti, a hiúság megronthatja. Mindenesetre nem magától, hanem külső körülményektől fog függeni. Ő maga is hol vonzódott hozzá, hol félt tőle. Voltakép

magát féltette s erről vette észre, hogy egy kicsit beléje szeretett. De sokkal gondolkozóbb volt, semhogy nagyon átengedhette volna magát e mindig uralomra törekvő érzelmenek. Látva a kalandorias család nagy fényűzését és Milla feltűnési kedvtelését, nem csak veszélyesnek, hanem badarnak is tartotta volna: táplálni rokonszenvét e különös lány iránt.

Mi célja lehetne annak?

Millát előkelő, vagyonos udvarlók környezik, kik mellett bizonyára nem őt, szegény nyelvtanítóját, fogja választani, habár amazok nagyobb részét nagyon együgyűeknek, üres játékszereknek tekinti. De ha megtörténnék is az a megfoghatatlan regényesség, a mi megtörtént már az életben sokszor, hogy a gazdag lány beleszeretett szegény mesterébe, mi lehetne a folytatás? Hisz ő alig keres meg annyit, hogy csak magát is föntarthassa, valahogyan, szűken! Arra, hogy Milla gazdag lány, nem is gondolt. Azt tartotta csak természetesnek, hogy a férj tartsa el nejét. Különben is bizonyos, hogy az a rangra vágyó, összeköttetések után kapaszkodó nagynéne azonnal eltaszítná magától Millát, mihelyt ily szegény ördögöt választana. S mi lenne akkor belőlük? Mert mikor jut ő odáig, hogy csak szerény polgári tűzhelyet is alapíthasson? Olyan sorsba pedig talán nem is jut soha, hogy egy ilyen divatos, pénzevő hölgyecske igényeit kielégítse! Nincs tehát más hátra, mint a teljes lemondás. Legokosabb eltemetni s mélyen eltitkolni rokonszenvét, s ha ez nem volna lehetséges, mentül előbb menekülni a lány látásától. Addig mintegy föladatának tekinté, hogy Millát erősítse a szépnek, igaznak szeretetében s gyógyítgassa hiúságából.

Nyár elején, a második évben, épen az ó-görögök társadalmi életéről olvastak érdekes, fordított könyvet, midőn Millát kiszólitotta a komorna. Andor aztán vagy fél óráig várt rá, míg visszatért.

— Bocsánat!, hogy oly sokáig várakoztattam, de fontos dolog jött közbe. Tudja, hogy fürdőre megyünk s oda egész arzenál kell új ruhákból. Szabóm most hatot küldött haza s meg kellett néznem gondosan valamennyit.

— Milla kisasszony — jegyzé meg Andor mosolyogva — be megjárta volna ön, ha a hajdankorban, Athénben születik.

— Miért?

— Hát elfeledte, a mit tegnap olvastunk? Ott törvény

szabta meg, hogy nőknek három ruhánál többet nem volt szabad útra vinniök.

— Barátom, abból a fehér vagy szürke lepelből, melyet ők viseltek, három is sok volt. De a mi fodros, bodros, magas és kivágott, kerekaljú vagy kisebb-nagyobb uszályú s annyi-fele színű, szabású francia ruháinkból sok kell. Nem az én hibám, hanem a divaté. Lehet, hogy ha tőlem függne, én más-ként intézném. Tudja-e, hogy én tulajdonkép melyik nép női ruháit tartom a legokosabbnak?

— Melyikét?

— A török hölgyeket. Az van csak bölesen, valóságos erkölcsi elv szerint kigondolva. Úgy okoskodhattak, hogy a szép nő ne kerüljeek gyönyörű arczával és deli természetével, mely nem az ő érdeme; a nem-szépet pedig ne busítsa formátlan képe és fogyatékos növése, mely nem az ő hibája. Kitalálták tehát arczra a fátyolt, termetre a köpenyt — jasmakot és feredzsét — hogy ezek szépet, rutat egyaránt eltakarjanak. Nemde, mily igazságos. S talán a legjobb óvó-szer is a hiúskodás, a kaczerkodás ellen.

A fiatal ember gyönyörködve hallgatta ezt a bájos leányt, ki ily eredetileg gondolkozik és eszesen beszél a női viseletről.

— De ha így tartja, Milla kisasszony — jegyzé meg szelíden, — hogyan lelheti akkor annyira kedvét a csipkék, szalagok, ékszerek divatos halmazában?

— Mert nem élek Törökországban. Különbösen is, higgye meg, nem csak az a csuszó-mászó teremtes volt csábító kígyó, mely a legelső nőt megrontotta a paradicsomban. Kígyó a divat is, mely azóta annyi asszonyt elrontott. Ha egyszer a legutolsó divat azt sziszegi fülünkbe: ez a szép, mert ez az új, kapunk bizony mi minden esztelenségen, minden bizarrságon, néha nagyon is sokat föláldozva érte. Ó-testamentomi átok a nőn — tette hozzá Milla nevetve, — hogy a kígyó hamar ki tudja forgatni szép eszéből.

— Elég baj — felelte rá Andor komolyan. — Így kap lábra a fényűzés ott is, hol csak anyagi és erkölcsi romlást okoz. Hány barátságos tűzhely válik miatta valóságos tűzfészékké. Maholnap már nem is merhetnek házasodni, csak a dúsgazdagok vagy könnyelműek.

— Ekkép ön sem fog merni?

— Őszintén szólva, nem.

— Miért nem?

— Mert csak igen egyszerű nő anyagi igényeit bírnám kielégíteni. Az ilyen nő pedig ma már rendesen együgyű is, s együgyű nő meg az én lelki szükségemet nem elégíthetné ki. Azt hiszem, holtra fáznám mellette.

— Hevithetné a szerelem.

— Hisz ön abban?

— Miért ne? Költők oly vonzólag festik, művészek oly hön fejezik ki, hogy léteznie kell.

— Létezik is valóban, de rendesen csalódással, fájdalommal jár, mert olyanok, kik bensőleg szeretik egymást, mindegyre kevesebben lesznek egymáséi. Egy darabig álmodoznak, de aztán közbe szól valami érdek s vége a szép álmoknak. Én soha sem tudnék érdekházasságot kötni. Megvetném magamat miatta,

— Tehát sem így, sem úgy! De akkor, kedves mentorom, én is a könyvükből olvashatok önre valamit, visszaadva a kölcsönt.

— Hadd halljam.

— Ön meg akkor járta volna meg nagyon, ha a hajdankorban Spártában születik. Mert ott a törvény büntetést szabott a férfira, a ki nem nősült meg. Sőt arra is, a ki későn nősült. Ekkép — végze be szavait Milla, vidáman nevetve, — nagyon jó, hogy egyikünk sem a hajdankorban született.

Andort el-elragadta mindig az ilyen vidám párbeszéd. Elragadta különösen ez az utolsó, melyben Milla kifejezte hitét a szerelemben. Hajlandó volt a kedély e nemesbülését a maga mentorkodásának tulajdonítani, mert egy idő óta már a jobb magyar költeményeket ismerteté meg vele, köztük a szerelem lyrájának legigazabb gyöngyeit, melyeket Milla csak oly szépeknek talált, mint fehér nyakon a valóságos keleti gyöngyöket. Sőt ugyis tudott gyönyörködni bennök. Andort néha egész igézet fogta el, midőn e feketeszemű lány meggyűző ajkairól kellemmel folyt a szerelmi énekek zenéje. Úgy szólván megirigyelte a költőket s néha szeretett volna maga is az lenni, hogy ez érdekes lány szívéhez férhessen. Majd az az ötlet merült föl benne, hogy próbára kellene tenni: vajon meg tudja-e különböztetni a szók színaranyát a szók aranyfüstjétől. Komolysága úgy sugalta, hogy csak tréfából teszi, de lehet, hogy benső ingernek is volt benne része, midőn egy

nap megkísérelt maga is szerelmi sóvárgó éneket írni. Gondolata nem volt új, csupán a Heine pálmájának és fenyőjének terjengő változata. De a távoleső utáni sóvárgás hangja itt-ott elég melegen el volt találva benne.

Midőn elolvasta Millának, ez rögtön azt kérdezte:

— Ki írta ezt a költeményt?

— Tetszik? — ütötte el a feleletet szintén kérdéssel Andor.

— Kevesebb szóval megírva, alkalmasint jobban a szívhez szólna. De így is hatásos. Kitől van?

— Ismeretlen szerzőtől.

— És ha én ismerem? — enyelgett Milla nevetve.

— Nem gondolnám.

— Megnevezzem? Ezt, barátom, ön írta. Sőt azt is sejtem, hogy kihez írta. Megmondjam? Én hozzám.

— Miből gondolja? — kérdezte a zavar hevével Andor.

— Abból, mert ez a legelső költemény, melyet nekem akadozva, hebegve olvasott föl. Lássa, én mindent észre veszek.

Andornak egyszeriben arczába szökött minden vér; fölkapta és széttépte a kézírást.

— Mért tette ezt?

— Mert csak tréfa szüleménye volt. Ízlését akartam vele próbára tenni. Örülök, hogy jó ízlése van. Kitalálta, hogy nem költő írta.

— Kár volt szétszakgatnia — mondá enyelgő mosollyal Milla. — Különben az nem nagy baj. Azt hiszem, tudja könyv nélkül is. Írja le újra s adja ki a kedvemért valamelyik lapban.

— Kérdés, hogy kiadják-e? Az ön kedveért azonban megkísérelhetem. Természetesen álnév alatt.

— Miért úgy?

— Mert az én szándékom prózai pörökre és nem versek alá írni a nevemet.

És a költemény pár hét múlva csakugyan megjelent egyik heti lapban. Milla örömmel olvasta, de valószínű, hogy inkább hiúságának, mint szívének esett jól.

— Lássa — mondta Andornak — nekem csakugyan örömet szerzett vele, tudva, hogy én hozzám van írva, még ha csak tréfából is.

— Nem hiszem, hogy súlyt helyezne rá.

— Miért ne? Mi, fiatal leányok, kapunk minden hódolaton, ha új. Engemet már sok mindennel elárasztottak. Kap-
tam virágbokrétaikat és emlékeket bőven; tapsot is zongora-
játékomért sokat; ruhát, ékszer, a mennyi kellett; sokszor
fölszerkentettek első álmomból éji zenével, s volt, a ki párba-
jít is vívott miattam. De verset eddig nem írt még hozzám senki.
S íme, most már ez is megtörtént.

Andort elszomorította ez az őszinte beszéd. Tehát az ő
ézelmes verset is egy sorba teszi azon léha, szokásos kedves-
kedésekkel, melyekkel azok a hétköznapi, lapos, szürke lelkek
árasztották el, kik egyöntetű bókók mellett röpdösték körül
s csak pénzökkel tudtak fényt úzni, de eszökkel, szellemökkel
nem. Pedig Milla gyakran maga is udvarlói fölé helyezte ezt
az ifjút, kivel sokról lehetett érdekesen beszélni. Nem egyszer,
midőn bele unt a százszor hallott bókókba, az enyelgő, nevet-
gélő környezet üres zajába, szívesen menekült fiatal mentora
magányos társaságába, hogy újat halljon tőle. Érdekelte őt, a
nélkül, hogy jövőjére nézve veszedelmesnek tartotta volna.
Iphigenia néne még kevésbbé tartotta annak s épen ezért nem
is háborgatta a leckeórákat. Az ő szemében Czikó Andor nem
volt több, mint egy művelt nulla, a kitől Milla tanulhat, de
nem eshetik haszontalan ábrándokba. Hiszen nagyon alattuk
áll! Pompás fogatjukból látják néha, a mint gyalog sétálgat
ki a Városligetbe. Beszéli róla, hogy sokat tud a jogból s híres
ügyvéd válhatik belőle; de mikor? Ma még, ha hónapos laká-
sát változtatja, egy targoncza elszállítja mindenét s összes
málhájának fele csak könyv. Szóval szegény ördög, ki csinnal,
tisztán öltözik ugyan, de kabátján, kesztyűjén néha megérzik
a pecsétisztítás nehéz szaga. Jó, hogy Milla, ki a legfinomabb
illatszerekhez szokott, el nem ájul tőle.

Iphigenia asszony előtt egészen másféle emberek nyom-
tak a lathan. Legtöbbit a fényes nevű, ranggal bíró gazdagok;
de mivel ezek csak udvaroltak es nem nyilatkoztak, kezdte
számításba venni a gazdagabb polgárokat is, mert főtörekvése
mégis csak az volt, hogy e vidám szép lányt jól férjhez adja.
S az alatt hogy «jól», legelső sorban ő a pénzt s nem a rangot
értette. Ő jobban tudta, mint Milla, hogy gazdag parthie-ra
mentül elebb szükség volna s újabb időben nagyon szívesen
látta Linnberg Ferdinándot, azt a nagyon meggazdagodott s
ötven éves korában már nyugalomba vonúlt selyem-kereske-

dőt, ki a múlt napokban komoly szándékkal mutattatá be magát náluk. A gömbölyű, koros emberkének nem ez volt az első komoly szándéka. Mivel pesti nagy házában, pompás zugligeti nyaralójában és kertjében néha már ugyancsak unta magát, kártyázó társaival pedig hamar összeveszett, kivált ha vesztett: a szomszédjának, kit a gondviselés jó feleséggel és egy csomó egészséges piros gyermekkel áldott meg, kezdett igazat adni, midőn ez így szólt hozzá:

— Tudja, szomszéd, mi, kik egész életünkben üzletünk után futkároztunk, megszoktuk a gondot, a bajt. Most már önnek nincs s ennek érzi a hiányát. Én azt tanácsolom önnek, szerezzen magának bajt, ha másként nem tud, házasodjék meg. Mindjárt nem fogja unni magát.

Ez a tanács nem hullt terméketlen talajra. Linnberg Ferdinánd addig-addig gondolkozott rajta, mígnem jónak találta. De a foganatosítása nem ment könnyen, még gazdag magánzó létere sem, mert szerfölött unalmas ember volt a lányok körül. Egy pár ügyes özvegy kivetette ugyan utána a hálót; mamák is nyájaskodtak vele elegen; hanem ő neki nem kellett ám mindenki. Válogatós volt s állhatatosan megmaradt azon szándéka mellett, hogy ha már nőül: a legszebb lányt veszi el. Egykor azt mondták róla városszerzte, hogy Linnbergé a legszebb selyem; hadd mondják ezentúl azt, hogy Linnbergé a legszebb asszony! Két ilyen legszebb lányt környekezett már meg. Voltakep nem is magokat e lányokat, hanem a szüleiket, gondolva, hogy azok mindjárt kapnak a váratlan ajánlaton; de nagy meglepetésére mind a két helyen kosarat kapott. Az egyik lány apja azt mondta, hogy ilyen korkülönbség mégis csak nagyon aggasztó, máskülönben nagy szerencséjöknek tartanák. A másik lány anyja pedig bocsánatot kért, hogy nincs szíve elszakítani kedves gyermekét választottjától: a fiatal orvostól, kivel úgy szólván gyermekkoruk óta szeretik egymást s a jövő télen már jegyet is váltanak.

Linnberg e nem várt kosarakkal elvonult a térről, hogy nyugodtabb és szelidebb szórakozásokat keressen, s bizonyára egyhamar eszébe sem jut újra a házasodás, ha egy este az operaházban meg nem pillantja Milla kisasszonyt. Láttá már máskor is, de soha sem nézte meg ilyen jól. Mennyivel szebb ez, mint az a másik kettő. És ha ennek a kezét megnyerhetné, milyen csúffá volna téve az a másik kettő!

- Ez édesdeden táplált badar gondolattal ismerkedett meg a családdal s Madamina rögtön nagy nyájassággal fogadta. Ez már olyan ember volt neki, a ki nyomott a latban. Milla azonban más szemmel nézte a gömbölyű koros emberkét, ki a mázsálón csakugyan eleget nyomhatott, de az ő véleményében annál kevesebbet. Udvariasan váltott vele szót, de nem úgy, hogy hangjával e fiatal leányok közt különben sem valami bátor háztűznézőt fölbátorithatta volna.

Annyit azonban Iphigenia asszonynál kivitt, hogy Milla is elment megnézni az ő lakását, mely csakugyan gazdagon volt berendezve.

— Fejedelmi bútorok és szőnyegek! Láttad? — szólt a néni Millához, midőn haza tértek.

— Én csak azt láttam, hogy a kandallón olcsó gipsz figurák, a falakon pedig izléstelen olajnyomatok éktelenkednek. Valami kapu alól szerezhetete.

— No hisz azok helyett festhetnél te neki tájképeket.

— Hová gondolsz? — riadt föl a leány, megtudva, hogy hová gondolt.

Nem is volt könnyű a másik héten már kivinni a zugligeti nyaralóba. De csak megtette a néni kedvéért. Ott már tetszettek neki a kert virágágyai s midőn egy ízben a sárga rózsák ligete felé futott, a magában maradt Iphigenia asszony mellett elsohajta magát, homloka verejtékét törülgetve, a házi úr:

— Szép, szép ez a kert, a mint nagyságod is tartja. Mások szintén mondják, hogy igen szép. De mit ér az én nagy lakásom oda benn, nyaralóm és kértem ide künn, ha egyedül élek bennök. Szép fiatal feleség kellene ide, hogy uralkodjék bennök és egy kicsit magamon is.

— Öntől függ, Linnberg úr, hogy szerezzen.

— Nem könnyű az, nagyságos asszony. Olyan kellene nekem, mint a Millácska.

— Nos, hát beszéljen vele.

— Nagyon büszke. De ha ön olyan jó lenne, hogy szóba hozná

Iphigenia asszony volt is olyan jó, hogy még az este, a lefekvés előtt, szóba hozta; de Milla sértődve fakadt ki:

— Tudom, hogy eladó vagyok. A múlt hóban tölttem be huszonegyedik évemet. De arra, hogy vén férj mellett gazdag

nyárspolgárné legyek, azt hiszem, hogy még tíz év múlva is ráérek.

Aztán vékony madárhangján egyet trillázott és a tervet bajos volt előtte tovább szellőztetni. De látva a néni elborúlt arcát, oda ment hozzá, megsimogatta s így szólt:

— Ha semmink sem volna, értenélek, néni. De mikor magunk is gazdagok vagyunk, akkor nem szorulunk rá, hogy vén ember vegyen meg, mint valami olyan portékát, melyen mentül elebb túl kell adni.

— Én csak a te jövődre gondolok, leányom! De eddig nem úgy történt, a mint eleintén gondoltam. Évek óta vannak előkelő udvarlói, de gondolt-e csak egy is közülök házasságra? Ezek a magyar urak, úgy látom, bőkezűek, lovagiasak; hamar fölpezsdül a vérök is s minden áldozatra készek a nőért, a ki megtetszett nekik, kivéve egyet: a nevöket nem adják nekik, ha rangjukon alól állanak. Arra már nagyon kevélyek, míg el nem szegényedtek. Sőt néha még akkor is.

— Én pedig — felelte a leány büszkén, daczosan föl-emelve fejét — szeretője egyiknek sem leszek. Kevély vagyok magam is a nevemre.

— Az apádéra, lyányom? Köztünk legyen mondva, a te édes apád községi kis hivatalnok fia volt. Maga pedig elebb meghalt, semhogy híres nevet szerezhett volna magának.

— Nem a családi nevet értem — folytatta a leány — hanem azt a keresztnévet, melyre szegény, jó, édes anyám bér-máltatott. Tizenkét éves koromban azt mondta nekem s mondta többször is, hogy emlékezetemben maradjon: ez a név folyvást arra int, hogy nem szabad rá foltnak esnie.

— Jól van, jól, hisz ki beszél arról? Udvarlóídról van szó, kik bámulnak, ünnepelnek, de nem nagyon sietnek nőül venni. Valamennyi közt egyet tudok csak, kiben némileg bízni lehet. Igaz, hogy ez sem nyilatkozott még, de változatlanul bámúl. Épen mert keveset beszél, lehet, hogy föllép. Az talán még nőül vehet.

Bobarics Adust érted? — kérde a leány valami kedvesen gúnyos mosollyal.

— Azt.

— Ne nagyon bizzál abban sem. Ez is kevély a gazdagságára, ha nem is nagyon mutatja. Elárulja azonban nem egyszer, hogy olyan embernek tartja magát, ki mindent meg tud

fizetni, ha neki megtetszik. Földet, lovat, divatczikket, asszonyt. Nem mondja, de kilátszik belőle. Éreztetni szavaiban, hogy neki van a legtermőbb földje, legfutósabb lova, legkitartóbb agara az alföldön.

— Föltámadhat az a hiúsága is, hogy neki legyen a leg-szebb felesége.

— Már mint én, úgy-e néne? Meglehet, hogy rá is gondolna, ha a maga fejével gondolkoznék. De hisz ő — elég különös bár — a nővérenek rabja. Az pedig — a mint mondják — nagyon kevély egy asszony. Alább nem is lát a bárók-nál és ősnévű gazdag nemeseknél. Egyébaránt nekem mindegy. Ha megkérne sem mennék Adushoz.

— Ugyan miért nem?

— Megmondjam? Jól van. Mert habár jó fiú nagyon, de ma is, harminczegy éves korában, csak jó fiú maradt, mivel-hogy nagyon együgyű az istenadta. Bámúl, de nem azért, mert nagyon szeret; hanem mert nem tud okosabbat tenni. Mintha egy harcsa nézne rám. Olyan eleven szót, a mi csak egy kicsit is megragadt volna, soha sem hallottam még tőle. Akár az esős időt lássam, akár őt. Nem akarnék az unalomtól elposz-hadni, azért nem mennék hozzá. Most már tudod, néni. Jó éjtszakát! Látod, csak előhoztad s már is álmos vagyok. Jó éjtszakát, néni!

A néninek azonban nem volt jó éjtszakája. Több hete már, hogy nem tud nyugodtan aludni. Nehéz álmai vannak, föl-fölriad s aztán rémképeket lát a sötétben. Mindig a férje forog az eszében s azt tánczolja körül a rémképek, mint valami lángnyelvű ördögök. Különös nagy bajnak kell lenni, mert Marenka Lőrincz néhány hét óta igen megváltozott. Más-kor sem társalkodott vele valami nyájas enyvelgéssel; szükszavú volt, mint rendesen a sok gondtól nyomott üzletemberek; de most akkor is, ha valamit szelíden, félénken kérdez tőle, ren-desen gorombán förmed rá.

— Talán baj van, Lőrincz, hogy oly kedvetlen vagy?

— Hát mikor nincs baja a nagyvállalkozónak?

— De nagyobb a rendesnél?

— A milyen, olyan, majd eligazítom. Ne légy kíváncsi. Tudod, hogy nem szeretem, ha asszony avatkozik a dolgaimba. Te megkapod a pénzedet, érd be vele.

El is kellett hallgatnia Madaminának. Hisz tegnap is

kapott bőven pénzt, mert a tiszai átvágások munkáin Marenka Lőrincz legújabbán is sokat nyert s házának fényűzésétől most még kevésbé sajnálta a nagy költséget, mint máskor; sőt ösztönözte nejét, hogy adjon fényes ebédet, estélyt s menjen gyakran páholyba; de maga nem ment velök, sőt az ebédekben és estélyben sem vett részt, mert soha sem volt otthon. Valóságos száguldozás lett az élete. Rohant nem egyszer messze külföldre nyugtalanul s néhány nap múlva haza érkezett kedvetlenül. Mintha segítséget kellene hajhászni a távolban, lázasan járt-kelt folyvást. Sőt Madamina azt is meghallotta valakitől, hogy Bécsben játszott a börzen is, még pedig szerencsetlenül.

— Nem nyertél? — kérde tőle aggódva.

— Mi közöd hozzá?

Lehetetlen volt üzleti titkaihoz, pénzbeli állásához férni. Mogorva szavai úgy őrizték azokat, mint szurós tuskék a süntestét. Még csak hozzá nyulni sem lehetett. De mennél kevesebbet tudott Madamina, annál felénkebben aggódott s annál kevésbé tudott aludni.

Millának is panaszkodni kezdett.

— Valami nagy baja lehet bátyádnak.

— Hisz van neki örökösen.

— De újabbán olyan mogorva.

— Hát nem volt az mindig?

A vidám, kedves leány mit sem sejtett arról, hogy fölénk terhes borulat gyülekszik, melyből egyszerre zúdult rájuk a felhőszakadás, hogy elsodorja egész jólétöket. Röpködve a verőfényben, csak oly kevéssé vette észre alatta a föld rengését, mint egy hímes pillangó, mely a föld fölött lebeg.

Vidáman élvezte a napok örömét, mosolygott a hintóban, nevetett a páholyban, enyelgett a sétányon, időnként teljes elégtelenséggel nézegetve végig ruháin, melyek a legutolsó divat szerint voltak szabva.

Hirtelen, könyörtelenül rontott rájuk a szörnyű, az ádáz nap, melynek kora reggelén rendőrtiszt ment hozzájuk jelenteni:

— Marenka Lőrincz úr az éjjel beleölte magát a Dunába. Holttestét reggeli hatkor fogták ki a Csepel-sziget felső partján s beszállították a kórház halottas kamarájába.

Megrettentek és fölsikoltottak mind a ketten. Majd egy

darabig szórtlanul bámultak egymásra s aztán sirásban törve ki, összeborúltak.

Nagyon gyorsan és kíméletlenül sújtott e rossz hír világa. El is kábitotta őket.

Hisz csak azt tudták, hogy elutazott; arról sejtelmök sem volt, hogy harmadnap, a tegnap délutánján, vissza is tért, kétségbeesetten, halálra szántan, mivel egész vagyoni helyzete összeomlott alatta. A rendőrtisztól tudták meg, hogy a város végén egy kis, szegényes vendéglőbe szállt s oda hívatta egy régi, bizalmas, öreg szolgáját, azzal beszélt csak kis ideig s mihelyt besötétedett: ment utolsó útjára.

Felt a nejevel találkozni, nehogy elárulja előtte komor szándokát.

— Hozzatok kocsit, bérkocsit hamar! — kiáltá Iphigenia asszony az inasnak. — Készülj Milla! Meg kell néznünk. Hát ha csalódtak! Hát ha más a halott!

Egy óraig voltak távol, kegyetlen fölindulások közt bizonyosodva meg minden reménykedés hiábavalóságáról.

Nagyon szomorú hajlék lett egyszerre az a víg ház. Iphigenia asszony kezét tördelve és hangosan sírándozva járt szobáról szobára. A fényes termek, melyekben annyit gyönyörködött, most ijesztőleg hatottak rá.

— Vegünk van! Mi lesz belőlünk?

Milla pedig a zongora-szobában mozdulatlanul, némán ült egy piros bársony zófán. Két kezét térdén összekulcsolva, nezeit maga elé a levegőbe, melyben nem látott egyebet, mint homályt, árnyékot, sötétséget. És ez a homály, árnyék, sötétség egyre gyorsabban kezdett lefelé kavarogni, mint a balsors feneketlen örvénye, mélyébe ragadva mindent: vídám életet, fényes lakást, diszes fogatot, színházi páholyt, pompás estélyeket, divatos ruhákat, ragyogó ékszereket, szóval mindent, de mindent, a minek ez eddig szerencsés fiatal leány úgy tudott örövendeni.

Az enyhületnek egy vékonyka sugara sem villant föl ez örvény forgataga fölött. Hosszú órák múltak el, mialatt nem jött senki, a ki őket barátilag vigasztalja. Csak a hivatalos személyek jelentek meg, átkutatni és lepecsételni a szerencsétlen ember iratait és bezárni dolgozó szobáját, melynek kulcsát elvitték. Majd a kórház küldöttje jött, értekezni a temetestről.

— Innen temettetjük, nagy díszszel — mondta zokogva Iphigenia.

— Nem, néni — szólalt szelíden föl Milla, — ne akard, hogy sok szem legeljen gyászunkon. Temessük a halottas kamrából, reggeli órában, hogy mentül kevesebben legyenek. Hisz csak kettőnkre tartozik ez a nagy gyász. Legyen a temetés díszes, de egyszerű. Ez illik ehhez a halálhoz és ehhez a gyászhoz.

— Igazad van, leányom. Úgy lesz.

Aztán a szabó jött, az alkalomhoz illő szomorú arczeval, mértéket venni a gyászruhákhoz. Senki más. Azok közül, kik néhány nappal elébb még oly vidáman, nyájasan ültek az asztalok körül s tánczoltak az estélyen Millával, senki, de senki. Mintha a megdöbbenés kövé változtatta volna valamennyit, hogy ne mozdulhassanak.

Pontban délben az öreg, hűséges mindenestül kopogtatott be Iphigenia asszonyhoz.

— Szegény jó uram — mondta rebegő hangon — tegnap bízta e nagy levelet rám, megparancsolva, hogy ma délből adjam át a nagyságos asszonynak. Íme, itt van.

— Mit beszélt? Levert volt?

— Nagyon szomorú volt s igen keveset beszélt. Azt mondta, hogy rögtön újra el kell utaznia, még pedig nagyon messzire. Ezért nem szállhatott most haza, csak ide a város végére. Én nekem is adott át egy levelet, azzal a meghagyással, hogy csak reggel bontsam föl.

— Mi volt benne?

— Két százas bankjegy és e néhány szó: «Isten veled öreg! Lehet, hogy nem vehetem igénybe többé szolgálatodat. Hűséged jutalmául itt egy kis pénz, addig, míg jó helyet kaphatsz.» De tekintve, nagyságos asszonyom, a mostani nagy szomorúságot, meg azt, hogy úgylátom én helyet, ezt a két nagy bankjegyet átszolgáltathatom.

— Mire gondol, öreg? — szól bele Milla. — Hisz ez a magáé. Megérdemli, Isten áldja meg.

A mint az öreg szolga eltávozott, Milla oda fordult néniéhez:

— Bontsd föl a levelet.

— Félek. Ki tudja, mi van benne?

Milla átvette és feltörte, az összehajtott fényes fehér papírból négy nagy bankjegy csúszott ki, mind ezresek.

— Látod, milyen jó volt ő mégis — sohajtotta Iphigenia. — Ez az utolsó gondoskodása is mutatja, hogy milyen jó volt hozzánk. Olvasd kérlek, mit írt. Könnyeimtől én nem is látnám a betűket.

«Kedves Fizsi! Ennyi, mit a hajótörésből megmenthettem. Küldöm neked, hogy ne maradj minden pénz nélkül. A balsors ellenem esküdt s nem bírtam a hínárból kigázolni. Utolsó szavam is áldás lesz rátok. Ne gondolatok rám rosszul. Isten veletek!»

A fölzaklatott asszony egyik indulatból a másikba esett s újra hangos síránkozással töltötte be a tágas termeket. Néha mely zokogással gondolt tönkre jutott férjére s mintegy köszönte árnyékának az utolsó gondoskodást; de elgondolva, hogy mily kevés ez összeg ahhoz képest, a mit eddig csak fél év alatt is kiadtak, önzőleg, síváran kezdett gondolkodni.

— Előbb kellett volna rólunk gondoskodnia, — fakadt ki, — akkor, midőn még legalább is tízenyit menthetett volna meg számunkra. Nagyon meggondolatlanul, vakmerőn kockáztatott, mintha senkije sem lett volna.

És újra hangzott a kishitőség síránkozása:

— Mi lesz belőlünk?

Milla szeliden ment hozzája, hogy megvigasztalja.

— Isten megsegít, kedves néni.

Fejét rázta, mert könnyein keresztül sem látta meg az eget, melyben bízhatott volna, annyira a föld hívságos örömeihez volt ragadva.

— Gondolj néni a szent könyvre: miránk is gondot visel, ki a levegő madarait táplálja és a rét liliomait öltözteti.

Iphigenia keserűn kaczagott e gyerekes vigaszon.

— De hát beéred-e te olyan táplálékkal, mint a levegő madara s olyan öltözetel, mint a rét lilioma?

Delután pár asszony ismerősük látogatta meg őket, inkább kíváncsiságból, mint részvétből, mert többet kérdezősködtek, mint vigasztaltak és csakhamar nagyon közönséges sápítozások közt távoztak el, midőn semmi különösebbet nem tudhattak meg. Egy pár az urak közül névjegyet küldött be hozzájuk, vagy hárman — teljes fekete ruhában — be is kopogtattak, de rövid formasierű részvétnyilvánítás után úgy

eltűntek végkép, mintha rájuk nézve soha sem is léteztek volna. Nem voltak különbek a süllyedő hajó patkányainál. Egyébaránt nem is lehetett még tudni, hogy milyen mélyre süllyed ez a hajó! A fiatal udvarlók, a Milla víg tánczoltatói s a jövevény kalandor tengeri halainak, finom pezsgőjének es drága szivarjainak állhatatos pusztítói, feléjük sem néztek, mert — a mint mondogatták. — nevőknek és társadalmi állásuknak tartoznak azzal, hogy bevárják az időt, míg a gyanus helyzet tisztul. Linnberg Ferdinánd, a kikoszarozott kéro pedig, kárörvendő elégtétellel mondta szomszédjának:

— Bezzeg összezsugorodott most a nagy fölfuvalkodottság! Az az elbizakodott leány jönne most két kézzel is hozzám, ha kellene. De ki állna szóba ilyen szédelgő, világbolondító családdal, kikről kiderült, hogy semmiből űztek a fényt. Csak több is ne derüljön ki!

De hol maradt a „jó fiú”, hogy az sem mutatkozik? Az bizonyos, hogy Bobarics Adus nem fordított volna hátat annak a süllyedő hajónak, a melyen Milla kisasszony is ott kesereg. Sőt talán rögtön mentő csónakkal sietett volna feléje, hogy partra segítse; de őt a testvérnénje már két héttel azelőtt haza riasztotta e rövid levélkével:

«Kedves Adus! Ha nem hitted el a gazdatisztednek, hidd el nekem, hogy Bobárfalván és Rezegneken nagy a baj. Katona-uraimék szörnyen garázdálkodnak a házadban, pinczédben, kertedben, de még az istállódban is. Tegnap egész versenyfutást rendeztek a legelön a te paripáiddal. Siess haza és hozd rendbe a dolgot. Bolondul volt ez az egész adó-megtágadás kigondolva. A hazafiság egyetlen fegyvere nagyon vékony szer számnak bizonyult: le kell tenni szegyenszemre s megfizetni az adót, s melléje szenvedni a sok költséget, a bosszantást, a kárt. Az en férjem már két héttel ezelőtt beszolgáltatva adóját, hogy katona-uraiméktől megszabaduljon. Siess te is, mert így sem egyhamar hozhatod helyre a pusztítást!»

Adus, a ki szerette rendben tartani és tudni jószágait és két kastélyát, másnap már gyorsvonattal robogott haza s nagy kényelemszeretete ellenére is ugyan csak lótot-futott, izzadt, míg a katonáktól megszabadulhatott. Utójára bele is betegedett s lázban szenvedt akkor is, mikor a hírlapból megtudta Milláék szerencsétlenségét. Igen elbúsult rajta s rögtön részvét-levelet írt Millának.

— No hát ez szép töled, — mondá neki színeskedve Gabriella, — mert akármilyen kalandor család legyen is, ha egyszer a házuknál megfordúltál, udvarias dolog, hogy a szerencsétlenségben ne feleledkezzél meg egyszerre róluk. De többet aztán ne járj utána, mert a hírlapok csúfos dolgokat feszegetnek, s valószínű, hogy sikkasztás sül ki. Azzal pedig tartozol a nevednek és mindnyájunknak, hogy ilyen gyanús néppel ne igen barátkozzál többé. Vagy legalább is várj, míg tisztában lesz a dolog. A leveledet pedig add ide, majd én útközben postára tétetem.

Adus hálásan köszönte meg szíves készségét, rá sem gondolva, hogy így az a levél valamikép el is sikkadhat. Az bizonyos, hogy Milla kisasszony soha sem kapta meg. Ekkép volt oka hinni, hogy a «jó fiú» sem jobb a többinél. Egyébaránt nem is számított rá és sorsuk e nehéz fordulatában azt sem tudta tulajdonképp, hogy Adus is létezik a világon.

Az egyetlenegy, a kiben nem csalódott, a néni «művelt nullá»-ja volt. Csak az ert valamit. Váratlan, súlyos csapásukat ez az ifjú nem tudta meg rögtön, mert főnöke megbízásából az nap már kora reggel ki kellett rándúlnia egyik közel fekvő kisváros járásbíróságához, fontos ügyben való tárgyalásra. Csak délben, a vendéglő asztalánál, újságolta neki egy a fővárosból érkezett úr, hogy mi történt Marenka Lőrinczezel. A hirre nagy nyugtalanság szállta meg. Mi lesz most abból a vidám, kedves leányból, kinek a gazdagság olyan éltető eleme volt, mint a pálmának a forró égélj levegője? Elmélázott rajta és végtelen sajnálkozás lepte meg. De tovább szöve gondolatait, egyszerre csak derületet érzett szívében. Reménysége támadt. «Ha elszegényedtek — gondolta magában — akkor Milla talán az enyém lehet. S ha az lesz, akkor tudom, hogy derék asszony is lesz!»

Alig várta, hogy a fővárosba visszatérve és főnökének jelentést téve, a szomorúság hajlékába siethessen s ott följajánlja segítségét, szolgálatát mindenben, a miben csak lehetséges.

Milla melegen szorította meg kezét.

— Tudtam, hogy ön mellettünk marad. Az egyedüli, a kit biztosan vártam. Köszönöm, hogy eljött.

Iphigenia asszony azonban síváran, keserűn, gúnyosan mosolygott, midőn Millával egyedül maradt.

— Ugyan mirevaló volt az a nagy köszönet? Hát mit segíthet ez mi rajtunk, mikor még önmagának is segítségre volna szüksége? Huszonöt éves ifjú, a kinek ügyvédi diplomája is még majd csak három hónap múlva lesz.

— De van esze, erélye, szolgálatkészsége. Hallottad, hogy az ilyen katasztrófákat mennyi baj és zavar követi. Mi mindent kell eligazítani, a mihez sok lótás-futás kell. Azt majd mind ő végezi el helyettünk. A mi bajainkon nem csupán pénzzel lehet segíteni, hanem észszel, tanácssal, jóakarattal is. Ez a fiatal ember a mi sok drága ismerősünk közt az egyetlen egy igazi férfi, a ki önzetlen, nemes, komoly természet. Tudom, hogy megtesz értem mindent s még csak jutalomra sem számít. Adjunk hálát Istennek, hogy ilyenünk van legalább egy.

A néni, ki folyvást gyötrődött a szegénységtől való gyámoltalan ijedezésektől, néhány nap múlva már maga is kénytelen volt elismerni, hogy a Czikó Andor áldozatkészsége nagyon méltó a köszönetre. Reggeltől estig futkosott, hogy elháríthassa tőlük a sok mindenféle kellemetlenséget, mi bajaikat csak tetézte volna; meggátolta, hogy ingóságaitak lefoglalják; sőt szerzett nekik jó vevőket is, kik fölöslegessé vált fényűzési czikkeiket elég méltányos árakon vették át.

Napról napra hordta nekik a pénzt az eladott holmikért, tőkéjüket berakta takarékpénztárba s meglepte őket olyan holmik értékesítésével is, a mire teljességgel nem számítottak.

Harmadfél hónap múlva, midőn már kiköltöztek a főváros egyik külső részébe, három szobás szerény, de csinos lakásba: Iphigenia asszony, ki a sok kéztördeléstől nagyon lefogyott, megvénült, maga is hálásan beszélt erről a derék fiatal emberről.

— Soha sem tudom megjutalmazni jóságát — mondta Millának. — Azt a keveset, a mit megmenthettünk, csakugyan neki köszönhetjük. Nála nélkül földönfutók volnánk.

— Én meg tudom jutalmazni — jegyzé meg, nem kis önérzettel Milla.

— Mivel?

— Neki elég én tölem egy meleg kézszorítás is.

— Talán szeret?

— Azt hiszem, bár soha sem mondta.

— És te is szereted? — kérdé ijedten Iphigenia.

— Nagyrabecsülöm. És jobban is szeretem, mint a töb-

bit, mert jobban megérdemli. Más nincs, a kire támaszkodhatnánk.

A néni is tudta már, hogy nincs, s melegebb hangulatában hálás is volt iránta, a mennyire ő az tudott lenni; de csakhamar úgy érezte, hogy ha csak erre a fiatal emberre támaszkodhatnak mindig, ezentúl is: akkor vékony, törékeny botra támaszkodnak. Csak gazdag ember képében bírta ő a valódi segítséget elképzelni s mikor keserűn érezte, hogy nem tud szegény lenni: nem egyszer tett szemrehányást Millának a múltakért.

— Látod, Milla, ha te néhány hónappal ezelőtt nem utasítod el oly kurtán a jó Linnberg Ferdinándot, most nem volna semmi bajunk. Laknánk pompás szállásban, járnánk kocsin, nyaralnánk villában vagy fürdön. Így pedig kuczoroghatunk e három lyukban, izzadhatunk gyalog és nyelhetjük a fulasztó port itt a városban.

Milla nem kívánt feleselni nénjével, a kit szívéből szánt. De, a mint múltak a hetek, egyre kevésbé vette szívére sorsuk változását. Sőt volt pillanat, midőn regényesnek találta a fordulatot. És ha e helyzetben egy a gondviselésben jobban bízó, munkára és kitartásra kész asszony áll mellette, a ki buzdítani és biztatni tudja: ez a leány talán épen a balsorsban bizonyította volna be, hogy van lelki ereje; de egy mindig siránkozó, panaszkodó, kétségbeesett nő mellett, ki magában bízni nem tudott, attól kellett félnie, hogy elveszti minden önérzetét és reményességét. Nem szűnt meg azonban vigasztalni nénjét.

— Ne szomorkodjál, Fizsi néni — biztatta egy este, ágya szélére ülve. — Nem csak minket ért a sors látogató keze. Királynék is vannak, kik koronát, országot veszve, most földönfutók.

— Egy csomó millióval a szekrenyűkben; én a tizedrészével is beérném.

— Hisz maradt valamink. A szegény apa küldött négy ezer forintot, Andor is bevett az eladott holmikból majd het-ezeret. Ez együtt tizenegyezer.

— Elég talán másfél évre. Hát aztán?

— Nincs-e még elég ékszerünk?

— Ha mind eladjuk, kapunk értök háromezeret. Megint egy félev. Hát aztán?

— Keresni fogok. Tudok festeni, zongorázni, beíratom magamat a műárosoknál s divatba jövök. Lesz óráim elég.

— Akkor fognak még csak lenézni.

— Ellenkezőleg, minden jóra való ember becsülni fog. Andor mondja s ő tudja.

— Ez az Andor sem tud egyebet, mint hogy tele beszél a fejedet holmi fantasztasággal. Keresni fogsz? Lehetséges, hogy szaladozva egyik városnegyedből a másikba, megszerzed a reggelire valót. De hát az ebéd, hát a ruha, hát a lakás, hát a szórakozás, a mi bizony ebben a keserves állapotban nagyon ránk ferne! — S Iphigenia asszony megint görcsös zokogásban tört ki.

— Ne rémitgess örökösen, néni, mert bizony mondom, hogy egyszer csak megszököm tőled: férjhez megyek.

— Kihez?

— Andorhoz.

— Ne beszélj nekem bolondokat. Hisz ha meg is van már a diplomája, ahhoz még legalább is három esztendő kell, hogy feleséget csak szerényen is eltarthasson. S három esztendő! Épen elég, hogy te addig elhervadj, én meg a bánattól aszkórságba essem.

— Akkor hát — pattant föl a türelmetlenné vált leány — rohanjunk neki egyenest a Dunának!

A néni hátát végig borzongatta ez a kellemetlen szó. Élini szeretett volna ő, meg pedig jól, s most attól kezdett tartani, hogy ez a leány csakugyan meg talál bolondulni s férjhez megy egy szegény ördöghöz, s ő majd dajkálhatja a kicsinyeket, sovány burgonyaleves mellett.

— Csak nem teszem föl rólad, hogy eljátszod a jövődet holmi elhamarkodott badarsággal? Szereted azt az embert?

— Méltó volna rá.

— S erette beérnéd egy pár szűk szobával, néhány mosó ruhával és olcsó hamis levestel?

— Várhatok pár évig, s akkor ő majd ad nekem kényelmes lakást, bő ruhatárt és jó asztalt. Lesz abból hamar valaki!

Valóban bízott benne, kivált két nap óta. Tegnapelőtt történt, hogy alkonyatkor ott ültek az udvar háttérében, a gyér lombú akácza alatti padon s Andor elkezdte őt biztatni.

— Milla! Csak tudja még pár évig tűrni a nélkülözést;

akkorra én már keresett ügyvéd leszek s önt nőül vehetem. Minden becsvággyam az lesz, hogy boldoggá tegyem. Fog várni rám?

— Fogok.

— Ígérete gyors szárnyat ad törekvésemnek. Talán előbb is megesküdhetünk. Én bennem nem fog csalódni.

— Tudom.

És ha a világ kíméletesb azok iránt, kik fenyűzésből hirtelen jutnak elszegényülésre, s ha a hiúság csakugyan nem olyan kígyó, mely még a jóra hajló szíveket is képes elkészeríteni, ingerelni, hogy aztán az ingerült lélek beteggé legyen s lázas állapotában félrebeszéljen, sőt félre is lépjen: akkor Milla bizonyosan meg is tartja adott ígéretét. El volt tökélve rá. De sok olyat vett észre maga körül, a mi ingerelte, bántotta, sértette hiúságát.

Néha, midőn gyalog sétált ki a hozzájuk közel eső Városligetbe, rendesen nyitott kocsikon robogó olyan hölgyeket pillantott meg, kik fölbígyesztett ajkkal, szánakozó mosolylyal ismertek rá. Ha elmentek néha az újtéri kioszkba, hol ezelőtt olyan sok vig órát töltöttek s most kíséret nélkül telepedtek egy kerek asztalka mellé: a közeli fák alatt mindig akadtak nők, olykor férfiak is, kik rögtön összesúgtak s aztán egyet nevettek. Lehetséges, hogy nem mindig rajtok nevettek, de ő úgy hitte. Látott néha ismerősöket, kik sokat bókoltak egykor neki, s most a mint megpillanták, azonnal áttértek az útcza másik oldalára. Volt, a ki mellette haladva el, nem is köszönt már neki. Szóval éreztették vele lealázott helyzetét. Ilyenkor elkészerülten ment haza s neki is épen oly nehezére esett a szűk szoba és a szűk asztal, mint nagynénjenek.

Szemét, ízlését is bántani kezdték a mutatkozó apró, kirívó ellentétek. Hálószobájuk toilette-asztalának kettős márványán még a régi pompás vert ezüsből voltak a kannák, piperetartók, vizes tálak s ezüst foglalatban a kézi tűkör; de az ágy előtti szőnyeg már megfakult és széle kirongyolódott. Fizsi néni, mindig a jövőtől felve, fösvény volt, hogy újat vegyen: hisz azt úgy sem látják! Egy év múltán már a ruhatár is kezdett alkalmatlanná válni, mert a jobb időkben készült drága köntösök nem illettek egyszerű, olcsó, új kalapjához. Néha keztyűjén ütközött meg, mert látszott már rajta, hogy nem új. Gyakran bántotta, hogy nem képes már össz-

hangzóan öltözködni. Szinte félni kezdett a tükörtől, mely eddig oly nyájas és meghitt barátja volt.

Néha ő is kitört, hogy mily baj a szegénység! Ha nényével társaskocsira ült: mindig kellett találkoznia valamelyik régi ismerősével, ki elég udvariatlan volt: őket észrevenni és köszönteni. Ilyenkor elpirúlt, röstelve helyzetét. Sőt megesett, hogy ilyenkor Andorral is összepörölt holmi csekélységen, noha voltakép azért zúgolódott rá, hogy nem bír gyorsabban haladni kitűzött célja felé. Fizsi néne, a kishitű, aggódo asszony, ilyenkor rendesen táplálta, a helyett hogy elhárította volna kedvetlenségét, mondva:

— Bizony nem csodálom, ha rossz humorban vagy. Van egy görög példabeszédünk, melynél nem hallottam még igazabbat: semmi sem nehezebb, mint az üres zseb.

Az összezördült fiatalok azonban így is csak kibékültek hamar egymással, mígnem egy nap tartós meg hasonlóság támadt köztük.

A nők künn sétáltak a Városligetben, midőn gyorsan iramló négyes fogat bakjáról fiatal uracs köszönté nyájasan őket.

— Nini, Linkáry Laczi! — ismert rá Fizsi néni mohó örömmel. — Nem felejtett el.

Pár évvel ezelőtt ez is sokszor megtánczoltatta Millát, sőt a kedveért csörgös, czifra szánt is csináltatott az akkori nagy havazásban, s most hirtelen megállt fogatával s meghívta a hölgyeket kocsikázni.

— Szilaj dögök, az igaz! — mondta hetykén; — de ne féljenek egy csöppet sem, féken tudom én ökeméket tartani. Ül ide, kocsis, mellém! Nagyságtok pedig oda hátul, egymás mellé. Gratulálok, Milla kisasszony, pompás színben van.

Fizsi néni fanyar arczára az eltűnt boldog napok pár sugara esett s pillanatig sem kérte magát, hanem rögtön felczihelődött a csinos, könnyű homoktipró kocsira. Milla is gondtalanul szökött föl. És aztán vagy másfél óráig röptültek a friss légáramban, mintha csak a feledhetetlen múlt lágy hullámai-ban fürdenének. De Fizsi néni egyszerre megint csak elszomrodott, sohajjal súgva Millának:

— Mily boldog, a kinek ilyen fogata van. S volt minekünk is.

— Lehet is még! — vigasztalta Milla.

— Lehetne bizony, ha okosabb volnál. De holmi ügyvédnek nem szokott lenni, csak mire megvénülnek. S hol leszek én már akkor?

Nézték őket sokan s Milla kipirúlt arczczal, lengő fátyollal néznivaló leány is volt. Linkáry negédesen váltogatott vele szót, hátra-hátra fordúlva, s egész parádéval szállította őket haza, nagy kerülővel, népes utczákon. Gondolta: neki nem árt, ha e szép leányt hírbe hozzák vele.

Andor másnap sértődött szívvel kereste föl Millát.

— Hallottam egy barátomtól, hogy tegnap ugyancsak megkocsikáztatták, — mondta csípősen.

— Igen, Linkáry volt olyan szíves.

— Az a könnyelmű, pazar gentry, kinek egész élete csupa kártya, ló, asszony. Nem lendít egy leány hírnevén, ha ő vele kocsikáz.

— Talán mindjárt rossznak is tart miatta?

— Annak nem. De egy leánynak nem nem elég az, hogy jó legyen; szükséges, hogy annak is tartsa mindenki.

— Sértegetni akar?

— Nem. Csak óvni a világ nyelvétől.

— Nincs szükségem rá. Meg tudom én magam is óvni magamat. Büszke vagyok.

— Én is.

— Akkor ne gyanúsítgasson, mint egy féltékeny szatócs.

— Nem is teszem. De ahhoz, hogy nézetemet őszinten megmondjam, adott ígérete után talán mégis csak van jogom?

— Ebben a modorban nincs. Félt?

— Mondtam már, hogy az emberek szájától feltem.

— Elárulja, hogy nem bizik bennem. Pedig mondok önnek valamit. Engem bizalommal meghódíthat az is, a kit nem szeretek; bizalmatlansággal pedig elidegeníthet az is, a kit megszerettem. Ha tehát nincs bennem teljes bizodalma, jobb, ha kerül.

— A mint kívánja, kisasszony!

Sértődéssel, haraggal váltak el. De este már Milla, a mint magában mélézött, elgondolta, hogy ha őt boszantja is minden bizodalmatlanság, Andornak mégis igaza lehet, ha félti hírnevét a pletykától. Azt mutatja ez, hogy igazán szereti. Linkáry pedig csakugyan olyan könnyüvéreüleg élte világát mindig, hogy egy leány nem mutathat iránta semmi bizalma-

sabb barátkozást saját kára nélkül. El is szánta magát, hogy Andornak lefekvés előtt engesztelő levelet ír. Meg is írta, de a mint újra elolvasta, azonnal a hiúság kerekedett fölül gondolkozásában. «Ej, nem az én kötelességem az első közeledés, ha egyszer nincs teljes hite bennem.» S eltepte a levelet. De másnap azért várta Andort, hogy szóval egyenlitsék ki a neheztelest. Hiába várta: nem jött. És nem jött harmadnap, sőt egy hétig sem. Mind a kettő be akarta bizonyítani, hogy büszke s mind a kettő bánkódott, egymástól távol.

A hét végén pedig olyas valami történt, a mire egyikök sem gondolhatott. Iphigenia asszonynak a régi társaságból mégis maradt egy hive, egy nyugalmazott ezredes özvegye, ki őt néha meglátogatta, részint mert hálás volt az egykori fényes ebédékért, részint mert igénytelensége miatt beérte a mostani vekonyka uzsonnával is. Kávé mellett aztán türelmesen hallgatta tisztelt barátnőjének sopánkodó panaszait, ámbár csodálkozott rajta, hogy a szegénységet nem tudja több méltósággal viselni; de ezt elhallgatta illedelmesen s néha-néha inkább tanácsokkal szolgált. Most is épen ezt cselekedte.

— Szó sincs róla, kedves Fizsi, hogy Millát itt már nem fogod jól férjhez adhatni. Pedig — a mint monddod — kellene, mert a penzed fogy. Itt, a hol titeket nagy fényben ismertek az emberek, kevés a kilátás. Különben is nem sok nálunk a gazdag ember s a ki van is: mágnás vagy zsidó. Egyik te hozzád kevély, a másikhoz meg te vagy kevély. Hej ha elvihetnéd a hűgodat Éjszak-Amerikába, hol kevés a nő, legkivált az ilyen különös szépség, tudom, hogy pár hónap múlva már válogathatna a nábobokban: nagy bankár, petroleumherczeg vagy vasut-király felesége legyen-e?

— Nagyon messze van az mi nekünk! Elpusztulnék én a tengeren.

— Vagy ha legalább vihetned Párisba. Egy ilyen hosszú, szép leány, azok közt a kis köpezös franczia nők közt, egyszerre úgy föltűnnék, hogy lábainál marquis-k és vicomte-ok hevernének. Tudok elég esetet.

— Páris szintén elég messze van mi nekünk. S hol vennénk pénzt az ottani élethez?

— Vidd hát, lelkem, Bécsbe. Az már csak nincs messze. S van benne elég gazdag úr. Ott a színesznöket is grófok veszik el. Ha párszor végig kocsikáztatod Milládat a Praterben,

vagy megmutatod az operaházban: meglásd azonnal bomlani fognak utána. Ritka az ilyen föltűnő leány, ki szép is, kedves is, eszes is. Kár volna belőle afféle tuczat fiskalisnét csinálni.

A terv annyira tetszett Iphigenia asszonynak, hogy éjjel nem tudott tőle aludni. Az ezredesné világlátott asszony, a ki tudja, hogy mit beszél.

— Milla, készülj — mondá reggel a húgának, — utazunk Bécsbe.

— Minek?

— Körülnézni.

Iphigenia asszony — némi kis küzdelem után — indult a takarékpénztárba, kivenni vagy háromszáz forintot. A szegénység és aggódás kezdtek ugyan mindegyre fősvenyebbé tenni; de elszánta magát, mert hisz ő sem arathat, ha sajnal vetni.

Elutaztak. Épen az nap reggelen utaztak el, melyen Andor nem állhatta már tovább a meghasonlást s eltökölte, hogy félre teve bántódást, büszkeséget, meg Millához kibékülni.

Nagyon meg volt lepetve, midőn a nöcselédtől azt hallotta, hogy Bécsbe utaztak. Elszomorodott, mert nem tudta, miért mentek oda s meddig maradnak ott? Önkénytelenül arra gondolt, hogy Milla talán nem is távozott volna el, ha ő elebb siet hozzá, hogy kibéküljenek. És ebben meg is sejtette az igazat. Milla örömet fordított most hátat annak a városnak, melyben — megaláztatásait nem is számítva — lakik sok ember, a ki ismeri és lenézi őt, s van egy hünek maradt ember is, de a ki meg nem bízik benne. Oda menni, a hol nem ismerik, ingerrel bírt rá. S kedve is telt aztán benne, hogy midőn a Praterben kocsikáz és az operaházi páholy bársony könyöklőjénél kihajol a színpad felé, sokan nézik látesövikön s nem tudják, hogy ki. Lehet, hogy valami kreol sennoritának, de mindenesetre szepnek tartják, mert különben nem néznék annyian.

Iphigenia asszonynak a második héten már kezdett elfanyalodni a kedve. Nem úgy történt, mint ahogy ő elképzelte.

Az ilyen csüggedező természet, ha olykor reményre kap, hamar a másik végletbe esik s képzelgővé válik. Álmodja a mesét a maga tündér Ilonájáról, ki előtt azonnal megjelen a mese-királyfi, hogy elvigye arany lábon forgó kastélyába. Ter-

mészetesen, valamint az ő tündér Ilonája Eugénie-frizurát és Mme Parabère köntöst visel: a királyfi is modern öltözékben jár. Frakban, nagyon kivágott mellényben és fehér nyakkendővel lép ki az operaház páholyából, hogy onnan a bűvös szépséget valami csehországi ősi kastélyba vagy az új Ring valamelyik nagy házának első emeletére röpítse. De mivel ez a várt hódító nem jelentkezett: Iphigenia asszonyt megint elfogta a csüggedés. Szidni kezdte az ezredesnét, hogy elbolondította, s látva, hogy már is meglapult a tárczája, kezdte emlegetni, hogy hiába költött annyit! Megbámulták a leányt: ennyi volt az eredmény, nem több. S kezdett aggódni azon is, hogy vajon ki tudja-e fizetni a fényes vendéglői számláját, ha pár nap múlva már haza nem rohannak?

A következő délután azonban megörült valaminek. Asztalán névjegyet talált, melynek koronás címere alatt e név volt olvasható: bobárfalvi és rezegekai Bobarics Ádám, bánati nagybirtokos.

— Nézd csak Milla! Ha új ismeretséget nem szerezhetünk, legalább rátalálunk egy régire. A te jó fiúd itt van!

Milla megnézte a névjegyet s aztán elbigyesztett ajkkal ejtette ki a lenéző szót:

— A harcsa?

Így nevezte őt régebben is, ha olykor megharagudott rá. Nem tudni, miért adta neki éppen ezt a gúnynevet? Talán mert a jó fiú is sima és kövér volt? Vagy mert bambának, hüvösnek, puhának találta? Vagy mert szintén sok pénze volt, mint ennek a nagyobb fajta halnak? Vagy mert szőke bajuszának hosszú, ritka szálai juttatták eszébe ezt a nehézkes vízi lakót. Szóval «jó fiú» volt rendesen, s «harcsa» a megboszankodás perceiben.

— Mit keres ez most Bécsben? — szólalt föl a leány, csípős hangnyomással.

— Kerdezd meg majd tőle?

— Ha ugyan szóba állok vele.

— Mért ne állnál?

— Mert ő sem állt mivelünk, a mióta megbuktunk. Színét sem láttuk.

VADNAI KÁROLY.

RÉGI TÖRTÉNET.

Zúg a malom szakadatlan;
Hallod, hallod-e?
Gyertya is ég az ablakban;
Látod, látod-e?
Itt epesztem magam érted,
Ha el nem jössz, mért ígérted?
Csalfa, csalfa te!

Hozzánk örne járógattál,
Ott sűrögtem én;
Kertünkben is látogattál,
Barna szép legény!
Mondtál engem mindenednek,
Világodnak, életednek
S én mind elhivém.

Egy virágot ápolgattam,
Gyöngé, gyöngé volt;
Kérted azt és neked adtam . . .
Tündökölt a hold.
Lásd! azóta kicsi kertem,
Kis kertemben régi kedvem
Pusztá és kiholt.

Idegenül élek itthon;
 Rajtam egy kereszt . . .
 Szégyenelve özöm titkom,
 Annak kinja veszt;
 Özvegy anyám megtagadott,
 Sirva töltök éjet, napot,
 S te nem bánod ezt.

Csendes az éj, csillag szalad,
 Látod, látod-e?
 Örvény zúg a malom alatt,
 Hallod, hallod-e?
 Titkomat hadd nyelje ő el,
 Ha nem jöttél, ne is jöjj el,
 Hűtlen, csalfa, te!

LÉVAY JÓZSEF.

CALLIOPE INTÉSE.

(III. 3.)

Álmomban Helikon árnyába' pihentem,
 Hol a Hippokréne forrása fakad;
 Hogy királyid, Alba s tetteiket zengem,
 Ily nagy feladatra ajzám huromat.

Már-már a nagy forrást ajakam izlelte,
 Melyből ivott szomjas Ennius atyánk,
 A hármas testvérek harczát mikor zengte
 S Aemilius-vívta zsákmányló csatánk.

Zengte Fabiusnak győztes késedelmét,
 Cannae gyászat, míglen könyörült az ég:
 Róma istenit, kik Hannibalt kiverték,
 A ludakat, hogy Zeust megvédelmezzék.

De meglátott Phoebus castali berkébül
S így szólt, arany lantján nyugtatva karát:
«Miért fogsz ily roppant folyóhoz ész nélkül?
Kinek parancsára zengsz hősi danát?

Nem remélhetsz ettől hirnevet, Properczem;
Könnyű kerekidnek jobb a sima rét.
Könyvecskéd szanaszét padokon heverjen,
Olvassa a lány, míg várja kedvesét.

Mért csapong túl dalod a szabott határon?
Szellemed csolnakát meg ne rakd nagyon.
Egy eveződ vízbe, másik partba vágjon,
S bizton léssz: nagy vihar dúl a sík habon.»

Szólt s lantverőjével egy helyet mutatott,
Pázsitján nyomtalan ösvény tekereg.
Egy sziklás, leveles kis barlang vala ott,
Likacsos kövein dobok függtenek.

Bacchus szerszámai, Silén agyag képe,
S a te sípod csüng ott, tegeai Pán;
Vénus galambjai, szívem kedvelt népe,
Istnnek piros csőrrel a Gorgó taván.

A kilencz szűz, a hogy végzetük elszórta,
Kiki saját dolgán munkál szerteszét;
Ki dalt költ, ki repkényt fon a thyrsus-botra,
Ki rózsa-füzésen jártatja kezét.

Szólt egyik istennő, megfogva karomat,
Calliope vala, úgy néztem, az arcz:
«Hószín hattyupár a neked való fogat,
Hadd nyihogjon a ló, maradjon a harc.

Ne ügyelj a harsány tárogató-szóra,
Haddal ne kerítsd a múzsák ligetét;
Ne kérdezd, hol lobog Marius zászlója,
A teutont Róma merre veri szét.

Hagyd a barbár Rajnát, melyet germán vér fest,
A csonka testekkel hömpölygve folyót!
Zengd a más küszöbén leskődő szerelmest
Es éji futásban ázott lobogót.

Nőt kicsalni dallal te töled tanulja
S fortélylyal kifogni mogorva urán.»
Igy szólt Calliope s forrásvizért nyúlva
Philetas habjával hintette be szám'.

PROPERTIUS *után latinból*

CSENGERI JÁNOS.

NASZREDDIN SAH ÚTI NAPLÓJA*) 1889-BÖL.

Egy Európáról író keleti ember műve mindig bizonyos sajátzerű érdekességgel bír a nyugoti ember szemében. Az egészen más társadalmi viszonyok közt felnőtt moszlim, buddhista vagy hindú, ha van is némi fölületes, európaiasnak látszani akaró műveltsége, nem képes jól megérteni és kellőkép méltányolni az általa megszokottaktól oly annyira eltérő nyugoti szokásokat s intézményeket. Rólunk európaiakról alkotott ítélete tehát soha sem nélkülözheti a naivság bizonyos fokát. A keleti ember mindent saját előítéleteinek szemüvegén át néz, s nem csoda, ha másként látja a tárgyakat. Naszreddin sah nem sorozható az Európát nem látott, mindent értelmetlenül megcsodáló keleti utazók közé. Már az a tény, hogy szakítva siita vallásos előítéleteivel, a tisztátlan frengik országába merészkedett, bizonyosságot tesz nem közönséges szellemi fejlettségéről. A telivér iráni ugyanis tisztátlan lénynek tartja a más vallású európaiat, kinek minden érintése beszennyez. Szörnyűségnek tartja a hitetlen gyaurrel egy pohárból inni, egy tányérből enni, sőt még a pénzt sem veszi el a hitbuzgó siita a gonosz frengi kezéből, hanem, — mint az velem is megtörtént, vizes edényben fogja föl előbb a nyújtott pénzdarabot s onnan halássza ki aztán a vízben megtisztult pénzt. Egy kis bátorság is kellett az utazáshoz. A mollák minden újítás és haladástól felő papi osztálya rossz szemmel nézte a sahnak barátkozását az európai fejedelmekkel.

Olyan fanatikus népnél, mint a minő a perzsa, mindig

*) *Rúznameh* (Teherán, 1891.) folio 414 lap könyomat, az állami nyomdából.

számolni kell a vezérszerepet vivő egyházi renddel. Könnyen elgondolhatni ezért, mily kevésbé növelték a perzsa király különben sem nagy népszerűségét a hitetlenek földén tett ismételt útazásai. Perzsiában létemkor többször hallottam, hogy a sah már nem igazi iráni, hanem olyan hitetlen féle, kivel a közelebbi érintkezés bemocskolja az igazhívőt. Naszreddin sahra nézve nem volt újság Európa, a két előbbeni 1873 és 1878-ban tett körútjában volt alkalmam megismerkedni a művelt nyugot nevezetességeivel.

Nem megvetendő európaias színezetű műveltsége következtében elég könnyen meg tud barátkozni az európai civilizatio külsőségeivel. — Csak külsőségeivel — mondjuk, mert annak igazi becsét, jelentőségét fölfogni nem képes. Minden európaiaskodása mellett megmarad hamisítatlan ázsiai zsarnoknak. Népeinek javával nem törődve, mélyre ható újítások helyett csak a modern műveltség egyes, külsőleg is szembeötlő vívmányait igyekszik csupa hiúságból székvárosában meghonosítani. Ilyenek többek közt a dugába dőlt gázvilágítás és az európai ruhába bujtatott rendőrség. Az országot magán vagyonának tekinti, melyet lehetőleg ki kell használni. Minden hivatalt pénzért ad. A mit csak lehet, jól fizető idegeneknek ad bérbe. Egyik ilyen újabb reformja, a dohánymonopolium, kevésbe múlt, hogy forradalmat nem okozott. Nem azért útazik ő, hogy mint a híres Nagy Péter czár, ismereteket szerezzen magának reformtörekvéseinek előmozdítására, hanem egyedül azért, hogy a sok érdekes látni valóval szórakoztassa magát. Európai dolgok mindig érdekelték Naszreddint. Folytonosan figyelemmel kíséri, hogy mit irnak róla és országáról Európában. Régóta bevett szokása a sahnak, hogy az ebéd alatt még útközben is házi orvosával Tholozannal vagy valamelyik európai nyelveket ismerő perzsa udvaronczával fölolvastatja és megmagyaráztatja magának a főbb angol és francia hírlapokat*) Az útazás, úgy látszik, szenvedélyei közé tartozik, mert három európai körútján kívül otthon keleten is nagyobb útazásokat tett. Minden útjáról, a belföldről úgy mint a külországról, pontos naplót vezet. Naplóit minden fölösleges szóvirág mellözésével egyszerű, keresetlen, úgy szólván pongyola irányban írja. Nyelve ez okból más perzsa írókétól

*) *Hedin Genom Persien* (Stockholm, 1887) 112 lap.

eltérőleg annyira megközelíti a művelt társalgási nyelvet, hogy több orientalista nyelvész aknáztá ki már a sah könyveit a modern perzsáról szóló lexikographiai és phraseologiai művei számára. *)

A sah útleírásai, mint azt czímök is megmondja, nem egyebek pontosan vezetett naplóknál. Egyhangúságuk meg lehetőszen fárasztólag hat az olvasóra és igen próbára teszi a türelmét. Minden áldott napról följegyzi, hogy milyen volt reggel délben és este az idő. Soha sem mulasztja el megmondani, hogy milyen volt az út, kikkel találkozott, hol s mikor ebédelt vacsorált. A földrajzra mindig nagy a gondja s ritkán feledi el megkérdezni, hogy ennek vagy annak a közelből vagy távolból meglátott városnak mi a neve és mennyi a lakosa. Van érzéke a természet szépségei iránt egy-egy festői vizesés vagy szépalakú hegyorom egészen elragadják. Naszreddin nem csupán prózaíró, hanem mint csaknem valamennyi műveltebb alattvalója, a költészetet is műveli. Hízegő udvaronczeitől egekig magasztalt verseiben a szokott modorban énekli meg kedvese éjsötét hajfürteit, rubint piros ajkait szerelemittas nagy szemeit, holddal versenyző fehérségű arcát és kecses járását. Néha a nagy perzsa lyrikust, Hafiz-t, utánozva, dicséneket zeng a vígságot adó bornak s gunyolja a képmutató vallást, ki a bazárban a közönség szeme láttára imádkozik. Személyes vonatkozást hiába keresnénk nála; csak olyan versfaragó ő, mint a legtöbb újkori perzsa költő, ki az unalomig ismételt módon döngicsél a szerelemtől és a tavasszal újjászülető természetéről. **)

1889 április havában indult el a sah harmadik európai körútjára. Hogy a tavasszal igen viharos Kaspi tengert elkerülje, a hosszabb szárazföldi utat választotta, Tebrizen át Aras-nak véve irányát. Mint más utazásai alkalmával, most is egész sereg kísérte őt országa határáig. Keleti kísérőin, mint

*) Die Sprache des Shah's ist daher weil sie die einfach niedergeschriebene Umgangssprache ist, der Grammatik, dem Wortschatze und der Phraseologie dieses Büchleins durchweg zu Grunde gelegt. Rosen: *Neupersischer Sprachführer* (Lipsee, IX. lap. 1890.) és Steingass: *A Comprehensive Persian Engl. Dict.* (London, 1892.)

**) L. a szerző értekezését *Tanulmányok az újabbkori persa irodalom történetéből* (Buda-Pest, 1892). 157—161. lap.

Emin esz-Szultánon, Mirza Ali Khán Eminatedauleten, Nászired-Dauleten meg az elmaradhatatlan kegyencz fiún Ghulám Ali Khánon kívül vele volt két európai orvosa, Tholozan és Hybennet. Az előbbi ezek közül, a franczia származású Tholozan, Hedin svéd utazó szerint a gyanakvó természetű fejedelem egyetlen meghitt bizalmas embere, kinek több befolyása van, mint miniszterek, hercegek és nagyköveteknek.*) Perzsa kíséretéből a legkedvesebb a sápadt, sárga arcú, igénytelen külsejű kurd fiúcska, a már említett Ghulám Ali Khán vagy ismeretebb nevén Manidsak (kurd nyelven annyi mint veréb) volt, kit a királyok királya Aziz esz-Szultán, a szultán kedvence, disznévvel tüntetett ki. Nem tudni miért, annyira belebolondult a sah ebbe a kis kurd parasztyerekbe, hogy még saját fiainál is szívesebben látta őt maga körül. Szörnyen bántotta a perzsa előkelőket, hogy ez előtt a semmiből lett kegyencz előtt hódolatteljesen meg kellett hajolniok. Oly nagy kegyben volt a sahnál, hogy a perzsa minisztereknek az ő hathatós közbenjárását kellett előbb magoknak megnyerniök, ha az uralkodónál valamit ki akartak vinni. A szultán kedvenczének hatalma, befolyása nőttön-nőtt, még a vérbeli királyi hercegek is írigy szemmel néztek a mindenható fiúra. A kegyencz szerencséje nem tartott sokáig, a mily gyorsan fölemelkedett, oly hirtelen lehanyatlott szerencsecsillaga. Egy véletlen kegyvesztetté tette. E véletlen állítólag egy, a kurd gyerek ügyetlenségéből elsülő pisztoly lövése volt, mely majd, hogy el nem találta a sahot.**)

Meglehetősen szegény volt eseményekben a perzsa király belföldi útja Teherántól az orosz határig. Bevett szokása szerint, a hol csak lehetett, kocsin ment a sah s csak ott, hol a kocsinak tökéletesen járhatatlan lett az út, ült készen tartott paripái egyikére. Magától érthetőleg, mindenütt nagy pompával, kivilágítás és tűzijátékokkal fogadták. Hatalmas urok üdvözlétére mindenütt előjöttek a közelben tanyázó nomád törzsek ilkhánjai (főnökei) és ősszakállú öregai. Útközben, a nagyobb városokat kivéve, többnyire szabad ég alatt kényel-

*) Det fins emellertid i Teheran en man, som star schahen närmare än bade ministrar, prinsar och ambassadörer, och det är hans förste lifmedikus. Tholozan! *Scen Hedin Genom Persien*. (Stockholm, 1887.) 119. l.

**) Browne: *A year amongst the Persians* (London, 1893.) 103. l.

mes útzó sátrában, melyet lehetőleg valamely szép helyen, kertben vagy viruló ligetben helyeztek el, töltötte az éjet. Ha vaddús vidékre ért, vadászattal úzte el az útzás unalmait. Naszreddin szenvedélyes vadász. Igazi vadász büszkeséggel jegyzi föl naplójába, hogy ezt vagy azt a vadat jól eltalálta. Vadász zsákmányairól szólva, azok francia nevét is közli; így egy helyen a szalonkáét, másutt meg a hódét, melyet a perzsa vízi kutyának (seg ábi) nevez.

Egyik perzsi fogadtatásánál a keleti családi életre jellemző dolog adta elő magát. A sah nem ismerte meg a trónörökösnek fiát, a kis Manszúr herceget, ki katonaruhában, játék-puskával vállán várt reá. Föltűnt neki a csinos katonaruhás gyerek és kíséretétől kérdezte, hogy kinek a fia. Megtudván, hogy legidősebb fiának, Muzaffer ed-Din-nek, a trónörökösnek fia; kedélyesen elbeszelgetett törökül (a tebrizi neveltetésű herceg aligha tudott jól perzsául) a fiatal herceggel, ki igen megtetszett neki. Keleten a fiúk a női lakosztályban, az úgynevezett enderún-ban töltik gyermekkoruk zsenge éveit s így semmi különös sincs abban, hogy a különben is távol Tebriztől Teheránban lakó sahnak nem volt alkalma megismerni unokáját. Az orosz határon kíséretének nagyobb részét a katonasággal együtt haza bocsátotta. Mindjárt az első ünnepélyes fogadtatásnál föltűnt a perzsa királynak, hogy az orosz katonák, mint azt már előbbi két útzásakor tapasztalta, hangos szóval felelnek főlebbvalóik üdvözlő megszólítására. Megkérdezte a szolgálatára kirendelt orosz tiszttől ezt a tisztelgés alkalmával szokásos megszólítás és felelet értelmét s azt könyv nélkül betanulta, hogy mint az általa felve tisztelt minden oroszok czárja illő módon szólíthassa meg a tisztelgő hadsorokat. Ezt a két orosz mondást mint valami fontos dolgot úti rajzába is beleírta latin betűs orosz szövegben, francia és perzsa fordítással. Moszkvában Dolgoruki herceg fogadta a sahot, kit igen meglepett a nyolczvan éves orosz főúr egészsége; épen olyan, mint tiz évvel ezelőtt, mondja róla a perzsa király, sőt még jobb a kinézése. A szentpétervári fogadtatásával igen meg volt elégedve. Az orosz czári család minden módon igyekezett exotikus fejedelmi vendégének kedvében járni. Európa leghatalmasabb autokratájának lekötélő szívesége egészen meghódította az iráni uralkodót. Igen nagyra vette, hogy a czár és a trónörökös nagyherceg mindenüvé

elkísérték. Udvari ebédek alkalmával Naszreddin sah karon fogva vezette a czárnét az asztalhoz. Távozáskor egészen hálós szobája ajtajáig ment keleti vendégével a czár. Valóban, így ír uti naplójában a halás sah, a legnagyobb barátságot, szívesseget és egyetértést tanúsították.*) Általában mondhatni, hogy kedvvel időzik Naszreddin a tiszteletére adott udvari estélyek és más mulatságok leírásainál; úgy látszik, mintha hízelegne hiúságának, hogy vele mint egyenrangúval bántak a hatalmas frengi császárok és királyok. Művének csaknem minden lapja tanúskodik a koronás szerző abbeli törekvéséről, hogy megmutassa olvasóinak, hogy mennyire megbecsülik őt Európa fejedelmei.

Szentpétervár nevezetességei közt a múzeumot is megmutatták a sahnak. Naszreddin nem talált ott más följegyezni érdemes dolgot, csak azt, hogy egy érczből készült szépen tánczó pávának, melyet már előbbi útazásakor megcsodált, elromlott az óraműve s azt ott helyben nem tudták megcsinálni. A drámáról fogalma sincs a perzsa királynak. Gyermekes naivsággal beszéli el az egyes jeleneteket. Egy tiszteletére adott szentpétervári színi előadást például, melyen a czári családdal együtt jelen volt, így ír le. A függöny fölemelkedett s láthatóvá lett a külvilágot mutató díszlet. Szépen tánczoltak, énekeltek, hárfáztak a pompás ruhákba öltözött színészek. Jött aztán egy ember s lefeküdt aludni. Ekkor a lyányok varázsló módra egy számárfejet húztak a fejére. Az ember fölébredve, azon veszi magát észre, hogy számárrá változott, csodálatos furesa mozdulatokat tesz. A színész-lyányok erre közre fogva, megtánczoltatják a számárfejét. Igen nevetséges és mulatságos egy jelenet volt, teszi hozzá a fejedelmi író. Varsóban, az elnyomott lengyelek fővárosában, meglepte a sahot az ott uralkodó nagy csendesség. Az építő munkások zajtalanul dolgoznak és a szokás nem engedi meg az utcái árúsnak, hogy hangos szóval hirdetve igyekezzék tuladni portékáin. Varsó igen szép csendes egy város. Különös, így ír a sah, hogy Varsó lakói mind egyformán öltöznek, úgy, hogy nem lehet megkülönböztetni az urat cselédjétől az úri nőt a szolgálótól. Az oroszországi antisemitismusról is hallott itt a sah. Varsóról

*) *Der hakikat muntehâi dusti u mthrbânî u itihâdrâ beğâ arurand. Rûznâmeh 47. 1.*

elmondja, hogy négyszáz ötven ezer lakosa közül vagy száz ötven ezer a zsidó. A zsidóktól egyformán idegenkedik az orosz és a lengyel, mindnyájan ellenségei a zsidóságnak, mert ezek minden arany, ezüst pénzeket elnyerik, kicsalják. Oroszországból Németországba ment a királyok királya. Berlinben a német császári család üdvözölte. Jó hatást tett a sahra a fiatal német császár katonás magatartása. Ő császári felsége igen szép alakú, barátságos, szerény, udvarias egy ifjú (hejlî hoş sûret û gévân û mihrbân û mutevâzi' hestend). Nyelvismerete nagyobb a közönségesnél, mert anyanyelvén, a németen kívül jól beszél még francziául, angolul és oroszul. Bismark Herbert, az akkori német külügyminiszter alakja, tíz év előtt látott atyjára, Bismark herczegre emlékeztette a sahot. Kinézésre és alakra magúhoz Bismark herczeghez hasonlít. A nézésére Berlinben összesereglett közönségben sok jól megtermett férfit és bájos női alakot látott. Potsdamba is elment a királyok királya, hogy az ott időző német császárnét fölkeresse. Potsdam a sah szerint igen szép kis város, hol igen jól lehet élni, ez okból az, a ki a németek közül nyugalomban akarja tölteni öreg napjait, Potsdamban telepszik le. A városon átkocsizva, szép parkba ért a sah, hol több magasra felszökő vizű szökőkutat látott, melyekben gép hajtotta föl a vizet. Az úgynevezett koronapalotában találta a császárnét. Ezt a palotát részletesen leírja. Történetét is tudja s elbeszéli, hogy Nagy Frigyes porosz király azért építtette ezt a palotát, hogy senki se mondhassa, hogy a hetéves háborúra minden pénzét ráköltötte. Nevét három. Poroszország koronáját tartó női alaktól nyerte. A palotába erve, először egy igen tágas terembe lépett a sah, melynek falai ritka kövekkel es kagylókkal voltak díszítve. Több vízmedence és szökőkút meg vízöntő szobor volt ebben a teremben. Az egész úgy nézett ki, a sah mondása szerint, mint egy víztartó vagy földalatti helyiség, jóllehet a földszinen volt. Elhagyva ezt a termet, a császárné lakosztályába jutott a sah. Négy gyermekétől környezve fogadta őt a német császárné. A császári gyermekek mind tengerész ruhába voltak öltözve. Igen csinos gyerekek voltak, mondja róluk Naszreddin (bisjâr etfâl hûbî bûdend). A császárné igen nyújas, kedves társalgó. Széken ülve (azért említi meg e körülményt, mert ez keleti embernek szokatlan dolog), egy ideig elbeszélgetve, búcsút vettem tőle. Kasselen az ottani szép park igen megtetszett a sahnak.

A park útait nagyszámú kíváncsi lepte el, kik a perzsa királyt harsogó örömrivalgással üdvözölték. A nők zsebkendőiket lobogtatták és virágokat szórtak a sah kocsijába. Annyi szép lányt, asszonyt láttam itt, így ír a sah, mint sehol másutt a világon. Hollandia felé útba ejtette Essent, hol a világhírű Kruppféle ágyúöntödét nézte meg. Az állomásnál Krupp a gyártelep tulajdonosa, üdvözölte a perzsa királyt. Először a híres gyáros lakására ment Naszreddin. A kastélyt körülvevő szép kert rendkívül tetszett a sahnak. Gyönyörű szép rózsás kert ez, a festő és az ékszerész nem tudnának hasonló színpompát festményen és zománczban előállítani. Krupp lakásáról írva, nem hagyja említetlenül, hogy a szobák és termek perzsa módra készített dísztéglákkal voltak kikövezve. Elég szépek voltak, de azért korántsem voltak oly tündöklően fényesek, mint az igazi irániak. Krupp nagy gazdagsága meglepte a sahot. Perzsiában is van elég gazdag ember, de ezek nem merik úgy mutatni vagyonosságukat és hacsak nem magas rangú hivatalnokok, kerülik a fenyűzést. Krupp saját istállóiból vett húsz fogaton vitte fejedelmi vendégét és kíséreit a gyártelep megtekintésére, hol az óriás hajóágyúuk meg a puskatöltényhez hasonló lövedékű gyors tűzelők vonták magokra a sah figyelmét. Hollandiába érve, a tiszta fehér házikók mutatták a példabeszédszerű németalföldi tisztaságot. Haarlemben a rendkívül alacsony háztetőkről mondja a sah, hogy olyanok voltak, mintha gyerekek csinálták volna a várost. Németalföld legjelentékenyebb városában, Amsterdamban, a szép és kövér (keleten ez a szépség egyik legfőbb kelléke) hollandi nők gyönyörködtették az ázsiai fejedelem szemeit. Minden amsterdami nő egészséges és kövér (hemeh hāk ū ferbih hestend), nincs ott más rút nő, csak az elaggatt matróna. Az amsterdami kikötőben szemébe ötlött a sahnak az ott álldogáló maláj eredetű munkások keleties kinézése. Kikérdezte őket a kísérő hollandi tábornok tolmácsolása mellett. Mikor megtudta, hogy mohamedánok, több rövidebb imát elmondott velök; elég jól tudták az arab imádságokat, csak kiejtésök volt borzasztó rossz. Az amsterdami gyémánt köszörülők közül egynek megnézte műhelyét a sah. A mester, ki vagy ötven legénnyel dolgozott, többféle kisebb-nagyobb gyémántot és gyémántesiszoló eszközököt mutatott a perzsa királynak. Távozáskor valahonnan fölülről vizet öntöttek a sah kocsijába s épen fején találták a

polgármestert, ki meglehetősen rossz néven vette a dolgot, mert egész öltözete vizes volt. Később tudtuk csak meg, mondja a sah, hogy itt az a szokás, hogy ha valami nevezetes ember látogatja meg ezt a műhelyt, távozáskor egy edény vizet öntenek a fejére, még jó volt, hogy nem engem öntöttek le. A hollandi gyermekek mind vízre termettek, kis dióhéj-csolnakokban, melyeket minden szélroham fölboríthat, nagy bátran hajókáznak a folyók- és csatornákon. Belgium területén, Anvers-ben, arra ébredt a sah, hogy szállásának ablakai előtt nagy néptömeg gyülekezett össze. Különös egy látvány volt, úgymond Naszreddin, a nép egy fehér fából faragott Maria szober körül sorakozott. Nagy ünnep volt ez, melyet a belgák Fête-Dieu-nek neveznek. Minden évben megtartják ezt és a szokás úgy hozza magával, hogy épen az előtt az épület előtt állítsák föl a szűz Mária szobrot, hol mi szállva voltunk. Most irántunk való figyelemből úgy helyezték el a szobrot, hogy az ott imádkozók nekünk hátat ne fordítsanak. Mily nagy foka ez a tiszteletnek, hogy kedvünkért ilyen nagy ünnepkor egy régi vallásos szokást megváltoztattak. Oly sok férfi és nő volt jelen, hogy a földet látni sem lehetett. Sajátságos szokás az, hogy ezen az ünnepen minden nő csinált virágokkal fején jelenik meg. A lækeni kastélyban látogatta meg a belga királyi családot. Emin ed, Daulet, néhány más előkelő perzsa és a külön meghívott belga külügyminiszter, meg a szolgálattevő tábornok kísérték a sahot. A vonat oly nagy sebességgel haladt, hogy semmit sem lehetett a tájékból látni, mert az embernek szédült bele a feje (bezemîn némî şud nigâh kerd ser gig' mişûrd). Az állomásnál a belga király fogadta magas vendégét. A lækeni parknak Naszreddin szerint csak egy hibája van, az, hogy nincs folyóvize. Van ott nagy tó, de annak víztükre szinte zöldszínű a poshadástól. Jobban kielégítette a téli kert, hol több nem ismert növényt látott. Több belga várost meglátogatva, Anversbe tért vissza, hogy onnan az elébe küldött Victoria Albert királyi yachton Angliába menjen. A hajó pompás berendezése föltűnt a sahnak, a tengeri utazásra ennél kényelmesebb, jobb jármű nem lehet (kişti ez in bihter û râhetter nemîşevêd). Három emeletet foglalnak el rajta a szobák és a termek. Van ott két szép szalon és jó fürdőszoba. Készletben van ott mindenféle enni való, gyümölcs, thea és egyéb eledel. A szobák szép szőnyegekkel és aranyos villamlámpákkal ékeskednek. Sok

csodálatos dolgot lehetett ott látni. Valóságos tengeri palota ez, melyben minden, a mi szükséges, úgy foltalálható, mint a szárazon. Londonban a polgárság részéről rendezett szép fogadtatáson csodálkozó sahot fölvilágosította az angol trónörökös, hogy mindezt önkényt teszi a lakosság, mi úgymond képtelenek vagyunk őket ilyesmire kényszeríteni. *) London nevezetesebb színházai közt a Covent Gardenbe is elment a perzsa király. Útja a tory és a whig klubok előtt vitt el. Megmagyarázták neki, hogy mi a klub, olyan helyiség, hol a különböző párthoz tartozó egyének összejönnek, beszélgetnek, politizálnak és mint valami vendéglőben esznek, isznak. Naszreddin természetesen aligha tudja, hogy a két párt közti különbség miben áll. Covent Garden kiváló egy színház. Öt sor ülés van a gazdagon aranyozott, nagy fényvel berendezett helyiségben. Minden páholy, zártszék és más ülőhely telides teli volt válogatott közön-séggel. A sah szerint csupa nevezetes ember volt a színházban. Az árak a rendesnek tízszeresei voltak. Minden páholy tele volt rózsával, a közönség csaknem elmerülni látszott a virágtengerben. A hölgyek kivágott (perzsaül sineh báz = nyitott keblű) ruhákban rózsacsokrokkal kezökben ültek a páholyokban. A legolesőbb virágbokréta, melyet valamely hölgy a kezében tartott, nem került kevesebbe a sah szerint, tíz tománnál (35 frtnál). A city lord mayorja meghívta a sahot ebédre. A walesi herczeg jött el érte s együtt mentek a Mansion-House-ba. Az utczákon, a merre csak mentek, a tisztelgő katonasorok mögött ember ember hátán tolongott. Valamennyi erkélyablak telve volt nézővel. Még a boltok kirakatait is elfoglalta a kíváncsi sokaság. Naszreddin két-háromszáz ezerre teszi a jelenlevők számát. A házak szépen föl voltak lobogózva és sok helyen köteleket feszítettek az utczákon keresztül és virágfüzérekkel aggattak azokra. A Mansion-House, a lordmayor palotájához érve, az ott talált középkori szertartásos pompa nagy hatást tett a sahra. Hermelines hosszú palástjában, a szertartásos parókával fején várt a lord mayor a sahra. Ódon díszruhás környezete, az alabárdosok és aranyos botosok a sok talár, álhaj és paróka csaknem királyi méltóságot kölcsönöztek a dúsgazdag city első hivatalnokának. Egy kissé beljebb

*) *Nevâb celâ'ahd hem guftend kih mâ nemûterânim merdumra in tur berâi pezirâi mejbûr kunim. Rûznâme 176. 1.*

menve, a lord mayor neje és az előkelő city-hölgyek üdvözölték a perzsa uralkodót. Itt az a szokás, így ír a fejedelmi útleíró, hogy otthon a Mansion-House-ban a lord mayor neje rangban még a trónörökös nejét is megelőzi. Ezért a lord mayor nejét karonfogva, mentünk legelől a nagy terembe. Itt a számunkra készen tartott széken helyet foglalva, meghallgatták a lord mayor írásból fölolvastott üdvözlő beszédét. A beszédre a jelenlevők kezeikkel tapsoltak, az asztalokat verték és dobogtak; úgy, hogy mennydörgésszerű zaj támadt a teremben (sedâi râd mîkerd). A sah válaszának lefordításakor hasonló zajt csaptak. Innét az ebédlő terembe ment a társaság. Ez a tágas terem festett üvegü ablakaival inkább valami templomhoz hasonlított, mint étteremhez. Mintegy nyolczszáz meghívott férfi és női vendég foglalt ott helyet. Nem egy asztalnál, magyarázza a sah, hanem több egymás mellé helyezettnél. Negyvenötvenesével ültek egy asztalnál a vendégek. Háromszáz pinczer szolgált föl nekik. A sah jobbján a lord mayor felesége, balján pedig maga a lord mayor foglalt helyet. Ha valaki beszélni akart, trombitaharsogással adtak jelt. Minden toasztot nagy tapssal és lábdobogással kísérték a vendégek. Windsorban meglátogatta az angol királynőt. Mint különöséget említi, hogy ugyanazon teremben ebédelt az angol uralkodó-családdal, mint tíz év előtt második európai körútja alkalmával. Az angol királynőnek, mint India császárnőjének mohammedán szolgálói is vannak, kikkel perzsául lehet beszélni. Társalgás közben előhozta Victoria királynő, hogy ő most nagy birodalma, Indiának nyelvet, az urdut tanulja. Mint mindenütt, Angliában is több rendjelt adtak a sahnak, többek közt a Bath rendjelt, melyet Naszredin francziára fordítva Bain, azaz fürdő érdemnek nevez. A világkiállításra Angolhonból Francziaországba utazott a sah. Az egymáshoz oly közel fekvő két birodalom földje és lakói közti nagy különbség nem kerülte el a magasrangú keleti utazó figyelmét. Minden egészen más itt, így fejezi ki magát; a tájék, a fák az emberek a nyelv egyaránt elterök. Alig hiheti el az ember, hogy ezt a két oly különböző országot csak egy keskeny tengerszoros választja el egymástól. Párisban az akkori köztársasági elnök, Sadi Carnot, jött ki a miniszterekkel és a főbb katonai méltóságokkal a sah elé. A fogadtatás a fejedelmi személyeket megillető módon ment végbe. Az izgékony, ideges párisiak saját alattvalóit juttatták a sah eszébe. Már

azelőtt hallotta, úgymond, hogy a perzsákat kelet francziáinak nevezték el, de csak most nyílt alkalma saját szemeivel meggyőződni a mondás igaz voltáról. Mindenben igen hasonlítani az irániakhoz (hemeh čizsán hejli šebâhed bâirân dâred). A külföldi nagykövetek tisztelgésekor egy japáni herczeggel is ismeretséget kötött a perzsa király. Tudja a japánokról, hogy azok minden áron európaiak akarnak lenni és mohón veszik magokba a nyugoti culturát. Lemondva festői nemzeti öltözetükről, frengi módra ruházkodnak, de azért első tekintetre meg lehet bennök ismerni a japánit. Kinézésükre nézve a sah szerint olyanok, mint a turkománok. A herczeg (saját nevén Aresszugava), ki jól beszél anyanyelvén kívül angolul, kis termetű, sovány sárga arcú, jelentéktelen alak. A tengerészeti tanulmányozása czéljából jött Francziaországba.

A világtárlat nevezetesebb épületei közt az óriási vasalkotmány, az Eiffel-torony imponált az iráni fejedelemnek. Egészen más az a valóságban, mint azt a Teheránba küldött rajz mutatja. Csodálattal sorolja föl, hogy mi minden van az Eiffel-toronyban. Van ott több bolt, étterem, sőt még egy könyvnyomda is, hol a *Figarot* nyomják. Részletesen leírja a föl szállást megkönnyítő gépeket. Naszreddin sah, mint a legtöbb mohammedán, édes keveset törődik az archaeológiával. A moszlim embernek nincs történelmi érzéke, mind az, a mi nincs kapcsolatban a prófeta hitével, reá nézve nem bír semmi értékkel. Nemzetiség, hazaszeretet, a régi ősök emlékének megbecsülése, mind ismeretlen fogalmak előtte. Mit törődik egy hitbuzgó siita Artaxerxes vagy Darius remek építményeinek romjaival! Hisz borzalommal vegyült megvetéssel tekint vissza a dsahili-jat barbár korára. Egy cseppet sem restelli ezért a sah, hogy a frengi kutatók annyi becses régi emléket kivisznek országából. Egészen egykedvűen nézi, ha az idegen régiségbuvárok kiásva, hazájokba szállítják a nagy perzsa királyok palota-romjaiban talált történelmi és műbecsű tárgyakat. A párisi Louvre páratlan régiségeit megszemlélve, mindenek előtt Dieulafoy híres francia mérnök és régiségbuvár által Susában, a mai Suszter mellékén, talált nagybecsű történelmi emlékek termeit kereste föl. Dieulafoy férfiasszellemtű neje üdvözölte itt a sahot perzsa nyelven, melyet teheráni időzése alatt sajátított el. Dieulafoy aszszony most is, mint Teheránban, férfi ruhában jár, mert a mint a sahnak elmondta, nem tud hozzászokni a női öltözethez.

Később a meglehetősen gyöngye egészségű férj is előjött s együtt kalauzolták a perzsa királyt a perzsa régiségek között. Nem sokat vitt el, így ír a gyűjteményről a sah, de a mit elvitt, az mind megannyi műredek.

Párisból Ausztriába és Bécsbe ment a magas rangú utazó. Bécsben ő felsége és az udvar által a szokott módon fogadtatott. A burgban tiszteletére nagy ebédet adtak, melyen egy sziami herceg is jelen volt, ki rendjelt hozott Ferencz József számára. Megtekintve a már előbbi körútjából ismert császárváros nevezetességeit, Magyarország fővárosának meglátogatására vízi úton indult Bécsből Buda-Pestre. A trónörökös egész a gőzhajó-állomásig kísérte Naszreddint s ott vett tőle búcsút. Az *Iris* nevű dunai gőzösre szállt a perzsa király, kíséretének java részével. A Duna a sah szerint hol széles, hol keskeny folyó. Ott a hol keskeny, olyan forma, mint a Tigris Bagdádnál. Aránylag kevés falut és tanyát látott a sah Ausztriában a folyam két partján. A partok meglehetősen fásak, fűz-, nyár- és jegenye-erdők koszorúzzák a folyam két oldalát. Meglepte a sahot a dunai vízi malmok nagy száma. Úti rajzában részletesen leírja ezeket az Iránban ismeretlen készülékeket. A gőzön megebédelve, csakhamar Dévényhez érkezett, mely Ausztria és Magyarország határán fekszik. Dévényt két oldalról hegyek környezik, ezek egyikén egy régi vár romjai láthatók. A balparton mindenütt szemmel kísérhető a Buda-Pestet Béccsel összekötő vasútvonal. «Egy darabig lefelé hajózva, Esztergomba értünk. Ezt a várost jobb kéz felől láttuk meg. Igazában nem város ez, hanem csak egy nagy falu (der kakikat šehr nist kasebeh i buzurgi est). Az itt a Dunába ömlő folyótól veszi Gran nevét, a magyarok különben az ő nyelvökön Asztergám-nak hívják (bezebân i mağaristân Astergâm). Egy, Dunára néző hegy tetején egy szörnyen nagy templomot építettek. A templom fehér falait oszlopok díszítik és nagy fekete kupolája van. Apró, fehérre meszelt házikók vannak a templomhegy tövében és a parton, melyek távolról úgy fehérlenek, mint valami tábor az ő sátraival. Ebben a városban székel egy igen nevezetes érsek, (Naszreddin francziás perzsájában arsuvik [archevêque]), kit a magyarok primásnak neveznek. Ez a primás névszerint Simor János bíbornok (a sah Szimor Zsánosz-t ír), a császár után első ember az országban, ő teszi Buda-Pesten a császár fejére a koronát. Egyházi jószágaiból körülbelül egy millió

frtra megy az évi jövedelme, mely összeg annyi, mint 250 ezer iráni tomán. Esztergomnak tizenötezer lakosa van. Itt született első István magyar király (Etienne evvel padišah i magar). Egy másik város van Esztergommal szemben, melyet Párkánynak hívnak. Párkánynak körülbelül hat ezer lakosa van. Itt verték meg a magyarok negyedik Mohammed oszmán szultán Bécs ostromától visszavonuló hadait. 1849-ben a magyarországi forradalom idején a magyar forradalmárok (šurišijân i magar) ennek a helynek a közelében győzték le az osztrák sereget. Esztergom és Párkány után Visegrád tűnt elénk. Mikor oda értünk, a nap már lenyugodott. Ezt a várost, mely a Duna jobb partján fekszik, Róbert Károly alapította 1310-ben és a törvényhozó Szulejmán török császár hadai dúlták föl 1526-ban. Esztergomtól Visegrádig meglehetősen hosszú az út. Visegrádnak van egy magaslaton épült régi vára, mely most pusztáromhalmaz. Régente a várdombtól egész a Dunapartig nyúltak le a vár épületei. Jelenleg csak romokat lehet ott látni. Az osztrák császár (Naszreddin nem ismer magyar királyt) gyakran ide jön vadászni, mert a várhegy mögötti sűrű erdőben sok a nemes vad.» Itt egy hetven kocsiból álló tehervonatot látott a sah Bécs felé menni, mely igen érdekes látványt nyújtott (hejlî tāmâša dâšt). «Lassan-lassan közeledtünk Buda-Pesthez. Nemsokára láthatók lettek a város gázlámpái. Gyorsan fölöltözködve a gőzös födélzetére mentünk. Először egy vas híd alatt, melynek két oszlopa volt, az egyik közel az innső, a másik a túlsó parthoz, haladt el a hajó. Aztán egy sajátos szerkezetű hidat láttunk, melyet az európaiak fölakasztott hídnak (suspendu) neveznek s mely olyan, mintha kötélre volna fölfüggesztve*). Jobb kezünk felől esett Buda, bal kezünk felől Pest. A kettőt a Duna folyó választja el egymástól. Szállásunk Pesten volt. Az *Iris* az állomásra érve, hídon mentünk a partra. Igen szép város Pest és jól ki volt világítva.» A kiszállónál nagy tömeg férfi és nő várt a sahra. Naszreddinnek tetszett az öt megéljenező magyar közönség ildomos magaviselete (bâ kemâl edeb îistâdeh budend). A miniszterek és a tábornoki kar élén József főherczeg üdvözölte rövid beszéddel a sahot. A főherczeg, a sah kifejezése szerint királyfi, a magyarországi honvédség főparancsnoka, «kinek mint azt nekem maga el-

*) *Rûznâme*h 375. 1.

mondta, már, huszonkét esztendeje múlt el azóta, hogy őt ide küldötték, abból a célból, hogy az itteni határőrsereget rendben tartsa.» József főherczeg bemutatta a sahnak a három-négy jelenlevő magyar minisztert és néhány ott levő tábornokot. Aztán a dísz-század előtt elhaladva a királyfival (tudniillik József főherczeggel) és Emined-Daulettel egy kocsiba ülve, szállására az *Angol Királynő* vendéglőbe hajtatott a perzsa király. Pest igen tiszta szép város (šehr bisjâr temiz kašengî est). A vendéglő jó nagy, két-három emeletes (dû seh mertebah) épület. Másnap reggel, az *Angol Királynő*ben fölébredve, jegyzeteinek rendezéséhez látott a sah. «Mivel tegnap éjjel érkeztem a városba, nem írhattam le helyesen, így szól a sah, a város hídjai és építményeinek mineműségét. Most ezt kipótolvá, ide igtatom. Buda-Pestnek három vas hídja van, az egyiket lánczhídnak (suspendu) nevezik. Ennek az a szerkezete, hogy két magas körtornyot építettek a vízben, nem messze a parttól, egymásnak átellenében. Az egyik oszlop vagy toronytól a másikig, mely jó távol van, egy vas hidat építettek. Mivel a híd igen hosszú lett és erősítésre szorúlt lánczokkal és más vas kötelékekkel oda kötötték a két köoszlophoz. Van még egy nyolcz (hest) oszlopon nyugvó vas alkotmányú híd és egy harmadik a város végén, mely oly szilárd, hogy a Bécsbe menő vasútvonal rajta megy keresztül. Buda-Pest két városból áll. Épületeire és lakosságára nézve Pest a jelentékenyebb hely. Buda kisebb, ott van a királyi palota, egy festőileg befásított hegyen. Ugyancsak Budán van még egy régi módon épített erősség, négy sarok-bástyával egy magas sziklás hegyen. A nagyobb üzletek és a szép utcák Pesten találhatók. Pestnek van sok boltja, de ezek mind kisebbek más európai városok hasonló üzleteinél (magazinhâi šehr pest ziâd est emmâ kučukter ez magazinhâi šehr dîger est). Ugyanez áll a fejedelmi utazó szerint az itteni bér- és lovasúti kocsikról, melyek szintén kisebbek más városokéinál. Az itteni lakosok kinézése igen hasonlít a keletiekhez és épen nem emlékeztet az európaiakra. *) Arcz-kifejezések és szokásaik igen megegyeznek a keletiekkel. Meglátszik, hogy a magyarok eredetileg Turkesztánból jöttek ide. Nyelvök a magyar, mely semmi rokonságban sincs a német és

*) Ehâli ingâ baineh mešnek zeminihâ hestend bič šebâhet leh frengihâ nedârend. *Rûznâme* 377. l.

más európai nyelvekkel s igen hasonlít az azerbajdzsáni törökhöz (hejlî şebîh est bezebân turkî azerbajgânî). Sok szavok van, mely a törökhöz hasonló, így például a magyar és a török egyformán almának mondja az almát (természetesen csak az azerbajdzsáni szóírásban, mert oszmanli nyelven elma az alma).» Reggeli előtt Nicholson, ki Teheránban azelőtt angol ügyvivő, chargé d'affaires volt, tisztelgett a sahnál. Azelőtt tudott egy kicsit perzsául, de már elfeledte. Francziául jó ideig elbeszélgetett a perzsa fejedelemmel. Nicholsonról még azt is följegyezte a sah, hogy az Andrásy-úton lakik. Andrásy ez előtt Ausztria (a dualismusról keveset látszik tudni) nagyvezére (sadra'zam) volt és én többször láttam őt, úgymond a sah, de most már nem nagyvezér többé s betegen fekszik a házában. Reggeli után az akadémiába ment a perzsa uralkodó. «Az akadémia tagjai mind jelen voltak. Itt egy embert láttam, így ír a sah, ki kistermetű, szőke szakálú, apró szemű és ranczos piros arcú volt. Elejbém lépve, megállott, en azt gondoltam, hogy most német, osztrák vagy francia beszéddel fog üdvözölni. Egyszerre a legnagyobb ékesszólással olyan szép perzsa nyelven, hogy kevés született perzsa tudós és szónok tudna úgy anyanyelvén beszélni, kezdett szólni. *) Legnagyobb csodálkozással kérdeztem, hogy kicsoda. Mondták, hogy ő a híres Vámbéry. Megismerkedtem vele. Vámbéry most az akadémia elnöke. Harmincz évvel ezelőtt beutazta egész Turkesztánt, Szamarkanddal és Bokharával együtt. Eleinte, mert frengi volt, rosszul bántak vele a turkománok. Később azonban sikerült neki jó moszlimnek mutatva magát, Korán-olvasással és imával megnyerni jó indulatukat. Utazásáról egy könyvet írt áldervis cím alatt.» A Vámbéry által Buda-Pestre hozott khivait is bemutatták a sahnak. Molla Iszhák nem mulasztotta el beszéd közben elmondani a mohammedán fejedelemnek, hogy ő legkevésbé sem szünt meg igazhívőnek lenni (mez-hebemrâ hič tegheijur nedâdeh em). Az akadémia igen magas épület. Először a könyvtárba mentünk. Ez egy nagy terem, hol sok könyvvállvány van. Egy asztalra keleti nyomtatványokat és kéziratokat raktak ki. Láttam ott, többek közt, egy neszkhatalik betűs nyomtatott *Háfizt*, egy nyomtatott Korán-comment-

*) Kih kemter edib û hâftb fârsî zebâni bâintûr mitevâned herf bizened. *Rûznameh* 378. l.

tárt és egy kézirati *Sah Námeht*. A könyvtár megtekintése után a képtárba ment a sah. Az ottani képeket Esterházytól, ki konstantinápolyi nagykövet volt, vette a kormány. Ez az Esterházy milliókkal bíró gazdag ember volt, de családja ma már elpusztult s nem tudni hova lett nagy gazdagsága. A képek különböző nagyságúak, vannak nagyok és kicsinyek. Szobrokat is láttunk; sok itt a magyar királyok és előkelő államférfiaknak gipsz és márványból készült mellszobra. Kocsira ülve, innen a múzeum megnézésére mentünk. A múzeum előtt nagy tömeg eljenezte meg a perzsa királyt. A magyarok jó kívánsága (Naszreddin a du'a imádság szót használja), melyvel valakit üdvözlnek az, hogy azt kiáltják éljen.» Ezt a sokszor hallott magyar szót úti naplójába is bele írta francziás helyesírással. A múzeum előtt Pulszky fogadta, magyar díszruhában, türkizekkel ékített mentekötővel és kalpagforgóval a perzsa királyt. Kevés ideje levén, csak futólag nézte át a nemzeti múzeum régiség- és képgyűjteményét. A nevezetesebb elő és halott magyar művészek neveit így sorolja föl. Az élők sarából: Ligheti a képtár igazgatója, Madarász a magyar történelmi képek festője Than mindenfelét festő, Székely történelmi tárgyú festész, ki orosz szolgálatban van, Barabas emberi alakok festője, Benczur hasonlókép arczkep-festő. Munkácsy a leghíresebb magyar festő-művész. A már meghaltak közül csak kettőt irt föl, Markót és Brockyt. Mint a múzeum tisztviselőit, megemlíti Pulszkyt, Szalayt és Hampelt. A múzeumból József főherczeggel a szállodába visszaterve, egy kis pihenés után a Margitszigetet megnézni ment a sah. A sziget nincs messze, de a gőzösnek nagy kerülőt kell tenni, míg a kiszálló helyhez ér. A Margitsziget a főherczeg tulajdona, ki atyjától örökölte. Szépítése a főherczeg műve. Egy meleg forrás van a szigeten, melyhez egy fürdőházat építtetett a tulajdonos főherczeg. Isten teljhatalmának bizonyítéka (kemál kudret ludâvendî est), hogy egy olyan édes vizű folyam, mint a Duna, közepén fekvő szigeten savanyú vizű forrás fakad. Igen tetszett a sahnak a fürdőépület előtti pompás pázsit és virágos. A fürdőház olyan, a sah szerint, mint a baden-badeni. A Margitsziget nem nagy, gyalog egy óra alatt meg lehet kerülni. A szigeti lóvasútnak igen jó az útja, úgy hogy egy ló száz embert is elhúz rajta. Naszreddin a főherczeggel lóvasúton a szigeti kávéházba ment. A sah az ott összegyűlt közönségben igen szép

magyar nőket látott. «Nem hiába török faj a magyar, szép aszszonyai szakasztott másai a turkesztáni szépségeknek, itt egy néhány ilyenféle nőt láttunk» (der in gâ čend nefer ez in nev' fien didim) jegyzi föl naplójába a királyok királya. A Margitszigetről visszatérve, egy kis pihenés után az operába ment a sah, ide is József főherczeg kísérte. Útközben föltűnt a sahnak az Andrássy-út, mely bármely európai nagy városnak díszére válnék. Az opera-színház is megnyerte magas tetszését. Olyan az egészen, mint a nagy angol, franczia és orosz színházak. A következő napon, miután József főherczeget meglátogatta és megnézett egy huszár-laktanyát, meg a circust, hol igen jó mulatott, búcsút vett a magyar fővárostól, hogy Galiczián keresztül Oroszországba s onnét hazájába térjen vissza.

KÉGL SÁNDOR.

É R T E S I T Ő.

Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. A M. T. Akadémia megbízásából írta Zolnai Gyula. (25 mellékletbeli s egy szöveghöz hasonlóan.) Ára 6 frt. Buda-Pest, kiadja a M. Tud. Akadémia. 1894. 4-rét, IV + 296 lap.

Örömmel adunk hírt e díszes és hasznos kiadványról, mely-lyel az Akadémia hálára kötelezte mindazokat, kiket nyelvünk és művelődésünk története érdekel. Most, az ezredéves ünnep mozgalmai közt művelt közönségünket kétszeresen érdeklik a nemzeti múlt emlékei; ebben az új könyvben pedig világos képét látjuk nemcsak nemzeti nyelvünk régi mivoltának, hanem számos jellemző, sokszor megkapó jelenségét a mohácsi vészig fejlődő nemzeti művelődésünknek.

Itt találjuk hű utánzatban s bőséges magyarázattal irodalmunknak legrégibb hiteles emlékeit, az aranybullával egykorú *Halotti Beszédet* (a XIII. század első harmadából) s a königsbergi Mária-ének töredékét (XIV. sz.). Ezeket nyomban követik legrégibb iskolai könyveink, a besztercei s a schlagli latin-magyar szójegyzék, melyekből Zsigmond király idejében tanultak diákjaink. Következik a legrégibb magyar (írott) könyv, a Hunyadi Jánossal egykorú Ehrenfeld-codex ismertetése, mely assisi szt. Ferencz legendáját beszéli el. Azután ugyanabból a korból a legrégibb magyar biblia töredékei, melyeket a Dráva vidékről Moldvába menekült husziták barátok fordítottak. A többi között — hogy ne soroljuk föl valamennyit egyenkint — ott van a Mátyás-korabeli Szabács viadaláról szóló elbeszélő költemény, továbbá Margit királyleány legendája, melyet Ráskai Lea írt, a margitszigeti apácza, végül pedig a verses Katalin-legenda mutatványa Sövényházi Márta soror irásában.

Kiválóan érdekesek s nagyon jól vannak megválogatva a közbeiktatott apróbb emlékek: a Mátyás király idejéből fönmaradt legrégebb babonás ráolvasások (fekély, szemdöge és menyülés ellen); aztán a legrégebb magyar nyugtatvány (Vér András menedéklevele 1493-ból); a Mátyás halálára való emlékdal; a Dóczy Ferencz kötelezvénye, mely szerint egy paplannal tartozik a nádornak, ha ez kedve szerint intézi el egy pörét (1511); a Drágffy Mária fényes kelengye-lajstroma, melyet bátyja, Drágffy János országbíró írt össze sajátkezűleg (1516); Thurzó Elek szerelmes levele (1525); s végre az említett Drágffy János végrendelete, mely «Mohács mezején» kelt «az felsége táborából, Lajos királyéból, mikor írának ennyé esztendőben: ezer ötszáz huszonhat», három nappal a gyászos ütközet előtt, melyben Drágffy maga is elesett.

De legnagyobb érdeme Zolnai könyvének, hogy mutatóványai alapján tanulságosan világítja meg nyelvünk történeti fejlődését. Révai Miklósé a dicsőség, hogy megindította a nyelvtörténeti nyomozásokat. Az ő példája ösztönözte az Akadémiát arra, hogy mindjárt megalakulása után megindította a *Régi magyar nyelvemlékek* gyűjteményét, melynek nagyobb része a harminczas negyvenes években jelent meg (az egész öt nagy kötetből áll). Terjedelmesebb gyűjtemény az újabb *Nyelvemléktár*, melyből már tizennégy kötet jelent meg (1874—1890.; az utolsó kötet is már régóta sajtó alatt van). Ezzel egyidejűleg készült a *Nyelvtörténeti Szótár* három nagy kötete, mely egész régi irodalmunk szókincsét, földolgozta. A nyelvtan történeti földolgozására is az Akadémia adott alkalmat *A magyar kötőszók*, *A magyar határozók* s a *Magyar hang- és alaktan* című pályaművekben. Becses anyaggyűjtemény Imre Sándor munkája is: *A magyar nyelv rövid története*.

E segédeszközökkel rendelkezve, már most lehetséges volt a nagyobb művelt közönségnek egy olyan könyvet adni kezébe, mely régi nyelvemlékeinket ismerteti s nyelvünk régibb állapotát minden oldalról megvilágítja. Az alkalmat erre az a nagy siker adta, melyet az Akadémia az *Anonymus*-kiadással ért el. Ez keltette az Akadémia lankadatlan főtítkárában azt a gondolatot, hogy hasonló formában lehetne egy nyelvemlék-könyvet is kiadni. Közreműködésre szólította föl az Akadémia nyelvtudományi bizottságát, ez pedig Zolnai Gyulában találta meg az alkalmas szerkesztőt, kire előző munkássága alapján bátran rá lehetett bízni a föladat megoldását.

S a nyelvtudomány szempontjából valóban kiváló méltánylat

illeti e könyvet. A mit a szerkesztő írt a mutatványok megértetésére, az mind tartalom, mind alak tekintetében teljesen megüti a ma alkalmazható szigorú mértéket. Legföljebb egyes apró részletek ellen tehetni kifogásokat, de ezek kevésbbé érdeklik e folyóirat olvasóit s inkább szakfolyóiratba valók.

Nagyon alaposan és világosan van megírva a 48 lapra terjedő bevezető rész, *«nyelvemlékeinkről általában»*. Ennek első fejezete kifejti a nyelvemlékek fontosságát a nyelvbúvárlatra nézve s teen-dőinket tanulmányozásuk terén.

A második fejezet tüzetesen tájékoztat a nyelvemlékeknek olvasásáról előadja a magyar hangfejlődés legfontosabb részeit. Ez nagyon hasznos olvasmány lesz sokaknak, mert e tekintetben igen sok hibás nézet van elterjedve. Lám, a *Régi magyar költők tárában* is, melynek olyan avatott szerkesztője van, nem egy hibás olvasatot találunk. Például mindjárt a *Pannoniai ének* legelső soraiban: Emlékezzenk régiekrel, . . kijüttekrel, . . eleikrel . . vitézségekrel — hibás a *-rel* alak s helyesen *-rél* olvasandó, mint Zolnai is kifejti. De ugyancsak a Pannóniai ének második sorát Szilády így olvassa: *«Az Szythiából kijüttekrel»*, az ötödik sort is *«Szythiából kiindulának»*, s a 70. sort: *«Kik Szythiából kijüének»*. Az eredetiben ez van írva: *Zythyából, Zythiából*; ha ezt háromtagúnak olvassuk, mind a három helyen jobb a vers, s azért mások csakugyan így olvasták: *Szittyából*. De Szilády azt mondja (RMK. I. 232): *«Ember, nemzet lehetne szittyá, de Szittyországot a tudákos átdolgozó is bizonyosan Scythiával iparkodott kifejezni.»* Mintha *Szittyá* nem volna ugyanaz a szó, a mi *Scythia*. Hisz épen ezt a Scythiát olvasták (mint Zolnai is helyesen jegyzi meg 163) Szittyának, mert az *sc* betűket régente *sz*-nek olvasták, a *thi* pedig (vagy *thy*) közönséges jegye volt a *ty* hangnak. Az Erdy-codex azt írja *Zyttyaban* (286) és *«az Scyttyay magyarok»* (495) s a kettős *tt* azt mutatja, hogy *szittyának* és *szittyainak* ejtette az író (Zolnai is helyesen *szittyai*-nak olvassa 240). Az országot tehát *Szittyának* és *Szittyországnak* nevezték magyarul, és csakis ez utóbbi összetételből magyarázható meg a *szittyá* szónak melléknévi használata. A *Szittyországot* olyan kifejezésnek vették, minő a *Magyarország, Németország, Törökország*, s mint-hogy ezeknek előrése népnév (*magyar, német, török*), amabból is a *szittyá* szót a *szittyá ország* lakosaira értették. Jól veti ezt egybe Zolnai (263) a *francia* szóval, mely eredetileg szintén országnév: *Francia*, s előfordúl az *anglia* is angol posztó értelmében, nyilván

Anglia-országból elvonva. («Felöltözék gúnyájába talpig vörös *angliába*» Arany-Gyulai *Népk. gy.* I. 140. és 138.)

Hogy a hangfejlődés tárgyalása milyen szükséges, arra nézve még egy csattanós példát említek. A *hét* szó Esztergomban is *hét*, de a *négy* helyett ott *négyet* mondanak, és nyelvjárásaink nagy része sok szóban tesz ilyen önkényesnek látszó különbséget (l. Ballassa J. kimutatását, *M. Nyelvjárások* 113). E megkülönböztetés folytatódik a ragozásban és szóképzésben is, mert a *hét* tárgyesete *hetet* és származéka *hetedik*, nyílt *e*-vel, ellenben a *négy*-ből *négyet* és *negyedik*, zárt *é* és *ë* hangokkal; hasonlókép *kefét*, *ekét*, de *kezt*, *nyelít* e h. *kezt*, *nyelét* stb. Budenz J. már 1860-ban világosan kimutatta, hogy a mai magyar *é* nyelvmemlékeink tanúsága szerint azelőtt két pontosan megkülönböztetett hang volt: némely szókbán nyiltabb *ê* (olyanféle mint az *êre* szóban), másokban pedig zártabb *é*. S íme, erről a fontos nyelvtörténeti tényről, mely mai nyelvtanunknak számos látszólagos szeszélyét megmagyarázza, még 30 évvel utóbb, 1890-ben sem volt tudomása Imre Sándornak, ki idézett műve 28. lapján azt mondja, hogy a tiszavidékiek néhány szóban *i*-t ejtenek, «bár legtöbb szóban *é*-t; oly szeszélyei vannak a kimonódnak, melyeknek szabályát találni lehetetlen, legalább még eddig!»

A harmadik fejezetben Zolnai pontosan számot ad a könyvnyomtatás koráig terjedő összes frott nyelvmemlékekről (összesen 93-at mutat ki), s azonfölül a nyelvmemlékeknek összes kiadásairól s a rájuk vonatkozó egész irodalomról.

A munkának főrésze azután a régi nyelvmemlékekből való szemelvényeket közli. Az egyes szemelvényeket kisebb-nagyobb bevezetés előzi meg, melyben a szerző számot ad az illető emlékek helyesírásáról s tanulságosabb nyelvtani sajátságairól. Utólag pedig minden darabot számos jegyzet követ, s ezekben minden meg van magyarázva, a mi megnehezítheti a megértést.

Összefoglalva ítéletünket, azt mondhatjuk, hogy e könyvet czélszerűbben s gondosabban nem is lehetett volna megszerkeszteni. Melegen ajánljuk minden irodalombarát figyelmébe, de különösen azokéba, a kiknek hivatásuk a magyar nyelvvel, irodalommal és műveltségtörténettel foglalkozni s ezekbe az ismeretekbe az ifjúságot is bevezetni. Középiskoláinkat pedig és tanítóképző intézeteinket figyelmeztetjük, siessenek megszerezni e könyvet, mert nem nagy példányszámban nyomtatták, pedig az ilyen tájékoztató munkák nélkül nem lehet el egyetlenegy jóra való könyvtár sem.

Simonyi Zsigmond.

Utazás Norvégia végvidékére. Írta: Chernel István. 57 eredeti képpel. Buda-Pest, 1893. Kiadja a szerző.

Norvégiáról, erről a csodás alkotású, és a sarkkörüi táj ridegsége mellett is bűbajos országról, hol az őstermészet a maga mivoltában, egyszerűségének és fenségének teljes pompájában oly megkapóan és meghatóan nyilvánul, — csak nemrég jelent meg egy terjedelmes, díszes és értékes könyv Herman Ottó tollából.*) Most egy másik, nem kevésbé vaskos, ékes és érdekes mű fekszik előttünk, Chernel Istvánnak fent jelzett című kötetében, mely amazt nemcsak a megjelenésben követte, úgyszólván nyomon, hanem annak nyomában halad egyéb tekintetekben is. Ezzel azonban korántsem azt akarjuk mondani, mintha Chernel műve a Hermanénak talán utánzata volna, hanem értjük alatta mindenekfölött azt a fő és közös czélt, a melyért e sarkvidéki országot jobbára ugyanazon részeiben, a tengerpart mentén Chernel is beutazta és a miért művét a nagy közönség számára — megírta.

Szerzőt ugyanis, — ki tudvalevőleg szintén tekintélyes ornithologus, — ugyanaz a vágy, ugyanaz a tudományszomj vezeti a magas éjszakra, a mi Herman Ottó szaktársát, tudniillik megismerni azokkal a madárfajokkal, melyek ott a sarkkör vidékén élnek és tanyáznak, szemtől szembe állani ott velök otthonuk táján, családi tűzhelyök és fészkek közelében, s látni azt a pezsgő, mozgó életet, mely ott ez ország kopár hegyein, a földnek mintegy a tengerbe kilökött szakadékein a képzeletet fölülmuló mértékben nyilatkozik. E cél elérése közben azonban szerző figyelmét is több oly dolog és tárgy is megragadta és lekötötte, melyeket ez országot illetőleg ennek kellő megismertetése szempontjából, mint érdekes és tanulságos tényezőket érdemeseknek talált a följegyzésre és közzétételre. Innen van aztán, hogy az eredeti czélt szerző tulajdonképen egy nagyobb szabású úti rajz keretébe foglalta, a melyben egymást váltogatják az utazásában elvonúlt képek és jelenetek egész sorozata:

*) *Az éjszaki madárhegyek tájáról.* A kir. Magy. Term. tud. Társulat megbízásából írta Herman Ottó. Buda-Pest 1893. Ismertetését lásd a *Budapesti Szemle* 1893-ik évfolyam 76-ik kötet 145—151 l.

az egyes nagyobb városok és szebb vidékek, lakóik és nevezetességeik, a zajos zuhatagok és csendes fjordok, a halomszigetek és kopár hegyek, a havas fjeldek és jeges ormok . . . és mindenekfölött pedig a madárbirodalmak.

Szerző műve elején, — miután a nagy útra indulásnak, majd Thorwaldsen hazájának, Dániának és fővárosának, Koppenhágának szentel egy-egy fejezetet, — elsőben is Norvégia társországába, a svéd-földre vezet bennünket, a honnan Göteburg nevezetességein kívül különösebben a világhírű trollhättani zuhatagokkal és a nagyszerű Göte-csatornával ismertet meg. E vízesések — úgymond — oly megragadó képe a természetnek, mely nem tudjuk, a szemet vagy a fület foglalkoztatja-e jobban, az-e a hatalmasabb, a mit látunk, vagy az-e a mit hallunk ? ! S mivel egyik sem külön, hanem mindig együttes erővel tart lebilincselve, hatásuk épen azért egyetlen. A rohanó víztömeg zajgó, siketítő lármában dörömböl, füstöl, lucskol, forr, porzik, habzik és sistereg, mintha a szigetek, sziklák, föld örök harcban állanának a vizek mérgével, mintha egy nagyszerű bajvívásban mérkőznének, mely a föld és víz egyenlő erejénél fogva soha eldöntést, soha befejezést nem nyerhet. És a természetnek e gyönyörű tüneményei másfelől azért is nevezeteseek, mert e zuhatagok következménye azon nagyszerű Göte-csatorna, melynek egymásra emelkedő zsiliprendszere segítségével hajózni a hegyeken fölfelé is lehetséges. Leírja azért e csatornát is egész rendszerével, mint a tudomány vívmányának olyan művét, mely az emberi képességeknek elsőrangú remeke még mind e mai napig is, «midőn már hason vállalatok a haladás rohamos térfoglalásával talán túlszárnyalták, és a világ több pontján létesítettek nagyot és nagyobbat.»

Csak ezek után tér át szerző Norvégiára, s ennek először is fővárosáról, Christiániáról nyújt egy képet, a hol az éjszakai táj rideg nagyszerűségéből és az országot jellemző tájalkatból még csak egy vonás sincsen. Innen egyebek között kiemeli Norvégia egyik legbecesebb kulturtörténeti kincsét, azt a két majdnem teljesen ép vikingi hajót, melyeket csak a közelmúlt időben ástak ki Tune-nál és Gökstaadtnál, s melyek mint a norvég nép præhistoriájának fényes bizonyosságai újabb időben annyival is inkább nevezeteseek, mert egy ily hasonló utánezatú hajóval utazott és ért el szerencsésen a múlt évben Magnas Andersen kapitány a chicagói kiállításra. hogy ott e nemzeti kincseket a világnak is bemutatthassa.

Christianiából Norvégia délkeleti vidékein tavak és folyók mellett, hegyes és völgyes vidéken vezet a vasút, melylyel szerző .

útazott, Throundjem városába, a honnan már hajóval haladt tovább a part mentén eleinte tükör síma tengeren, majd aztán bolekerülve azon halomszigetek közé, melyek a fjordokkal tagolt partvonalat úgyszólván egész a Nordkapig kisebb-nagyobb terjedelemben és különféle alakzatokban gyűrűként övezik. E halomszigetek — mondja szerző — többnyire mint valami fölfordult hajó vagy óriási kenyerék, gömbölyűre csiszolva, látszanak kiemelkedni a tengerből, s kopárságuk, repedéseik, gyarló gyepezetök hol szürke, hol szürkés-zöld színt adnak nekik. A kisebbek minden tenyészet és növényélet nélkül valók, a nagyobbakon is csak a repedések és hasadékok táján vagy tetejökön sarjad valami silány fűvezet s az aljakban tengődik a nyír, föl-fölkapaszkodva a kövek közt, küzdve az életért. A tenger madárvilága azonban — sajátságos — ép e helyeken kezdi meg mindjobban és jobban folytonosan lekötni a figyelmet. Egyik gyepest tetejű halomszigetet belepnek az ezüstös sirályok; másikon a tömérdek dunna-ludak, Norvégiának e gazdaságilag oly nevezetes madarai tanyáznak és fészkelnek, vagy pedig csapatkákban uszálnak a szigetközökben. Sőt mi több, «itt bontakozik ki részleteiben az a kép, mely a tősgyökeres norvég élet színhelye. A mi nálunk a délibábos alföld ringó kalásztengerével, pusztáival, nádasaival, tócsáival, csárdáival, kútágas körül gyülekező gulyáival, méneseivel, csikósaival: az Norvégiában a hosszú halomszigetes tengerpart, merész alakú, meredek, leköszörült hegyeivel, elszórt magányos halásztanyáival, halászhajóival, szárított halrakásaival, tengerjáró gyér népességével . . . az ország szíve-tája, a hol az a sajátságos, nemzeteket megkülönböztető eredeti élet dobog.»

A halomszigetek közt éjszak felé haladva a sarkkör táján és azontúl mindegyre zordabb, vadabb és bámulatosabb lesz a partvidék. Mesébe való szörnyalakokként óriási sziklaszigetek nyúlnak az ég felé s az esti napfény sugaraiban úgy tűnnek föl, mintha a ködös éjszak évezredes mondáinak maradványai volnának. Minden tekintettel újabb és újabb nagyszerűség tűnik föl a szemlélő előtt, melyekben a természet ősközponti ereje a maga páratlan, utánozhatatlan fenségében látszik nyilvánulni. Ilyen a kép már Tromsø tájékán, hol szerző egy teljes hónapot töltvén, ez időzését napló alakjában írja le könyvében. A sarkkör világába tulajdonképen e helyen pillant be mélyebben, gondosan kutatván és tanulmányozván mindazt, a mi szeme és keze ügyébe esett. Itt e vidék hegyein és tengerszorosain, a szigetekre és nyíreszek közé tett kirándulásai közben figyeli meg mind jobban-jobban a környék madárvilágát s itt kezdi gyűj-

teni a sarkkör jellemzőbb fajait. Naplója nyomán bejáratja velünk e szigetvilágnak úgyszólván minden nevezetesebb pontját, Sandnæs és Langenæs környékét, a Presvandt tó tájékát, mint a víztaposó (*Phalaropus hyperborus*) fészkelő helyét; elvezet bennünket a távolabbi Kvalø és Grindø sziget vidékére, hol gazdag madárélet lüktet, valamint a Tromsdal völgy torkolatához, innen pedig föl az úgynevezett norvég «fjeld»-re vagy hómezőre, a minő ez ország magas hegytetőin mindenütt mint egy hegyi pusztaság jelentkezik, a melynek némaságát és kietlenségét nem zavarja meg más, csak a lerohanó hólé távoli bűgása.

Tromsøt elhagyva, míg egyfelől mindinkább regényesebb és fenségesebb, addig másfelől mind ridegebb és sívárabb táj következik. «Hosszú láncolatban glecserek, óriási várromokhoz hasonló sziklaromok, merőlegesen a tengerből emelkedő kopár sárgaszürke hegyfalak, vad, szakadásos völgyek, morénák remek változatosságban, bámulatosan sorakozva halmozódnak össze, a tengermosta 1500—2000 méter magasságig feltörekvő roppant sziklavilágban. A glecserek halvány kékes-fehér jégszikla-tömegei szinte a tengerparthoz nyúlnak, koptatva, vásítva a kőzeteket. Mindenfelé, sokszor a hegytetőkről közvetlenül vagy fokozatos szökkenésekben vízesések, zuhatagok mormogva, bűgva, sustorogva omlanak a mélységbe, a tengerbe.» És a tengernek e kiemelkedő sziklaszigetein és partjának meredek közettömegein, itt az éjszaki sarkkör világában vannak azok a híres madárhegyek, úgyszólván valóságos madárbirodalmak, melyeket az ott megfordúlt ornithologusok mindnyájan a képzeletet fölülmuló, leírhatatlan látványnak mondanak. E madárhegyek közül kétségkívül a legmegragadóbb látványt nyújtja a Sværholt-klubben, melyről azt írja szerző, hogy fölriasztásukkor mintha az egész hegy egyszerre törmelékké változna vagy hófergeteg táncolna, úgy omlott le a sziklapárkányokról a sok millió madár s köd formán, mintegy óriási fátyol, a világtáj egyik felét eltakarta, Mint mikor a szél ködfelhőket hajt maga előtt, úgy lebegett ide-oda ez a sirályfelhő, megszakadozva, összesűrűsödve. Egyes ezreket számláló csapatok kiváltak belőle, leereszkedtek a tengerre s elborították fölszínét, himbálódzva, hajlókázva a hullámfodrokon. És a hangjok! Nem volt az egyes hangok vastagabb vagy vékonyabb tagozata, lejtése; nem volt siránkozás, rikácsolás, hanem egy óriási összefolyt bömbölés, akárcsak milliárd békavakogás egy hanggá olvadt lármája vagy egy hajóraj gőzkürtjeinek nyújtott folytonos bögése.

E tünemény mintegy kicsinyített képben mutatkozik még odább is a szabad jeges tengeren keleti Finmarken Omgangsklubben fokán, nemkülönben a Syltefjord madárhegyén, mely utóbbin a nagyszerű kép annyiban változik, hogy itt e másforma alakzatú és nagyobb kiterjedésű hegyen már nemcsak egyfajta, hanem sokféle madárfaj idézi elő azon szédítő, idegzavaró és kápráztató jelenetet. Itt ugyanis az óriási sziklaképződések vad rendetlensége, katlanszerű völgyek, oldalvájások és az időrágta kőzetek omladásai között «a sirályok úgy rajzanak föl a gőzkürt szavára, mintha ezernyi tollas-zsák tartalmát kapná föl a forgó szél, az alkák pedig béka módra hanyat homlok ugrálnak le a 100 méteres párkányokról s mintegy köeső hullanak bele a tengerbe, vagy a hajó körül cikázniak ide-oda, sokszor közvetlen az árboczok mellett surrangatva el; ugyanúgy a lumták. A karaktnák fölrebbenek, le-leszállanak a szikladarabokra, de nem emelkednek magasra. Egy percz múlva tele van a lég mindenféle csapkodó, hullámmzó sirályrajokkal, a tenger pedig bugdosó alkákkal, lumtákkal.» E madárvilágot nem tekintve, Norvégiának ez a része egyébként már a tundrák jellegét viseli magán, a hol a hegység végtelen egyforma fensíkká lapulva, s oldalaival meredeken majdnem függélyegesen a jeges tengerbe omolva úgy néz ki, mint egy zord kőpusztaság, fatenyészet nélkül, csak néhány tengődő havasi növénynyel, zuzmótakaróval és végezetre ködpárás levegőjében a tundrák valódi átkával a... szúnyoggal. Mindezek mellett azonban a természet fensége és közvetlensége még e sívár, szomorú vidéken is nyilvánul, a melyen elvezet bennünket szerző útazásának végpontjára: Vadső tájékára.

Norvégiának e kietlen végvidékén még egy kirándulást tesz szerző a környékre, hogy a madárvilágot itt is szemügyre vegye, azután visszatérő útjában főleg azokról a helyekről és dolgokról emlékezik meg, melyeket menet inkább csak érintett, most azonban tüzetesebben megfigyelt. Így Vardó és környéke után Mehavnt írja le, mint az újkori bálnavadászat főtelepét, megalapítójával Svend Foyn-nal és mai állapotával együtt; s e telep közeléből Európa legéjszakibb pontját, a Nordkynt úgy említi, mint a száraz és a végtelen tenger titáni harcának emlékkövét.

Egy egész fejezetet szentel ezután a sabme-k népnek vagy lappoknak, ennek a sajátságos, feltűnő népfajnak, a mely ősi állapotát mind e mai napig megőrizte nyelvben, szokásban és viseletben.

A Tromsőtől való elbúcsúzás és a sarkkörü kutatás eredményeinek felsorolása után a Raftsundot és táját, a Diger mulkollen

hegyről való páratlan kilátást írja le, a honnan egy darab őstermészet a legjavából élvezhető. «A norvég szárazföld parti vonala egyfelől, majd másfelől a Lofotok vad sziklavilága, egy hegytenger, melyből csupa krátterszerű, havas, kiélesített, szilánkolt, késhegyes, fogazott szakadásokkal csorbítva, megszámlálhatatlan csúcs sorozat szökel föl az égnek. Közbe-közbe a nagy Vestfjord, a Raftsund vizei kékelnek-zöldelnek oly színpompában, melylyel a szem nem győz betelni; a messzeségben pedig a szabad tenger terül el, szürkél s az ég színébe olvad, a hol vele ölelkezik.»

Megemlékezvén még Thondjem és Bergen nevezetességeiről, közelebb és közelebb mindinkább barátságosabb vidéken haladva tűnik el a norvég partvonal képe ellapulva és majdnem a tenger szintájába süllyedve. Innen még egy utolsó «Isten hozzád»-ot küld e páratlanul szép országnak, igaz, becsületes, vendégszerető, kedves és egyszerű népének, azután azzal fejezi be művét, hogy Norvégiát a másik hegybirodalommal, Svájc czal hasonlítva össze, az előbbinek adja az elsőséget. Teszi pedig ezt a saját tapasztalata alapján, mert Norvégia után közvetlen csak azért kereste föl Svájczot, hogy a benyomásokat összehasonlíthassa. «Igaz, — mondja szerző — hogy Helvétia hegyei magasabbak, káprázatosabbak, vegetatiója — délibb fekvésénél fogva — dúsabb, színpompásabb; de sehol sem éreztem itt a nagyszerűség és fenség azt a lebilincselő és mégis kodélyre is ható benyomását, mely az ember egész lényét megragadja. Az éjszaki természet felséges komoly méltósága, a térbeli roppantság páratlan hatalma Norvégiában minden ponton nyilatkozik; valami sajátos szabadságérzet fog el bennünket minden gondolatunk, érzelmünk, mintha szétterjengene, szárnyra szabadulna. A természet Norvégiában uralkodólag, legközvetlenebbül érinti kedélyünket, mert ősi tisztaságát, egyszerűségét a kultura nem vetkőztette még ki annyira, mint épen Schweizban. — Norvégiában minden megvan, a mi ott megvan, s hozzá megvannak, a mi ott nincs; az ezernyi csendes, páratlanul álló fjordok; a csudálatos, igazán bámolatot keltő halomszigetek; annyi szebbnél-szebb zuhatag, mint sehol a világon; s mindezekhez — az éjfél nap és — a mit szerző e helyen nem is említ, pedig ez a fő, tudniillik — a madárbirodalom.

Mint e kivonatos áttekintő részekből is kivehető, szerző mindazon dolgokra és tényezőkre kiterjeszti figyelmét, a melyek csak egy ily nagyobb szabású úti rajz keretébe felölelhetők. Az egész művön azonban mintegy közös vonás húzódik végig a tulajdonképeni cél, melyért szerző ez útazását megtette; mindenütt kiérezhető szerző

egyénsége s fölismerhető a szakember bélyege, illetőleg nyoma, mely azt mutatja, hogy az író főleg a madárvilág barátja. Ez az ő igazi eleme, tárgyának a veleje, a többi csak szín és dísz, melyek közül a fő cél, mint egy nagy kép egyes részei, hol jobban, hol pedig kevésbé domborodik ki. Erre mutat egyebek között az a körülmény is, hogy a mely helyeken nem a szabad természet ölen figyelheti meg kedvenceit: ott legalább a múzeumokban keresi föl és ezek alapján sorolja el a jellemző és nevezetesebb fajokat. Avagy ha oly tájakról és részekről emlékezik is meg, melyeket más szempontok tesznek érdekessé és a leírásra érdemessé: ezekben is fölismerhető a madarak iránt való vonzalma és alapos jártassága.

A madárvilág mellett azonban, — mint a mely azzal különben is karöltve jár, — nem kisebb szeretettel csüng magán a szabad természetén, a melynek egyes részeit és jeleneteit sok helyen valóban oly megkapó elevenséggel írja le, hogy szinte magunk előtt látjuk azokat mintegy elvonulni az ő fenségökkel és csodás elemeikkel.

A mi az úti rajz keretéül szolgáló egyéb geologiai és földrajzi, ethnographiai és történelmi részeket illeti: ezekben a saját megfigyelései és tapasztalatai mellett fölhasználja itt-ott az idevonatkozó irodalmat is, a melynek jegyzékét egyébként műve végén föl is sorolja.

Végül nem lehet említés nélkül hagyni azon számos illusztrációt sem, melyek a művet ékesítve, értékét annyiival is inkább növelik, mert legnagyobb részben szerzőnek saját fényképfölvételei után készültek és kevés kivétellel sikerülteknek, sőt egyesek valóban szépeknek is mondhatók.

Ha mindezek mellett tekintetbe vesszük azt, hogy szerzőt műve megírására és kiadására semmi más érdek nem vezette, mint-hogy vele a tudományt és igazságot szolgálva, Norvégiáról, erről az eddigelé általunk oly kevés figyelemre méltatott országról minden részrehajlatlanságtól menten olyan képet adjon, mint a milyen az valójában: mindenesetre csak elismerés illeti meg szerző fáradságát és buzgalmát, a melynek jutalmául bízvást jó lélekkel ajánlhatjuk művét a nagy közönség figyelmébe és pártfogásába.

L. B.

Michael Vörösmarty's Ausgewählte Gedichte. Deutsch von Paul Hoffmann. Mit zwei Bildnissen des Dichters. Wien, Pest (!), Leipzig. A Hartlebens Verlag, 1895.

Ez a csinos kis kötet Lewinsky Józsefnek van ajánlva, in bewundernder Hochachtung. Jellegje: »Die ganze Gegend liebt ihn treu und wahr, Und er war reich, mit vierzig Pfund im Jahr.» Ezeket a szavakat Dryden mondja Chaucerről.

Ne tünjék el nyomtalanul ez a kötet. Érdeklünkben áll, hogy ismerjük azokat, kik bennünket ismertetnek a külföld előtt.

Jobb fordítást akárhányat olvastunk, komolyabbat egyet sem.

A fordító egy rövid előszót írt kötetkéje elé. Ismerni látszik a maga közönségét, mert azt hiszi, hogy Vörösmarty költeményeinek jó fordításai nem szorulnak ajánlásra a német olvasóközönség előtt. Szerinte Vörösmartyt az első helyeknek egyike illeti meg a német fordítási irodalomban, mert a költő első rangú, a magyar költői nyelv megteremtője és egy ifjú, erőteljes duzzadó és nagy tehetségű népnek bárdja, azon népé, a mely a német civilisationnak és politikának legmegbízhatóbb barátja.

Evvel a rövid pár szóval ajánlja föl a német olvasóközönségnek Vörösmartynak szerinte legkitünőbb költeményeit.

E költeményeket hét csoportba osztja. Az elsőt az *Előszó*, az utolsót a *Vén cigány* alkotja. A többi csoport sorban a következő: *Világnézet (Gondolatok a könyvtárban, A merengőhöz)*; *Elbeszélő művek (A magyar költő, Szilágyi és Hajmási, Buvár Kund, Toldi, Az ősz bajnok, Gábor diák, Salamon, Szép Ilonka, Mák Bandi, Mese a rózsabimbóról, A szegény asszony könyve)*; *Vidám társas dalok (Fóti dal, Jó bor, Rossz bor)*; *Hazafias költemények (Szózat, A főúri hölgyhöz, A magyar hölgyekhez, Mit csinálunk, Hymnus, A sors és a magyar ember, Jóslat)*; *Epigrammák (Tűz és víz, A csalfa lány. A klastrom, Tréfa és való, Hiba, Mosoly és gyötrelm, Deák Ferencz)*. A kis kötetet (121—139. l.) a fordító jegyzetei zárják be.

Nagyban és egészben e kiválogatás helyeselhető, ámbár vannak Vörösmartynak költeményei, a melyek ugyanannyi joggal követelhettek volna magoknak helyet e kötetben, mint e fordítások között több.

A fordító szerint Vörösmarty *Előszavát* eddig kevés figyelemben részesítették vagy legalább mivoltára nézve félreértették és e miatt kelleténél kevesebbre becsülték. Hoffmannszerint Vörösmarty ezt a költeményt nem egy tervezett művéhez szánta előszónak, hanem az összes műveire vonatkozik. A nézet elég alaposnak látszik.*) A költemény fordítása gondos és általában hű. Ez általában fő jellemző vonása az összes fordításoknak. Mindenütt a legnagyobb gond, körültekintés és bemélyedés nyomai látszanak. A költői alaphang is néha szerencsésen el van találva.

S ez az, a mit e fordításban leginkább méltányolhatni.

*) Mint Vörösmarty életrajzírója s munkáinak sajtó alá rendezője, kénytelen vagyok hozzá szólni e kérdéshez. Részemről Hoffmann nézetét nem tartom elég alaposnak. Ha Vörösmarty új kiadásban megjelenendő munkái elébe írja az *Előszó* című költeményt, nem kezdi vala így: «Midőn ezt írtam» stb. E kifejezés csak egyes műhöz illik s nem összes művekhez, de másfelől azt, hogy Vörösmarty 1850-ben, mikor az *Előszót* írta, új kiadás alá rendezte volna költeményeit, semmi adat nem bizonyítja. Igaz, 1843-ban Kiliánnak nyolcz évre eladott munkái határideje 1851-ben kitelt, de úgy látszik, az akkori szomorú viszonyok közt nem akarta elsietni munkái árúba bocsátását, várt jobb időkre, s csakugyan 1854-ben alkuba bocsátkozott Heckenasttal, mely azonban csakhamar megszakadt. E körülmények épen nem igazolják Hoffmann föltevését. Midőn az *Előszót* az összes művekben 1864-ben kiadtam, a következő jegyzetet csatoltam hozzá: «Hogy egy elkészült vagy készülendő műnek volt-e ez előhangja, nem tudhatni. Iratai között nem találtam egyetlen nagyobb művet sem, csak egy pár kisebb költemény-töredéket s egy-két nagyobb mű tervrajzát, melyek között az *Örök zsidó* legkésőbbi. Lehet, hogy az *Előszót* az *Örök zsidó*hoz írta». E szerint semmi határozott véleményt nem mertem kockáztatni s most sem merek. Csak többé-kevésbbé valószínű fölvevésekről lehet szó. Legvalószínűbbnek tartom, hogy az *Előszó* előhang akart lenni a *Három rege* című költeményhez, melyet Vörösmarty 1845-ben írt, Batthyány Emma ifjú grófnőnek ajánlva, s Kuthynak adott át, egy általa kiadandó *Szepek könyve* című zsebkönyv számára. A vállalat sokáig húzódott s elvégre sem lett belőle semmi. Vörösmarty e három szakaszból álló kiadatlan költeményét 1851-ben Heckenastnál egy kis füzetben kiadta. Talán ez előszóval akarta közrebocsátani, azonban, tartva a censura akadékoskodásától, mellőzte s így maradt kéziratban. A kezdő sorok: «Midőn ezt írtam, tiszta volt az ég» — illetve a negyvenes évekre s alább e sorok: «Most tél és csend és hó és halál» — szintén illettek az 1850-ik évre. Szerk.

Nem mondhatnám, hogy e hűség és értelmesség mellett szembe-
ötlő bennök a viszonylagos könnyedség és a természetesség. Nem
mondhatom természetesnek, hogy ha Vörösmartynak e két sora:

«A mennyit a szív felfoghat magába,
Sajátunknak csak annyit mondhatunk»

németre így van fordítva (szószerint fordítom): «Csak annyit gyű-
möleszőzik nekünk az élet zsákmánya, a mennyit magába tud fog-
lalni az érzésnek szűk szekrénye». Ehhez a furcsasághoz hasonlót
eleget tudnék idézni. Íme még egy-két példa: «Némuljon utánad
keserved» Hoffmannál így hangzik: «Lass ruhen die leidige
Schwinge»; «S míg honja bolyongani hagyja» a német fordítónál
így hangzik: és a melytől megszökött, a nép előtt ismeretlenül stb.;
a Vörösmarty-féle «csatára készülünk az egri farkasok ellen», né-
metül így hangzik: «Das Endstück uns'res Thuns ist» stb.

Sajátságosak a fordítónak német szóösszetételei és kifejezései
is, pl. Kettenfang, das Gebett bereiten, sie träumt den Tag wachend
wett, Eigenschluss, sein kühnes Herz dumpf braut (szörnyű kaka-
phonia), Lüften-Ungestüm (förgeteg), Gewitter-Belieb stb. Bizony
sokszor vesz erőt rajtunk az az érzés, a mely Vörösmartyn uralko-
dott, a midőn zöngedelmes hexameterait csörtető német nyelven
olvasta: kételkedett abban, hogy az illető művet ő írta. Hoffman-
nál gyakran elvész minden zeneiség; sőt több helyen vét a gram-
matika, különösen a vonzat ellen. Vörösmartynak amúgy is néha a
dagály felé hajló szónokias nyelve Hoffmannál néha szenvedhetet-
lenül dagályossá lesz.

De legyen elég a gáncsból. Az idegen olvasó talán nem is érzi
annyira e fordítások hiányát, mely a remek eredetieket ismerő
olvasót minduntalan meghökkenti, néha sérti. Az idegen, ha tud
olvasni, e fordításokból is megismeri a nagy költőt, a mély gondolko-
dót, a philosopháló szerelmest, a reméllő, majd boldogtalan hazafit; s
kiérzi talán Hoffmann lelkiismeretes gondját és bemélyedő igyeke-
zetét is, a melyet sok zengzetesebb fordításnál bizony hiába keres-
tünk. Azért ha Vörösmarty e sora: «Húzd rá cigány! Megittad az
árát», németre így van fordítva: «*Geiß' Zigeuner! Trankst dajür
rollwichtig*» és e sor: «Szűd teljék meg az öröm borával», így:
«*Freudewein erfüll' dein Herz rollgnädig*» stb. gáncsoskodhatunk,
s talán nevetünk is, de ezekért a furcsaságokért sok jó versszak bő-
ven kárpótol bennünket.

—rd—ár—

A patak élete. Írta Élisée Reclus. Fordította Hentaller Elma. Tizenhat képpel. A királyi Magyar Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalatának LIII. kötete. Buda-Pest, 1894. 8-r. 176 + VIII lap.

Reclus *A hegyek története* című munkája után, mely a Természettudományi Társulat kiadásában 1891-ben mint a VII. ciklus negyedik kötete jelent meg, *A patak élete* című munkának közrebocsátása csupán idő kérdése lehetett, lévén a másíknak ikertestvére és kiegészítője.

A nagynevű geographus francia könnyedséggel és bájjal vonzó kalauzt nyújt e munkájában is mindazoknak, kik a nagy természet szeretik s a föld színén végbemenő változásokat a bűvár szemével óhajtják vizsgálni. A két mű valóban, mintha arra volna teremtvé, hogy a touristában és a kedvtelésből sétálóban felkeltse a megfigyelés vágyát s az élvezetesnek a tudományossal való egyesítésére buzdítsa.

A patak vizét különben, mint oly hatalmas geologiai tényezőt, leírta ugyan már *A hegyek történetében* *) is, de csak részben és pusztán a hegyekkel kapcsolatban. E művében azonban a patakot a maga egészében, egy szép teljes képben tárja eléink azon hosszú és nagy útjában, a mint az fölserkenésétől kezdve kanyarodásain és esésein át a folyamig, illetve az Óceánig halad, a melybe aztán vize elvegyül.

Hogy milyen ez élet-útja a pataknak, e végből fölkeresteti velünk elsőbben is annak bölcsőjét, a különféle forrásokat, a hol vize még oly tiszta és üde, mint a lég és hab; tükre átlátszó és színeket játszó, s gyöngyöző cseppjei a napsugárban egyformán csillogók. Egyszóval maga az ártatlanság és erkölcsi tisztaság jelképe, gyermekségének szűzies korát élve, ilyen a patak bölcsőjében, midőn a sötét földből a világosságra tör, melynek partjain nyomban az ifjúság lombjai s virágai fakadnak.

A mint ugyanis mind a hegyekről lefutó, mind pedig a mélységből feltörő különféle források vizei az erek segítségével előbb csermelybe, majd nagyobb mederbe egyesülve, az összefolyás révén

*) Ismertetését lásd a *Budapesti Szemle* 1892. évfolyam 71-ik kötetének 310. lapján.

hovatovább növekednek: a patak mind gyorsabbá és zajosabbá lesz, és «mint az életbe lépő ifjú, zúg és rendetlenül szökell idestova: ő is lecsillapul, meglassítja futását, a mint az egyhangú síkságra érmajd vidáman síklik le a lejtőn és siet a tenger felé. Útjának e részén a sellők, esések és zuhatagok teszik a patak életének nagy eseményeit. Nem elég erős még arra, hogy egyenletessé dolgozza ki ágyának lejtőit, hogy kivájjon minden szirtet és omladékot, hogy porrá zúzza az egyes köveket; tehát elsíklík ez akadályok fölött. Az esések végtelenségig változatosak, a sziklák magassága, a partok hajlása és minősége, vizének bősége, a növényzet és az alámerült kődarabok szerint. És a mily különbözők az esések, oly szépek egyenként, bájosak, fenségesek; boldog a ki leülhet mellettök és locsoltathatja magát habjaikkal.»

A mint a patak így előrohan, azt lehetne hinni, hogy súlyától vonva, most már egyenesen az Óceánba siet. Pedig ellenkezőleg, most kezdődik csak valóban életének délszaka, a tetterős férfi munkája. Szabadabb kanyargásaival és forgókkal, a melyek a talaj természete és az ár ereje szerint a végtelenségig változnak, rombol és épít s partjait e kettős munkával szakadatlanul alakítja, egyik oldalon elmosva, hogy a másikon ugyanazon anyagokkal újat teremtsen és szigeteket alkosson. Vize, a mely ugyan eddigi útjában sem szűnik meg nedvével táplálni a partjain élő növényzetet, most lesz csak igazán áldásossá, midőn egyfelől iszapjával és az öntözés által megtermékenyíti a szántóföldeket és réteket, másfelől folyásának ereje a malomban és hámorban őrli a gabonát, zúzza az érczet, keveri a meszet, vakolatot, áztatja a kendert és szövö a kelmét. Egy szóval, egész élő erőt képvisel a természetben és gyárakban, a minek következtében hatalmas tényezője a földművelésnek és iparnak.

Ezek után a patak mintegy megelégtelve azt a nagy és kiatartó munkát, melyet eddigelé véghezvitt, midőn folyammá egysül, már nem az többé, a mi eddig volt. Igaz ugyan, hogy mennél nagyobb, annál bámulatosabb a víz tömege, árjának ereje; de egyhangú marad és nagyszerűségében mindig csak önmagához hasonló és így elvégre is bátran mondható, hogy a folyam rengeteg, de nyugodt, mint az ember élemedett kora, a honnan már csak visszavisszatekint előbbi munkáira. Fokozatosan lassúdó folyásával mindinkább szétterülve, de egyszersmind mélységéből is veszítve, halad az Óceán felé, míg nem «végre eléri a tengert és csendesesen sikamló édes vize a tenger sós vizének habos hullámaiba ütődik,

mely szakadatlan dörgéshez hasonló morajjal hömpölyög. A folyékony elemek összeütközése következtében a folyam vize a rengeteg örvénybe keveredik, de még vesztében is dolgozik. A partjairól elmosott iszapot, melyet magával hord, a tenger hullámai visszadobják a folyam ágyába; nem haladhatván előre, a torkolatban lerakódik és mozgó falat, ideiglenes határt vet a két küzdő elem között. Azonban a folyam árjától sodorva és újabb anyaggal szaporítva, iszapjával mind előbbre hatol a tengerbe és korszakról-korszakra, évről-évre, napról-napra foglal a tengerből, melynek ellenében tehetetlennek látszott. Nos hát! a folyam győzelmét az Oczeánon az ezer és ezer hegyi patak, parti folyócska vívja ki, miután beléje szakadt.» Iyformán az élet tusája ez a halállal, melyből elvégre is amaz kél ki diadallal.

Ime, a patak élete, melylyel azonban története koránt sincs kimerítve, mert hiszen nemcsak a tenger vizével egyesülve, hanem egész útjában is lépten-nyomon ismétlődik azon ismeretes másik nagyobb körútja, mely az összes természeti erők behatása alatt különféle átalakulásokban nyilvánul.

Ezekben foglalható össze Reclus kis művének veleje, a patak élete, melylyel szerző ez alkalommal is fényes bizonyosságát adja annak, hogy mint lehet és kell a nagy természetet s annak egyes tényezőit úgy megfigyelni és előadni, hogy abban a nagy közönség is föltalálja a maga szellemi táplálékát. Előadását az az egyszerűség és könnyedség, kellem és közvetlenség jellemzi, mely szerzőnek sajátja szokott lenni. S hogy képét, a patak életét, minél jobban kiemelje s nagy jelentőségét annál szemléltetőbbé tegye: mintegy keretbe foglalja az egészet, midőn szembe állítja a patakkal műve elején a sivatag vizét, a végén pedig a városét. Ezekkel összehasonlítva, tűnik ki csak valójában a patak vizének nagyszerűsége és értéke.

Mindezek mellett azonban nem feledkezik meg az ő kedvencz eszméjéről, politikai hitvallásáról sem, hanem a hol csak teheti és alkalmá nyílik reá, kifejezést ad neki és tárgyába be-beszövegeti s művét azzal fejezi be, hogy a patak vizének élete tulajdonképen az emberiségnek is képe. «Népek népekhez csatlakoznak — úgymond — mint csermely a patakhhoz, folyó a folyamhoz, s előbb-utóbb egy nemzetté fognak tömörülni, mint az egyes medenczék folyóvizet egy folyamba gyűlnek össze. Még nincs itt az ideje, hogy az ember-árak összefolyjanak: faj és nép nagyon különbözik még egymástól, a haza rögéhez vagyunk tapadva, nem ismerjük el egymást, testvé-

rúl; de mindinkább látható a közeledés; naponta nagyobb a rokonezés és egyetértés, a melylyel az igazság és szabadság eszménye felé tekintünk. A fölvilágosult népek szabad szövetséget fognak kötni; a különféle áramlatokra oszlott emberiség egy folyammá lesz es közös áradatként hömpölygünk le majdan a nagy tengerre, a melyen minden élet elvész és minden új életre kel.»

L—l. B—t.

Újabb tanulmányok André Chénier-ről. 1. Todeschini, Étude sur A. Chénier. Milano, Cagliati, 1891. XVI és 177 l. 2. Haraszti, La poesie d'André Chénier. Paris, Hachette, 1892. 363 l. 3. Martin Hartmann, Chénier-Studien, nebst einem Abdruck von Chénier's Bataille d'Arminius. A lipcsei királyi gymn. értesítőjében 1893—4. 4-r. 60 l. 4. Marillot, André Chénier. Paris, Lecène-Oudin, 1894. 239 l. (Collection des classiques populaires.)

Mily előszeretettel foglalkoznak még mindig az irodalom-történetírók a múlt század végének jeles francia lyrikusával, az itt föl sorolt névjegyzékből is látható, mely a maga nemzetközi jellegével annál inkább felköltheti érdeklődésünket, minthogy e csoportban egy magyar író is találkozik, még pedig oly művel képviselve, mely nem csak az itt említett többi újabb dolgozatot, hanem egyáltalán mindazt fölülmúlja terjedelemre és beható részletezésre nézve, a mit A. Chénier költészetéről eddig elé írtak.

Távolról sem akarnók ugyan hazafiás elfogultságból Haraszti társainak érdemét kisebbíteni. Készséggel elismerjük, hogy az olasz Todeschininek szintén francia nyelven írt könyve sikerrel állítja össze Chénier életrajzát s általán a műveiben nyilatkozó jellemképet. Szintűgy nem tagadjuk, mennyire alapvető s úttörő munkát a Hartmanné, mely egy német iskolai értesítő értekezésének keretében Chénier költeményeinek időrendjét kísérti meg megállapítani. Tagadhatatlan azonban, hogy a ki aránylag kimerítőbb monographiát óhajt, melyből tájékozást nyerhessen azon eszmék és érzelmekről, melyek e régebben tisztán antik szellemként magasztalt költőtsaját korának gyermekéül tüntetik föl, valamint arról a művészetről, mely a classikai hagyományoknak s a rococo korszak ízlésének oly csudás vegyüléke: az ilyen olvasó, mondjuk, határozottan

Haraszi könyvére van utalva, miként rá van s bizonyára jó ideig folyton rá lesz utalva Chénier költészetének minden alaposabb tanulmányozója. Hogy ez állításunkban semmi túlzás sincs, ezt Morillotnak, a grenoblei egyetem tanárának, Scarron ismert tudós bűvárának minap megjelent könyve is bizonyítja, mely ez idő szerint a második nagyobb szabású Chénier-monographia, s mely egészen a Harasziéira támaszkodik, ennek alapján készült, nem egy helyt nyomon követi őt.

Haraszi könyve eredetileg magyarul s a mi akadémiánk kiadásában látott napvilágot, nálunk azonban nyomtalanul hangzott el. Pedig ha nálunk a külföldi írók kutatásainak egyszerű ismertetése is hézagpótló vállalkozás, talán megérdemelte volna a komolyabb számbavételt az oly munka, mely önálló gondolkodás terméke volt. De bármint történt is ez, e folyóiratnak olvasóit, kik úgy is többször találkoznak itt, e hasábkon Haraszi névvel, csak annál inkább érdekelheti annak megtudása, miként ütött ki a francia bírálat ítélőszéke előtt azon csakugyan merész, sőt mind-egyedül példátlan vállalkozás, miszerint egy magyar ember, hozzá még vidéki tanár, a francziáknak, francia költőről elmondani óhajtotta a maga nézeteit, éppen olyan francia költőről, kinek értéke és jelentősége felől már rég tisztában látszott lenni az irodalom története, s úgy tetszett, már minden megírhatót megírtak róla.

Íme tehát idejegyzünk néhányat azon tekintélyesebb szavazatok közül, melyek a magyar író Chénierjéről tudomásunkra jutottak.

Legelsőben is Faguet Emil nevét kell említnünk. Valóban hódolatunkat érdemli ez európai hírnő író, ki bár úgy az irodalom terén mint a Sorbonne tanszékén kifejtett tevékenysége által rendkívül igénybe lehet véve, nem sajnálta fáradságát, hogy sajátkezüleg végig javítsa a maga Haraszi által eszközölt francia fordítást s a mű megjelenését személyes közbenjárásaival lehetővé tegye. Ez valóban már netovábbja a sokat emlegetett francia előzékenységnek is, a melyet még jobban fogunk becsülni, ha tudjuk, hogy Haraszi műve lényeges tekintetekben eltér azon nézetektől, melyeket Faguet a maga jeles tanulmányában Chénierről vallott. Alig jelent meg aztán a könyv, ugyancsak ő sietett a francia közönség elé bevezetni. A *Revue Bleue*n így nyilatkozott róla: „Oly lelkiismeretes, oly munkás dolgozat, mely megszágyenít bennünket, de egyszersmind hízeleg is nekünk: mert kétségtől azzal dicsekedhetünk,

hogy ismerik Buda-Pesten a francia irodalmat s bizonyára okvetlen jól is tanítják ott.» S miután felsorolta kifogásait, melyekben a maga álláspontját megjelöli, így végzi ismertetését: «Azt akarjuk-e mondani ezzel, hogy nem becsüljük sokra a Haraszi könyvét? Szó sincs róla! Egészen új fényt vet költőnknek számos pontra, egészen új oldalakról tünteti őt föl elénk. E könyvvel újra olvassuk Chénier-t, folytonos és olyan commentár kíséretében, mely igen új és igen talpraesett. Valódi nyereség ez nekünk.»

Második helyen a francia akadémiának máris nagyban szereplő új tagjáról, a *Revue des deux Mondes* nagyhatalmasságáról, Brunetiéréről szólhatunk, ki oly nagy föltűnést keltett a Sorbonne-on tartott fényes előadásaival. Ez előadásokból most jelent meg a XIX. század francia lyrájáról szóló rész, melynek első kötete ott, hol A. Chénier-ről van szó, rövidebben, mint bővebb tanulmányok kútfejére történik utalás Becq de Fouquières kiadásai és Caro meg Faguet tanulmányai mellett, «végül egy magyar irodalomtörténetírónak még újabb művére» vagy is a Haraszi könyvére utal.

Ilyen két tekintélyes helyről származó elismertetés után nem lephet meg annyira, hogy ha midőn megint újabb könyv lát napvilágot Chénier költészetéről, ennek szerzője csak elismeréssel tud szólni Harasztiról, nem csak helyet juttatva neki a Chénierrel foglalkozott kiválóbb írók csoportjában, hanem mint olyat emelve ki őt, mint a kinek munkája mai nap a legszámottevőbb irányadó dolgozat. «Az igazi Chénier-t, írja Morillot, kiről föntebb már emlékezünk, Sainte-Beuve és Becq de Fouquières figyelemre méltó munkáinak köszönhetjük, hogy ismerni kezdjük, valamint a Scherer és Faguet Emil beható tanulmányainak, legfőképen köszönhetjük pedig azon adatokban igen gazdag, nagy gondra és erősen önálló gondolkozásra valló könyvnek, melyet egy magyarországi reáliskola tanára, Haraszi Gyula úr szentelt neki nemrég.» És e szavakban Haraszi könyvének legnyomatékosabb méltánylata rejlik, mert az a legilletékesebb és legkitüntetőbb méltánylat az irodalomtörténet terén is, melylyel az utódok kénytelenek adózni elődjeiknek. Morillot szavai egyszersmind utólag igazolják a nagy tekintélyű néhai Scherer Edmondnak vélekedését, ki Haraszi művét annak idején kéziratban olvasva, ismeretes puritán szigorúsága mellett is, úgy nyilatkozott, hogy a mű megérdemelné francziául kiadatását, mert, «jelentékeny lépéssel vinné előbbre a kritikát Chénier megítélésében.»

Haraszi könyve egyébiránt Franciaország határain túl is figyelmet keltett. A firenzei *Giornale di erudizione* e szavakkal végzi művének ismertetését: «A tanulmány kitűnő módszerrel van megszerkesztve s a tárgy mély ismeretéről, valamint sok kritikai éleselméjűségről tanuskodik.» rj.

Irodalomtörténeti Közlemények. Szerkeszti Szilády Áron, a magyar tudományos akadémia irodalomtörténeti bizottságának előadója. Buda-Pest, 1893—1894. Kiadja a m. t. akadémia.

E folyóirat szerkesztését ezelőtt két évvel Szilády Áron vette át s a lehetőségig igyekezett megközelíteni azt a kettős célt, melyet az irodalomtörténeti bizottság elébe szabott. Az egyik cél világot vetni irodalomtörténetünk homályosabb kérdéseire, a másik adatot, anyagot gyűjteni és közölni irodalomtörténetünk régibb és újabb köréből. Most a szerkesztő újabb előfizetési fölhívást bocsátott ki, melyhez a folyóirat négy évi tartalomjegyzékét is hozzá csatolja. E jegyzék is tanúsítja, hogy nem egy érdekes kérdést fejtegetett e folyóirat s gazdag adat- és anyaggyűjteményt halmozott össze.

Ím az utolsó két év közleményei:

III. évfolyam.

a) Czikkek:

<i>Bánóczi József</i> , Kisfaludy Károly műveinek új kiadása.	<i>Széchy Károly</i> , Adalékok az újabb magyar irodalomhoz. I. Anyos
<i>Bayer József</i> , Színházi élet báró Wesselényi társulatánál.	II. P. Horvát Endre.
<i>Belják B. Pál</i> , Megjegyzések a hún-monda kifejléséhez.	<i>Szeremley Barna</i> , Egy labanczvers az 1681-iki országgyűlésről.
<i>Hegedüs István</i> , Görög históriás ének Mihály vajdáról.	<i>Szilády Áron</i> , Ráskay Gáspár és Franciscoja. Ihász névtelene.
<i>Kanyaró Ferencz</i> , Régi magyar vitéz Kádár István éneke.	<i>Török Konstantin</i> , Orczy és Boethius.
— A Zrinyiász kelte és költője.	<i>Thúry József</i> , Szilágyi és Hajmási históriája.
<i>Nagy Iván</i> , Juhász Máté.	<i>Váczy János</i> , Kazinczy megyei tisztsége.
<i>Rényi Hezső</i> , Magyar befolyás az olasz karolingi mondákra.	— A niklai remete.
<i>Révész Kálmán</i> , Egy régi vers a táncz ellen.	

b) Adattár:

- B. Szondi* két apródja. *Nagy Iván*, *Barcsay Ábrahám* levelezése feleségével.
- Bayer József*, Régi színlapok. *Récsey Viktor*, *Kazinczy F.* levele Rumihoz.
- Borovszky Samu*, *Tompa Mihály* két levele.
- Illésy János*, *Marussi András*. *Szalay József*, *Sylvester János* levelei *Nádasdy Tamáshoz*.
- *Adatok Petri Gábor* életéhez.
- *Czuczor és Vörösmarty iskolai* — *Abádi Benedek* levele *Nádasdy Tamáshoz*.
- nyelvtanai.
- Kara Győző*, *Fábián Gábor* levelezése. *Sz., Bécsi* könyvnyomtató levele a XVI. századból.
- Kemény Lajos ifj.*, Egyleveles — *Magyar* könyvnyomtató levele a XVII. századból.
- nyomtatvány 1624-ből.
- Kvacsala János*, *Magyar* vonatkozású kéziratok a poseni kir. levéltárban. — *Czeplédi István* életéhez.
- *A pozsonyi ev. lyceum* kézirat-tárából. — *Köleséri Sámuel* levele.
- *Ráday Pál* följegyzései.
- *Balassi Bálint* életéhez.
- *Hell Miksa* levelei.
- Mokos Gyula*, Újabb adalékok *Kocsi Szy*, *Kazinczy* levelek.
- Cs. Bálint* életéhez.

IV. évfolyam.

a) Cikkek:

- Acsády Ignác*, *Verancsics Antal* *Körös Endre*, *Hugó Károly* ifjusága és *Szerémi György*. *Ráth György*, *Gradeczi Horváth*
- Bayer József*, *Katona* mint vígjátékiró. *Gergely és Lám Sebestyén* hitvitája.
- Demek Győző*, Adalék a «Mondolat-pör» keletkezéséhez. *Széchy Károly*, *P. Horváth Endre* és *Blumauer*.
- Horváth Cyrill*, *Codex-tanulmányok* I. II. *Thúry József*, *A Zrinyiász*.

b) Adattár:

- Bayer József*, Egy régi színlap 1812-ből. *Ferenczy Zoltán*, *Döbrentei* három levele *Cserey Farkashoz*.
- Beke Antal*, *Geleji K. István* levelei *Rákóczyhoz*. *Horváth Árpád*, Közlemények irománytárczámból.
- Czékus László*, *Jászay Pál* naplója. *Illéssy János*, Hivatalos adatok *Dayka Gábor* életéhez.

- Illésy János*, Gr. *Listhy László Imre Lajos*, Adalékok a 90-es évek életéhez.
 — *Buzinkai Mihályról.* *Kapossy Luczián*, Jókai Mórról.
 — *Simai Kristófról.* *Komáromy András*, Rimay János életéhez.

Ismertetések, bírálatok minden füzetben, valamint Irodalomtörténeti Repertorium is *Hellebrant Árpádtól*. Minden évfolyam tárgy- és névmutatóval *Borovszky Samutól*.

A negyedévenként 8 íves füzetekben megjelenő folyóirat előfizetési ára egész évre 5 frt, egyes füzet ára 1 frt 50 kr. A pénzutalványok, reclamatiók a m. t. akadémia könyvkiadó hivatalához (az akadémia palotája) küldendők.

Új magyar könyvek.

Arany János balladái *Zichy Mihály* rajzaival. A walesi bárdok. Buda-Pest, 1894. *Ráth M.* (2-r. 4 lev.) 3 frt.

Bársony István. Négyszem közt. Elbeszélések. Buda-Pest, 1895. *Singer és Wolfner*. (8-r. 203 l.) 1 frt 50 kr.

Békássy Helén. Újabb költemények. Buda-Pest, 1894. *Hornýánszky V.* (8-r. 139 l.) 1 frt.

Beöthy Zsolt. Az egyetemi tanárképzés kérdéséhez. Buda-Pest, 1894. *Hornýánszky V.* (8-r. 22 l.) 40 kr.

Berzeviczy Albert. Közművelődésünk és a harmadik egyetem. Buda-Pest, 1894. *Singer és Wolfner*. (8-r. 103 l.) 80 kr.

Bodnár Zsigmond. Az eszmeerő magyarázata. Buda-Pest, 1894. *Eggenberger* (8-r. 105 l.) 70 kr.

Budenz József. Finn nyelvtan. (Hang- és alaktan.) 3. kiadás. Átdolgozta *Szinnyei József*. Buda-Pest, 1894. *Hornýánszky V.* (8-r. 68 l.) 1 frt.

Concha Győző. Politika. I. kötet. Alkotmánytan. Buda-Pest, 1894. *Eggenberger*. (8-r. XII, 619 l.) 6 frt.

Csapó Gizella. Beata. Regény. Buda-Pest, 1894. *Robicsek Zs.* (16-r. 191 l.) 1 frt.

Emerson Ralph Waldo. Az emberi szellem képviselői. Angolból fordította Szász Károly. Buda Pest. 1894. Akadémia. (8-r. XVI, 199 l.)

Eötvös József br. Politikai beszédek 1840. febr. — 1867. márczius. 3. kiadás. Buda-Pest, 1894. Ráth M. (8-r. 459 l.) 2 frt 60 kr.

Gáspár József. A méh tenyésztéséről, kezdő méhészek számára. Kolozsvár, 1894. (8-r. 51 l.) 30 kr.

Hentaller Lajos. A szabadságharcz dalai. Százötven nóta a dailás időkől. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (16-r. 198 l.) 1 frt 50 kr.

Herczeg Ferencz. Fenn és lenn. Regény. 3. kiadás. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 308 l.) 1 frt 60 kr.

Herczeg Ferencz. Napnyugati mesék. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 243 l.) 2 frt.

Hornyik-Album. A Hornyik-emlékünnepepy alkalmából kiadta a •Kecskeméti Katona-József-kör. Szerkesztette Kovács Pál. Kecskemét, 1894. (8-r. 179 l.) 1 frt 50 kr.

Hunfalvy Pál. Az oláhok története. 1. 2. köt. Buda-Pest, 1894. Akadémia. (8-r. XVI 482, LXVI és 481 LXXII. l.)

Hüppe Siegfried. A lengyel alkotmány története. Ford. Szathmáry György. Buda-Pest, 1894. Akadémia (8-r. 542. l.)

Illyefalvi I. Aladár. Faludi Ferencz élete és költészete. Buda-Pest, 1894. Pallas. (8-r. 42 l.)

Jókai Mór. Az egyhuszas leány. — Száz leány egy rakáson és egyéb elbeszélések. 2-ik kiadás, (Athenæum olvasótára. II. évf. 20. sz.) Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 151 l.) 50 kr.

Karácson Imre. Szent Imre herczeg. Élet- és jellemrajz. Függelékül a Szent Imréről szóló régi hymnusok. Győr, 1894. (8-r. 136 l.) 40 kr.

Kohaut Rezső. A magyarországi madarak meghatározó könyve. Buda-Pest, 1894. (16-r. 210 l.) 2 frt.

Kohn Dávid. Adók reformjáról. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 148 l.) 1 frt 20 kr.

Kováts Gyula. Az utolsó két egyházpolitikai törvényjavaslat. Buda-Pest, 1894. Révai L. (8-r. 67 l.) 80 kr.

Lauka Gusztáv. Páztortúz és lidérczfény. Regény. Buda-Pest, 1894. Robiczsek Zs. (16-r. 200 l.) 1 frt.

Lenkei Henrik újabb költeményei (1886—1894.) Buda-Pest, 1894. Grill K. (8-r. 135 l.) 1 frt 50 kr.

Luby Sándor. Álmodások az üdvőről. Buda-Pest, 1894. Légrády. (16-r. VIII, 145 l.) 2 frt.

Márkus Miksa. Katalin asszony. Regény. 1. 2. kötet. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 179, 160 l.) 2 frt.

Matlekorits Sándor. Magyarország államháztartásának története 1867—1873. Bevezető rész. 1. 2. kötet. — Adatok Magyarország államháztartásának történetéhez. Buda-Pest, 1894. Grill könyvk. (8-r. 101., XII, 648, XXII, 1078 l. és 4-r. XXIV, 455 lap.) 10 frt.

Mederic Charot. Dumont Jakab. Regény. Francziából ford. V. J. 2. kiadás. (Athenæum olvasótára II. évf. 19. sz.) Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 195 l.) 50 kr.

Möller Henrik. Állatorvosi szemészet. 2-ik újonnan átdolgozott kiadás. Fordította Plósz Béla. Buda-Pest, 1894. Dobrowsky és Franke. (8-r. 245 l.) 2 frt.

Pecz Vilmos. Újgörög nyelvtan. Olvasmányokkal és bevezetéssel az újgörög nyelvtudományba. Buda-Pest, 1894. Franklin-társulat. (8-r. 217 l.) 2 frt.

Peczko Ernő. Gyöngyösi költészetének vallás-erkölcsi oldala. Kassa, 1894. (8-r. 42 l.)

Petrík Géza. Kalauz az újabb magyar irodalomban. Buda-Pest, 1894. Könyvkereskedők egyk. (8-r. 288 l.) 4 frt.

Pruzsinszky Pál. A franczia egyház a forradalom alatt. Karczag, 1894. Sződi S. (8-r. 162 l.)

Récsei Viktor. Pannonia ókori mythologiai emlékeinek vázolata. Esztergom, 1894. (8-r. 114, XL. l.)

Reichard Zsigmond. Az erkölcsi érzés. Buda-Pest. 1894. Révai L. (8-r. 95 l.) 1 frt.

Schwartzner Ottó. Psychiatriai jegyzetek. I. kötet. Buda-Pest, 1894. Hornyánszky V. (8-r. II, 290 l.) 6 frt.

Szabó Jenő. Baross Gábor rendszere és művei. Buda-Pest, 1894. Franklin-társulat. (8-r. 127 l.) 80 kr.

Székelly József. Kossuth fogsága és Pestvármegye rendei. Pestvármegye levéltárában őrzött adatok nyomán. Buda-Pest, 1895. Athenæum. (8-r. 86 l.) 50 kr.

Szinnyei József. Magyar írók élete és munkái. A magyar tudományos Akadémia megbízásából. III. kötet. Fa-Gwóth. Buda-Pest, 1894. Hornyánszky V. (8-r. 1582 hasáb). 5 frt.

Szomaházy István. Huszonnégy óra. Elbeszélések. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 248 l.) 1 frt 50 kr.

Tolnai Lajos. A mi fajunk. Regény. Buda-Pest, 1894. (Robi-
csek Zs. (16-r. 192 l.) 1 frt.

Tóth Lőrincz. Emlékbeszéd Vajkay Károly. lev. tagról. (A m.
t. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. VIII. köt.
7. sz.) Buda-Pest, 1894. Akadémia. (8. r. 36 l.) 30 kr.

Vécsey Tamás. Emlékbeszéd Wenzel Gusztáv rendes tagról.
(A m. tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek.
VIII. köt. 5. sz.) Buda-Pest, 1894. Akadémia (8. r. 80 l.) 75 kr.

Verga Giovanni. Elena férje. Regény. Olaszból fordította
Ujkéri. (Athenaeum olvasótára. II. évf. 15. kötet) Buda-Pest, 1894.
Athenaeum. (8-r. 224 l.) 50 kr.

Vigouroux F. A biblia és az újabb fölfedezések Palestinában,
Egyptomban s Assyriában. A negyedik átnézett és bővített kiadás
után fordította Schmidt József. 4. kötet. Nagybecskerek, 1894.
(8-r. 392, 432, 447, 428 l.) 12 frt.

Werbőczy István. Tripartitum opus juris consuetudinarii
Regni Hungariae. Magyarország szokásos jogának hármas könyve.
Az eredeti kiadás latin szövegét közölte, magyarra fordította, jegy-
zetekkel és a mű történetének megírásával kísérte Csiky Kálmán.
Buda-Pest, 1894. Eggenberger. (8-r. XXX, 500 l.) 5 frt.

Werner Gyula. Nyárutó. Regény. N.-Enyed, 1894. Baldi K.
(8-r. 205 l.) 1 frt 50 kr.

Zachariásné-Kallós Ilonka. Beszélyek. Arad, 1894. Réthy L.
és fia. (8-r. 230 l.) 1 frt 50 kr.

Zboray Aladár. A realisták. Törvény ellen. Buda-Pest, 1895.
Dobrowsky és Franke. (8-r. 140 l.) 1 frt 20 kr.

Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig.
(Huszonöt mellékletbeli s egy szövegközi hasonmással. Buda-Pest,
1894. Kiadja a M. tud. Akadémia. (8-r. 296. l.) Ara 6 frt.

KHINA ÉS JAPÁN A MODERN MŰVELTSÉG TERÉN.

Első közlemény.

I.

KHINA.

Kétezer évnél több múlt el, mióta Khina a nyugattal közelebb, távolabb érintkezésbe jutott. Már Hellas és Róma is beszélt Sinae-, Tinae vagy Seresről; ismeretei azonban mesék és mythusok tarka szálaiból szövődtek, melyek az indusok, parthusok és perzsák útján jutottak az akkori nyugat tudomására. A Tiberis partján lakó szépek gyönyörködtek ugyan a távoli mesés országból került selyemszövetek suhogásában; a harczos büszkeségének is hízelgett a költő mondása — Sub juga jam Seres, jam barbarus isset Araxes — s kíváncsian hallgatták, a mit Pausanias beszélt arról a földről, hol az a csodálatos állatka lakik, mely a drága szövetek szálaiból szövött; de azért az a nagy nemzeti büszkeség, mely a rómaiakat eltöltötte s az a megvetés, melylyel mindent, a mi nem római lenézett, elölt benne minden érzéket idegen népek és országok megismerése iránt. A Terrarum Dea, gentiumque Roma édes keveset törődött ethnographiai vagy geographiai csekélységekkel s csak a keresztyén időszámítás első századában dereng némi fény az idegen népek s országok ismeretének s pedig ép oly arányban, a mint a római uralom fénykora alább hanyatlik. Ptolomæus, Pomponius Mela, Plinius, Ammianus Marcellinus és a *Periplus* szerzője már némileg világos képzetekkel bírnak a csodás országról a távol keleten; még mélyebb belátást mutatnak a byzanci írók; de megbízható tudást először még is csak az arab geographusok terjesztenek, a mennyiben a próféta

lelkes tanítványai a Földközép birodalmát hittérítő s kereskedelmi útazásaik alkalmával a legszélsőbb éjszakon s délen érintik s egyrészt átültetik az iszlámot Khinába, másrészt hírt hoznak a nyugatnak Csin a Macsinról, annak nagy fejedelméről, Fagfurról s a nép nagy művészi ügyességéről.*). A kereszténység első hirnökei, a nestorianusok megelőzték ugyan az arabokat, de ezek az ázsiai-keresztvény hittérítők, kiknek szeme a felekezeti szellem vad lángjától égett, teljesen vakok maradtak minden világi dolog iránt s lázas térítői buzgalmokban ügyet sem vetettek arra a bizarr, idegenszerű életre s még kevésbbé jutott eszökbe, hogy nyugati hitsorsosaiknak elmondják azt, a mit véletlenül láttak és tapasztaltak. Későbbi társaik: az Európából a távol keletre induló szerzetesek már jobban fölfogták földadatukat; Pordenone-i Odericonak jelentéséből például, bár sok mese, monda s csodatörténet vegyül vele, már nem egy helyes földrajzi s ethnographiai adat villan elő s könnyen érthető, hogy a korukbeli nyugati utazóknak, első sorban Marco Polónak Khináról s a khinaiakról az akkori viszonyoknak megfelelő s számbavehető leírást adhattak a szerzetesek. A XIV. századtól tehát a jelen század közepéig — hol kisebb, hol nagyobb közökben — mohammedán s keresztvény utazóknak egész sorával találkozunk, a kik politikai vagy vallási küldetésben megközelítették Kelet-Ázsiának ez óriás birodalmát, vagy a kik kereskedelmi vállalatok miatt vagy harczy kalandot keresve messze nyúló partjának különböző pontjain kikötöttek, sőt az ország belsejébe is nyomultak. Ez utazóknak, hol vázlatos, hol bő jelentései s leírásai lassanként levonták a különös országról a titokzatos leplet s a szakemberek most már kellőkép ismerhetik s bámulhatják, noha a nagy közönségben még mindig sok hamis és nevetséges hír kering felőle.

A khinaiak a tőlök nyugatra fekvő világot általában még sokkal hiányosabban és sokkal szűkebb körben ismerték, mint a mennyit mi tudtunk a mennyei birodalomról. Mert a nyugati embert már régen ösztönözte a kíváncsiság és az idegen föld vágya; míg ellenben a khinai akkor nem egészen jogtalanul megvetve azt, a mi nem khinai, figyelmét csak a szomszéd-

*) Csininek = khinainak nevez a keleti költő mindent, a mi kiválóan szép, művészi s csodálatos.

dos Közép-Ázsiára s főleg Indiára fordította. Közép-Ázsiára: mert ez volt az officina gentium, honnan a népáradatok örökös hullámozása nyugtalanítá Khinát; Indiára, mert itt pillantotta meg azt a fényforrást, melyből az ő vallása is táplálkozott. Ellenben Rómát a khinaiak oly zavarosan ismerték, hogy a Ta-czin (Nagy-Khina) névben az európai ó-kor művelt világát a saját országuk nevével cserélték össze; a Byzanczot jelentő Fulinban (a görög πόλιν) pedig csak Konstantinápoly nevére következtethetünk bizonyosan, mert maga az ország leírása többnyire ostobaságok lánczolata, melyeket csak tudósaink okoskodása szeretne komoly adatok méltóságára emelni. A napnyugat vidékei közül csak Indiának volt Khina előtt valami mélyebb értéke, a mint azt Fa-hian (399—444) és Hiuen-Czang (964—976) buddhista zarándokok jelentései mutatják; e többször kiadott s magyarázott jelentésekből csak keleti Turkestan, Turkestan, Afghanistan s India geographiája vonhat némi hasznót; nyugati Ázsia többi részéről azonban egy szó sem fordul elő bennök, annál kevésbé Európáról. Nincs különben a későbbi utazóknak Csang-csunnak (1221—1224) és Jelii-Csu-czainak (1219—24) — jelentéseivel sem; ezeknél a «nyugat» fogalma magában foglalja ugyan az iszlám világát a Nilus partjáig, de tárgyi útbaigazítást nem igen találunk bennök. Európáról, mely pedig a XIII. században már eléggé mozgalmas, természetesen egy szó sem fordul elő bennök azon teljesen elferdített személy- és helyneveket kivéve, melyek Batu hadjárata következtében, a mint a Kárpátokon át Magyarországra tört, a khinai évkönyvekbe bejutottak. A későbbi századokat is jellemzi az, hogy a khinaiak nem igen törődnek az időközben újra ébredő Európával, ámbár a nyugati világ mozgalmas szelleméről már eljutott hozzájuk is a hír. Meglátni ezt azon szíves bánásmódon, melyben Kanghi császár (1661—1722) részesíti az udvarában tartózkodó jezsuitákat; s azon hizelgő szavakon, melyekkel ugyanez a császár az orosz követ, Ismailow gróf előtt dicséri Európát s az európaiakat.*)

Ha csak futó pillantást vetünk is azon viszonyra, mely a múltban Khina és a keresztyén nyugat közt fönnállott, meg

*) V. ö. *Memoirs of Father Ripa during thirteen years residence at the Court of Peking in the service of the Emperor of Khina*, London, 1861.

fogunk győződni, hogy bennünket európaiakat már művelődésünk első derengésekor elfogott a vándorlás vágya messze távol felé s hogy ösztökélve a kíváncsiságtól, idegen szokásokat megismerni, nem kíméltünk semmi fáradságot s megerőltetést, nem riadtunk vissza semmi áldozattól s veszélytől s különösen oda törekedtünk eljutni, hol épen nem kívánczoltak utánunk; oda szerettünk behatolni, hol erőszakkal zárták el előlünk az ajtót. A khinai ellenben, eltelve magával s önelégülten, csak a legvégsőbb szükség esetén s akkor is csak Hátsó-Indiaval érintkezett s csak ritka kivételes esetekben állított föl seregeket határai védelmére éjszakra s éjszakkelen. A külföldinek e csekélybe vevése és az a közöny, melyet a khinai az idegen népek szellemi vívmányai iránt mutat, különben nincsen jogosultság nélkül. Mert a khinai nép az emberiség történetében egészen különös s mással nem hasonlítható helyet foglal el abban, a mi műveltsége eredetét, fejlődését, sajátosságát és alapjellemét^{*)} illeti. A régi India, Assyria, Egyiptom műveltségének vannak egyes élesen kivehető közös szálai; Egyiptom Hellasra, ez ismét Rómára és a nyugati világra hatott; csak a khinaiak műveltségében nem mutathatunk föl közös érintkezési pontot a külfölddel. Itt minden magából fejlődött, külföldi tényezők hozzájárulása nélkül képződött és hanyatlott el; s a khinai műveledésnek ez eredeti természetében kell keresnünk azon ötödfélezer éves*) stabilitásnak okát, mely a khinainak eszmekörében fönnáll s a melyre valóban büszkéek is, ámbár mi, európaiak ez állapotot elcsontosulásnak, megkövülésnek csúfoljuk s elkerülhetetlen hanyatlás jelének ítéljük.

E kritikánk azonban sok tekintetben hiányos tájékozottságunk kifolyása s nem mindég igazságos, mert a saját műveltségünk iránt való nagyfokú elfogultságunkon alapszik, a mint azt újabban többször bebizonyították s az ázsiai műveltségi állapotok kutatói világosan át is látják. A többi ázsiai népnek alapos ismerője előtt a khinai nép műveltségi s erkölcsi állapota sok tekintetben csakugyan különösnek s idegenszerűnek fog föltűnni. Műveltségének némely alapvonása: merev conservatismusa,

*) A félig mythikus Hoangti császár uralkodását Kr. e. 2637-re teszik, a mi a mai keresztény időszámítással egybefoglalva 4525 év történetét adja.

vak babonássága, az ósdinak fanatikus kegyelete, újítások iránt való ellenszenve, a családnak s államnak patriarkhalis szervezete — az ázsiai világnézet mindmégannyi csalhatatlan jegye az ősz és elaggott Ázsiára emlékeztetnek; más tulajdonságai pedig: mozgékony-sága, szorgalma, vállalkozó szelleme, gyakorlati érzéke, takarékos-sága s ugyanakkor erős szenvedélye a játékhoz a nyugati ember hasonló erényeit s bűneit idézik emlékezetünkbe, mint a hogy a modern s művelt Európához hasonlóan, a való-lási fanatizmus sem uralkodott — a szó ázsiai értelmében — Khinában soha. A khinai élete módjában s cselekvésében csodálatos vegyülékét találhatjuk a tisztán európai s szigorúan ázsiai jellemvonásoknak, s kötetekre volna szükségünk, ha le akarnók írni a magasztosnak s aljasnak, a bölcsnek s eszte-lennek, a szabadnak és zsarnokinak azt az éles ellentétét, mely a khinai művelődés egyes korszakait jellemzi. S bár művelt-ségben a többi ázsiait messze túlszárnyalja és sok tekintetben a nyugati emberrel egy fokon áll: saját-ságos nevelése még sem hatott annyira, hogy a babonát elnyomja s az álmofej-tőkbe, csillagjósokba, szellemidézőkbe, kígyószelídítőkbe vetett hitet megszüntesse. Pedig másrészt ép ez iskolázásának köszön-heti Khina hivatalnok-seregét s azt az államszervezetet, mely-hez foghatót se a brahmin India, se pedig a khalifatusnak fénykora föl nem mutathat. Egyedül e szervezetnek szelleme óvta meg ez óriási birodalmat a belső forradalmak viharai ellen s azon zavarokkal szemben, melyeket a dynastiák huszonkétszeres változása fölkelte. A szigorúan absolutis-tikus kormányrendszer, a nap és hold testvérenek (így neve-zik a császárt) korlátlan uralma, mint Ázsia egyéb részében Khinában is megteremtette a hajlamot a hazugságra, titkolód-zásra és színlelésre. Itt is mint sötét átok nehezül a nép aka-ratereje- s erélyére a hivatalnokok önkénye s véres hábo-rúk hosszú sora itt is gyakran megakasztott kereskedést s forgalmat és szörnyű módon pusztított a férfi-lakosság között. De míg Ázsia többi vidékén a háborúk s a zsarnokság előbb virágzó térségeket csupasz pusztasággá változtattak, egész tartományokat városok s falvak romjai alá temettek, nemze-teket az enyészet szélére üztek s óriás területeket örökre tönkre tettek: Khina a maga elemészthetetlen őseirejében még min-dig a földnek a legnépesebb pontja; népe még mindig meg-érdemli, hogy a világ legügyesebb földművesének s kertészé-

nek nevezzük; kereskedése is még a legvirágzóbb keleten, ipara is — nyugatnak százkarú gőzgépeivel szemben — még mindig megállja a sarat termékeinek özönében s a művészetnek némely ágaiban is sikeresen versenyez a XIX. század vívmányaira büszke Európával.

Ha az összehasonlítást Khinának s nyugati Ázsiának művelődése közt tovább is folytatjuk, mindenekelőtt szemünkbe fog tűnni az a különbség, melyet irodalmaik kölesönös hatásában az illető népeknek ethikai, erkölcsi s anyagi fejlődésére észlelhetünk. Ha a khinai irodalom természetét s mivoltát nézzük, úgy fogjuk találni, hogy némely irányban közelebb áll Európa szellemi termékeihez, mint a moszlim és brahmin Ázsiához. A történetírásnak, a nép- és földismeretnek, a jognak mezején s az irodalom egyéb hasznos ágaiban például, a mint az a Sukungból, a Szekiből s Matuamlin encyclopædiájából s más óriási szorgalommal s nagy ügyességgel összeállított művekből kitűnik, az iszlám szellemi vezérei nem dolgoztak annyi ügyességgel és sikerrel, mint a khinaiak, pedig a moszlim tudósok némileg a görög műveltségre támaszkodtak, míg a khinaiak csak magára, Khinára voltak utalva. Az égi birodalom czopfos fiai is — s talán még nagyobb mérvben — érzékenyek a lyrai költészet ömlengései iránt; ők is a philosophiai eszmélkedés és a contemplatív világnézet hatása alatt állanak: de míg a Koránból s a Védákból fakadó erkölcsi tanok a moszlimot s a vischnu-imádót az örök sorsnak majdnem akarat nélküli eszközévé változtatják, a földi lét iránt közönyössé teszik s minden erélyes cselekvés rugóitól megfosztják: a khinai, a buddhismussal együtt járó Nirvana gondolata ellenére is, kiválik tevékeny jellemével s a mi a munkakedvet, kitartást illeti, a japánival együtt a legkevésbé ázsiai az ázsiaiak között. Az irodalmi befolyások különböző volta érdekesen mutatkozik azon hatáson is, melyet a történetírás vagy talán helyesebben: a birodalmi évkönyvek gyakorolnak a khinaira. A krónikák száraz, szellemtelen s unalmas hangját tekintve, a khinai történetírók ugyan csak keveset különböznek moszlim társaiktól, de az iszlám világ tarikhjainak (történeti műveinek) se az az elterjedésök, se az a művelő befolyásuk nem volt, mint a khinai történeti műveknek, mert Khinában a történet múzsája, kissé száraz és szintelen volta mellett is, sok művelőre s hódolóra talált s erős nemzeti öntudatot

ébresztett, sőt a hazaszeretetnek lobogó fényű fáklyát is gyújtott. A mohammedán embert csak a vallási fanatizmus vezeti s élteti; nincs hazája, nem is ismer hazát, sőt tagadja a nemzeti különállás jogosultságát; a khinai ellenben, bár szoros kapcsolatba hozza császáriját az istenséggel, tiszteletre méltó távol-ságban tartja egymástól az egyházat s államot; a nemzeti eszme tehát ép oly mélyen s erősen gyökerezik szívében mint a régi rómainál vagy a mai európainál. Azt a szép elvet: «Azt hiheted, a mit akarsz s a hogyan akarod, de mindenek előtt hazádat szerető polgár légy» a khinaiak már az amerikaiak előtt régen zászlójokra írták s megszegyenítik vele Európának nem egy, liberalizmusára büszke országát.

De — mint már mondtuk — nagyon messze vezetne, ha ha bemerülnénk mindazon részletekbe, melyek a khinai életnek s a nyugatázsiai s az európai művelődésnek külön-bözőségeire vonatkoznak. A mint egyrészt az ázsiai világnéze-tek bélyegét hordja magán, másrészt pedig a nyugat világához közeledik: a khinai civilizációt méltán nevezhetjük különös-nek, föltűnőnek, bizarrnak. Ez a civilizatio a keleti Ázsiára fontos föladatot teljesíthetett; még azt is elismerjük, hogy a gyakorlati élet terén bizonyos találmányokban s az államot s társadalmat érdeklő némely intézmény megteremtésében első-sege van; sőt nem akarjuk azt sem kétségbe vonni, hogy a mennyei birodalom lakói egy Kon-fu-cze erkölestanának árnyé-kában s Lao-cze philosophiai elveinek védelme alatt boldogab-ban éltek s élnek a megelégedés, önmegtartóztatás s józanság nyugodt ölében, mint a vagyon, hatalom s nagyság után nyug-talanul s fáradhatatlanul vadászó európai: de mégis föl kell állítanunk a kérdést: vajon mily különös oka lehet egy oly civili-sationak, mely az emberiség boldogítására törő céljának töké-letesen megfelel, arra, hogy magát a többi világtól hermetice elzárja? Nem tudjuk sehogy sem megérteni, hogy miért zárta el Khina határait oly aggodalmasan a külvilágtól, ha belsejé-ben csakugyan oly boldog s megelégedett volt s miért látja ép fönnállását, nyugalmit, boldogságát veszélyeztetve, ha az ide-gen világgal érintkezésbe lép? A drágakő ragyogását nem lehet eloltani, az igazán magasztos, nemes és közhasznú nem tűri a titkolódzást és rejtőzést. Ha tehát a khinaiak mind a mellett zárkóztaknak s szűklelkűeknek mutatkoznak: ez olyan tény, mely az ősrégi khinai civilizatio bámulóit s heves tisztelőit

legjobban megczáfolja s bebizonyítja, hogy ítéletünk egyoldalú s pusztán egyéni fölfogáson alapuló. Bármennyire bámuljuk, dicsérjük s magasztaljuk is a khinai művelődést a jelenben s a múlt időkben: legbensőbb magjában mégis csak első sorban ázsiai volt s az is maradt: korlátolt, tökéletlen és sokban hiányos. Az egész emberiség javának magasztos eszméjét nem tudta soha sem fölfogni és soha sem élt benne az a szellem, a mely Róma műveltségének s a mai Európának tulajdonképi fényét megadta; az a szellem, mely a gáncoskodók minden kifogása ellenére is földünk nem egy pontjára jőtevé világozást árasztott s mindenütt egy jobb jövő magját hintette el.

E fölfogásunk mindenesetre ellenzökre fog találni, mert újabb időkben — hogy úgy mondjuk — divattá vált, Khinát és intézményeit minden tekintetben dicsőíteni, sőt Európa fölé is helyezni. Az ilyen fajta dicsőítőkből első sorban a conservativismus iránt való egyéni vonzalom beszél és a gyűlölet a korszellem democrata-szabadelvű irányzatai ellen. Ez urak vonzalma régi, avult, emberhez nem méltó koroknak rothadása iránt azonban nem változtathat semmit a valóságon. A századokon át egy ponton megálló Khina, mintha csak igazolná a német szójátékot: «*Wer rastet, rostet*». S hogy ez a mondas Khinát tekintve, több pusztá szójátéknál, azt marquis Czengnek, egy előkelő, európai műveltségű khinainak mondása eléggé bizonyítja. Ez a khinai államférfiú, ki nem átallott európai írónak beállani, egy angol folyóiratban*) körülbelől a következőt mondja: «*Khina álomban feküdt, de még nem volt halálán... Tévedhetett, vagy a mi egyre megy, nem tudta belátni, hogy a századok óta megszokott s kedves ösvény, melyen haladt, épen nem vezet azon célhoz, melyre az emberiség ma törekszik... Khina azért aludt el, mert igen mélyen elmerült saját nagyságának szemléletébe. Ezen különben nem igen lehet csodálkozni, mert különböző oldalról ez irány felé tereltetett. A külföldi követségek tömjén hintése, a külső világ zajától való elzártág, a melyet egyrészt a nagy távolság, másrészt az országban található gazdag segédforrások tettek lehetővé: mindez hozzájárult ahhoz, hogy Khina teljes nyugalomba dőljön s a külső világot számba se vegye.*» A khinai gondol-

*) *The Asiatic Quarterly Review*. January 1887.

kozó ez önvallomásában, melyre különben még gyakrabban visszatérünk, igen ékesen szóló czáfolatát találhatjuk a khinai művelődés föltétlen dicsőítésének; sőt a vallomás önkéntelen s hallgatag köszönetet is rejt magában a még mindig gyűlölt európai Fankwei (idegen ördög) iránt, a ki nem kímélt munkát, fáradságot, hogy a virágos égi birodalom szunnyadozó fiát — ha néha gyöngédtelen oldalba döféssel is — álmából fölrázza s így megakadályozza, hogy Khina Morpheus karjaiból az igazi halál ölébe ne essék.

S az igazat megvallva, Európának némi joga is volna ilyennemű hálás érzelmekre, ha meggondoljuk, mennyi rettenhetetlen bátorságra, állhatatos kitűrésre volt szüksége, hogy közlekedésbe léphessen Khinával s az emberiség két egymástól messze lakó tagja közt a közvetlen érintkezést kierőszakolja. A középkorban, sok századon keresztül Európa csak a hittérítők, kolduló barátok kámzsájában, vagy kereskedők álöltönyében, mert Khina kapuihoz közeledni, s csak halk, szerény, fölötte alázatos s félénk kopogással jelezte jelenlétét. Később már nemzeti öltözetében s nem sokára vértetetlen jelent meg a falak előtt s kért bebocsáttatást; de mikor először halkán, majd hangosabban ismételt követelése, hogy kereskedelmi összeköttetésbe léphessen Khinával, süket fülre talált, végre türelmét veszítve ez ősrégi, úgynevezett kultur-nép csökönyösségén s megátalkodottságán, fenyegetve kiáltott át a falakon. Nem lehet csodálnunk, hogy mikor még ez sem vezetett célra, a türelmét vesztett Európa végre eszközökről gondoskodott, hogy erőszakkal törje föl az ajtót, melyet előtte önként megnyitni nem akartak s olajbarna embertársának bebizonyítsa, hogy a távol nyugatról jött fehérbőrű kereskedő nem csak az adás-vevéshez ért, hanem szükség esetén a fegyvert is tudja forgatni. Tau-Kwang császár uralkodása vége felé történt (1821—50), hogy a nyugat megunva a folytonos alkalmatlanságot, korlátozást, akadályozást, leghatalmasabb és legtevékenyebb képviselője, Anglia útján kimondotta végre ágyúdörgéssel kísért első vetőjét. Azonnal kitünt, mily hitvány az óriási birodalom hadügye, s ez első fegyveres föllépés eredménye a nankini szerződés volt 1842-ben. Khina Kantonon kívül még négy új kikötőt nyitott meg az európai kereskedésnek: Amoyt, Fucsaut, Ning-Pot és Sanghait; Anglia pedig Hong-kong sziget birtokát kapta meg, melyet azalatt pusztá-

ságból gyönyörű kertet s virágzó műveltség tanyájává varázsolt át. Ez a megalázás azonban, melyet a «vörös tüskés barbaroktól» szenvedett, még nem puhította meg a mennyei birodalom uralkodóját. Mint a többi ázsiai, a khinaiak is, a hazugság a nagy mesterei, húzni, halasztani akarták a dolgot; az idegennek tett ígéretekkel és az elvállalt kötelezettségekkel csak addig törődtek, míg az ellenséges ágyúkat látták. Így egy második nagy háborúra került a dolog, melyben az egyesült francia és angol haderő Kon-fu-cze követőinek erős leczkét adott arra nézve, mi az illem, szerződési kötelezettség és nemzetközi érintkezés. Ez 1856-tól 1858-ig tartó háborúban a taipingi forradalom által különben is elgyöngült s kimerült Khinát olyan csapás érte, mely jelentőségre s következményeire a korábbi rendkívüli rázkódások mellé sorakozik. A császárnak futnia kellett, fővárosát elfoglalták és Czung marquisnak igaza van, mikor azt mondja, hogy «a korábbi harezokban álmából ébredt Khinának még a Ming-juen-mingi császári palota égésére is szüksége volt, melynek lángjai szemöldökeit megperzselték, hogy ennek szemvakító fényénél borzadva vegye észre, hogy eddig mélyen aludt, míg a világ többi részét óriási tevékenység forgataga mozgatta Khina körül».

Nagyon helyesen! Khina tulajdonképi ébredése és az őszinte reformok ösvényére térése azon pillanattól kezdődik, mikor nyugat erős kézzel kiméletlenül letépte szemeiről hiú képzelődése fátyolát s eléje tartá a keserű valóság tükrét, melyben megláthatta, hogy ötödfélezer éves multja, a külvilágtól való szigorú elzárkozottsága, a külföldi vívmányok merev tagadása s minden idegenszerűnek példátlan megvetése és semmibevevése a helyett, hogy fönnállását biztosítaná, inkább biztos romlását és kikerülhetetlen vesztét fogja okozni. Khina az európai műveltség felé akkor tette meg — úgy szólván — az első lépést, mikor daczos és fanatikus császára, Hien-Fung (1850—61) halála után, fiatal utóda, Tung-Cze helyett a hazafias és belátó Kung herczeg vette kezébe, mint regens, a kormány gyeplőit. Mint a legtöbb esetben, először a katonai reformokra vetettek ügyet, hogy lehető külső támadás ellen biztosítva, minden erővel a belső reformok felé fordulhassanak. A tudományára, művészetére, szellemi fölényére oly büszke Khinának annyira meg kellett alázkodnia, hogy a «mechanismus isteni művészetét», mint a hogy a katonai

gyakorlatokat nevezik, idegen vagy sárga ördögöktől, tudniillik az európaiaktól tanulja meg. Ma már az «isteni mechanizmusban» gyakorlott katonáinak száma 200,000-re rúg. A ma alkalmazott katonai szervezők (instructeurs militaires) nagybárára német nemzetiségűek. A szárazföldi sereggel együtt a hajóhadra, a tüzérségre, az arsenálokra s fegyvergyárakra is figyelem fordult; s az óriási birodalomnak nem egy pontján füstölögnek már gyárak kéményei, a hol a czopfos benszülött a «sárga ördögök» vezetése alatt Mars modern játékszereit: Krupp-féle, Armstrong-féle stb. ágyúkat készíti. Csun hercege, a ki Kung hercezeget harmincz évi tevékenységében fölváltotta, egész komolyan azon törekedett, hogy a nem igen háborús khinai népet e tekintetben nyugati a nemzetek magaslatára emelje. Hogy e törekvéseknek mi lesz az eredménye s mit fog használni a kiangani hajógyár és a Mandsu tartományban alapított ágyúgyár: erre nézve megoszlanak a vélemények, mert ha egy angol író*) Panti, Csao-Hœi és Czo-czung-tang hadi tetteiből a khinaiak harezi derékségére következtet is, még sem lehet tekinteten kívül hagynunk, hogy gyors cselekvés, az adott helyzet rögtönös fölhasználása és eredetiség nem épen tartozik a khinainak nemzeti sajátságaihoz. Nem szabad azonban kívül azt sem felednünk, hogy vesztegetés, sikkasztás, lelkiismeretlenség Khinában ép úgy elharapódzott, mint például Perzsiában; a parancsoló tiszt, soha sem létező katonák bérét is kifizetteti magának s mint Perzsiában is, a katona néha csak felét, gyakran csak harmadát kapja meg zsoldjának, melyet a kormány neki kitűzött.**)

Hogy a khinai katona már az újabb fegyverek használata következtében is javult, azt nehéz volna tagadni; hiszen harmincz év előtt még sok hordó tust használtak el azon hiedelemben, hogy befeketített arccal jobban megijeszti a francia-angol ellenséget s még így is sikerült Lang-Szónnál (Tonking) a francia hadra csapást

*) Demetrius Ch. Boulger *Three Chinese Generals* című cziklében. V. ö. *Central Asian Questions-Essays on Affghanistan, China and Central Asia*. London, 1888. 403-ik lap,

**) V. ö. a pekingi hivatalos újságot 1886 okt. 7-éről, melyben a már elhalt Pao-Csao tábornokot 45,000 font sterling sikkasztásával vádolják.

mérni;*) de azért az olyan sereg, melynek nincs derék tisztí kara, törzstisztí kara s e mellett élelmezése is rossz s mely végre is igazi katonai szellem híjával is van, legfőlebb a mongolokat, kirgizeket s keleti turkesztaniaiakat félemlíti meg s az európai seregekhez épen nem fogható.

Hiába! Ázsia minden irányban Ázsia marad s a mint a törökök, perzsák s egyiptomiak először is Mars iskolájába iratkoztak be, hogy itt az egyenruhákról, szúró, vágó és lövő fegyverekről tartott előadások útján ismerkedjenek meg a nyugati műveltség elemeivel: ép úgy a khinaiak is a katonai ügyek terén kezdték meg újításaikat a nélkül, hogy a socialis és közigazgatási reformok terére is kiterjeszkedtek volna. Az ilyen eljárás egyoldalúsága egyébiránt magoknak, a khinaiaknak figyelmét sem kerülte ki, mert Czeng marquis is szót emel a katonai reformok egyedül üdvözítő hatása ellen; midőn mondja: «Nem akarunk mi is a törökök hibájába esni, kik azt hitték, hogy néhány hajóval és erőszakosan begyakorlott katonával már mindent megtettek arra, hogy a nemzetek versenyében fönnállásukat biztosítsák. A nemzetek ereje nem a harctérre küldött katonák számában áll, hanem az otthon maradt milliónyi lakosságban, mely serényen dolgozik és a szükséges nervus belliről gondoskodik. A katonák a nemzetnek csak külső burkát, csak pánczélos vértjét alkotják; a nép ellenben annak szíve, mely a nemzetet élteni, erősíti, lelkesíti. Törökország erre nem gondolt s nem vette szívére az indiai fejedelem tanítását, ki a vele szemben álló angol sereg láttára fölkiáltott: nem a katonáktól félek, kiket itt szemben látok, hanem a néptől, mely mögöttök áll, a serény és szorgalmas munkások millióitól ott túl a fekete vizen (tengeren)!» Ha e szép szavak nem tartoznának azon szóvirágok közé, melyekkel a modern világnézet útjára szorított ázsiaiak már századok óta a nyugatot s első sorban önmagokat ámitják, akkor fényesen állana már Khina művelődése s lelkesedve szemlélhetnők már az újítások és átalakítások képét, melyet a khinai művelődés jövője élénk tér.

E kép azonban fajdalom! csak káprázat. Czeng marquisnak szép philosophiai elvekkel s épületes igazságokkal tar-

*) *France and Tonking by James Georges Scott.* London, 1885., 150. lap.

kített beszéde nagyon élénken emlékeztet a magas portának hasonló művészettel szerkesztett diplomatikai jegyzékeire, melyek által a Bosporus urai magokat államaink kegyébe törekedtek behízelegni, hogy komoly veszély pillanataiban legalább időt nyerhessenek. E beszéd lehet ugyan egyes, művelődésre törekvő reformernek inyére; de a mennyei birodalom egész művelt osztályának ez semmiesetre sem beszéde, annál kevésbbé azon millióké, kikre ez újításoknak ki kellene terjedniök. Mindaz, a mi az új kornak kezdete óta Khinában — a katonai reformok keretén kívül — történt és munkába vétett, még ha tekintetbe vesszük megcsontosodott conservativismusát s történeti czopfját is, nem olyan természetű, hogy a pártatlan szemlélőt vérmes reményekre jogosítsa s kedvező képet adjon neki Khina lelkesedéséről a nyugati műveltség iránt. Mindenek előtt igen különösnek látszik, hogy a mi reform eddig Khinában történt, az mind a militarismus segítségére hozatott s csak kevés esetben a politikai közigazgatás javítására; ellenben belső, azaz társadalmi reformoknak nyomát sem találjuk. A mint Törökország sok ideig az elemi és középiskolák behozatala előtt mindig csak katonai akadémia alapításáról álmodott s a tisztképző intézeteket tartotta szeme előtt, a mit aztán Perzsia is utánzott: úgy a közoktatás terén Khina is csak a következő intézetek alapításával törődött. Alapított 1. egy katonai collegiumot, 2. egy tengerész-collegiumot, 3. mérnöki iskolát, 4. villamossági iskolát s 5. egy orvosi iskolát. Ez intézetekben, melyek Li-Hung-Csang felügyelete alatt állanak, angol nyelven történik az oktatás. Még az oda-véló tanár is angol nyelven ad elő, mert az idegen szavakat s technikus kifejezéseket nem tudja khinai nyelvre fordítani. Van internatus is, melyben maig 300 ifjú nyer oktatást; egyesek nagy szorgalommal tanulnak idegen nyelveket is s modern tudományt; de egészben véve a reformokban nincs komolyság s nincs meg az akarat, a nyugat szelleméhez közeledni. Inkább Khina is azon a hibás és káros úton halad, melyet Törökország és Perzsia követett s a mely minden reformtörekvést már kezdettől lehetetlenné tett. Elemi iskolázásra, az ifjúság képzésére az európai oktatás szellemében még a legcsekélyebb kísérlet sem történt s nem is történhetett; mert a legtöbb ázsiai eddig tőlünk főleg csak egyet akart megtanulni: anyagi túlsúlyunk titkát, vagy jobban mondva, fegyveres

készültségünket, hogy erőszakoskodó tanítgatásunk elől sikerrel védhessék magokat s megóvhassák politikai függetlenségüket. A mi csekély dolog az elemi oktatás javára Khinában történt, azt keresztyén hittérítők végezték; ezek vezetése alatt állanak a magasabb tanintézetek is, például a pekingi collegium, melyben a modern tudomány különböző ágait külföldiek adják elő.

Európa szellemi vívmányainál a khinaiak épen csak a gyakorlati oldal iránt bírtak érzékkel; csak az iránt, a mi a védelem szükségleteire vonatkozik.

A khinaiak kezdetben még annak is ellene voltak, hogy a távirót a partoktól Tiencczinig vezessék, nehogy a sárga ördögök találmánya: ez a varázssodrony őseik sírját megszenteltelenítse. Később azonban mégis beleegyeztek, hogy a villamos sodronyt a birodalom legtávolabb tartományaiba is bevigyék, mert végre belátták, mily haszonnal járhat a távol hírek villámgyors közlése. S míg azelőtt buta babonából a már forgalomnak átadott vasutat is elrombolták, nemsokára magok vezettek hét angol mérföldnyi kis vasutat a kai-pingi bányákba s mikor ez bevált, kiépítették a parttól a Tientzinig húzódó vonalat, melyet előbb-utóbb Pekingig fognak meghosszítani, úgy hogy a gőzmozdony éles fűttye nem sokára a mennyei birodalom völgyeiben is viszhangozni fog, annak ellenére, hogy a khinai nagyon fél Feng-Sui sárkánytól, azaz a szél és víz szellemétől. Így van a dolog a gőzhajóval is; egy kis hajócskát (steam-launch) csak tíz évvel ezelőtt bocsátottak vízre a császári udvar mulattatására a pekingi császári kertnek egy tavában. Ez a kis gőzjármű minden részecskéjében már khinai gyártmány, a takui gvár készítménye, hol nagyon serényen dolgoznak s hol, mint sok más helyen is, Ta-Tsin czopfos fiai oly ügyesek az európai mechanikában s iparban s oly kiváló tehetséget mutatnak, hogy nincs hozzájuk fogható senki Ázsia egyéb országaiban. Khinának ma már tekintélyes hajórajja van: négy pánczélos hajója, két fregattája, hat korvettája, harmincz torpedó-hajója, harminczhárom gőzzel hajtott hadi bárkája, hat úszó ütege s megfelelő számban czirkáló és szállító hajója. Újabban már khinai gőzhajó-társaság is keletkezett, a melynek sárkányos lobogót viselő járművein a biztonság okáért ugyan európaiak a kapitányok, de a melynek fővezetése mégis khinai kézben van. A távirón, gőzhajón s vasúton kívül némely

helyen már a telephon is otthonos; fegyvergyárak s ágyúöntő telepek is teljes működésben állanak s még a távol Mandsu tartományban is, az arsenálban tudniillik és a kirini lőpor-gyárban oly pontossággal s szabatosan használják s kezelik*) a legbonyolultabb európai gépeket, mint akár Német- vagy Angolország első gyáraiban. A khinai általában föltűnő könnyűséggel tanul s ritka utánzó képességet is mutat s ha még hozzáveszszük munkakedvét, szorgalmát és szívós kitartását, könnyű lesz elképzelnünk, hogy a sorjában kinevezett angol, amerikai, franczia és német tanítóitól mily sokat ellesett, úgy hogy sok dologban már azok vezetése nélkül is boldogul s el-jut mindazon előnyök birtokába, melyekkel beavatkozásunk ellen biztosítani kívánja magát:

Ha tehát a Khinában mostanig elfogadott javításokat s újításokat vizsgálat alá fogjuk, azon meggyőződésre jutunk, hogy nem mi európaiak vettük rá, hanem pusztán a tőlünk való félelem kényszerítette őket, hogy modern műveltségünk minden vívmányai közül csak javított fegyvereinket s gyilkoló szereinket fogadták el; s azon sok előny közül, melylyel századunk haladó szelleme kínálkozik, egyedül csak a militarismus ápolását honosították meg. Ping főmandarin azon ironikus megjegyzése, mikor Franciaországot a második császárság alatt meglátogatta, hogy Európában a kaszárnyák ugyan túlságos nagyok, az iskolák ellenben kicsinyek: most teljesen illik Khinára, csakhogy azon hátrányos különbséggel, hogy míg nálunk kaszárnyának és iskolának ugyanazon nyugati szabása van s bennök ugyanegy szellem uralkodik, addig Khinában a kaszárnya ugyan hasonlít az európaiakhoz, az iskola azonban most is, mint ezer év előtt: hamisítatlan ázsiai gondolatok s ázsiai szellem melegágya. Bármennyire tiszteljük s magasztaljuk tehát a khinai eleven szellemét, mozgékony-ságát, takarékoságát s eszményi családi érzését; bármennyire tekintetbe vegyük is azt, hogy a reformok szerencsétlen és egyoldalú kezdeményezése az önvédelem érdekében s a politikai s nemzeti önállóság védelmére történt: mégis lehetetlen ki nem fejeznünk aggodalmainkat: vajon a megkezdett reform-munkának szerencsés végeredménye lesz-e? Csakugyan föl-

* V. ö. *The Long White Mountain or a Journey in Manchuria* by H. E. M. James. London, 1888. 234—85 lap.

vethetjük a kérdést: nem fog-e a régi műveltségű Khina, a rosszul indult reformmozgalom következtében ép oly czamogó előhaladást mutatni s a ráerőszakolt tanokkal szemben ép oly nehézkes cselekvést kifejteni, mint a moszlim Ázsia? E kérdést századunk gondolkodói többszörösen fölvetették s meghányták s valóban érdemes rá, hogy lelkiismeretes és előítélet nélkül vizsgáljuk meg. Annál inkább megérdemli e kérdés figyelmünket, mert az ország alapos ismerői, milyen Sir Wade Tamás 1849-ben, egyrészt azt mondták: «Azon látszólagos biztosság ellenére is, melyet Khina külső megszállás és belső forradalmak iránt mutat, föltehetjük, hogy ez az óriás birodalom lassú, de biztos hanyatlásnak indul;» másrészt ismét vannak olyanok, kik részint ép egészségesnek tartják Khina népét és országát, részint műveltségét messze Európáé fölé helyezik, sőt azt jósolják, hogy a támadásainkat s az ázsiai dolgokba való avatkozásunkat egyszer még a khinaiaknak megerősödő óriási hatalma fogja megboszulni!

A két nézet egyikét sem fogadhatjuk el föltétlenül, mert mindkettőt jogosulatlan túlzás kifolyásának kell tekintenünk. Khina megítélésében nemcsak Khinát, hanem egész Ázsiát kell szemünk előtt tartanunk; s ha az európai befolyás hatását egész keletre vizsgáljuk, Khinával szemben sem juthatunk oly föltevésre, mely eddigi összes tapasztalatainknak ellenmond; legfőlebb azt állíthatjuk, hogy Khina, sajátos művelődése következtében az általános szabálytól némi részleges eltérést fog mutatni. Ritter Károly találó mondására emlékezve, hogy «Khina egy magában álló világ», az óriási birodalom átalakulásában mindenesetre oly tünetenyekre is fogunk bukkanni, melyek az átalakuló Ázsia más vidékeiről vett tapasztalásainkkal ellenkeznek. Sok, nagyon sok dolog másként fog alakulni, s átváltozásában igen váratlan alakot ölteni, de annyi mindenesetre bizonyos marad, hogy a dolgok kifejlése itt is oly lassú és vontatott lesz mint másutt; hogy ez a kötelék, melylyel akarva, nem akarva Khinát a nyugati világgal összekapcsolni törekszünk, mindig nagyon gyöngye s laza lesz és hogy Khina, még ha minden várakozásunkat meghaladva európaiasodnék is, mégis szigorúan khinai fog maradni.

E föltevésünk helyességéről meggyőződhetünk, ha szemügyre vesszük a khinai művelődés azon különös jellemvoná-

sait, melyek Európa és Ázsiának e része közt áthidalhatatlan mélységet vontak s jövőben is elháríthatatlan akadályai maradnak a modern haladásnak. Ezekhez tartozik első sorban a szélsőségig vitt s túlzásba merülő nemzeti önszeretet, saját ezredéveket számító műveltségének minden mértéket meghaladó tisztelete s az a mély megvetés, utálat és kicsinylés, melylyel a khinai a külső világra és az idegen szellemi irányokra tekint. Ha Khina állami fönnállása negyven századát nem élte volna le oly szigorú zárkozottságban; ha éjszakon, keleten és délen nem oly népek környezik, melyeknek alacsony s primitív társadalmi állapotaival szemben szellemi fölénye fölötté magasztosnak mutatkozott: önszeretete és saját magának tömjénezése nem hajtott volna oly mély gyökeret s elkülönzése nem lett volna oly teljes.

A mongolok, törökök, tibetiek, anambeliek, burmák stb. műveltségi viszonyaival szemben a khinai műveltség fényének azonban csak még ragyogóbbnak kellett föltűnnie s nem esoda, hogy ha a nagy falon belül lakók szemét csak annál jobban kápráztatta. Az önámítás e csalfa játékának akartak s akarnak véget vetni azok a sárga ördögök, kik — a khinaiak szerint barbár — nyugatról szállanak hozzájuk. Értelhető tehát, hogy a ferde szemű czopfos khinai ennek hevesen ellenszegül s gyűlöli és utálja azokat, kik műveltségét hátra maradtoknak s az idők követelményeinek meg nem felelőnek ítéli. Ez a gyűlölet, mely sok helyen a belsőleg talán bevallott, de nyilvánosan tagadott tehetetlenségnek boszújából fakad, az iszlámban már nagy károkat okozott s Khinára annál végzetesebb hatással lehet, mert itt a saját jelességével való elteltség sok részben önállóan fejlődött nemzeti műveltségén alapszik, melynek erős gyökerei vannak, bár a fáradhatatlanul előrehaladó korszellem kívánalmainak megfelelni nem tud. Az önmegtagadás és önmeggyőzés jeleit Khinában semmi esetre sem fogjuk oly gyakran föllelni, mint Japánban, vagy más művelt nemzetenél, mikor idegen eszmevilággal kerül érintkezésbe; s ha a burkot föl is fogjuk pattantani, csak sok nemzedék multával hatolhatunk be e csodálatos világ eleven magjáig. S a khinaiak e csökönőségével, melylyel minden idegen előnyt makacsul tagadnak, annál tovább kell harczolnunk, mennél nyomtalanabbúl vonúltak el a nép tömegei előtt ez előnyöknek eddig fölmutatott fényes bizonyítékai.

A khinaiak nevetséges nagyzását nem tudta eddig semmi sem megtörni s semmi sem tudta meggyőzni arról, hogy a mi műveltségünk magasabban áll s nagyobb hasznót is hajt. Nem tett rá benyomást az európai katona hősiessége (Gordon), ki a sok sebből vérző birodalmat a közel enyészet veszélyéből kimentette; nem vette számba az európai hivatalnok szolgálatait (Hart), ki a vámjövendelmek becsületes kezelése útján megtöltötte az állampénztárt, mely addig a benszülöttek tolvaj kezelése miatt folytonos deficitben volt; s nem tanította szerénységre német s angol tanítóinak szorgalma, hűséges buzgósága sem, kik által a vakon önimádó khinai magát a nyugat művészeteiben s tudományában tájékoztatja.

Vannak emberek, kik a khinaiak e makacsságában, önteltségében s megátalkodottságában a hazafias erények eszményét látják és bámulattal tekintenek reá. Mi nem osztozhatunk e nézetben, mert ha meg is érthetjük e nép előítéletét évezredekre terjedő nemzeti műveltsége iránt, de jogosultságát már azért sem ismerhetjük el, mivel a mennyei birodalom gyökeréig lehatott az ázsiai világnézet; a min semmit sem változtathat az, hogy a khinai Ázsia többi népét sok tekintetben — különösen szellemi elevenségre, józanságra, takarékoszágra nézve — messze fölülmúlja. Az ázsiaiság lappangó mérge eddig ugyancsak az államtestnek néhány fő ütőerébe hatolt be s a mellékedényeket míg mind át nem hatotta, mint például az iszlám világában; de hogy ez méreg itt is működik, mutatják a fölületre toluló kelevények és sebek, melyek ártalmas voltát még Khina legfanatikusabb barátai sem tagadhatják. Khina első sorban — egy Fo és Tao ethikai elvei és bölcs tanai ellenére is — ép úgy szenved laza erkölcsössége miatt, mint az iszlám országai. A hivatalnokok gyalázatos romlottságával, a bírák önkényével és megvesztegethetőségével, a kormányzók teljes lelkiismeretlenségével csak a magánosok hazug viselkedése és körmönfontósága versenyezhet; e bűnöket tekintve, Khina bátran Perzsia mellé állítható. Mindkét helyen a zsarnokságban s a patriarchalisan önkényes kormányrendszerben keresendő az elvetemültségnek s ethikai satnyaságnak az oka; s az ázsiaiság gyilkos lehelete mindkét helyen elfojtja s tönkre teszi a szorgalom, józanság takarékoság minden gyümölcsét. Mind a mellett Khina, mint Perzsia, nagyobb általános jólétnek örvend, mint Ázsia többi országai, mert az

európai kölcsönök vészes ajándéka nélkül is tudott segíteni magán. De mily magas virágzásban kellene állani a két országnak, ha népeiknek szellemi képességei szabadon s akadálytalanul fejlődhetnének!

A szerencsés fejlődésnek egy másik nagy és az ázsiai gondolkodással kapcsolatos akadálya: a nyelvnek nehézsége, mely soha sem válhatik minden osztály és hivatás előtt a szellemi érintkezés eszközévé s ép ezért a tudományok általános terjesztésére sem lesz alkalmas. Már a moszlim világ írói is sokszor használják a nyelvet, mint játékot arra, hogy gondolataikat tudatosan elrejtsek s metaphorát s szóképet halmozzanak egymásra: de százsorta túltesznek rajtok Khina tudósai és írói. A perzsa, török és arab a szó értelmét szeretné mintegy a tenger mélyébe rejteni, hogy az olvasó is kénytelen legyen lemerülni s csak fáradtsággal hozhassa a fölszínre a kagylóból a gondolat gyöngvét. Mert az uralkodó nézet szerint, könnyen szerzett kincsnek kevés az értéke. A khinai író azonban még tovább megy. A tengermélyben még nagy köveket is gördít a gyöngy lelhelye elé s ha az olvasó végre az úgynevezett gyöngyre rábukkan, még erejének természetfölötti megfeszítésére van szüksége, hogy elméje fonálára tűzhesse azt s szellemét ékesíthesse vele. A khinai nyelv ügye-fogyott s tökéletlen hangtani viszonyaiban, zavaros és bizonytalan nyelvtanában; s teljesen észbontó és kibonyolíthatatlan a szók jelentésében. *) Szóval, teljes joggal elmondhatjuk, hogy a legnehézkesebb s legügyetlenebb eszköz, melyet az ember gondolatai közlésére csak kigondolhatott. Még rosszabbul áll a dolog a khinai írásjelekkel s az az idő s az a munka, melyet a khinai néhány kötet olvasására fordít, teljesen elég arra, hogy egy európaít művelt emberré, sőt tudóssá tegyen. Ilyen nehéz s dialectusai-ban is nagyon eltérő és széteső nyelven óriási munkába fog kerülni az európai tudományt a nemzeti irodalomba átültetni; s még nehezebb lesz műveltségünk eszméit s fogalmait anynyira a tömeg közé vinnünk, hogy Khina megújulásáról s meg-

*) Ennek bizonyítására egy angol utazó a *jen* szót hozza föl. Következő a jelentése: dohány, szem, só, füst, opium, gége, miért, hogy, női mosoly, eunuch, késleltetni, folyóágy homokja, beszózni, jókedvű, szín, szó, szirt, karám, kitágítani, lakoma, forró, divatos, szétdörzsölni, vízfogó, egy könyvet becsukni, praktizálni, vad lúd, fecske stb. V. ö. James: *The Long White Mountain*. 128 lap.

ifjuchodásáról komolyan szólhassunk. Mivel nincs eszköze hozzá, hogy a regenerációra szükséges általános műveltséget a népesség szélesebb köreiben is átvigye: Khina még sokaig lesz kénytelen nélkülözni az oly hatalmas segédeszközök közreműködését is, milyen a sajtói s népies művek, melyek pedig másutt Ázsiában már áldásos hatásúaknak bizonyultak. Míg Japánban például mindjárt a reformok kezdetén nagy számú újság segítette az új tanok elterjedését s még az iszlám néhány országában is lényeges szolgálatokat tett a sajtó: Khinában eddig, noha aránylag nagyobb az írni és olvasni tudók percentje s régibb és intenzívebb a nyugattal való érintkezése, a közvéleménynek még nincs egyetlen organuma sem és mint századokkal ezelőtt egyedül a hivatalos *Pekingi Újság* képviseli az összes sajtót.

Bármily szempontból is tekintsük azonban Khinát — ezt a magában álló világot — s bármennyire vessük is latba évezredekre terjedő művelődését: mégis erőre kap bennünk az a meggyőződés, hogy egy új életnek fénye, egy új állami és társadalmi rendnek világossága kezd benne derengni s hogy nem maradhat mindig egy «magában álló világ», hanem elfogja őt is az európai mozgalom forgataga s akarva, nem akarva, eddig nem is sejtett változásoknak néz eléje. Mert teljesen hamis s az igazságtól eltérő azon gyakran hangoztatott nézet, hogy Khina — az «*alios ego vidi ventos*» igazságában bízva — ebből a zivatarból is bántatlanul s sértetlenül fog kikerülni s hogy ősrégi műveltsége fáján nem esik kár, csak koronája szélső agai fognak ingani, hajlani. Mi európaiak nem vagyunk mongolok vagy mandsuk s hatalmunk és műveltségünk befolyása még sehol sem mutatkozott pusztá nyáréji álom buborékjának. Ha Khina eddig magába olvasztotta és khinaivá tehette a harczilag erősebb ázsiai hódítókat: ezt a nyugati hódítókkal nem tudja megtenni, mert az európai szellem is föltartóztathatatlanul behatol s befolyását meggátolni tiszta lehetetlenség. Azonban mindig fönnáll még az a nagy kérdés: milyen sikere lesz Khinában műveltségi törekvéseinknek s mily alakban fog kikerülni a nagy birodalom az elkerülhetetlen átalakulásból? Hogy a khinai, szomszédjától, a japánitól eltérőleg fölötte óvatos s csak hosszú vizsgálat és kémlelés után fordul az általunk importált intézményekhez s találmányokhoz: ezt egész eljárása s cselekvése bizonyítja az

utolsó évtizedekben. Az is ismeretes, hogy a khinai egyik európai nemzetiséget a másik ellen játszsza ki s egyszer az angolt, másszor a németet vagy amerikait fogadja tanítójául. Az is bizonyos, hogy keleti furfanggal sok más cselhez és kibuvóhoz is fog még folyamodni: de semmi a világon nem segíthet többé az ármányos czopfos khinain; végre engednie kell s ha meg akarja menteni fejét, utoljára még is le kell vágatnia — a czopfját. — E kényszerű iskolázásnak előleges eredménye gyanánt Khina hadi erejének mindinkább haladó reformját mutathatja föl: növekvő fegyveres készültségében hatásos védelmet találhat külső és belső ellenségei ellen s egyszerűsmind politikai önállóságát is legjobban biztosíthatja. Szomszédainak vágya, Khinát megtámadni, mindenesetre korlátozva lesz, míg Khinától távol áll a támadás minden gondolata; épen nem vágyakozik rá, hogy «régibb vereségek vérfoltjait vérrel mossa le» — mint Czung marquis helyesen mondja. Az üdvös hadi reformokkal a közigazgatás terén is párosulni fognak némi újítások, a mennyiben a távoli tartományok kormányzóit most már jobban lehet ellenőrizni, mert a távíró útján a központi igazgatással közvetlen összeköttetésbe hozhatók, míg előbb négy-hat hónapi távolságra voltak tőle... A tien-czini egység is megnyitotta útazóink előtt az országot minden zugában, szögletében s a nyugatiakkal való sűrűbb közlekedés a khinai elzárkozottságnak nem egy érdekességét le fogja horzsolni s idővel a lakosság a fankwei-ben (idegen ördög) is emberi vonásokat fog találni. Hiszen már az ég fia s a nap testvére, azaz a császár is engedékenyebb lett: az audientiáján eltörölte a kau-taut (homlokkal érinteni a földet) s udvaraink képviselői szemtől-szembe állhatnak ő felségével!

Szóval, a mint az éjszaki barbarok ellen emelt nagy fal a rések s lyukak következtében régi oltalmazó erejét elvesztette: művelődésünk előőrseinek szorgalma s kitartó munkája következtében így gyöngült meg s részben össze is dőlt azon másik, erősebb fal is, melyet a khinaiak szelleme emelt az idegen áramlatok ellen. A nyugati légáramlat most behatol az évezredek át zárva maradt vidékekre s útjában bizonynyal az ázsiai gondolatvilágnak oly rejtekeibe is be fog jutni, melyeket eddig megközelíthetetlennek tartanak. Khina határozottan változásnak indul; csakhogy önámítás volna, ha ezt a változást radikális javulásnak hinnők, hirtelen ébredésnek ezred-

évek lethargiájából. A mai napig csak a kormánygépezet változtatja rúgóit, kerekeit; csak a kormányzat és soktagú szervezete törekszik újításokkal, a nyugattól elkölcsönzött formákkal, színekkel szerencsét próbálni. A nagy néptömegben, Khina 300 milliónyi népében az idegen műveltség eddig még csekély vagy épen semmi nyomot sem hagyott, pedig európai kereskedők, tudós utazók, hittérítők, keresztül-kasul járnak az országot s magok a khinaiak is sok százezrével vándorolnak Amerikába s Ausztráliába s ritka ügyességekkel, alkalmazkodásukkal mindenütt bámulatot, sőt irigységet és félelmet keltenek. A míg azonban a khinai nép belső életében, szokásaiban, erkölceiben, sajátságos gondolatmenetében s különösen családi életében az idegen befolyások elől elzárkózhatnak: addig civilizációnk hatása nem végleges és döntő, hanem csak problematikus marad; addig az új és jobb világ fénye csak a külső burkot fogja előnteni, de meleget a test belsejében nem terjeszt. Khina tehát sok nemzedéken, sok századon át egy fiatalos ruhát s hamis hajfürtöket viselő ősz ember szerepét fogja játszani, a ki ugyan még elég erőben van arra, hogy szokott ösvényén tovább ballagjon, a ki azonban a hatalmas léptekben haladó s erőtől duzzadó Európával a versenyt ki nem állhatja. Nem lehetetlen, sőt valószínű, hogy az öreg szervezet izomereje új életre kap s megacélozódik s hogy Khina a megifjulás és megújulás próbáját kiállja; mert nem beteg és roskatag csak tagjai kissé merevek. E bajt azonban csak a távol jövő gyógyíthatja meg, mert hogy a khinaiak nem igen fognak sietni vele, az Czung marquis következő mondásából is világos: «A világnak még nincs vége, hogy sietnünk kellene s a nap még nem végezte be pályáját, hogy kényelemmel el ne játszhatnók az emberiség művében reánk eső szerepet». Hiú agyrem tehát Európára veszélyt látni abban, ha a khinai óriás tagjait megmozdítja s attól félni, hogy tömegével majd à la Attila és Dsengiz előzönlí a nyugatot. Ilyféle veszély miatt Európának szép homlokát nem kell redőkbe szednie. Khina még soká meg fogja tartani ázsiai jellegét s egy ázsiai társadalomra támaszkodó hatalom a mai Európának veszélyes soha többé nem lehet.

Ez a nevetséges félelem, melyet már évtizedek előtt hangoztattak komoly politikusok s ethnographusok is, most úgy hiszszük, elenyészett. Alaptalanságát fényesen kimutatta a

legújabb japán-khinai háború. A kis, negyven millió lakost számláló Japán alig százezer főnyi sereggel több csatában legyőzte s teljesen földre terítette az óriás birodalmat. A nagy császárnak, a nap és hold testvéreinek, a megvetett «sárga ördögöknel» közbenjárásért kell esedeznie, hogy a japánok ne háborgassák s békét kössenek vele. Ez a nagyzás hóbotjában szenvedő s önimádásba merült népnek olyan megalázása, minőt a történet még föl nem mutatott. Szolgáljon Khina megérdemlett sorsa ijesztő például jövőben. Első sorban maga Khina meríthet hasznát e példából. Hosszú álmotól dermedt tagjai talán mozgékonyabbak lesznek; talán kormány- és rendszerváltoztatás is következik; azonban bizonyos, hogy az átalakulás mellett is megmarad khinainak, mert az évezredek óta hússá és vérré vált régi műveltséget nem lehet egy csapásra megváltoztatni.

VÁMBÉRY ÁRMÁN.

KÉT OLASZ EPOSZ MAGYARÚL.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

Műfordítások egész hosszú sora áll, egyik legszorgalmasabb, szaporakezü műfordítónk Radó Antal eddigi, aránylag még rövid pályája mögött, ki most nem kisebbet, mint a renaissance-kor küszöbén (a XV. század végén s a XVI. elején) álló Ariosto óriás költeményét, az *Őrjöngő Lorántot* (Orlando Furioso) mutatja be a magyar olvasóközönségnek.**)

Nem mutatja be az egész teljes költeményt, mely negyvenhat énekben, mintegy 35,000 sorra terjed; hanem ad belőle tíz részben mintegy tizenegyedfél ezer sort, az egésznek több mint egy harmad részét. A teljesség e hiányát nagyon is elfogadhatólag igazolja előszavában: «Az *Őrjöngő Loránt* — úgymond — nem egységes eposz, melynek élvezéséhez az egésznek ismerete volna szükséges; inkább számos, egymás mellé rakott (helyesebben: egymásba szőtt-font) epizódok gyűjteménye, melyek ilyformában, nem megszakítva, talán még nagyobb gyönyörűséget fognak szerezni az olvasónak, mintha az eposz negyvenhat énekében elaprózva olvasná őket.»

A nagyobb elbeszélő költemény (regény vagy eposz) szerkesztésének természetében fekszik, hogy számos személyeinek kölcsönös viszonyai s története, nem egymás-végében, hanem

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 217. számában.

**) *Ariosto őrjöngő Lorántja*. Az eposz legértékesebb részei. Fordította, Ariostoról szóló tanulmányával bevezette s jegyzetekkel ellátta Radó Antal. Két kötet. — Kiadja a Kisfaludy-Társaság, Buda-Pest, Franklin-társulat 1893.

a cselekvény haladtával, egymástól elszakított s távoleső részletekben mondatnak el. Radó, mikor az egész költemény lefordításáról lemondott, helyesen járt el, hogy az egyes személyek történetének szétszórt részeit, a különböző énekekből összeszedte s mindeniket magában bevégzett egészül adta. Igaz, hogy a költemény így, azt a laza egységét is elvesztette, a melylyel bírt. De mégis egész (olyan a milyen) egységében s kapcsolatában, vagy legalább szerkezetében, is bemutatja azt olvasóinak, prózában adván az *Őrjöngő Loránt* egész meséjét. Az egyes — összesen tíz — epizód legtöbbjénél azonkívül utal a mese egyes részeire, hogy az egészszel való kapcsolatot megláttassa az olvasóval. Végre a szövegben magyarázatra szoruló egyes szavakhoz, nevekhez jegyzeteket is ad.

Az első kötetnek körülbelül felét elfoglaló Bevezetésben a mese elmondását nagyobb tanulmány előzi meg Ariostoról, mely ha nem is ép oly szükséges, mint a mese elmondása, de annál becsesebb adalék a fordításhoz. E tanulmány három részre oszlik. Az I. Ariosto előzőiről szól, és pedig a Rolandról s a Nagy Károly dali járól szóló mondák összegyűjtői- s megéneklőiről, kik Ariostónak az anyagot adták s nagy művét mintegy előkészítették, különösen Bojardóról, ki közvetlen előtte, még az övénel is terjedelmesebb, 68 énekre s 36 ezer sorra terjedő költeményben, hasonló laza kapcsolatban, merő epizódokból szerkesztve írta meg a *Szerelmes Lorántot*. A II. Ariosto életét adja, mely nem oly tragikus, mint a Tassoé, de szintén elég viszontagságos, s ránk nézve annál érdekesebb, mert többszörösen érinti hazánk történetét is Mátyás korában, a mennyiben Ariosto egy ideig Estei Hippolit herczeg szolgálatában állott, ki egészen gyermekül esztergomi érsek, később egri püspök, s már 14 éves korában római bíbornok volt. A III. végre az *Őrjöngő Loránt* kritikai méltatását foglalja magában, s e remek művet sok félremagyarázás s nevezetesebb bírálóinak sok alaptalan kifogása ellen védi meg. E tanulmány, három fejezetében, teljes irodalomtörténeti tanulmány becsével bír, mely a költemény nélkül is — melyhez csak bevezetésül szolgál — hálát érdemlő munka volna, kivált a mi irodalmunkban, mely a renaissance-kori olasz költészettel s különösen Ariostóval még alig foglalkozott eddig, maga e remek is merőben ismeretlen volna nálunk, ha Arany —

mint a Tassó *Jeruzsáleméből* — ebből is egy éneket nem fordított volna le, mint maga mondja «kísérletül.»

S e pontnál szóljunk egy pár szót, a költeménynek Radó által választott s az eredetiétől eltérő versformájáról. Az *Orlando Furioso* is, mint a *Gerusalemme Liberata*, a szokásos olasz epikai formában, az ottava rime-ben van írva, mely a modern műeposznak kétség kívül legszebb alakja; mesterkéltnek látszik, de természetes, könnyű, egyszerű művészi. Nálunk azonban, kiknek — nyelvünkhöz alkalmasabb epikai formánk van, a páros rimű Sándor-vers — nem honosúlhatott meg, bár Arany humoros eposza *Bolond Istók* töredékében alkalmazta is. Ugyan ő Tasso s Ariosto fordításainál különböző eljárást követett; amazt az eredeti stanzáiban, emezt páros alexandrinjeinkben fordította. Maga mondá, hogy mind a kettő csak kísérlet. Jó volt a példa is, de jó a tanács is, a mi benne rejtett. Radó egyiket sem fogadta meg; ő még mást keresett, s a mi Aranytól ismét csak kísérlet vala (melyet maga is nem sikerültnek ismert el) az általa alkotott stropha a *Mátyás diadalünnepe* töredékéből. Szépen gondolt a művészileg szerkesztett stropha kétségkívül, de hamar válik nehézkessé s fárasztóvá úgy az olvasóra, mint a szerzőre nézve, s a mesterkéltség benyomását teszi; minél hosszabb lesz a költemény, annál inkább, Radó ugyan, a ki minden formában elég könnyen mozog, ebbe sem látszik, hogy bele fáradt volna. De mi azt hisszük, hogy ha már nem tartotta meg az eredetinek szebb, bár nem magyaros formáját, jobb lett volna a páros alexandrint választania; mindig fönmaradván a kérdés: nem az eredeti forma-e, ha nem nemzeties is, a legjobb a műfordításban; kivált ha szemünk előtt van, hogy az idegent nem kell egészen nemzetivé tenni, hanem saját jellegét is meg kell óvni. Bizonyos, hogy ha Arany írja az *Órjöngő Lorántot*, ő azt is a *Toldi* formájában írja vala. De hiába, az *Órjöngő Lorántot* — Ariosto írta. Engedékenyebbek lehetünk az *Ilias* (egy népies-naiv eposz), mint egy modern műeposz fordítója iránt.

A kérdés azonban akárhogy dül el — s eldülhet így is, úgy is, el kell ismernünk, hogy Radó elég könnyen bánik a magaválasztotta nehezebb formával is, s nekünk sem válik nagyon fárasztóvá. — Általában, az idegen eszmék s formák kényszer-zubbonyában legszabadabban mozgó fordítóink közé tartozik. Nyelve a próza kötetlenségéhez s köznapiságához közelít

inkább, mint a költői nyelv sajátos — s csak annak megengedett — kiváltságos szabadságához. Rímei jobbak rhythmusánál, bár azok sem kifogástalanok, még ott sem, a hol egy kevés gonddal jobbakká tehetné, például ejtnei-rejtni, nyújtnom-sújtnom, a hangtorlat miatt bizony nem szépek, pedig mi könnyen igazíthatók volnának, az illető sorok egy-egy szótaggal megrövidítésével, s a torlatos szavak egy-egy szótaggal megtoldásával. Íme: *A hűség próbája* című részletben (II. kötet, 373 és 383. lapjain, e párversek helyett:

Hát még arról is, ha szót akarnék ejtni,
A mit az építő föld alá birt rejtni.

és

Olyan írt, a melyet nem volt szabad nyújtnom,
Melylyel nem volt szabad nőmnek szívét sújtnom,

csak ezt írnök:

S ha még arról is szót akarnék ejteni,
Mit az építő föld alá birt rejteni.

és

Olyan írt, melyet nem volt szabad nyújtanom,
Melylyel nem volt szabad nőm szívét sújtanom.

Általában Radót, gyakorlat által szerzett könnyűsége sokszor csábítja gondatlanságra, vagyis a meggondolást kívánó utolsó csiszolás elmulasztására; gyorsan szeret (mert tud) dolgozni s elég jó neki az is, a mi nem a legjobb. Hogy könnyen gondolkozására még egy példát idézzünk, ugyan abból a kis költeményből, a *Hűség próbájából*, mikor az eredeti palatin (helyesebben paladin) szavát nádornak fordítja (376. l.), holott nádor csak a magyarnak van (vagy volt) — a palatinus kifejezésére, mely pedig, csak lovagot vagy bajnokot, daliát jelent. Ez is csak a rím kedvéért esett,*) a *nótától* szóra a *nádor*, pedig ezen is könnyen lehetett volna segíteni.

Amde most e hosszú nótát félbe hagyom,
Majd oszt' tovább mondom, mit felelt lovagom.

*) Ámbár a fordító prózai előadásában (az eposz meséjében) is használja. S használja az egész művön át, százszor is — többnyire rímül, a mire persze nagyon kényelmes, mert minden —ától, —ából ragra ráüthető.

De nem czélunk annyira részletekbe menni, a mennyire ilyenekkel a tisztelt olvasót az előbbi eposznál fárasztottuk. Általában el kell ismernünk, hogy a Radó rimelése sokkal választékosabb, mint a *Jeruzsálem* fordítójáé; a hasonló nemű szók egyenlő ragozásában határozódó rím nála sokkal ritkább mint amannál. Hogy rhythmusát kevésbbé jónak mondtuk riméinél, onnan van, mert nyelve, beszédmódja, a próza pongyola természetességéhez áll közelebb. Ez ugyan jól olvastatja magát s nem tart folyvást abban a bizonyos feszültségben, melylyel a költői nyelvet önkénytelenül is megtiszteljük. Igaz, hogy az *Őrjöngő Loránt* könnyű stilű, játszi, humoros költemény, mely természetében hordja a nyelv- és kifejezésbeli fesztelenséget. De nem tartatik-e az Ariosto nyelve a legdallamosabbnak, legzengzetesebbnek, még az olasz költők között is, kik mindnyájan azok? S nem tudjuk-e, Radó maga is említi, hogy ő költeményét csiszolni, még megjelenése után sem szűnt meg? Fordítója ebben nem követte mindenütt az ő példáját. Lehet, hogy így népszerűbbé teszi nálunk, kik a nyelv művésziessége iránt sem oly fogékonyak, sem oly követelők nem vagyunk, mint a nyugoti népek, nem csak az olaszok, hanem a németek s még inkább a francziák is; mi megtűrjük a költeményben is a prózai pongyolaságot, olykor a laposságot is; ámbar e részben Arany, már minket is jobbra szoktatott.

Az Ariosto nyelve, verselése — a mennyire csekély olasz nyelvismereteinkkel megítélhetük, mindenütt egyenletes. Nyelve teljesen hatalmában van, úgy foly a tollából, mint beszédes ember ajkáról a szó. De helyesen jegyzi meg Radó is — hogy a nagy könnyűség fátyla alatt, sokszor a fáradságos és sokszoros csiszolás nehéz munkája lappang s a legtökéletesebb természetessége legnagyobb művészet. A költő stiljének ez egyenletessége nem z rja ki sem tárgyai — költeménye egyes részei — sokféleségét, sem előadása változatosságát — a mit fordítónk eléggé nem helyeselhető válogatása kézzel foghatólag föltüntet. Nála azonban nem csak a természetes, (mint például a Médor s a Hűség próbája epizódok), hanem a szemkápráztatólag kalandos, (mint az Angyelika s a Loránt szerelme) a csodálatosan regényes (mint az Alcina országa), sőt a természetfölötti (például az Asztolf útazása a holdba) is mind természetes vagy annak látszik, mert oly naiv gyermeteg hittet van mind elbeszélve, mintha igazán úgy történt volna s igazságát kétségbe

vonni sem lehetne. Sehol a költő olyan neki készülést vagy fölfohászkodást nem mutat, mintha most valami nagyot vagy hihetetlenül csodásat akarna elbeszélni, s a legsodálatosabbakkal annyira könnyedén s természetesen bánik el, mintha a legmindennapibb s magoktól érthető dolgok volnának. Oly helyeken, a hol más költő a legnagyobb páthoszt használná s ugyancsak fújna a trombitába, Ariosto nem pathetikus, s ha egy-egy szereplője indulatában arra ragadtatik, ő egy tréfával vagy elnész fordulattal visszaviszi a természetesség medrébe. Elismerjük, hogy Radónak általában sikerül a hangulatot megtartani s a cselekvények változatosságához, mely tündéri gyorsasággal cseréli színjátékát, alkalmazkodni. Fordítását ez rendkívül élvezhetővé teszi, s ritkán teszi fárasztóvá, s mégis úgy érezzük, bár alig tudnók megmagyarázni s még kevésbé bizonyítani, hogy az ő stílje finomságban, verselése hangzatoságban alól marad az Ariostoén. Nem veheti rossz néven, hogy oly ügyes verselőnél még az apróságok is bántanak. Ilyenek például a magyartalanságok is. Mikor Angyélika (186. l.) «a lovagot vele szemben látta»; kérjük: kivel szemben? Magával szemben; s mivel a három szótag nem fér a sorba, mondhatná: szemtől-szembe. Az ilyen mondat-rendezen

Homályos erdőben, avaron mely útlan,
Együtt mennek tova békén és gyanútlan. (190. l.)

«avaron, mely útlan» — méltán megütközünk. Jóllehetne így is:

Homályos erdőben együtt mennek, útlan
Avaron, egymással, békén és gyanútlan.

Ok nélkül való, mikor az eredetiben «armádia» (218. l.) «kirurgia», «panaceás növény» (263. l.) van, azért, hogy az idegen szókat az olasz a művelt irodalmi nyelvben is magáévá tette (hiszen egész nyelve onnan való), ezeket a magyarban is használni, mintha tudálékos paraszt vagy baka-örmmester használná. Idegenül hangzik az ilyen szóvonzat is: «rabot vágyva s prédát» (255. l.) — a sor így van:

S rabot vágyva s prédát, — pillanat se kellett —

pedig így kellene:

Rabra és prédára vágyva, — perc se kellett —

ismét

Az ifjú menyecske, csak is urát vágyva,

e helyett «csak urára vágyva». — Megannyi csekélység, de természetességéből kikökkenti a nyelvet.

Mielőtt az egyes részek (epizódok) áttekintésével az egészről némi fogalmat adni igyekeznénk, szóljunk valamit a fordítás tárgyi hűségéről is. Radót, az ő verselési könnyűsége hamar ragadja arra, hogy mivel hamar talál oly kifejezést, mely jól is rimel, rhythmusos is, meg is felel valamennyire az eredetinek, nem szívesen időz rajta, hogy valami jobbat s még megfelelőbbet keressen, hanem megmarad annál a mi először eszébe ötlött és könnyű tolla alá kínálkozott. Meg kell vallanunk, hogy e gyöngeségével ritkábban s kevésbbé kihívólag találkozunk *Loránt*ban, mint eddigi — s különösen kisebb — műfordításaiban. *Külföldi Költő*iben találtunk egész költeményeket, melyekben egyáltalában nem ismerünk eredetijökre, melyek inkább plagiumnak látszanak, melyek eredetijökre emlékeztetnek, mint műfordításra, melynek eredetijéhez eszmében és kifejezésben, egészben és részleteiben alkalmazkodnia kell. De bár nem volt időnk, talán türelmünk sem, hogy az *Őrjöngő Loránt* több mint tízezer sorát az eredetivel mind összevevessük — s az eredetiben a különböző helyekről kiszedett részeknek mind utána keressünk, néhányat — a kijegyzett több közül — még is meg akarunk említeni ítéletünk igazolására.

Az *Angyélika* című részletben, a II. ének 1. versszakának négy első sora így szól az eredetiben:

Ingiustissimo Amor, perché si raro
Corrispondenti fai nostri desiri?
Onde, perfido, avvien che t'é si caro
Il disorde voler che in dui cor miri?

(Igazságtalan Ámor, miért teszed oly ritkán egymásnak megfelelőkké vágyainkat? Miért van oly kedvedre, hitetlen, hogy két szívben visszavonást láss?)

Radónál (I. k. 210. l.)

O kegyetlen Ámor, annyi vágyat szítván:
Kettőt, összehangzót, mér' keltesz oly ritkán?
Mért örülsz, ha harczol szív a szívvel szemben?
Mért örülsz, egymástól őket eltaszítván?

Látni való, hogy az első és negyedik sorokban dült betűkkel szedett szavak nincsenek is az eredetiben, fölösleges toldások is. Nem volna pedig nehéz e kettős hibát — még rögtönzött fordítással is elkerülni ilyformán :

O kegyetlen Ámor, mért hogy olyan ritkán
Hagyod összhangozni, a mit két szív kíván ?
Mért telik oly kedved, áruló, hitetlen,
Két szeretőt összeveszíteni nyilván ?

Mindjárt alább a 3. vers utolsó két sora :

Si perfetto destrior, donna si degna,
A un ladron non mi par che si convegna :

(Ily tökéletes paripa, ily nemes hölgy, úgy tetszik nekem, tolvajt nem illet.)

Radónál :

Szeretnél jó lovat, szép leányt és illyet ?
Az *eféle öcsém*, tolvajt meg nem illet !

Az *eféle öcsém-féle* kifejezés nincs is — nem is illik — Ariostóhoz, fölösleges is. Nem volna-e jobb :

Szíved ily nemes mént, ily szép hölgyet óhajt ?
De ilyen nem illet, azt hiszem, egy tolvajt.

S ismét két versszakkal alább az 5. vers két végsora

Così alle spade dai gridi e dall' onte
Venne il Circasso e quel di Chiaramonte.

(Így mennek kardra, kiáltások s szitkok után, a cserkesz és a Chiaramontei (Haymon-ivadék).

Radónál :

Ép így csapott által szitokról kard-élre
Cserkeszhon királya s Haymonnak a vére.

Haymonnak a vére két értelmű, mint ha Haymon maga vívna s az ő vére ömlenék az ellenfél kardjára. Talán :

Így mene, únván csak szót s szitkokat ontni,
Kardélre a cserkesz és a chiaramonti
(vagy ha tetszik) : a vitéz Hajmonfi.

Menjünk alább egynehány énekkel. Az *Olympia* című részletben (II. k. 75—133. l.) mindjárt az első versszak (IX. ének 7.) négy első sora így van az eredetiben:

Tra il fin d'ottobre e il capo di novembre
Nella stagion, che la frondosa vesta
Vede levarsi, e discoprir le membre
Trepida pianta, fin che nuda resta —

(October vége s november kezdete közt, abban az időszakban, mikor a lomb-öltözet oldozkodni (levetődni) látszik s ruhátlan hagyja a reszkető növényt, míg egészen meztelen marad.) Radó e szép képet nagyon pongyolára vetközteti ekkép:

Október utólján, mikor őszi szelek
Köntösét a fának tépik a levelet,
Ugy hogy nappal, este, kitakarva teste
S szegényke óvatlan, meztelen didereg...

Hol maradt a *november eleje* s a *között*? Honnan jött ide a nappal, este (a sorközépi rim kedvéért, a mi Ariosto előtt ismeretlen)? Én így próbáltam, hirtelenében:

Október végén, hogy november közeleg,
Itt az évszak, mikor a száraz levelek
Oldódznak a fáról, mely ruháját vesztve,
Minden tagja fázik s meztelen didereg...

Mindjárt alább, IX. én. 9. sor.

Cogli occhi cerco or questo lato or quello
Lungo le ripe il paladin, se vede
(Quando nè pesce egli non è, né augeilo) —

(Szemével keresi majd ezen majd a másik oldalon a víz mentében a lovag, ha látna — mivel nem lehet se hal, se madár —)

Radónál:

Néz a *palatinus* erre meg amarra,
Jár a víz mentében, fürkész jobbra. balra,
Hogy kit se úszonyok se szárnyak nem ónak(?)

— mily önkényes s ízetlen körülírása a halnak és madárnak,

holott itt akár uszony, akár szárnyak általi megóvásról szó sincs! Aztán az a szerencsétlen örökös palatinus, meg nádor! Szerintem:

Néz a lovag szerte, erre meg amarra
Jár a víz mentében, fürkészként jobbra balra
(Mivelhogy ő sem hal sem madár nem volna!)

S mindjárt a következő 10. versszakban:

Prora in terra non pon; che d'esser carca
Contra sua volontà forse sospetta.
Orlando priega lei, che nella barca
Seco lo tolga, ed oltre il fiume il metta.

(Hajójával ki nem köt, nehogy akarata ellen netalán gyanus terhet vegyen föl, Loránt kéri, vegye föl hajójába s vigye át a túlpartra.)

Radó ezt így adja:

Világért ki nem köt: ha ő *nem ohajtja*
Új terhet *vendégül* ne kapjon a sajka.
Ám Loránt *megszólal*: «Kösd ki a csolnakod
Oda túlra, kérlek, hadd jussak el rajta.»

Ha ő nem ohajtja! vendégül! az előbbi, «akarata ellen», helyett csak a sajka riméért van; a «vendégül» pedig önkényes betoldás, mert itt nem vendégről, hanem gyanus emberről, vagy portékáról van szó. S végre: Loránt megszólal! — Ariosto nem szólaltatja meg Lorántot, maga mondja el kérését. Bizony kevés gond kell hozzá, hogy jobban meggesináljuk e négy sort! Például:

Nem köt ki a partra; akarata ellen
Nehogy gyanus terhet fölvennie kelljen.
De Loránt kérleli, kösse ki csolnakát,
Engedje, hogy rajta a túlpartra keljen.

Bizony, nem boszorkányság! — Ugyanott a 23. versszakban:

E li non piu da me sentiti amori
Con poca guerra me li fer cattiva;
Tanto più che, per quel ch' appareva fuori,
Io creden e credo, e creder credo, il vero,
Ch' amasse ed ami me con cor sirseero.

(S az általam még soha nem érzett szerelem, kevés küzdelemmel rabjává is teve; annál inkább, mert a milyennek látszott — azt hittem és hiszem, hogy igazat hiszek, hogy szeretett és szeret őszinte szívvvel.)

Itt az utolsó előtti sort csak azért idéztem a többi közé, hogy kifogástalan voltának és szerencsésen sikerültének elismeréssel adózzam, de a többi ellen megtehessem kifogásaimat.

Radó így adja:

Megszülte legelső s utolsó szerelmem',
 Rövid harcznak multán rabnője is levék;
 Hamar levék azzá, mert úgy viselkedék
 Hogy hihettem s hiszem — s hiszem hogy jól hiszem —
 Szeretett, szeret is, miként más senki sem.

Legelső s utolsó szerelemről szó sincs. Rövid harcnak multán: erőltetett kifejezés. Úgy viselkedék: csinált, magyarul szó. Miként más senki sem: légből kapott körülírás.

Megpróbálom valamit javítani rajta, ha egészen nem sikerül is.

Szerelme, a milyent soha sem érzék még,
 Rövid küzdelemmel rabjává is teve,
 Mivel úgy megejtett s elbűvölt külseje:
 Hogy elhittem s hiszem — s hiszem hogy jól hiszem —
 Hogy szeretett s szeret, szíve szerént, hiven!

Még egy utolsót innen. A 34. versszak egészen ki van fordítva magából. Az eredetiben így szól:

Per un mal ch'io patisco, ne vo' cento
 Patir (rispondo) e far di tutto il resto;
 Esser morta, arsa viva, e che sia al vento
 La cener sparsa, inanzi che far questo.
 Studia la gente mia di questo intento
 Tormi: chi priega, e chi mi fa protetto
 Di dargli in mano me e la terra, prima
 Che la mia ostinazion tutti ci opprima.

(Az egy bajért, melyet szenvedek, kész volnék százat szenvedni (felelém), s mind a többit azontúl: meghalni, élve megégni, s hogy szélbe szórassék hamvam, mint ezt megtenni. Népem arra törekszik, hogy engem e czéltől eltántorítson; egyik kér,

másik fenyeget, hogy inkább kiszolgáltatnak engem s a földet, mintsem átkodottságom miatt mind elveszszem.)

Ki fog e szószerinti fordításra vagy az eredetire, a következő műfordításban ráismerni? — Így szól:

Én, mondom, így szóltam: Százszor annyi bajnak
Oda se nézek én ezer annyi jajnak,
Testem porrá égjen, hamvam szálljon légben,
Semhogy azt megtegyem, mit tőlem ohajtnak.
Szándékom, másítani törekszik a népem;
Majd kér, majd fenyeget s azzal áll elébem,
Semhogy mind elveszszem makacsságom miatt:
Földem is engem is jószerivel kiad.

A hány sor annyi hiba s értelmi zavar. Oda se nézek — egészen helyén kívül. A ki nagyot kész elszenvetni, s tudja, hogy az nagy kinszenvedés, nem mondja, hogy «oda se néz» annak, hanem elszenveti a legnagyobbat a nélkül, hogy fitymálná. Az égjen—légben: ismét fölösleges s Ariostótól idegen sorközi rimmel való hivatkoz. s. Semhogy ezt megtegyem, mit tőlem ohajtnak: a sor második fele merő toldás. Nem is ohajtásról van szó, hanem kényszerítő követelésről s azért helyesebb volna, a mire sarkalnak, ha általában többet mondana az eredeti, mint ennyit: mintsem ezt megtegyen s egy szóval sem többet. Szándékom másítani törekszik a népem: ennek, így, nincs értelme; talán sajtóhiba e helyett: Szándékom' másítani stb. Az utolsó sorban a jószerivel ismét a szokott kelletlen toldások egyike.

Még csak egy, az előbbihez hasonló kuszált versszakot idézünk, az *Alcina országa* című szép részletből, a költemény X. énekének 36-dikát.

Íme az eredeti:

Mentre la sete, e dell' andar fatica
Per l'alta sabbia, e la solinga via
Gli facean, lungo quella spiaggia aprica,
Noiosa e dispiaceval compagna,
Trovo che' all' ombra d'una torre antica
Che fuor dell' onde appresso il lito uscìa,
Della corte d' Alcina eran tre donne
Ch' egli conobbe ai gesti ed alle gonne.

Szószerinti prózai fordításban: Míg a szomj, a járás fáradtsága, a mély homokban s magános úton, a napsütötte

sivatag hosszában — unalmas és kellemetlen kísérői voltak : egy ó-torony árnyában, mely a partról, a haboktól verdesve emelkedett, három leányt talált, kiket — hogy az Alcina udvarához tartozók — mozdulataikról, ruházatukról ismert meg.

Lássuk a műfordítást :

Miglen őt a honba, melyhez vágya vonja
Gonosz úti társként követi a szomszja,
Meg a kín, a melylyel a nagy homokba' jár :
Szeme rávetődik egy régi toronyra,
Mely a parthoz közel benn a homokba' áll
S melynek árnyékában három leányt talál.
Mutatták a ruhák, a melyeket hordtak,
Hogy Alcina vára' lakosai voltak.

Elismerjü , hogy az eredeti nyolcz sorát (s a prózai fordítást) nyolcz sor magyar versebe beszorítani nehéz : de miért azt még nehezíteni, sőt lehetetlenné tenni, a fölösleges — és az eredetiben minden nyom nélküli — üres betoldásokkal, mint pl. az egész első sor : a honba, melyhez vágya vonja, a miből az eredetiben egy szó sincs, de van benne ismét egy áldatlan középrim ; vagy a negyedik sorban : szeme rávetődik, hat szótag a lát vagy meglát egy vagy két szótag helyett ; vagy az ötödik sorban, hogy a torony benn a homokba' (mért nem : homokban?) áll, a hetedik sorban : mutatták a ruhák, a melyeket hordtak, egyszerűen a helyett, hogy ruháikról, s kimaradt a másik ismertető jel : ai gesti, mozdulataikról. S mindez, olcsó rimek és gondatlan könnyűség kedvéért veti áldozatul az eredeti szép képeit.

Látja az olvasó, hogy a 46 énekre terjedő költeménynek a tizedik énekén nem mentünk túl s abból is csak három énekben (II., IX., X.) tarlóztunk, igen keveset ; s a fordítónak több mint másfélezer versszakából alig tizet háborgattunk ; nem, mintha gondos kritikával nem találhattunk volna több kifogásolhatót. Ennyire is csak a fordító ritka könnyűsége s ügyessége késztetett, annak bebizonyítására, hogy épen e jeles tulajdonok csábítanak a könnyelműsége, pongyolaságra s fölületessége. De abba is hagyjuk s áttérünk az egyes epizódok méltatására, melyből a kiválasztás helyessége s meggondolt ízlése, valamint az egész nagy költemény szellemének s szövevényének mivolta fog — a fordító méltó dicséretére — kitűnni.

Fordítónknak különösen sikerült a Medor-részlet első

felében, a komoly, sőt fenséges tárgy (a temetetlen hagyott testnek kegyeletből eltemetése, mint Antigoné tette Polyneikes-szel) könnyed, mondhatni humoros tárgyalása, a mint a sátrakban részegen mulatozó, ödöngő, alvó katonákat leöldösik, hogy a holttesthez juthassanak s nem kevésbé a második felében a váratlan fordulat, Angyelikával, a kit királyleány s búbajos szépség levén, olyan hősök, mint Loránt, Rinald, a szerceesen-király kergettek s a ki végre is az igénytelen, bár nemmes lelkű Medornak adja magát; ebben is bizonyos humor van és könnyűvérűség. Hasonló váratlan fordulat van a Guinevra pathetikus és tragikus története megoldásában, melyet a szobaleány leleplezései — túlságig hosszadalmas elbeszélése kissé fárasztóvá tesz, de az Ariosto könnyű modora megeleveníti; ezt azonban a fordítás nem bírja kellőleg érvényesíteni.

A csodás történetekben: a Roger utazása szárnyas lovon az Alcina országába s az ország leírása — melyhez egészen hasonló, de más stílusban többet találunk Tassónál is — rendkívül sikerült a költőnek is a fordítónak is. S még szebb, csodálatosabb, eszmékben s humorban még gazdagabb az Asztolf utazása a holdba, a ki az őrjöngő Lorántot keresi, hogy észére visszatéríthesse. Földetlen földeken égbe nyúló magas hegyet talál, a melynek tetejéről a holdat könnyű elérni. E magas tetőn találkozi János evangelistával. *)

— kit úgy kegyelt nemünk Megváltója,
 Hogy az apostolok mind azt hitték róla,
 Soha sem veszi be tagjait sírverem.
 Hiszen Szent Péterhez Krisztus ekkép szóla:
 „Ugyan mit bánt téged, ha hogy azt rendelem:
 Míg vissza nem térek, várjon meg e helyen?”
 Nem mondta bár nyíltan Istennek a Fia,
 De értelme ez volt: nem kell meghalnia.

Ide jött a földről Krisztusnak általa,
 A hol társa Enok patriárcha vala,
 Hol Illés proféta lakott együtt véle,
 Kinek szintén késett utolsó nappala,
 Pestises légünkből ő is ide tére,
 Ez örök tavasz hegynek tetejére,
 Várni, míg a nagy nap harsonája zendül
 S Krisztus fehér felhőn alászáll a mennyből.

*) Radó, saját fordítása ellenére, világos tévedésből, pedig ismé-

Az evangelista megírván Asztolf útazása célját, fölviszi őt a holdba, hol sok egyebek közt az emberek esze külön-külön palaczkokba zárva őriztetett. Ott van, a mit Loránt elvesztett is. Ott a még születendőknak szánt eszek is. Ezek közt egy, a legnagyobb, legteltesebb — ki hinné? — az Estei Hippolité! Mert őt szolgálván Ariosto — az ő eszének kell — udvari poéták módjára — hízelegnie. De gondja van rá, a hamisnak, hogy e kiáltó túlzással teli magasztalást kellő értékére szállítsa le. Ott vannak az emberek élete fonalai is, melyeket a párkák fonnak s mérnek ki — ott járkál egy komoly öreg, a ki azoknak neveit, kiknek életök fonala már legombolyodott, egy nagy mélységben zúgó szennyes folyamba dobja seregesleg, mely iszapjával borítja s elnyeli, de partján csókák, varjúk, hollók kárognak, egy-egy nevet kiragadnak, de nem bírják soká, visszaejtik a szennyes vízbe; azonban ott sétál két fehér hattyú is s a tömérdek közül egy-egy nevet kiragad s magasra röppen vele. Az az öreg: az idő, az a folyam a feledés s ezek a hattyúk a költők, kik egyesek neveit megmentik a feledéstől. De megadja a költőknek is, a kik nem érdemért, nem erényekért szereznek halhatatlanságot egyeseknek, hanem mert nekik kedveskedtek, őket jól tartották, gazdagon ajándékozták.

Nem volt ám Achilles olyan szörnyű erős,
Aeneás oly kegyes, Hector annyira bős;
Volt ezeknek, hídd el, nem csak méltó mása,
Volt sok, nálok különb, bátrabb, jobb szívű hős.
De utódaiknak sok villája, háza,
Költőkre halmozott ajándékok száza,
Ez vitta ki, csak ez, a glóriát nékik,
Ezért magasztalták a lantverők éig.

Augusztust se véld ám oly kegyes szívűnek,
Kár lesz vakon hinned a márói műnek;
Szerette a lantot s ime neki ezért
Sok vad proskribálást nem rónak fel bűnnek!
Nem gyalázná senki Néro ádáz kezét,
Dicsérnék, mint amaszt, nagy szívét, meg esztét,
Bár a föld s a menny-ég esküdt voln' ellene,
Ha kegyelte voln' a műzsákat szelleme.

telten Keresztelő Szent Jánosnak mondja az *Őrj. Lor. meséjének* előadásában. I. k. 169., 172. ll.

Homér Agamemmont nagy győzőnek festve,
 Ellenségét léha pulyáknak nevezte;
 S Penelopé szintén hű feleség nála,
 Bár a kérők hada már sérteni kezdte.
 Pedig, ki keresi, lehet, azt találja,
 Hogy e dolog épen megfordítva áll:
 Hogy nem Trója, hanem Hellász szegte nyakát.
 Penelopé pedig — nem kérte magát!

Másrészt, gondolj csak a szemérmes Didóra,
 Lám az egész világ mily rosszat hisz róla!
 Hirdetik, rútul élt, czédasággal telten —
 Mert felöle Virgil ellenségkép szóla.
 Ne csodáld, hogy mindez szomorítja lelkem,
 Ne, hogy olyan hosszan s bőven ecseteltem!
 Szeretem az író; hogy is ne? hajdanán
 Író voltam én is, lenn a földi tanyán!

(II. k. 64., 65. ll.)

János evangelista mondja ezt, de Ariosto a maga bírálatát adja benne, s mentességét egyszersmind, a miért jöltevojét Hippolitot úgy fölmagasztalta.

Asztolf azután visszatér a földre; a holdból hozott varázserőkkel csodákat tesz; szerecsen-király szeme világát visszaadja; elszórt leveleket hadihajókká változtat; a Rodomont kalóz hajóját, melyen ez hadi foglyokat (Asztolf bajtársait) viszi Afrikába, elfogja, a frank hőöket megszabadítja. S mikor ezen lakomát ülnének egy erdőben, ott találják a szerelmében őrzöngővé, dühös vadállattá vált Lorántot — hiszen alig tudjá lebírni, megkötnözi az őrzöngöt — Asztolf fölszippantatja vele a holdból palaczkokban visszahozott esztét — s Loránt ismét okos lesz.

Igazán vétséget követünk el a költő s fordítója ellen, mikor a költeményről ily töredékes vázlatot adunk, csak egy-egy mutatóvánnyal alig sejtetve tartalmát, hangját, érdemét; még is, talán ez izelitökökkel kedvet gerjesztünk, hogy olvassátok s élvezétek.

De még említsük, miért lett a hős Loránt őrzöngővé, hogy Ariosto töle vette nagy költeménye czímét, őt avatván ezzel annak hősévé. Pedig talán inkább Roger az, a Nagy Károlyban és hős-körében elágazó s találkozó trójai Hector-faj egyik ágának hős ivadéka, kedvesével Bradamante-val, a Rinald hugával s Haymon-leánynyal, kit sok viszontagság

után végre elnyervén, bennök egyesül a két főág, a Clodovac és Nagy Konstantin császári ága.

Miért örült meg Loránt, azt a költő több — s a fordító a Loránt szerelme címe alatt összefoglalt — epizódban adja elé. A Loránt örjöngésének csírája már kezdettől benne van szertelen indulatosságában és szertelen szerelmében Angyelika, a katáji mór király leánya iránt, a kit maga hozott el Afrikából, a kihez ennél fogva jogot tartott, de a ki változó s egyszerűsmind ármányos szerelmével annyi hőst tett — rajta kívül is bolonddá. Most, hogy elvesztette, bár nem tudva hova lett — keresésére indul. Indulatos fájdalmában tör-zúz mindent, leginkább magát, kebelét. Egyszer a helyre akad, hol Angyelika, a sebesült Medort ápolta s vele szerelembe esett. Itt minden fán, minden kösziklán, összeforrt neveiket látja fölírva. Az öreg pázstor ember, kinek házában feküdt Medor, el is beszél neki szerelmök történetét. Megbizonyosodik. Dűhe, fájdalma, vadállati örjöngéssé válik e bizonyosságra. A fákat, melyeken a két nevet olvassa, kivagdalja, kitépi tövestül; a köszikláról, melyre Medor szerelmes versét metszé föl, kardjával azt is levagdalta.

•Oh ti fák, te pázsit, csermely tiszta árja,
Hús árnyékot nyújtó barlangok homálya,
Hol Galafron lányát, az én drága lelkem',
Kinek anny'an vágytok édes ajakára,
Üdvösséggel telten *) annyiszor öleltem:
A gyönyörért, melyet e szép helyen nyertem
Én, a szegény Medor, oh mit adjak néktek.
Csak holtig áldhatom a ti kedvességetek',

Es mindenek felett, mindenkit, ki *szeret*, **)
Ki, hölgy s vagy dalia, meglátja e helyet,
Ide való jámbor, avagy pedig vándor:
Kérem őket mind, mind: áldják meg e teret,
Esdjék nap- és holdtól, a sok tündérlánytól,
Hogy a vést hárítsák e kedves tanyáinktól!
Ova legyen érte barlang, fa, víz, cserje,
Nyáj e liget gyepét soha ne legelje!•

Szegény Loránt, neki nem szólott ez az áldást kérő szerelmi dal. Ő elvesztette eszét.

*) Szébb volna: Ittasan az üdvől...

**) Ez is szébb volna: mindazt a ki szeret...

Ejjel a vadonban kószált szanaszerte,
 S midőn Sol,*) fáklyáját újra fölemelte,
 Véletlenül ép a forrás felé haladt.
 Hol az előtt Medor föliratját lelte.
 S látva a szégyenét fenn-hirdető falat,
 Testének nyugodtan egy izma se' maradt,
 Minden porcikája düh, gyűlölet, szégyen,
 Kihúzza kardját s a sziklafalhoz mégyen,

S vasát rajta vadúl tánczoltatja végig,
 Hogy a kőszilánkok fölrepülnek éégig.
 Szegény barlang! szegény fái a bereknek,
 Hol ama két név áll, százszor jaj ma nékik!
 Többé nem vethetnek pásztor-embereknek
 Űdítő árnyékot az állatseregnek.
 Szegény patak, melynek oly tiszta volt ágya,
 Neked se hagy nyugtot Loránt dülő-vágya.

Mivel, nem pihenve, göröngyöt és követ
 Behajít a vízbe, fa-ágot és tövet,
 Míg egész fenéig úgy föl nem zavarja,
 Hogy már tisztasága vissza sohse jöhet.
 Végre csuron-víz lett szegény Loránt dalja;
 Ereje nem oly nagy, mint keble viharja:
 Míg ez egyre dült még, amaz már kifogyott,
 Ő meg nagy sóhajtvá a fű közé rogyott.

A páston heverve, fáradtan, leverve,
 Égre szögzi szemét s egy szót sem ejt nyelve.
 Ekkép étlen, szomjan, meg se mozdúl onnan,
 Három napon által marad ott egy helybe',
 Marad nőttön növvő ádáz fájdalomban,
 Mígnem oda jut, hogy dicső esze romban.
 Ekkor, negyedik nap, rettenetes dühbe',
 Egész vértetjetjét leszórja a fűbe.

Balra sisakja van, pánczélvása jobbra,
 Emitt a vértetjet, amottan a kopja;
 Mi csak vele s rajta, mindnek más a helye.
 Mind a rengetegnek más zugába dobja.
 Majd meg a testéről ruháit tépte le,
 Hogy póre lett háta, haja és kebele.
 Így tört ki Loránton az őrgöngös láza,
 Oly szörnyen, hogy nem volt s nem lesz soha mása.

Így örült meg Loránt. Hogy adták vissza az eszét, láttuk az imént.

*) Lehetne így is: S hogy a Nap . . .

Még Rogerről s Bradamanteról kellene szólanunk. Roger, a költemény másik fő hőse, bár Nagy Károlylyal, Loránttal, Rinald egy főtörzsből származva, de a pogány-maradt ágból, maga is pogány, s kedvese, Rinald huga, a kevély Haymon leánya, ki az egész hadjárat alatt mindent elkövetett, hogy az erős mór vitézt (ki iránt szerelemre gyuladt) ne csak magának hanem a szent keresztségnek is megnyerje: ezek az utolsó epizód főszemélyei. Ime a mese rövid vázlata, a mint azt a fordító adja: «Nagy Károly császár hadjárata a mórok ellen diadallal végződött: Loránt megölte a mórok két leghatalmasabb királyát Agramantot és Gradassót. Bár viszont Loránt hű barátja Brandimart ott veszett a harcban, másrészt a mórok egyik legnagyobb hőse, Roger, áttért a keresztyén hitre. Ennél fogva Rinald oda ígérte neki feleségül a hugát, Bradamantét.»

Nagy Károly örömmel fogadja diadallal megtérő hőseit s kitüntető kegyvel a velök jövő Rogert. Diadalmenetben nagy tömeg kíséri.

Öblöget a rézkürt, vidám síp sikongat,
 Obojok, mi egymás, összecseengnek, bongnak,
 Míg az özön ember tapsol szünet nélkül.
 S újjongva éljenez ennyi vigalomnak,
 Császár palotáját így érik el végül,
 A hol őket Károly meghívja vendégül;
 Nosza van mulatság, nyílt a tornapálya,
 Táncz, lakoma, színház, napokon át járja.

De a szülők ellenzik a Bradamente frigvét, a csak most megtért s vagyontalan Rogerrel. Leányukat Leo herczegnek, a görög császár fiának szánták. Rinald nem tágit, mert ő már oda ígérte. Bradamantet, ki már rég szereti Rogert, szintén nem tudják rábírni, hogy lemondjon róla, vagy épen visszautasítsa. Ime a kaland csomója. Bradamente arra kéri a császárt, adjon engedelmet, hogy csak annak legyen a neje, a ki őt párbajban legyőzi — ha Leo herczeg lenne az, jó. Bradamantet haragos szülői e miatt elzárják s Roger meggy Leo herczeggel vívni s őt megölni. Útja azonban nincs kaland nélkül. A bolgárok épen harcban vannak a görögökkel; Roger élökre áll, meggyőzi a görögöket s a császár nővérenek fiát megöli a harcban. De a görögök csellel elfogják s a császár boszút lihegő nővére kezébe adja, a ki őt halálra szánva börtönbe vetteti.

A nemes Leo herceg, ki Roger hősi vitézségének a harcban tanúja volt, megszabadítja s ezzel hálára kötelezi. Most jó — megszökve szüleitől — Bradamante s párbajra hívja Leo herceget. Ez nem mer kiállni — Rogert kéri föl maga helyett. Ez életével adós neki nem tudja visszautasítani, bár kötelesség és szerelem nehéz harczot vívnak kebelében. Végre — a hős, a lovag, nem szegheti szavát, melyet élete megmentőjének, Leónak adott. Ennek ruháiba, fegyvereibe öltözik. Megy, viv — ő a győztes. Bradamante megadja magát. S itt megvolna a megoldás: Roger megnyerte Bradamantet. De az Ariosto szeszélyének ez nem elég — Roger annyira viszi a lovagiasságot, hogy nem üti föl sisakrostélyát s hinni engedi, hogy Leo volt a győztes. Ez sem áll hátrább a lovagiasságban; fölfedezi, ki vívott helyette, ki nyerte meg a leányt. De Roger már eltűnt — nem találni sehol. Új kalandok, új hőstettek után kerül csak elé — de azokat már elhagyjuk.

A mit elbeszéltünk, század része sem az Ariosto nagy költeményének; tizedrésze sem a Radó fordításának. Ily gazdag, ily változatos, lovagi kalandok, csodás, varázslatos, bűbájós történetek tengerén épkézláb átgázolni magában is ritka érdem. S fordítónk becsülettel oldotta meg nehéz földadatát! Értelme mindenütt áthatott a kalandok e szövevényén s az Ariadné-fonal e tömkelegben sehol sem siklott ki kezéből. A költő képzeletét, szeszélyeit hol kevesebb, hol több szerencsével, igyekezett híven követni. Humorában, könnyűségében, nyelve festőiségében — olykor a nyelv valódi művészetét érezzük. S már csak ezért is hálával, elismeréssel tartozunk neki.

Hálás elismeréssel a Kisfaludy-Társaságnak is, valamint az előbbiért a Szent István-Társaságnak, hogy e két olasz remek bírhatását irodalmunknak lehetővé tették!

—sz —ly.

EGY ANGOL MAGYARORSZÁGRÓL.

1843—1851.

I.

Egy félszázaddal kell hátrább mennünk. Az Akadémia főtitkári hivatalában — egyelőre magán szivességből — van egy gondosan bőrbe kötött kéziratcsomó, mely egy angol félhivatalos diplomatának sürgönyeit, leveleit tartalmazza másolatban, melyeket az 1843-tól 1851-ig részint az angol követhez Bécsbe, részint Palmerstonhoz írt. E sürgönyök magyar dolgokról, részben a magyar szerepvivő politikusokról is szólnak s vannak bennök részletek, melyek elevenebbé teszik tudásunkat azon időkről. Egy szemtanú beszéde még akkor sem hiábavaló, ha különben már ismert dolgokat mond is el. S a mi emberünk érdemes személy. Blackwell József a neve. 1843-tól 1849-ig huzamos időn át tartózkodott Magyarországon, mint az angol kormány politikai ügynöke. Épen úgy megfordult aristocrata körökben, hol nem egy jó ismerőst talált, mint a hogy barátság fűzte a közélet sok jeleséhez. Ismerte Széchenyit, Széchen Antalt, melegen vonzódott báró Eötvös Józsefhez, tisztelte Szemerét s nagyon szerette Szalay Lászlót. Nem volt nevesebb ember a pozsonyi országgyűlésen, a pesti társaskörökben, a kivel ne érintkezett volna. Azon időkből nálunk az anglomania fénykorát élte; ez a körülmény is elősegíté Mr. Blackwell sikerét. Már az előtt is ellátogatott Magyarországra s érintkezett főúri körökkel. Vagyonos, független ember volt, ki utazgatott s archæológiával, ethnographiával s más nemes kedvteléssel töltötte idejét. De nem tőle függő

okokból vagyona nagy részét elvesztvén, a continens népeiről szerzett ismereteit a diplomatai pályán akarta a saját hasznára érvényesíteni. Már 1837-ben közlött az angol *Athenaeum*-ban cikkeket Magyarországról, melyekben Magyarország fontosságát Anglia kereskedelmi érdekeire hangsúlyozza. E cikkeket olvasta 1842-ben Sir Róbert Gordon, bécsi angol követ, az akkori külügyminiszter, Lord Aberdeen testvére, s Esterházy herczegnek ajánlatára is, ki Blackwellt már korábról ismerte, meghívta az utóbbit Bécsbe. Ez időtől aztán Blackwell, mint az angol kormány ügynöke, szorgalmas látogatója lón a pozsonyi diétának s a magyar társasköröknek. De a politikai ügynök pusztán szemlélődő szerepével nem volt megelégedve; hosszú éveken át táplált vágya az volt, hogy magyarországi angol consul lehessen, ő felségének a britt királynőnek elismert consul generalja. Megígérte neki Sir Robert, közbenjártak érte magyar grófok, később az első magyar miniszterelnök is sürgette a dolgot: de Blackwell 1849-ig is csak politikai ügynök maradt, félig volontaire-diplomata, ki előtt a beavatottak kapuja zárva volt. Az első ízben Metternich nem akart tudni ilyen újtásról; 1848-ban pedig az új angol nagykövet, Lord Ponsonby akadályozta meg a sikert. Lord Ponsonby, bár a whigek uralma s Palmerston minisztersége alatt volt bécsi követ, a magyar ügygyel szemben a legridegebb állást foglalta el; mint valaki megjegyezte, osztrák szalonokban vén német grófnékkal együtt ítélte el a magyar rebelliót. Engesztelhetetlen gyűlölete volt Magyarország iránt. Blackwell ezt a gyűlöletet ahhoz hasonlítja, melyre még gyermekkorából emlékezett, mikor az angol country-gentleman port és sherry mellett ököltre szorította kezét a franczia ellen, s György királyt éltetve szidta a gaz «Bonyparty»-t. S Blackwellnek később Palmerstonhoz intézett leveléből nem érdektelen tudnunk, hogy az egyetlen hely Bécsben, hol az aradi kivégzéseket s Batthyány Lajos halálát nem csak mentgették, de magasztalták — az angol követség volt. Így állottunk a hivatalos Anglia kegyeiben. Pitt vagy Castlereagh korában Lord Ponsonby fényes követ lett volna; Palmerston alatt anomalia, vagy mint Batthyány Lajos mondá egy ízben, régi czopf volt. Mindkettő különben — a követ s a diplomatai agens — abból indult ki, a mi «conducive to british interest», a mi az angol érdekek javára van. Lord Ponsonby az egységes Ausztriát tar-

totta ilyennek az orosz hatalom ellen, míg Blackwell a szabad Magyarországot.

Blackwell valami római vonást lát politikai ellenfelében, mikor észleli, hogy a büszke diplomatának egy arcizma sem mozdul, mikor milliók boldogságát látja áldozatul esni annak, a mit — bár hibásan — «British interest»-nek hisz. Hanem azért azt a római lelkű diplomatát mégis inkább Castlereagh korába kívánná vissza, mint Palmerston idejébe. Annyi bizonyos, hogy e római érületnek áldozatul esik Blackwell reménye is. Ponsonby Innsbruckban Jellachich fondorkodásait helyesli s semmit sem akar tudni egy magyarországi angol consulatusról. Blackwell megmarad Tantalusnak, ki előtt ott lebeg a gyümölcs, de el nem érheti. Csak mikor már a magyar ügynek s utána az angol Kossuth-láznak is vége szakadt, kerül először Lübeckbe, azután Stettinbe, mint consul. Már ezelőtt is több ízben megígérték neki az első vacantiát, de nem hiába írta Palmerstonnak, hogy nincs a teremtésben lény, melynek — a tekenősbéka s a papagály kivételével — oly hosszú élete volna, mint egy angol consulnak: soká kellett várakoznia. Mondásának igazsága különben szerencsére rajta is beteljesült. Ő is oly soká élt, mint egy papagály vagy tekenősbéka: nyolczvan-nyolcz éves korában halt meg Stettinben. (1886.)

Ha végig lapozzuk angol sürgönyeit, melyeket 1865-ben Stettini otiumában arany szegélyű bőrös könyvébe oly gondosan lemásolt, önkénytelen rokonszenvet érezünk iránta; egy igazi angol gentleman példája, ki sokat látott, sokat tapasztalt s független büszkeséggel alkot magának véleményt arról, a mit lát. . Elméje hamar bele talál a magyar viszonyokba s ha kezdetben rázza is fejét a különös országon, mindinkább belemelegszik s jobban is megszereti. Sok újat hivatalos sürgönyeiből nem tanulhatunk, de elszórt megjegyzései, néhány személyes tapasztalása mégis megérdemli, hogy emlékével foglalkozunk. Sürgönyeihez írt egyik jegyzetében különben ő maga is állít diplomatiái pályájának emléket — egy versben. Mikor visszatekint s büszkén említi, hogy annyi ellenséges áramlat között is mindig megtartotta véleménye függetlenségét, Chamisso soraival végezi:

«Gestrebet hab' ich und gehofft ins' Blaue
Und gar am Ende wenig nur erzielt; (nur ein Consulat!!)
Doch schwerlich wird berühmen sich der Graue,

Dass er mich jemals fest am Schatten hielt,
Den Schatten hab' ich, der mir angeboren,
Ich habe meinen Schatten nie verloren!

II.

Blackwell diplomatai szereplése különben igen szerény volt. Csak arra szorítkozott, hogy általánosságban tudósította a pozsonyi diéta eseményeiről a bécsi angol követet; egyébként óvakodnia kellett minden politikai beavatkozástól, nyilvános föllépéstől, sőt véleménye nyilvánításától is. A conservatívek pozsonyi casinójába még beíratkozhatott, a liberálisokhoz azonban csak hébe-hóba látogatott el, hogy az angol kormányt kellemetlenségekbe ne keverje. Még a pozsonyi sétahelyen sem igen jelent meg, mikor a követek a Dunaparton friss levegőt szívni jártak: ez is szemet szűrhatott s a titkos kémek Metternichnek besúghatták volna. Annál szorgalmasabban eljár a két tábla üléseire s mikor először volt a felső táblán, igazi angol módra azon csodálkozik, hogy lehet ily rosszúl szellőzött termekben tanácskozni. A karzaton more Magyarorum egyik a másik hátán csimpaszkodik, a teremben pedig fullasztó hőség van. «Nem érthetem, hogyan ülésezhetnek napról napra ily helyen. Szemere barátomnak elmondtam, hogy ha magyar volnék, követnek csak akkor választatnám magam, ha nyitva tartanák az ülésterem ablakait.» Majd jobban szétnéz a követek közt s azt írja főnökének Bécsbe: «Excellentiádnak igaza van; nagyon kevés — ha egyáltalán van — a gyakorlati ember a követek közt. A legnagyobb baj az, hogy majd mind jogász vagy pap. Nincs köztük például egy kereskedő sem.» Természetesen belátja, hogy az akkori politikai szervezet következtében nem is lehet másként. Különösen föltűnik előtte, miért lesz valaki bizottsági tag. Pejachevich grófot például azért választják be a kereskedelmi bizottságba, mert egyszer iparügyekről cikket írt a *Festí Hírlap*ba. «Szemere pedig elmondta nekem, hogy azért jutott a közoktatási bizottságba, mert művében, *Angolországi útjában*, a nevelésről is beszélt.» Mi későbbiek pedig csodálkoznak Mr. Blackwell csodálkozásán; ha ma fölébredne, e részben nem igen találna változást parlamenti gyakorlatunkban.

Pozsonyi tartózkodása alatt különben Blackwell folyton szélesbíti ismeretsége körét. Ha rendesen nem is járhat el a liberalis casinóba, megismerkedik mégis a vezéremberekkel s le-lerándul egy-egy főúrral birtokára, hol megint a mágnessvilággal jön közelebbi érintkezésbe. Kopácsy primásnál is bemutatják. Akkortájt nagy zajt ütött Angliában a Puseyismus s O'Connell is magára vonta az európai világ figyelmét. Mind a két dolog nagyon érdekelte a primást. Blackwell, mint hárompróbás angol hazafi, solid reformer és szenvedélytelen diplomata azon van, hogy a katolikus főpap rokonszenvét Irland iránt lehűtse. Az egész ir-kérdésnek szerinte édes-keves dolga van a vallással. O'Connell csak azt teszi, mintha valaki itt Magyarország elszakadására izgatna Ausztriától. Támogatna ilyen magyar O'Connellt a katolikus papság? S hogy Kopácsyt megnyugtassa, az egész ir-kérdést tisztán nemzetgazdasági problémának mondja. Sok a népessége, kevés a tőkéje. Fogyasztani kell a népességet, vagy növelni a tőkét — s meg van oldva a csomó. O'Connell azonban az egyszerű nemzetgazdasági matematikáról nem akar tudni semmit; ha vannak elvei, ezek republikánusok, az ilyenekkel pedig — mint tudva van — félúton vagyunk az anarchiához vagy katonai despotismushoz. Nem tudjuk, mit gondolt erre az érdemes primás, «kinél a nemzetgazdaság némileg tanulmányai körén túl esett», de annyi bizonyos, hogy Blackwellt egy ízben vendégül is hívta magához. A királyné születésnapja volt s ott látta teljes díszben az aristocratiát s mindenek fölött nem tudott eléggé betelni a tokajival — ezzel a genuine vinum ecclesiasticummal. Fölteszi magában, hogy ezentúl jobban fogja keresni a püspöki ismeretségeket. S csakugyan Pyrkernek, az egri érseknek asztalánál is ott találjuk. Épen a vallási kérdésben leérkezett rescriptum (márczius 1844) foglalkoztatta az elméket, hanem Pyrker semmi másról nem kívánt beszélni, csak a költészetről. Pope, Milton, Byron művei méltatásába mélyedt s aztán a *Szent hajdan gyöngyeiről* beszélt, melyeket Blackwell érdemök szerint magasztalt s annál szívesebben, mert ismét egy pohár, érseki pinczéből napvilágra kelt tokaji után tehetne.

A tokaji nemes tüze azonban Mr. Blackwell kissé hideg józanságán nem fogott ki s nyugodt figyelemmel kísérte az 1843/44-iki diéta működését. Mikor Pozsonyba jött, kezdetben

főleg arra ügyelt, mint lehetne az angol iparnak tért szerezni Magyarországon. Itt akkor a kereskedelmi s ipar kérdései általános érdeklődés tárgyai voltak. Blackwell beszéli, hogy valahányszor csak meglátogatta Széchenyit, annak asztala mindig a legkülönfélébb tervekkel volt telerakva; vasútak, köz- és magánépületek, gyárak stb. tervezete s egy csapat egyéb projectum halmozódott ott egymásra. E tervezgetési szellem akkor mindenkire átragadt. Német s angol vállalkozók egymásután keresték föl fényes sikert ígérő ajánlatokkal az ipari s kereskedelmi vállalatoktól eddig szűz talajt. Ekkor dühöngött Európaszerte — mint Blackwell mondja — a vasúti mania is; ekkor támadt a magyar kereskedelmi társaság eszméje, mely a nyugatindiai s velencei társaságok mintájára hivatva lett volna, hogy csatornák, vasútak által új közlekedési eszközöket teremtsen s Magyarország kereskedését egy csapásra kiemelje a függésből s önálló út nyisson neki egyfelől a Fekete-tengerig, másrészt Braziliáig; ekkor indult meg a védeyleti mozgalom, mely nemsokára legalább politikai jelentőséget nyert. Ugyanekkor nagy kelete volt az elméleti vitatkozásoknak is. Dr. List védvám-elmélete a társalgás állandó tárgya volt. Nagyon fölkapták a Zollverein nagy sikerei által is igazolt tanokat. Védni a magyar ipart lett a jelszó; fájdalom! akkor, mikor még alig volt védeni való, alig volt magyar ipar. Blackwell e körülményen elesodálkozott. Azt képzelte, hogy a magyarok nagyon fognak örülni, ha közvetlen kereskedelmi összeköttetésbe léphetnek Angliával s túlságig fölösleg nyerstermékeiket az angol iparcikkekért kicserélhetik. Szóharczot vív a követekkel, kik mosolyognak, mikor a free-trade elveit fejtegeti előttök. Szorgalmasan tanulmányozza tehát List művét, kijegyzi magának ennek gyöngye pontjait, hogy így a saját fegyverökkel verhesse meg ellenfeleit. «Úgy hiszem, többeket meggyőztem, hogy még kedvencz elméletek mellett is, az Angliával való szabad kereskedés sokkal kedvezőbb volna a magyarra, fejlődése mai állapotában, mint a külföldi cikkek kizárása.» Figyelmezteti is az angol követet, hogy az angol kereskedés érdekében most kellene tenni valamit, míg az ipar-mánia be nem lepi az országot s meg van győződve, hogy Anglia csak úgy kényszerítheti Auszriát védvamos tarifája megváltoztatására, ha Magyarországgal összeköttetésbe lép. Azért mindenkép pártolni szeretné a magyarok törekvését,

mely arra irányul, hogy az országnak önálló vámsorompója legyen s a tarifát az országgyűlés határozhassa meg. Mert Ausztriától egyelőre nem igen várható a beviteli vámok leszállítása. Hallotta ugyan Blackwell, hogy az osztrák pénzügy-miniszter, báró Kübeck egy liberálisabb tarifát dolgozott ki, mely mintegy harmincz százalékkal szállítaná le lejjebb a kiviteli vámot (1843). De ez ellen Morva- és Csehországból annyi kérvény érkezett s a császári család több tagja is közbe lépett, úgy hogy nem igen lehet belőle valami. Ausztriába tehát Angliának — Blackwell következtetése szerint — Magyarországon át kell utat nyitni.

Csakhogy a gazdasági törekvések a levegőben függtek. A mit az országgyűlési bizottság akart: Ausztriától független vámsorompót s azt a jogot, hogy a tarifát a diéta határozhassa meg: ez Magyarországnak Ausztriától való politikai függetlenítését is jelentette. Ez akkor csak álom maradhatott; Széchenyi nem is igen vegyült komolyan a vitatkozásokba s az országgyűlési bizottság jelentése az archivumba került. Hanem a követek körében e kérdések nagy port vertek. Pejachevich grófnál, kinek szép könyvtára volt, ki-bejártak a követek s ugyan csak szedegették a polczról a nemzetgazdasági műveket. Okos, belátó emberek, mondja Blackwell, de nagyobb hasznukra vált volna, ha egy hétig a City-ben gondosan körülnéznék. Pejachevich maga egész lelkesedéssel védvamos volt s közgazdasági politikus. Mikor egy reggel Blackwell meglátogatja, ott találja keresztbe vetett lábbal ülve a divánon s a mint csibukjából nagy füstöt ereszt, egyszerre csak a *Pesti Hirlap* olvasása után elfogja az iparláz, s egy óra hosszat beszél Magyarországnak jövő — természetesen — ragyogó sorsáról, mikor majd földművelés és ipar karöltve támogatják egymást. A skeptikus Blackwell pedig lerándul Pestre, körülnéz s azt írja követének, hogy a magyar a maga erejéből nagyobb vállalatra nem igen alkalmas; nincs benne gyakorlatias kereskedői szellem s nem igen tud egyesült erővel vállvetve dolgozni.

A gyakorlatiasság hiányára például hozza föl az akkori-ban alakult s már föntebb említett magyar kereskedelmi társaságot, melyet Kossuth — a magyar O'Connell — vett hatalmas pártfogása alá. Ez a társaság nem csak hazafias sallanggal dolgozik, hanem aránylag csekély tőke mellett annyit ölel föl munka tervébe, a mennyi egy féltuczat ilyen

társaságnak is elég dolgot adna. Ez a «nagy szabás» mindjárt kezdetben bizalmatlanná teszi Blackwellt. Ott van, mikor az érdeklettek a rendek termében az alakuló ülést megtartják (1843 július). Kossuth fényes beszédet tart a terv mellett; Vay Ábrahám, Batthyány Lajos nagy összegeket — az utóbbi 20,000 forintot — írnak alá. Aleendő igazgató s a tervnek izgékony megpendítője, Szabó Pál, még tovább megy: 50.000 forintot jegyez s még egyszer annyinak aláírására kötelezi magát, ha Batthyány is megkészszerzi összegét. Blackwell épen nem tartja «business-like»-nak a jövődő igazgató viselkedését s egy kissé gyanússá válik előtte a dolog. «Épen nem csodálnám, ha füstbe oszolnék a társulat, bár a magyar O'Connell veszi is pártfogásába.» Három évvel később en csakugyan meg is történt; a társaság zátonyra jutott s a lelkesen toborzó igazgatónak külföldre kellett szöknie. A társaság a liberális ellenzék szárnyai alatt kelt életre s céljában is volt valami, a mi az osztrák államférfiaknak nem tetszhetett. Érthető tehát Széchenyi idegenkedése. Az említett gyűlésen ő is ott volt egy kis ideig, de csakhamar a felső tábla ülésére távozott. Valószínűleg — írja Blackwell — mert Kossuthnak, bête noire-jának köréből minél gyorsabban távozni szeretett.

Hasonló skepticismussal fogadta Blackwell a védegylet eszméjét, a mi közgazdasági hatását illette; de elég jó szeme volt, hogy csakhamar észrevegye politikai jelentőségét. A védegyleti első üléseket (1844 szeptember) Pozsonyban, az alsó tábla termében tartották. «Sokan voltak jelen; Széchenyi is, de nem beszélt. Előzőleg már több liberális főurat törekedett meggyőzni a terv fonákságáról s kijelentette, hogy az egésről mit sem akar tudni. Szavainak — mint rendesen — semmi sikere sem volt». A védegylet vezetőjének különben Blackwell szerint mélyebbre menő szándékai voltak, mint az, hogy az osztrák ipart Magyarországból kizárják. «Kossuth, bár protestáns, nagy bámulója O'Connellnek s mert nagyravágyó s most segédforrások nélkül van, nagy örömmel játszaná az ir agitator szerepét.» Blackwell a védegyleti mozgalmat az ir repeal-mozgalommal hasonlítja össze s könnyen megoldhatatlan politikai bonyodalmakra vezetőnek mondja. Annál inkább, mert Kossuthnál van minden hatalom, az elnök pedig, gróf Batthyány Kázmér, csak eszköz a kezében. «A gróf azon emberek közül való, kiket egy politikai agitator könnyen fölhasz-

nálhat, később meg sarokba dobhat.» Mikor Batthyány Kázmér a forradalom után Blackwellel találkozott, ki őt később jobban megismerni méltányolni tanulta, azt mondá neki: «Meg vagyok győződve, hogy 1844-ből való sürgönyeiben nem egyszer nagy számárnak rajzolhatott. Az voltam, válogatott bolond, de Kossuth — was and still is such a plausible fellow! — A védegyelet eszméje különben a conservativeknél azonnal nagy ellenzésre talált. Batthyány Kázmérnak párbaja is volt e miatt. Egy conservatív főúr tiszta felségárulásnak nevezte az egész mozgalmat. «Úgy én, mint a Védegyelet elnöke, áruló volnék» — felelt Batthyány s a két úr megszabadulta egymást. «Úgy gondolom — írja Blackwell — Teleki László gróf, mint igazi spadassin, hasonló szeszélyeskedéssel fogja híressé tenni alelnökségét.»

Van még egy tárgy, melyet Blackwell az országgyűlésen figyelemmel kísér: a vallási vitatkozások. Különösen a gyermekek vallása s a vegyes házasságok kérdése volt napirenden. Hosszúnak, unalmasnak mondja Blackwell a tárgyalást, melyben nap nap után ezerszer és ezerszer azt az egy dolgot mondják el különféle változatokban. Nem érdektelen, hogy Blackwell az olaszországi viszonyokat is vonatkozásba hozza a vallási kérdéssel. XVI. Gergely ült akkor a pápai széken, s a carbonarik nem hagyták nyugton. Láadások ütöttek ki Bolognában s a Romagnában s mindenütt hirdették, hogy az egységes Olaszország a jövő husvétra halottaiból föl fog támadni, mint Krisztus (1844). A pápa Metternich segítségére szorult. Zsedényi is azt remélte, hogy az osztrák kormány fölhasználja az alkalmat s engedményeket kér, különösen a vegyes házasságok ügyében. «Der alte Kerl — így szólt — wackelt schon auf seinem päpstlichen Stuhl und wird bald ein paar Regimente ungarischer Kalviner brauchen, um ihn aufrecht zu halten.» Mindenesetre szemmel tartották Magyarországon az olasz eseményeket. Sőt ha a félszigeten láadás ütne ki s nem lehetne gyorsan elnyomni, Blackwell attól tartott, hogy az országgyűlést is elnapolják (1844 április). Nem történt meg; végre is a vallási kérdés a felekezetek közt való viszonyosság elve szerint oldatott meg. Mikor a felső táblán az áttérésekről volt szó, s gróf Szécsen ezek könnyítésére egy módosítást nyújtott be, melyet elfogadtak — a püspökök nagyon elégedetlenek voltak. «Ez elégedetlenség is bizonyí-

téka annak — mondja Blackwell — hogy újra egy lépés történt az általános türelem felé, mely remélhetőleg elterjed a föld színén s győzni fog minden művelt országában.» E régi idők stílusában mondott kijelentéssel bucsúzzunk el mi is e kérdéstől.

III.

Kár, hogy Blackwell sürgönyeiben oly annyira óvatos. Sir Róbert Gordont, az akkori angol követet, csak a főbb mozgalmakról tudósítja; egyéni ítéletét nem igen keveri jelentéseibe. A politikai köröknek szívesen látott vendége volt ugyan, de alig röppen el tolláról egy-egy oly szó, mely a szereplő embereket közelebből jellemzi. Annál föltünőbb, hogy különösen az 1843/44-iki diétáról szóló jelentéseiben nem igen tudja elrejtteni idegenkedését gróf Széchenyi István iránt. A diplomatiiai udvarias forma mellett is meglátszik, hogy a nyugodt, kimért, gyakorlati eszű idegen úrra Széchenyi modora, viselkedése igen különös benyomást tesz. Mindenesetre Poloniussal egyet értett volna Hamlet állapota felől s a nyugodt, logikai fejtegetésekhez szokott angol sokszor fejét rázhatta Széchenyi rendetlenül csapongó érvelésein. Végítélete az, hogy a magyar gróf hóbortos, ha ugyan nem «cracked», legalább időnként.

Csakugyan nehéz volt, majdnem lehetetlen — hogy helyesen ítéltethet volna Blackwell Széchenyiről. Mikor a diétára lejött, a mi sajátságos politikai viszonyainkat nem értette s nem ismerte. Csak 1847-ben lesznek világosabbak előtte a körülmények; a korábbi politikai küzdelmekre nincsen mértéke. Az adó kérdését kezdetben pusztán pénzkérdésnek veszi. Minek például bolygatni azt, hogy a nemesek is fizessenek adót! Az egyetlen gyakorlati eljárás az volna, ha a magyarok Ausztriától független vámtarifára törekednének. Ha ezt kivívják, nem kellene többé a nemesek adózása kényes kérdését bolygatni, mert a vámok jövedelme bőven fedezne minden közköltséget. Ez érvelésből láthatjuk, hogy senki komolyabban nem veheti a kereskedelmi consul szerepét, mint Blackwell tette. Érthetjük tehát naiv csodálkozását, hogy ezt az egyszerű dolgot Széchenyi éles elméje nem látja! S mennyit panaszkodik Széchenyi a megyék miatt! Hogy ötvenkét

országgyűlésünk van egy helyett! «Sokkal méltóbb egy államférfiúhoz, ha a meglevő anyagot, a mennyire lehet, fölhasználja, mint ha kijelenti, hogy az gyakorlati czélokra teljesen alkalmatlan». Ily fölfogás mellett Blackwell még nagyon szerény, hogy 1843 elején nem akar véleményt kockáztatni Széchenyiről. Ez egy órát beszél előtte egy huzomban, szakadatlanul a politikai állapotokról. Nagyon sötéten, nagyon sötéten ítél. Vesebaja van, a mi pedig tudvalevőleg «izgatottság s melancholikussá teszi az embert». Csakugyan volt vesebaja, idegei is betegesen rezgettek s elfogta a melancholia is. S mennyire büszke lett volna Blackwell, ha tudja, hogy oda vetett ítéletéből később rendszert csinálnak azok, kik előtt a physiologia világosabb, mint a psychologia s kik ezért a testi dispositiókból magyarázzák nemcsak Széchenyi hangulatait, jó vagy rossz kedvét, hanem politikai pathosát és irányát is.

Egy dolog különben világosan meglátszik Blackwell leveleiből. Széchenyi 1843-ban nagyon népszerűtlen volt. Egy párttal sem állott jól, mindenki félt sarcasmusától s háta mögött günyolták. Blackwell ítéletére a hátmögötti beszédek — akaratlanul is — hatással voltak. A bécsi követ minduntalan nógatja, hogy érintkezzék gyakrabban Széchenyivel. Blackwellnek szinte mentegetnie kell magát. Azt hinné az ember, hogy Széchenyi sarcasmusa őt is megcsípte. Nagyon ártott Széchenyi népszerűségének a Kossuthtal való polemia. Mily kevesen értették a *Kelet népe* lávaszerű kitörését, azt a Hamlet-szerű izgatott lelket, mely annak minden sorában nyilatkozik! Sértett hiúságból, különczkedésből, indokolatlan szenvedélyeskedésből, hóbortosságból tudták csak magyarázni. «Kossuthnál — írja Blackwell (1843 július) — ma senkinek sincs nagyobb hatása a közönségre. A *Pesti Hírlap*nak 5000 előfizetője van, a *Jelenkornak* alig 2000. Széchenyit azonban sok követ, a kivel beszéltem, kárhoztatni, vagy inkább sajnálni látszik.» Sokan még a házi adó bukását is az ő különczködő, határozatlan viselkedésének akarták rovasára írni. A nagy többség e kérdésben őt vádolta arról, miről ő Kossuthot.

S Blackwell 1843-ban — úgy látszik, liberális barátainak befolyása alatt is — osztozik a Széchenyi iránt való ellen-szenvben. Mikor Széchenyi telekadójának, az úgynevezett két garasos adónak a terve először fölmerül: egy élcczel surran át rajta. «Széchenyi terve Mrs. Glass recipéjéhez hasonlít,

hogyan süssük meg a nyulat. Széchenyinek is előbb meg kell fogni az ő nyulát, azaz rá kell vennie embereit, hogy holdanként két garast fizessenek, a többi magától jő». 1844-ben azonban már megváltozik Blackwell nézete Széchenyi helyzetéről. A múlt évben elszigeteltnek, befolyás nélkül valónak találta. A tél folyamán azonban adóterve érdekében Széchenyi megváltoztatta taktikáját a követekkel szemben, s Blackwell kénytelen bevallani, hogy Széchenyi ismeri az embereket s ha kell, terveinek meg is tudja hódítani. «Tartok tőle — írja Blackwell Sir Róbert Gordonnak (1844 április) — Excellentiád azt hiszi, hogy előítélettel vagyok Széchenyi iránt s csak kevésre becsülöm tehetségeit. Szokás volt, hogy mindenki dicsérje Széchenyit, vagy inkább tömjént hintsen neki, ha magyar ügyekről írt. Én is hódoltam a szokásnak s csekély firkáimba belévegyítettem a szükséges adag elismerést s bár sokat hallottam ellene, se magánéletéről, se nyilvános szerepléséről nem nyilatkoztam soha. De kötelességemnek tartottam, hogy a tényekről tudósítsam Excellentiádat. Ilv értelemben írtam, hogy a múlt nyáron (1843-ban) Széchenyinek csak csekély befolyása volt pártjára a felső házban, a követekre pedig alig valami. Élceiknek folytonos célzáblája volt, a mint hogy ő is a legcsípősebb gúnynyal beszélt a követekről. Ismételnem kell tehát, hogy múlt nyáron a diétára úgy szólván semmi befolyása sem volt. Úgy találom azonban, hogy tavál óta nagy változás állott be: a mi kétségtelen bizonyítéka annak, hogy mennyire ismeri Széchenyi a körülményeket s az elemeket, melyekkel dolgoznia kell. A kik vele közelebbről érintkeznek, azt állítják, hogy Széchenyi rendesen rátartós, büszke azokkal szemben, kiket gazdagságban, rangban, helyzetben maga alatt állóknak ítél; de ha akar valamit, vagy bármilyen cél is lebeg előtte, dölýfét leveti, s a legleereszkedőbb, legnyájasabb lesz. A tél folyamán, úgy látszik, ebben gyakorolta magát . . . Láttam, hogy adótervének meg kell nyernie a követeket. Működését azzal kezdette meg, hogy egy cikket írt, melyben Kossuthot dicséri, azt, kiről előbb oly megvetőleg nyilatkozott . . . Azután meglátogatott minden egyes követet — mondják, hogy egyetlen egyet sem hagyott ki; — el-eljárt a «Promenádra» (a követek rendes üdülő helyére), hol ezelőtt nem látták soha sem. Itt karöltve sétált a liberális követekkel, elfecsegett velök, hiúságuknak a megfelelő labdacokkal ked-

veskedett s csakhamar újra népszerűvé lett.» Kossuth a *Pesti Hírlapban* a terv javára nyilatkozott; a követek pedig egy nuntiumot küldöttek a felső táblához azon fölszólítással, hogy a két tábla Széchenyi terve érdekében egy országos küldöttséget — regnicolaris deputatiót — nevezzen ki. Széchenyi ott ült az alsó tábla üléstermének karzatán, mikor a nuntiumról határoztak. Magasra vont szemöldökkel hallgatta a tárgyalást. Aztán a felső házba sietett s aggódva tekintgetett hátrafelé, vajon a nuntiumot hozó követek jönnek-e valóban utána. Akkor aztán hátra került s úgy jártatta a kezét, mint a dobos, mikor csapata mellett halad. Mint tudva van, Széchenyi két garasos telekadójával két dolgot akart elérni: mindenk előtt életbe léptetni a nemesi adózást, azután egy országos pénz-alapot teremteni, melynek kamatját közgazdasági beruházásokra lehetne fordítani. — Ebben is, mint rendesen, egy politikai fontos elvet gyakorlati czéllal akart egyesíteni. A pénzügyi bizottság tárgyalásai hónapon át húzódtak. A conservatívek részéről nagy volt az ellenzés. «Zichy István a fejét rázta, Károlyi Lajos, kétségkívül nem nagy tekintély, mondja Blackwell — meg épen dühös volt.» Nem csak az elv miatt, hanem a fölveendő kölcsön nagysága, elosztása, az adó kivétési módja miatt is húzódtott a vitatkozás. A papok féltek, ha a megyei urak kezébe kerül a kivetés, aránytalanul terheltetni fognak. Az adózni egyáltalán nem akarók is hasonló kifogások mögé bujtak. A liberálisok pedig attól tartottak, hogy a döntő szavazásra az Esterházyak vezetése alatt egész keresztes hada fog fölvonulni olyan főrendeknek, kik különben nem szoktak Pozsonyba látogatni. Széchenyi azonban remélt s tervét keresztül akarta vinni még ezen a diétán, különben «soha sem válik az ige testté». Nem csak a dobost játszotta, hanem a hamelni patkányfogót is, s fuvolájával nem csak a liberálisokat csalogatta, hanem a kormányt, Bécsset is el akarta bájolni. Remélte, hogy e kérdésben a conservatívek talán Bécsből is kapnak némi intelmet, biztatást. Ez azonban nem történt, s nagyon kifakadt Metternich rövidlátósága miatt. «Adótervéről — írja Blackwell (1844 május) — sokat beszélt velem Széchenyi. Folyton szökdösve, ide-oda csapongva beszélt, a mi alatt fejével bólingatott, integetett, kezével hadonázott, vállát vonogatta, s bozontos szemöldökét különös módon föl-föl rántotta. Terve úgy látszik, az, hogy lépre csalja,

«humbugizálja» az összes pártokat. Azt mondja, mint az orvosnak, betegsége szerint különbözőleg kell gyógyítania betegét. Az egyiket hiúságánál kell csiklandni, a másiknak hazafiságát dédelgetni, a harmadikat vágyainál megragadni stb.» «Széchenyi — folytatja Blackwell, — úgy látszik, nagyobb bolondoknak nézi honfitársait, mint a milyenek valóban.» «Mindig a követek rettenetes hiúságáról beszél. Ha sok követben illetéktelenül nagy is a hiúság, de némileg nevetséges, ha Széchenyi olyanért vádol mást, a mi benne sokkal mértéktelenebbül van meg.» Ennek bizonyítására így folytatja Blackwell: «A mint szobájában folyton föl-alá járkálva beszélt, a többi közt azt mondta (saját szavai, melyeket azonnal lejegyeztem, a mint eljöttem tőle): Metternich vén számár. Ha támogatna, megvalósítanám tervemet, de a vén számár iriggyel — féltékeny reám. Azt mondja: az ördögbe is! én semmire sem megyek ezekkel az istenadta magyarokkal, s ott van az a ficzkó, Széchenyi, ki újja köré tekerheti őket! Mondom önnek, csupa irigység! Mikor a híd tervébe kezdettem, a vén bolond azt mondta, kezdjek előbb utak építésébe. Ennyit sem ismeri Magyarországot az a...» «Ha ez nem hiúság s pedig rettenetes hiúság — folytatja Blackwell — akkor nem tudom, mi a hiúság. Semmi kétségem: Széchenyi vagy mód nélkül hiú, vagy — ez Blackwell terminus technicusa — cracked.» Az igazság az lesz, hogy a mi angolunk oly egyéniséggel állott szemben, melyhez hiányzott minden mértéke. Különben 1843-ban ő is azt írta, nem érti, hogyan kezdhették Széchenyi a híd építéséhez, mikor nincsenek még útaink!

Mint tudjuk, Széchenyi kedvencz adóterve, minden hamleti alakoskodása mellett is, a diéta végén zátonyra jutott. De annyit mégis elért, hogy a közös teherviselés elvét mind az alsó tábla, mind a felső tábla szótöbbséggel elfogadta. (1844 október.) A felső táblának ez ülésén történt, hogy Széchenyi — a jelenlevők nagy csodálkozására — teljes magyar díszben jelent meg, kezében czenki gubókból gyártott nagy selyem-zsebkendővel. Blackwell is elismeri, hogy «nagyon jó» beszédet tartott. Blücherről emlékezett, kit mint fiatal tiszt a lipcsei csata reggelén toilette-asztala előtt talált. Azon napon, melyen a közös adózás elve fölött döntenek, most ő is teljes díszbe öltözik, mert ez az ő — lipcsei csatája! Az előző reggelén — Blackwell szerint — a conservatív főrendek

még értekezletet tartottak, melyben a subsidium mellett, de az adózás ellen nyilatkoztak. Azonban híre járt, hogy estére egy Bécsből jött intésre véleményöket megváltoztatták. Ez azonban — mint ma mondanók — alighanem «sensatiós újsághír» volt. Annyi bizonyos, hogy Szécsen és Apponyi gróf Széchenyi mellett szavazott, kinek indítványa nagy többséget nyert.

Még egy másik — kevésbbé fontos ügyben is érintkezett Blackwell Széchenyivel. Széchenyi kedvencz terve volt, hogy parlamenti palotát építtessen Pesten. Az alsóház bizottságot is küldött ki, mely pályázatot hirdetett s aztán Pestre is lerándult, hogy az épületnek illő helyet szemeljen ki. Ilyen douce violence-szal akarta Széchenyi kényszeríteni a kormányt, hogy annak idején az országgyűlésnek Pestre költözésébe beleegyezék. Ebben a dologban többször beszélt Blackwellel is. «Széchenyi valóban hozzáférhetetlen, igazi un-come-at-able. Annyira csupa terv, javaslat, hogy alig van szabad pillanata. Komolyan azt hiszem, hogy tíz perczre sem áll szóba senkivel, ha nincs vele valami célja. Velem egy félóránál tovább beszélt. A mennyire kuszált előadásából kivehettem, a bizottság az országgyűlési palota helyét illetve, nincs vele egy véleményen. Széchenyi a Dunapartot akarja, a bizottság többsége a Vásártér. Nem mondta ugyan világos szóval — soha semmit nem mond ki egyenesen, magyarul — de úgy látszik, meg akarta értetni velem, hogy nagyon lekötelezem, ha Szemerét is nézetére hódítanám. S mert tudta, hogy türhetően értek az építéshez, arra kért: forgassam elmémbe a palota tervét.» S Blackwell csakugyan készített is egy ilyen tervet. Azóta sűrűbben érintkezik Széchenyivel. «Újabb időben többször voltam vele együtt; minden tartózkodás nélkül beszél eszméiről s nyilván hizelegni akar nekem. Nincs bennem, Istennek hála, semmi hiúság, azért törekvése — en pure perte volt.» Többször ebéden is volt nála s Széchenyi annyira előzékeny Albion büszke fia iránt, hogy ő maga vezeti az ebédlőbe s maga mellé ülteti s lelkesülve kocint vele, mikor «a föld legfölvilágosultabb nemzetének fölvilágosult képviselőjére» (the enlightened representative of the most enlightened nation on earth) üritik a poharat. Az ebéd igazi parliamentary dinner; minden pártból ül az asztalnál követ s főúr és köztük — Blackwell szerint — mint a gyakorlatias józan ész képviselői: Trefort és Eötvös

József báró ! De miért pattan le vértezett angolunkról Széchenyi hízelgése ? Ezt nem mondja meg ; úgy látszik, hogy Széchenyivel szemben erősen aristocrata ismerőseinek s egyéb barátainak hatása alatt áll, a mihez még személyes idegenkedés is járul.

Kossuthról már könyezetétől függetlenebbül ítél, de nem kedvezőbben. Conservatív liberálismusa egyaránt idegenkedik Cobden föllépésétől, mint Kossuth radikalismusától. Az utóbbit heves, nagy befolyásra törő agitatornak tartja, kinek politikai céljai homályosak, de annál világosabb nagyravágyása. Egyébiránt szónoklatának varázsa alól ő sem vonhatja ki magát. 1843-ik év augusztusában hallotta először a pesti megyegyűlésen. A népes terem egyszerre elcsendesül, még lélekzetöket is vissza fojtják, mikor Kossuth föláll, halványan, kimerülten, a túleröltetéstől mintegy elgörnyesztve. Mintha az első pillanatban annyi ereje sem volna, hogy kifejezést adjon gondolatainak, melyek gyöngé alkatát megrezegtetik. De lassan lassan kifejező arcza megeléknkül, képzeletének tüze szemeinek is fényt ád s a szó ömlik ajkáról, lágyan, édesen, mint a hárfa hangja, vagy dörögve, mint az alpesi vihar. Az izgalom átszáll hallgatóira s mikor indítványát ezek megfontolásába ajánlja, az indítvány pillanatnyi megfontolás nélkül közfelkiáltással már határozattá lett. A szónok pedig összefonja karját s büszke alázattal hajol meg a gyülekezet lelkesült tapsai közt. «Akkor még csak tökéletlenül értettem a magyar nyelvet, — írja Blackwell — de Kossuth modora oly kifejező, hatásos volt s beszéde oly fülbe csengő, hogy majdnem épen annyira meghatott, mint bámuló honfitársait.» «Lehet — folytatja tovább — hogy Kossuth csakugyan beteg volt s a túlságos munka ki is fárasztotta, de csakhamar észrevettem, hogy e részben nem kevés benne a föltűnni vágyás. Mikor fölállott s fekete attilájában tetszős mozdulattal arannyal kiverű, piros bársonyos kardhüvelyére támaszkodott : mintha egy hangot sem tudott volna ajkán kiröppenteni. Ha azzal az asszonyokat akarta meghódítani, célját elérte, mert mögöttem egyre-másra suttozták : Oh ! szegény Kossuth ! Még megöli a sok munka ! E megbocsátható fogáson kívül azonban nem volt semmi színpadias a modorában. Elég hosszú beszéde oly könnyed természetességgel és méltósággal gördült le ajkairól, a milyet én még másnál nem tapasztaltam. Meg is

mondottam neki néhány nappal később, mikor találkoztam vele: s pedig oly módon, hogy nem vehette pusztá bókna.

E gyűlés alkalmával mondotta Széchenyi Blackwellnek: «Ez a ficzkó ördöngösen ügyes; olyan mint egy francia szakács; a döglött kutyát is úgy föl tudná találni, hogy beléharaphatnánk.»

Széchenyi élceze egyébiránt — Blackwell szerint is — nem kímélte soha Kossuthot. 1843-ban Z. M. gróf vendégszerető házában, a kinek felesége, Miss Charlotte Strachan, Disraeli Coningsbyjében mint Princess Lucretia szerepel, sokszor megfordult Blackwell. Itt gyülekezett sok liberális mágnás, kik akkor még mint az emelkedő Kossuth pártfogói léptek föl s jelen volt Széchenyi is. Egyszer Kossuth nemes-ségére fordult a szó. «Biztosíthatok mindenkit — vágott közbe Széchenyi — hogy e teremben egyikünknek sem régibb a családja, mint az övé. Egyenes származéka a kígyónak, ki Éva anyánkat a paradicsomban elesábitotta s meglehet — s itt éles tekintetével Batthyány Lajos felé fordult — hogy épen oly jeles kísértő lesz, minő az ősapja volt.» A társalgás akkor, mint rendesen, ha nők voltak jelen, francia nyelven folyt (különben a bécsi dialektus járta); Széchenyi azonban Blackwellhez hajolt s halk hangon angolul folytatá: «A magyar Éva — mint tudja — himnemű — but she'll bite unto the apple for all that and perhaps find it devilish sour» — de azért bele harap biz' ő az almába s lehet, hogy nagyon savanyúnak fogja találni.» Ez is — akaratlanul — jóslatforma volt. Blackwell ez időtájt (1843) Széchenyi aristokratikus érzetéből és előérzetéből származtatja ellenszenvét Kossuth iránt.

IV.

Csak az 1847-iki diétán találkozunk újra Blackwellel. Az alatt volt Angliában is, de még mindig nem kaphatott rendes diplomatiái alkalmazást. 1846-ban egy emlékiratot nyújt át Palmerstonnak a magyar ügyekről, s hogy függetlenül megélhessen, Mallet *Észak régiségei* kiadását vállalja magára. Ha e munkája meg nem akadályozza, az 1847-ik év telét Sir Róbert Gordon meghívására Rómában töltötte volna. E helyett azonban, mint az angol kormány levelezője, újra a pozsonyi

diétára kerül. Fölkeresi barátait, régibb aristocrata ismerőseit; a követek közt azonban sok új, ismeretlen arcot talál. Waldstein János gróf a nádornak is bemutatja. Blackwell a következőleg jellemzi: «Azon kitüntetésben részesültem, hogy különböző alkalomkor már hat-hét főherczegnek bemutatattak s modorukban nagyon egyenlőeknek találtam őket. Igen előzékenyek és szívesek, de magoktartásában mégis van valami merevség és kimértség. István nádor azonban egészen magyar. Nem tartottam volna a császári család tagjának. Ha véletlenül a gőzhajón találkozom vele s rangját nem ismerem, öt percznyi beszélgetés után bizonyosan szivarral kínáltam volna meg. Épen a magyaroknak való ember. Nézeteiben vérmes, beszélgetésében könnyen hevülő, modorában keresetlen.» Csupa jó szándék s nagyon óhajtja a diéta jó sikerét, már azért is, mert most első ízben elnököl benne. De Blackwellnek annál kevesebb a reménye; a kormánytól nem vár semmit. Mindinkább gúnyolja Metternich rendszerét s úgy beszél róla, mint akár egy magyar ellenzéki követ. Különben már 1846-ban írja Palmerstonnak, hogy e rendszernek nincsen többé életereje s a birodalom bomlása a küszöbön van. Élesednek a nemzeti surlódások; az illyrismus terjed, a csehek mozognak, a lengyelek sebe sajog; az olasz birtokokban a nemzeti érzelen nőtön-nő s Magyarországon egy ifjú erejű nemzet «mered a bécsi miniszterek arczába.» A legcsekélyebb előre látással elmondhatjuk, hogy egy piczinyke nyomásra kívülről, alapjáig megrecszen az ausztriai birodalom». Ha Bécsben belátók volnának, talán lehetne még segíteni. Ha a kormány a jövő országgyűlésre kész tervvel lép elő; a szabad reformokat nem gátolja, de segíti s oly bolond rendszabásoktól tartózkodik, hogy nem engedi az országgyűlési szónokok nevét kinyomatni, noha beszédeiket ritkán érdemes olvasni, és könyveket tilt el, melyeket minden könyvtárusnál meg lehet szerezni: akkor az ily rendszer előnyeit a magyar sem ügyetlenkedéssel, sem heveskedéssel el nem rontaná. De Magyarország elvesztette bizalmát s mindinkább lazítani törekszik a kapcsokat, melyek Ausztriához kötik. A leghevesebbek már egy független országról beszélnek, melynek hatalma a Kárpátoktól a Balkánig, a Fekete-tengertől az Adriáig terjedne. A márcziusi események után pedig már csak rövid napok kérdésének hiszi Blackwell Ausztria szétbomlását. A mozgalmas idők őt is megrázkódtat-

ják, annyira, hogy távolról mutatkozó lehetőségeket mint közel valóságot lát. Pesten arról álmodtak — s Blackwell is álmodja, — hogy az olasz birtokok egy egységes Itáliába olvadnak, az örökös tartományok Németországba kebeleztetnek s Magyarország független királysággá válhatik. De e nélkül is, a monarchián belül is, az angol érdekekre hasznosnak találja, ha a magyarság erőre kap. «Minél inkább terjed a magyar hatalom, Anglia hatalma is nő s Oroszországé csökken.» Angolországra csak hasznos lehet, ha a nagy Németország s Oroszország közt egy dunai confoederatio keletkezhetnék, melynek vezérállama Magyarország lenne. Azonban addig is, miután a régi Ausztria megbukott, a magyar törekvések megérdemlik Anglia erkölcsi támogatását s egy angol consulátus föllállítása Pesten «az angol érdekeknek nagyon előnyére válnék».

A dilettans diplomata e nézetei azonban a bécsi angol követnél nem igen találtak visszhangra. Ez jobban látta az európai kapcsolatok szövedékét s Ausztriát erősebb hatalomnak tartotta, hogysem részei a szélrózsa minden irányában széthányódhatnak. Már 1848 márcziusában elburkoltan figyelmezteti Blackwellt, hogy ha a magyarok nagyon szorítják Ausztriát, ez könnyen kiegyezhetik valahogy Oroszországgal s akkor a magyarság nagyot bukik s elveszhet. Egyáltalán a nemzetközi viszonyokat tekintetbe kell venni. «S én azt találom — írja Ponsonby — hogy a mai mozgalmas napokban az úgynevezett szabadság tüze oly hevesen lobog, hogy az újítás zelótái alighogy ügyet vetnek az államoknak ez érdekeire, melyeket más időkben — s pedig joggal — első rendű fontosságúaknak tart mindenki». Ezek az érdekek is lényeges, reális érdekek, melyeket semmiféle alkotmányos törekvés nem pótolhat. A magyar ügy iránt hideg Ponsonby e tekintetben jól látott s bölcseségének hasznát lehetett volna venni akkor, mikor a függetlenségi nyilatkozat megtörtént.

De nagyon előresiettünk; Blackwell csak most érkezett Pozsonyba, Metternich rendszere még uralkodik s levelezőnknek ez időről is van jelenteni valója. Levelei küldésében most még óvatosabb, mint a múlt diétán; a postára nem bízta, a Bécsbe ránduló fiatal liberális aristokratákra meg nem bízta, «mert azok oly hóbortosak, mert még azt hinnék,

valami államtitok van rájuk bízva s jártnák nyelvöket annak a kis észnek rovására is, melylyel a teremő megáldotta». Egyáltalán Blackwell bizonyos jóakaró, de fölényt mutató mosolylyal beszél a 47 előtti aristocratiáról. «Nagyon jó fiúk, csak kissé különösek (a queer set).» Egy 1865-ben kelt jegyzetében különben azt mondja, hogy nagy változás állott be a magyar mágnásokban. «A szerencsétlenségnek javító hatása volt. Semmi kétségem sincs, hogy a mágnásokból fognak kikerülni Magyarország legjobb államférfiai, ha egyszer újra vissza nyeri jogait.» Volt azonban egy aristocrata, ki már akkor egész rokonszenvét s elismerését megnyerte: Eötvös József báró. «Még eddig — írja 1847 januárjában — nem ismerkedtem meg se főrenddel, se követtel, kinek tehetsége a közepszerűn túlemlkedett volna. Azonban ki kell vennem Eötvös bárót — Eötvös Pepit, a mint a társaságban nevezik, kiben igaz tehetség lakik. Fényes szónok s gyakorlati államférfiú, kinek költői képzelmet egészséges józan ész tartja féken s ki épen ezért mindig csak arra törekszik, a mi az adott körülmények közt valóban elérhető.» E jellemzést nem fogjuk se mélynek, se kimerítőnek találni, de érdemes fölemlitenünk, mert angolunk részéről a legnagyobb elismerést fejezi ki. Nagyon sajnálja, hogy Eötvös elhagyta a diétát, s idézi ennek hozzá intézett levelét: «Ismerve politikusaink hó-bortos eszméit s a kormány rövidlátóságát s tudatlanságát, úgy látom, a diétának nem lesz eredménye.» E sorok is meggyőzhették volna különben Blackwellt, hogy Eötvösben erősebb volt az eszményi érzék, mint a gyakorlatias tetterő. Elhagyja a diétát, hol kemény koponyák s kemény pártérdekek kocczan-nak egymásra s inkább eszméinek irodalmi fejtegetésével kíván foglalkozni, mintha csak a költő mondása csendülne meg lelkében:

Leicht bei einander wohnen die Gedanken,
Doch hart im Raume stossen sich die Sachen.

A diéta munkálatai különben csakugyan lassan haladtak s nem sok eredménynyel kecsegtettek. Az administratori kérdés hónapokon át hullámokat vetett; az adózás ügyében pedig a diétális tárgyalás hosszadalmas módja is gördített a döntés elé akadályt. Blackwell nem csodálkozhatik eléggé, mennyire unbusiness-like szokásai vannak a magyar törvényhozóknak!

Szemere már november 29-dikén megtette indítványát a közös teherviselés ügyében egy országos bizottság kiküldésére; de mire a dolog a felső táblát megjárta s újra a követek elé került, elmúlt három hónap. Ennyi időbe került egy országos bizottság megalakítása olyan ügyben, mely tulajdonkép nem volt pártkérdés. De ha a közös teherviselés eszméje már csak elvétve s inkább csak *in camera sinceritatis* talált ellenzőkre; annál erősebben megakadt a kérdés annak megvalósítása körül. Különösen a házi adó nem volt inyére a conservatív főrendeknek. Legerősebb érvök a házi adó fizetése ellen a *cassa domestica* rossz kezelése. Hogy a megyei pénzek rosszul kezeltetnek — mondja Blackwell — ez tény. Nyilvános számadás nincs; az ellenőrzés hiányzik s ha napfényre kerülne az igazság, kitűnnék, hogy a misera plebs *contribuens*-től kisajtott adónak legalább fele a megyei tisztviselők zsebébe találta meg az utat. De hogy kovácsolhat ebből a conservativek egy része fegyvert a házi adó ellen? Nem mondhatja-e joggal a misera plebs: «Mi századok óta fizettünk s ti nemesek kezeltétek a pénzt. Eddig nem panaszkodtatok sikkasztásról, rossz kezeléssel. Most azonban, mikor a teherben osztozkodnotok kellene, egyszerre nagy lármát csaptok. Nem úgy! Fizessetek ti is előbb s aztán lássatok utána, hogy híven bánnak-e pénzzel.» Egyáltalán elítéli Blackwell a conservativek magatartását ez ügyben. Nagy politikai hibának mondja, hogy belátva a régi állapotok tarthatatlanságát, mégis csak az akadály szerepét játsszák, csak a kényszernek engednek s e népszerűséget s a dicsőséget az ellenzéknek hagyják. Más angol ember — írja — ha nem lakott volna e különös országban, meg sem tudná érteni az adózás ellen nyilatkozó előítéletet; maga Blackwell sem méltányolja eléggé, mennyi politikai érdek kapcsolódik e kérdéssel. Egy spanyol mondást alkalmaz a magyarra: «Intézkedünk, mikor születünk; míg élünk, intézkedünk; intézkedünk, mikor meghalunk s végre kisül, hogy nem intéztünk el semmit sem.»

Nem is az adózás kérdése, hanem az úgynevezett adminisztratori sérelem adta meg a márczius előtti országgyűlés jellegét. Administratorok alkalmazása a régi megyei viszonyok közt a közigazgatás szempontjából kétségtől üdvös intézkedés volt. De az akkori zavaros időkben ez az intézkedés nem a kormánypártból kiinduló mérsékelt reform kezdeményezését

jelentette, hanem csak üszköt dobott a politikai pártok közé. S Blackwell észreveszi, hogy ha a pártok a reform ügyében, a városok rendezése, az úrbéri törvények s a közös adózás kérdéseiben látszólag meg is egyeznek s «még a tisztas öreg püspökök sem védik többé a visszaéléseket, melyek pár év előtt az ősi alkotmány megőrzésére oly lényegeseknek tartattak»: mégis nem volt országgyűlés Magyarországon, melyen a szempontok annyira különböztek volna, mint most. Blackwell következőleg fejezi ki az ellentétet. A conservatívek a kormány együttműködésével akarják a szükséges reformokat megvalósítani, «annak törvényes s alkotmányos befolyása mellett»; az ellenzék pedig minden bizalmat elvesztett s gyanúsán nézi még az üdvös rendszabályokat is, ha a kormánypárt támogatja. A kormánypárt mérsékelt reform által akar változtatni a meglevő alkotmányon s pedig oly módon, hogy a kötelék Ausztria s Magyarország közt erősbuljön. A liberálisok ezt lazítani s az országot független királysággá akarják tenni. A politikai függetlenséggel szemben minden más reform előttük értékét veszti. «Rátartiság volna tőlem — írja Blackwell — ha az általános politika elveinek vitatásába bocsátkoznám. Csak azt jegyzem meg, hogy ha valaki azt hiszi, hogy az ausztriai birodalmat alkotó különböző országokat közös kormánypálcza alatt együtt lehet tartani, annak helyeselnie kell a magyar conservatívek politikáját; a kik azonban úgy látják, hogy Európa mai kritikus állapotában a birodalmat rögtöni romlás fenyegeti, azoknak az ellenzékkel kell tartani. A két párt harcát nem lehet pusztán magyar szempontból tekinteni. Az osztrák birodalom sorsa is a harc kockájára van téve; a mi első pillanatra pusztán pártok harcának látszik, minden európai államférfi figyelmét igényli.» Ezért a conservatívek szempontjából nagy hibának tartja Blackwell, hogy a kormány az administratorok rendszerét nem akarja elejteni. Az veszett ügy. Ha a kormány többséget teremthetett volna s Európa békéje is zavartalan: talán gyökeret ver ez intézmény. De most, mikor az egész continens politikai lázban van s trónok inognak, nem lehet a rendszert föntartani, ha még oly fényes többsége volna is a kormánynak. Ez a többség pedig kezdettől nem volt meg. Eleinte ugyan hitegették magokat a conservatívek. Sz-n A. gróf, a kormánypárt fiatal vezére, váltig vitatta Blackwell előtt, hogy ha nem is de facto, de de jure megvan a többség. Csak

azért volt az ellenzéknek a fölírti vitában is többsége, mert néhány követ utasítása ellen szavazott. Ez könnyen változhatik. Blackwell erre York bíbornok példáját hozta föl, ki de jure IX. Henriknek, Anglia királyának tartotta magát és sirjára is fölvésette a czímet, azonban de facto a hannoveri ház kegyelemkenyerét ette s még a síremlékét is IV. György fizette ki. S csakugyan az ellenzék mindinkább megnőtt s a januári heves megyegyűléseken új utasítások keltek — az ellenzék javára. «Nem tudom, mit fog tenni a kormány — írja Blackwell január végen. Sokan az országgyűlés föloszlatásáról beszélnek. De akkor a kormány nem akadályozhatja meg, hogy e kérdést a megyegyűléseken ne tárgyalják. Mindez a zavart csak növeli, s vége könnyen a fölbomlás lehet. Erre vezetett az utolsó harmincz év rövidlátó s szűkkeblű politikája.» «Ha az osztrák kormány — írja februárban — őszintén békét akar a magyarral, minden haladék nélkül liberális politikát kell követnie; különben úgy fog járni, mint a nápolyi király. Észre fogja venni, hogy engedményei elkéstek.» A kormány azonban nyakas maradt; a conservatívek nagy része nem értette vagy megvetette az ellenzéki mozgalom jelentőségét: az ellenzék pedig egyre bátrabbá vált s már a külügyi viszonyokat is különösen az olasz eseményeket figyelme, számítása körébe vonta.

Szóval feszült volt a levegő. Még a társadalmi érintkezésekben is kivillant a politikai ellentét. Sőt a farsang idején valódi kis szalonforradalmat kavart föl. S mivel Blackwell érdemesnek tartja, hogy hosszú levélben tudósítsa a bécsi angol követet a nagy port vert napi eseményről, emlékezzünk meg róla mi is. «Mielőtt e nagyon különös országba eljöttem — írja Blackwell — nem hittem volna, hogy valaha báli tudósítást is kell majd írnom. (1848. febr. 23.) Pedig szólnom kell a mult vasárnapi udvari bálról, mert oly körülményekkel kapcsolatos, melyek nem csekély befolyással lehetnek a diéta további menetére. Tudva levő dolog, hogy néha potomság is nagy eseményeknek lehet szülő oka. A mi Virginiával gesgett, megdöntötte a zsarnokok hatalmát. Nos a nádor báljában is egy hölgyről van szó; s ha nem is oly szép, mint Virginia és sorsa sem oly szomorú, érdemes lesz esetéről emlékeznünk. Hogy megbukik-e miatta Magyarország kormánya — ha ugyan egyáltalán van — vagy az egész dolog csak a magyar

földön szokásos szóharcokban végződik-e : csupán ez az, miről még nem vagyok bizonyos.»

Sz. A. grófné nem régiben elvált férjétől, protestáns hitre tért s Poroszországban hasonlóképp protestánssá lett B. K. gróffal házasságra lépett. Ezen a magyar püspökök nagyon megbotránkoztak s óvást emeltek ellene úgy a magyar jog, mint a pápai decretumok s kánonok értelmében. Ebből nagy zavar támadt; politikai kérdés a liberálisok s conservativek közt. Mindenki leste, vajon a nádor bálján a meghívottak közt lesz-e a grófné? S ha meghívják, vajon új vagy régiebb férje nevére? A meghívók végre szétküldetnek s a grófné nincs a meghívottak közt. Nagy fölindulás a liberális mágnások között s a bál előtti napon gyakori értekezletek. Végre híre terjed, hogy a liberálisok távol maradnak a nádor báljától. «Bár sok esztelenséghez szokik az ember e nép közt — írja Blackwell — ezt még sem akartam elhinni.» Azonban úgy történt. A liberálisok a protestáns hitre tért grófné házassági ügyét politikai kérdéssé fűtták föl s meghívóikat néhány órával a bál előtt egy csomóban visszaküldötték. Csak két-három fiatal mágnás s vagy tíz követ jelent meg a liberálisok közül; a többi — férfi, nő — be sem tette lábát a nádor palotájába. Ez volt egész este a beszéd tárgya s a nádon meglátszott a boszankodás. Csakhamar híre terjedt, hogy Bécsből jött rendeletre nem hívta meg a nádor a grófnét. Ez alaptalan föltevést ténynek veszik s erősítgetik, hogy István főherceget nádornak választották nem azért, mert főherczeg, hanem ennek ellenére. «Ez tiszta plagium — írja Blackwell — a franczia *parceque* és *quoique* Bourbon mintájára.» Voltak követek, kik a pártbeli mágnások eljárásáért nagyon haragudtak. Kitört belőlök a democrata szellem. Ha B. grófné egy egyszerű követ neje, senki sem törődött volna dolgával. De így! Egy mágnásasszony boszúja nemzeti pörpatvarrá, vallási sérelemmé fuvatik föl! Blackwell is szelid haragba jő. «Ha Magyarország nem alkotná a birodalom fele részét s Ausztria helyzete nem volna olyan kritikus, ez urak eljárása egy komoly államférfi figyelmére valóban méltó sem volna.» A conservativek örültek a dolognak s magok malmára akarták hajtani a vizet. Gróf Sz-n A. a nádor bálján egy sarokba vonta Blackwellt s kimért logikával bizonyította, hogy egy olyan párt, mely a liberálisok módjára viselkedik, teljesen képtelen a kormányra. «Én szerényen hallgattam — írja Blackwell —

de könnyen azt felelhettem volna, hogy eddig a conservatívek sem mutattak nagy tapintatot s ügyességet a kormányzás művészetében.» A közelgő márcziusi viharban e kis szalonzivatarra különben már senki sem emlékezett. A politikában a Scribe-féle vigjáték csakhamar elveszté érdekességét.

V.

Sajnáljuk, hogy a pozsonyi márcziusi napokról Blackwell nagyon szűkszavú. Hivatalos jelentéseiben, melyeket — kihagyásokkal — később 1851-ben Palmerston *Kék könyvébe* is bevett, csak a legfőbb, legismertebb eseményekre szorítkozik. Személyes megfigyelés alig van e levelekben. Mutatóul a kihagyott részekből álljon itt néhány megjegyzés, melyek főleg a politikai hangulatok hullámlását jellemzik.

Márczius 3-ikán tartotta Kossuth híres beszédét azon fölirati javaslat mellett, melyben felelős kormányt kér a nemzet a királytól. «Én is be akartam jutni az ülésre, de csak a legnagyobb nehézséggel tudtam magamnak utat vágni egy külső galleriáig. Már ott állott több mágna s a zárt ablakokon át ugyancsak tekintgetett befelé s szeretne volna hallani, mit beszél Kossuth; de hiába.» «Nagy a félelem az osztrák bankók miatt. Azelőtt örültek az öt forintosoknak, most nem lehetett kapni értök ezüstpénzt.»

Márczius 9-ike. Széchenyi, a nádor Bécsben. «Részemről, merem állítani, hogy az osztrák miniszterek ezentúl is ragaszkodni fognak szűkkeblű rendszerökhöz s a régi módon akarják kormányozni Magyarországot. Apponyi leköszönését valószínűleg elfogadják s egy új kancellár alatt az administratorokról is lemondanak. A nádor még az erdélyi megyék bekebelezésére is reá fogja őket bírni; de ennél többet nem igen lehet tőlök majd kicsikarni. Most e pillanatban nem félnek háborútól; katonát most nem kívánnak s így reménylik, hogy egy kis tatarozgatással elnyűtt rendszerök még kiállhatja a forradalmi áradat rohamát. Ma megint 30,000 frt ezüst pénzt érkezett.»

Márczius 12. «Késő este egy liberalis követ látogatott meg a legmérsékeltebbek közül s azt mondotta, kötelességem tudatni Excellenciáddal (a bécsi követtel), hogy ha Anglia meg

akarja menteni a végromlástól Ausztriát, azon kell lennie, hogy Lajos főherczeg s Metternich az ügyek vezetésétől távozzanak. Mert ha föl akarnák oszlatni az országgyűlést, menten kitör a forradalom. A liberálisok elhatározták, hogy az országgyűlés föloszlatása esetén rögtön kimondják a robot s minden úrbéri teher eltörlését.»

Márczius 15. «A felső tábla is engedett végre s sok huzás halasztás után elfogadta az alsó-ház fölirati javaslatát. Fájdalom, az események kényszere alatt s nem azokat megelőzve. (Bécsi forradalom.) Ezelőtt a conservatív párton az üres fejűek a magyar felelős miniszterium eszméjét csak gúnyolták s még az eszesebbje is rossz politikának mondotta, ha a kormány a tömeg kívánatának enged. Ha az ellenzék a diétai munka rendes útjáról letér — így szóltak előbb — föl kell oszlatni az országgyűlést s a következőn a kormánynak biztos többsége lesz. A conservativek közül sokan a legutolsó pillanatig az állambölcseség nec plus ultrájának tartották Metternich politikáját. Lemondása hírére azonban elvesztették önbizalmukat.» «Ha a lemondás félévvel előbb történik, Ausztria talán még megmenthető a fölbomlástól; jelenben azonban egyebet sem látok, mint zavart s anarchiát.»

Márczius 19. «A forradalom teljes. Magyarország de facto független állam s néhány hónap múlva Excellentiád nem Bécsben, hanem a budapesti udvarnál lesz követ. Feljött báró Eötvös József is Pestről; valóítani akarja azon szempontokat, melyeket *Reform* című művében fejtegetett. Éjjelnappal dolgozik s fáradhatatlanul azon van, hogy a pártokat egyesítse s a rendet meg ne zavarják. Múlt éjjel egy pár órát töltött nálam s őszintén elmondotta, hogyan akarják Magyarországot virágzó, hatalmas királysággá tenni, hogy szövetsége értékes legyen minden hatalomnak, mely Oroszországot féken akarja tartani.»

«Ha van tapintat Kossuthban, nem lép a miniszteriumba. A szerep, mely a politikai drámában reá vár, az agitatoré s politikai szónoké. Mint miniszter néhány hónap után elveszett ember. Eötvös, Szalay, Szemere s a liberális párt több vezető férfja megmosolyogják Kossuth bécsi fogadtatását. «A deákok s juristák eszménye (így szólnak róla bizalmas körben); and we must let him have his run.»

Márczius 21. A miniszterium még mindig nem alakult

meg. Deák tegnap érkezett meg s nem látszik helyeselni a következő forradalmias eljárását.

Márczius 22. «A felső tábla minden ellenmondás nélkül fogadja el az alsó tábla javaslatait. Az aristokraták úgy látszik, kissé megijedtek; s a legdölyfösebbje is barátságosan beszélget oly követekkel, kikkel ezelőtt épen nem érintkezett.» «Sz-n A. gróf szinte örülni látszik azon eszméjének, hogy a miniszteriumot csupa követből kell megalkotni, mert az ellenzéki mágnások, természetesen Eötvös kivételével, közszolgálatra épen nem alkalmasak. Igazat kellett neki adnom.» «Az akadálykő Kossuth. Batthyány kezdi észrevenni, hogy könnyebb föladat volt a népszerű demagoggal diadalban végig menni Bécs utczáin, mint vele miniszteriumot alkotni. Szemerét például megkínálta a belügyi, Eötvöst a közoktatásügyi tárczával; de mindkettőnek nagyon ellenőkre van Kossuth. Az utóbbinak értésére adták, hogy legjobb volna, ha újra újságot szerkesztene; ha azonban a miniszterséghez köti magát, úgy Batthyány kénytelen elfogadni föltételeit s ha nem is bábja Kossuthnak, de mégis annyira befolyása alatt áll, hogy nem igen tehet valamit függetlenül tőle. Deák — a magyar Franklin — talán még rendezheti a dolgot s Szentkirályit hozhatja Kossuth helyébe.» «Kossuth eleinte belügyminiszter akart lenni, de Batthyány a pénzügyi tárczát tartja számára ezon reményben, hogy ez egész idejét elfoglalja s ártalmatlanná teszi.» «Ha Kossuth belügyminiszter — mondá Eötvös Batthyánynak, két hónap múlva kész a forradalom.»

«Sz-n A. úgy látszik, egy kis bátorságot öntött a conservatív mágnásokba. Azt állítja, hogy az ország minden részéből kapott leveleket, melyekből kitetszik, hogy a nép a követek határozataival nagyon elégedetlen stb. Engem arról akart meggyőzni, hogy Pest és Pozsony közvetlen szomszédságán kívül a paraszt még azt sem tudja, mi történt s nem is kívánja úrbéri terhei teljes eltörlését stb.»

Márczius 25. «Hír szerint az osztrák miniszteriumban azt állítják, hogy a bécsi deákokat a magyar liberálisok bujtogatták föl s hogy titkos levelezés folyt Kossuth s a deákok közt. Ennél valótlanabb dolgot képzelni sem lehet. A bécsi forradalom egészen váratlanul jött. Kossuthot, Szemerét, Szentkirályit az esemény a szó szoros értelmében meglepte; nem is álmodtak róla. Magyarország nem ismeri az összeesküvést.

Programját az ellenzék alkotmányos úton akarja megvalósítani. A leghevesebbek, Batthyány Kázmér, Teleki László, Kossuth ugyan már régen törésre akarták bírni Ausztriát, a mérsékeltebbek azonban visszatarták őket, mert Ausztria hatalmát sokkal erősebbnek hitték, mint a minőnek mutatkozott. A magyar liberálisok most csak fölhasználták a kínálkozó alkalmat s bár mit is mondjanak Bécsben, az ország e pillanatban oly független Ausztriától, mint Hannover Angliától, mikor IV. Vilmos volt a közös fejedelmök.»

«Eötvös ma reggel megjegyezte, hogy ha Batthyány Lajos a miniszteriumi javaslatra nem hozza meg a szentesítést Bécsből, ő rögtön elhagyja családjával az országot, mert nejét — kit gyöngéden szeret — semmi szín alatt nem teszi ki a borzalmaknak, melyek biztosan bekövetkeznének.»

Márczius 25. «Szemere ma reggel a gőzössel Pestre utazott. Mivel a hajó a szokottnál később érkezett Bécsből, az állomásnál egy óráig beszélgettem vele. Meg van győződve, hogy mivel szigorúan alkotmányos kormányzat megalapításán dolgozik s az összeköttetést Ausztriával meg akarja tartani, népszerűségét áldozza föl. Ha azonban az osztrák miniszterek a királyt ráveszik, hogy a miniszteri javaslatot ne szentesítse, a pesti bizottság mellé áll ő is. Addig azonban csillapítani fogja az izgalmat, bár nem áll jót semmiért, ha a szentesítés még egy napot késik.» «Szemere egyik legmeghittebb barátom az országban. Mégis hivatalos tisztem kényszerít kimondani, hogy alkalmatlanabb embert nem küldhettek volna Pestre. Mint nyilvános szónok, finom író, jogász, megyei ügyek intézője kevés hozzáfogható van az országban, de nem az az ember, ki a tömeghez, vagy heves democrata gyülekezethez tudna beszélni.»

«Ő felsége titkos tanácsadói meggondolhatnák, hogy az ország forradalmi állapotban van s Batthyány a miniszteriumát — Kossuthot kivéve — a legmérsékeltebb férfiakból állította össze. Eötvös már is azt hiszi, hogy elkéstek Bécsben, s ha a milánói események híre Pestre jut, ott nemzetgyűlést hívnak egybe.»

Márczius 29. «A nádor ma korán reggel visszatért Bécsből, az udvar válaszával a miniszterium ügyében. A legnagyobb elégedetlenség. A válasz nyomtatott példányait a jogászok este a sétatéren elégették. Batthyány s Deák is — kit minden párt

tisztel — végképen elkedvetlenett.» Tudjuk, hogy egy új királyi leirat két nappal később eloszlatta ez izgalmat s elfogadta a miniszteriumra vonatkozó javaslatot.

Április 4. «Szerencsés körülménynek tartom, hogy Esterházy herceg végre rá volt vehető, hogy elvállalja a külügyi tárczát. Azon bókokból, melyeket Széchenyi mondott nekem, mikor reggeli előtt egy kissé a friss levegőre kocsiztunk, úgy látom azt hiszik, hogy a herceg elhatározásában nekem is van részem. Azonban túlbecsülik szolgálataimat, mert csak kifejtettem a herceg előtt, hogy mit tartanék helyében a leg-helyesebb útnak s bevezettem nála Szalay Lászlót, ki a pártok állásáról mindenesetre világosabb képet adott neki, mint a milyet magának a bécsi salonokban megrajzolt. A herceg aggodalma eloszlott. Tegnap vele ebédeltem s nagyon megörültem jó kedvének.» Szalay László is megemlékezik a dologról egy levelében, melyet a forradalom után Blackwellhez írt: «Jut még eszébe, mikor úgy szólván meggyűrtük a herceget, hogy a miniszterséget elfogadja?» Palmerstonhoz írt jelentésében (1850. júl.) pedig Blackwell egyenesen magának tulajdonítja e kérdésben az érdemet. «Ha nem vagyok Pozsonyban, Esterházy nem állott volna rá, hogy Kossuth s Batthyány kollégája legyen.» Mert nem csak ő, hanem minden miniszter-társa elkerülhetetlen rossznak nézték Kossuthot. «Elismerték ugyan, hogy agitatori tehetségét talán senki még fölül nem multa, de ugyanakkor meg voltak győződve, hogy ép ezért nem miniszternek való. Világosan látták, hogy minél gyorsabban szabadulnak tőle, annál állandóbb lehet kormányuk s biztosabb az ország jóléte.» Ha Palmerston Blackwellt akkor consulnak kinevezi! Biztosítja a Lordot, «hogy minden emberi valószínűség szerint más irányba terelődnek az események.» Mert akkor elég nyomatékkal léphetett volna föl, — s lett volna is érdeke hozzá — hogy Kossuth miniszterséget megakadályozza, «hiszen befolyásom, még mint magánszemély is, éppen nem volt jelentéktelen.» A történet philosophusai döntenek, bevegjük-e a forradalom szülő okai sorába azon körülményt is, hogy Blackwellt nem nevezték ki consullá!

VI.

Annai különben bizonyos, hogy a magyar miniszterelnök nagy súlyt fektetett Anglia erkölcsi támogatására, minek a britt consulates föllállítása szembeszökő jele lett volna. Mikor 1848 április havában Batthyány Bécsben volt, Esterházy herczegnél megismerkedett Ponsonbyval, az angol követtel, s az épen Bécsben időző Stratford Canninggal, ki akkor a portánál képviselte Angliát. Ponsonby úgy látszik, e részben némi ígéretet tett Batthyáynak, de kormányánál szóba sem hozta az ügyet. Mintha csak a bécsi udvar szemével nézte volna a magyar viszonyokat s mint óvatos diplomata előnyösebbnek tartotta az angol érdekekre a régi Ausztria fönmaradását, mint a magyar ügy pártolását. S később is, a bécsi hivatalos sajtó minden hazug híre hitelre talált az angol követségnél: itt gyalázták legjobban a magyart. Batthyány hitt Ponsonby ígéretében, ámbár az angol diplomata nem a legkedvezőbb hatást keltette benne. Mikor Blackwell Batthyány véleményét kérdezte Ponsonbyról, az egyre csak Stratford Canningot dicsérte előtte; s mikor Blackwell nem tágitott, kezét hátra tette a nyakára s úgy mozgatta, mint a hogy a czopf mozog. 1848 áprilisában azonban még bizott Ponsonbyban Blackwell; még mindig hitte, hogy kinevezik consullá. Úgy látszik, ezért indult május elején Horvátországba, hogy ott is megismerkedjék a viszonyokkal. Megelőzőleg azonban Batthyányval volt három órára terjedő beszélgetése. Ez az interview önkéntes diplomatánk szereplésének egyik fénypontja; még évek után is megemlékezik róla, mily hízeltő figyelemmel volt iránta Batthyány gróf s «ah! ha a gróf akkor Mr. Blackwell tanácsát követi, mennyivel jobb lett volna Magyarországra». De ép ez volt a kettős csapás: se consul nem lett Mr. Blackwell, sem tanácsát nem fogadták meg. A beszélgetésben különben arról esett szó, hogyan lehetne legkönnyebben százezer darab puskát szállítani Angliából. Azután az általános politikai viszonyokra került a sor.

«A magyarok — mondá Blackwell — nagyon messzire mentek, vagy nem elég messze. Mert ha meg akarják tartani a kapcsolatot Ausztriával, készen kell lenniök, hogy például az

ausztriai államadósság egy részét magokra vállalják s a pénzügyi s katonai kérdésekben engedményeket tegyenek . . . »

— *Jamais* — szakította félbe dörgő hangon Batthyány a francia beszélgetést, mert sokkal több magyar büszkeség volt benne, mint hogy németül beszéljen egy idegennel, ha más nyelven is szólhatott vele.

— Akkor hát nem mentek eléggé messze — folytatá Blackwell — mert legalább százezer főnyi sereget kell szerezniök s pedig rendes katonaságot, egy percznyi késedelem nélkül, különben veszve vannak.» A miniszterelnök azonban nem tartotta oly kritikusnak a helyzetet s azt képzelte, hogy pusztán már Anglia erkölcsi támogatása is segíthetne a legtöbb bajon. «*Tout ce que nous avons besoin c'est l'appui moral de L'Angleterre et alors nous en finirons bien vite avec ces coquins là.*» Valóban Magyarország külügyi támaszai egészen a levegőben függtek s a viszonyokban semmi alapjuk nem volt. Csupa eshetőségekről képzelegtek: Batthyány Ausztria szétbomlásáról álmódott s mint közel napok lehetőségét vette számításba, hogy Ausztria elveszti olasz birtokait, örökös tartományai pedig a megújuló német császárságba soroltatnak be!

E beszélgetés után Blackwell nem sokára horvátországi veszélyes útjára indult; Zágrábban ép akkor égették el a nádort és a magyar minisztereket — *in effigie*. Az elútazása előtti estét Széchenyinél töltötte. «Ha visszatér a ráczok közül (*those damned rats*) s azok föl nem akasztják — tréfálkozott az utóbbi — találjon ki valami szert e féreg ellen «*and we'll make you Ratcatcher-General (a consul-general módjára) to His Majesty King Ferdinand.*» Széchenyi erősbülő idegbetegségét akkor már különös tréfái is mutatják.

Mikor Blackwell távozott s lement a lépcsőn, egyszerre sajátságos hangokat hall feje fölött; föltekint s ott látja a lépcső fejenél Széchenyit, a mint fojtogatott ember hörgését, vagy vízbe fuló bugyborékolását utánozza. Mikor Blackwell fölnézett, Széchenyi jelentős kézmozdulattal végig von nyakán s újra hallatja sajátságos hangjait. Így látta őt Blackwell utoljára. Júliusban már Innsbruckban van, hol nagy megütközésére Ponsonby kijelenti előtte, hogy consulsága érdekében semmi lépés sem történt. Esterházy herczegnek egy hivatalos ajánló levelével ekkor Londonba útazik: de már későn volt! Old Pam — mint Palmerstont bizalmasan nevezték —

azt feleli neki: «most már csakugyan várunk kell, hogyan fordulnak a viszonyok».

Blackwell nem látta többé hivatalos minőségben Magyarországot. 1849 júliusában Bécsben, majd Grácban volt s nem tudott a határon átmenni. Bécsben meglátogatja Lonovics érseket, ki egy vendéglőben lakik s rendőri felügyelet alatt áll. A főpap órák hosszat sirva beszél az ország állapotáról. S a mit Blackwell a Gleichenbergbe utazó gróf Mikestől, majd Tasnertől hall, mind szomorú: pártok visszavonása, vezérek egyenetlenkedése. Ismerős osztrák tisztektől hallja ugyan, hogy a magyar parasztság még mindig fanatizált s hogy a honvédek bámulatos hősiséggel harcolnak, de azt is, hogy a harcnak nem sokára vége lesz. A gráci s bécsi polgárság is nyugtalan; ha előbb rokonszenvezett a magyarral, most ingerült. Félti a pénzügyi bukástól Ausztriát s ezért szeretné, ha egyszer már rend uralkodnék a «rebellisek országában». Az angol követségnél is szidják a magyart s még Haynau hadi sürgőnyeit sem nevetik. Ezek szerint az osztrákoknak rendszeren csak három halottjuk s húsz sebesültjük van s a magyarokat mindig kiverik állásukból; csak Szőregnél van 15 halottjuk s 90 sebesültjük, de aztán ezek fejében 4000 foglyot ejtenek s 15 ágyút foglalnak el. Az utolsó jelenetről Bécsben értesül Blackwell.

Ez időtől fogva hébe-hóba fölkeresi még jelentéseivel Palmerstont: a bukott ügynek mindig meleg védője marad s az osztrák állapotok tarthatatlanságát hirdeti. Utolsó sürgőnye, mely magyar dologról szól, Kossuth angol útjára vonatkozik. Elevebben egy új bizonyítékát találjuk annak, mily nagy hatással volt Kossuth szónoklata Anglia népére. «Ha ő felsége kormánya — írja benne Blackwell — Oroszországgal háborút akar, Kossuthot minden módon buzditania kell agitációja folytatására, mert ma nincs ember Európában, ki úgy föl tudná kelteni a nép rokonszenvét valami ügy iránt, mint ő. De ha békében akarunk maradni, Kossuthot el kell némitani, mert Lord-ságod meg lehet győződve, hogy különben megkezdett agitációját a szokott tapintattal s erélyességgel folytatni fogja itt és Amerikában; a mi, ha nem is vezetne háborúra, de igen kényelmetlen helyzetbe hozhatja Angliát oly hatalommal szemben, mely mint a Kossuthé is, sokkal félelmesebb, semhogy kicsinyleni lehetne.» Mikor Old Pam Kossuthnak southamptoni

s a Guildhallban tartott beszédeit olvasta, mondotta is Blackwellnek: «Csodálatos ember (wonderful fellow), ki hitte volna?»

Blackwell különben a londoni emigrációval nem igen érintkezett; barátai — Szemere, Batthyány Kázmér, Párisban, Szalay László Svájcban éltek; s maradt is föl ez időből egy pár érdekes levelök Blackwellhez. Különösen Szalay sorai nagyon rokonszenvesek; érezte Mikes Kelemen szelíd bűját s társairól mondott ítéletei ép úgy mutatják önzetlen jellemét, mint tiszta, csalhatatlan politikai belátását. Élesen figyelő politikus volt, de szelíd, igénytelen, csendes ember maradt s nem csoda, ha Blackwellünk is büszke barátságára.

De nem sokára e kötelékek is megszakadtak. Ha Palmerston dicsérte is Blackwellt, de nem nevezte ki: utóda lord Clarendon méltányosabb volt iránta. Blackwell eleinte Lübeckbe, onnan 1857-ben Stettinbe került, mint consul. Itt másolta le 1865-ben az eredeti fogalmazásokról régi magyarországi sürgönyeit. Az előző években — igaz — egy kissé már beleunt a magyar dolgokba s mint írja, hallani sem kívánt felőlök. Azonban később újra fölébredt szeretete a «szép és büszke Hungaria» iránt. Szerencsére, Stettinben volt hivatalnok, ki a consularis ügyek durváját elvégezé, s így az öreg úrnak elég ideje maradt, hogy régi vonzalma képét újra fölidézzé magában, mert már Catullus is megmondotta: *difficile est longum subito deponere amorem*. Ez őszi hajtásnak eredménye az előttünk fekvő, aranyszegélyű kézirat-kötet, és még egy második, melyben Batthyány Kázmér *Jellemrajzait* fordította le angolra s látta el érdekes jegyzetekkel. «Ezt a két kötet kéziratot — mondja egy 1868-ban kelt emlékiratában — örökségül hagyom fiamnak (más egyebet nem sokat hagyhatok neki) s ha szerencsésebb lesz, mint a milyen édes apja volt, ajándékozza majd ez írásaimat a m. akadémiának; mert méltók arra, hogy mint azon idők nem érdektelen tanúi közkönyvtárban helyet foglaljanak.»

Az öreg Blackwell büszke volt rá, hogy hányatott életén át megőrizte önállóságát s nem adta oda árnyékát Chamisso titokzatos szürke emberének. Nem bánthatja emlékét, ha ezt az árnyat most újra fölidéztük, a mint nehéz időkben, köztünk elvonúlt.

P. J.

A SZÖVETKEZETEKRŐL. *)

Az a közgazdasági irány, mely az állami beavatkozást a gazdasági erők nivellálására igyekszik fölhasználni, egyre szélesebb és szélesebb tért hódít magának. — A létminimum adómentessége, a progressiv adó, az állami hitel igénybe vétele a járadék-birtokok és telepítés érdekében és a törvényhozó testületek számos újabb intézkedése — főleg a nyugati államokban — mind ennek az iránynak az érvényesülése. A kisebb gazdasági erők kiméltése, a kis termelők gyámolítása általános közgazdasági axioma lett, melylyel annál gyakrabban találkozunk, minnél több technikai fölfedezés emeli a nagyban való termelés versenyképességét.

Ennek a törekvésnek leghathatósabb eszközei a szövetkezetek, melyeknek az a hivatásuk, hogy a kistermelőt a nagy tőke előnyeiben részesítsék, terjesztésök szükséges voltát elismerik a szakférfiak és politikusok egyaránt. A szövetkezeti ügy fejlesztése ma már ritkán hiányzik a kormányok programjából és a trónbeszédekből. Emlékezetes III. Frigyes manifestuma, a melyet a német császári trón elfoglalásakor kibocsátott, mely fenkölt szellemben jelentette ki godoskodását a szegényebb néposztályok érdekében szükséges szövetkezetek terjesztéséről.

Hogy Magyarországon a szövetkezeti ügy nem tudott még kellő tért hódítani, abban nagy része van népünk abbéli sajátságának, hogy a solidaritás érzete kevésbé van benne kifejlődve. Az a társadalmi rétegekre való széttagozódás, melylyel hazánk minden részében találkozunk, nem alkalmas a

*) A m. t. Akadémiában az Első Magyar Általános Biztosító Társaság alapítványából, az 1892. évben, jutalmazott pályaműből.

kölcsönösség érzetének ápolására. Pedig a civilisatio legtöbb ép hajtása a kölcsönösség törzséből nő ki, azt hát nekünk is gondoznia és nevelni kell.

Másik oka a szövetkezeti ügy elmaradottságának az a sok balsikerű próbálgatás, melyet hazánkban szövetkezetek alapítása körül tapasztalunk. Közönségünk tájékozatlan lévén a szövetkezetek természetéről, oly vállalatokat próbált szövetkezés útján megvalósítani, melyek nem illenek a szövetkezetek keretébe, vagy a melyekhez a szövetkezeti ügynek magasabb fejlettségi fokán lehet csak a siker reményével fogni. Hogy ellenőrzés hiányában még annyi ámitás is végbement a szövetkezetek czégére alatt, az még inkább hitelét vette a szövetkezeti eszmének, melyről a közönség nagy része csak a hírlapok törvényszéki rovatából szerzett tudomást.

Végül nagy része volt a szövetkezeti ügy gyarló fejlődésében *) a szövetkezeti hitel és általában oly szervezet hiányá-

*) A hivatalos statisztika adatai szerint Magyarországon már 1883-ban 314 oly hitelszövetkezet volt, mely jóváhagyott alapszabályok szerint működött, ezenfölül föltehető, hogy különösen a fogyasztási és termelési bejegyzett vagy be nem jegyzett szövetkezetek is elég magas számra rúgtak. Ha tehát figyelembe vesszük, hogy eddig úgyszólván minden hatósági vagy nagyobb szabású társadalmi támogatás és kezdeményezés hiányzott, nem tagadható, hogy az ilyenmő szövetkezetek szükséges volta már eddig is a nép nagy rétegeit elég széles körben hatotta át s főleg csakis azoknak egységes irányítása, az összekötő láncszem, vagy mint szerző mondja, a központosítás, a mi hiányzott. Arról a most már közel hét éves szövetkezeti mozgalomról pedig, mely ennek a hiánynak a pótlását tűzte ki földadatul s mely gróf Károlyi Sándor és több lelkes tagtárs vezetése alatt előbb ugyan csak Pestmegyére szorítkozott, de éppen a folyó évben a *Hazai szövetkezetek köteleke* cím alatt egy fél millió tőkével alapított külön hitelintézetre támaszkodó országos szövetkezet megalakítására vezetett, épenséggel nem szabad megfedkezni, mert e mozgalom éppen nem gyarló avagy kicsinylendő, hanem nagyon is örvendetes fejlődést mutat. Ez év október végével már ez országos kötelék 21 vármegye 190 községére terjedt ki s a községi hitelszövetkezetek napról-napra szaporodnak, különösen az erdélyi részekben. (Erre a szerző nem terjeszkedhetett ki, mert pályaműve korábbi eredetű.) Örvendetes végül, hogy immár a kormány is egy megfelelő szövetkezeti törvényjavaslat tervezetével lépett a nyilvánosság elé s nyilvánvaló, hogy a törvénykezés ebbeli intézkedése már nagyon előkészített talajra fog találni. Egyetértünk szerzővel abban, hogy a szövetkezeti ügy diadalát csak akkor fogjuk végleg biztosítotttnak tekinthetni, ha fölülről a tiszta humanizmus, alulról pedig a józan

nak, mely a kezdet nehézségeivel küzdő vállalatokat gyámo-
lította volna.

Oly intézményre van tehát szükségünk, mely a szövet-
kezetek alakulását ismeretterjesztéssel, tanácsadással a magok
helyén előmozdítsa, de a szövetkezetnek nem való vállalkozá-
soktól visszatartsa; a szövetkezetek működését állandóan és
hathatósan ellenőrizze, tevékenységüket szakbavágó útmuta-
tással és anyagi eszközök nyújtásával előmozdítsa.

Mindezt a célzt a szövetkezetek központosításával érhet-
jük el legjobban.

Föltételezzük, hogy a szövetkezetek mentől kisebb mű-
ködési térre — lehetőleg csak egy községre — szorítkozzanak.
A kölcsönösség elvét, a mire a szövetkezet alapítva van, csak
kis körben lehet ébren tartani, ezért ne terjeszkedjék a szövet-
kezet oly körű föladatakra, mely körben a kölcsönösség érzete
elgyöngül.

A községi szövetkezetek vidékenként egy-egy központi
egyesületet alakítsanak, mely a meglévő szövetkezetek műkö-
dését támogassa és újak alakítását előmozdítsa.

A községi szövetkezetek ugyanis tagjaik zömét az értel-
miségnek alantas színvonalán álló földmivesekből és iparosok-
ból nyervén, az ügykezelés jó részt egyszerű, tanulatlan
einberekre bízatik, kikre a buzdítás, tanácsadás, könyvvitel-
ben és pénztári kezelésben való útbaigazítás, szóval az értelmi
támogatás nagyon is rájuk fér.

A központi egyesület terjeszti a szövetkezeti eszmét s
ott és oly célra, a hol helyén van, előmozdítja a szövetkezet
megalakulását. Sok helyen föl-fölbukkan az eszme, a szövet-
kezet alakításának szüksége, de nincs a ki élére álljon a moz-
galomnak, a kivitel módját, a pénzforrást megismertesse, az
aggodalmakat eloszlassa és kitartásra buzdítson.

Erre szolgáljon a központi egyesület, az vezesse az ala-
kuló értekezleteket, ismertesse a meglévő szövetkezetek műkö-
dését és eredményét, az egyesület révén várható támogatást:
így szívesen vele mennek a magok tehetségében kétkedők is.

—
gazdálkodás szelleme fog vezéreszme gyanánt szolgálni s ha az orszá-
gos kötelek nem valamely nyereszkes pénzsoportra, hanem egy föld-
hitelintézet mintájára országos segély mellett alapítandó saját bankra
fog támaszkodhatni.

Szerk.

De vissza fogja tartani az olyan mozgalmat, mely a szövetkezetek hivatásától vagy képességétől messze áll.

Egyáltalán szükséges volna — ha nem akarunk többé csalódní a szövetkezetekben — hogy a szövetkezetek alakulása bizonyos hatósági felügyelet alatt menjen végbe. E végből a szövetkezetek alakuló gyűlését a czégjegyzésre illetékes törvényszék kiküldöttjének jelenlétében kellene megtartani. Ez volna biztosítéka az alapszabályok és egyéb előterjesztések világosságának, az alapítás reális voltának, az alaki hibák és tévedések elkerülésének. A törvényszék kiküldöttje az egyesület szakértője leginkább lehet.

A központi egyesület lássa el a szövetkezeteket kellő nyomtatványokkal és oktassa a vezetőket az ügykezelésre.

Azonban a kezelést magát is, az egész ügymenetet szükséges ellenőrizni; csak ez óvhatja meg azt a tájékozatlan népet, mely a szövetkezetek tagjait alkotja, az anyagi károsodástól és egyéb csalódástól. Angolországban már az 1876-dik évi szövetkezeti törvény kötelezővé tette a könyvvitelnek évenként legalább egyszeri revisióját az állami vagy az alapszabályokban megjelölt más szakértő által. A német 1889-dik évi szövetkezeti törvény azt rendeli, hogy a szövetkezeti ügykezelés legalább is minden második évben szakértő által átvizsgálándó.

Mennyivel nagyobb szükség van nálunk szövetkezeteink ügykezelésének ellenőrzésére, melyekben már annyi bizalom szertefoszlott, és melyek a tagjaikra háruló — sok esetben nagy — felelősség miatt annyi bizalomra szorulnak.

Ezt az ellenőrzést ismét a központi egyesület teljesítheti legjobban, mert módjában áll a szövetkezet működését folyton szemmel tartani és mert a szövetkezeteknek hitellel való ellátása végett saját érdekében is szüksége van a szövetkezetek ügykezelésének állandó ellenőrzésére, neki kell a szövetkezet által fölvehető takarékbetétek és egyéb hitel maximumát, a kiadható kölcsönök főösszegét meghatározni, az évi mérleg szakszerű és helyes összeállításáról gondoskodni; neki kell a szövetkezet hitelképességét mindezekből megállapítani és folyton nyilván tartani.

A szövetkezetek központi egyesülete nemcsak oktatója, nemcsak ellenőre, hanem valóságos segítsége is a községi szövetkezeteknek. A támogatás módját érdemes egyenként

szemügyre venni a szövetkezetek három fő csoportjánál: a fogyasztó, termelő és hitelszövetkezetről.

A fogyasztó szövetkezet a beszerzések összesítése által részesítvén tagjait a nagyban való vásárlás előnyeiben, világos, hogy ha magoknak a szövetkezeteknek beszerzéseit is még összesítjük, a nagy vásárlókból a legnagyobb vásárlók lesznek és az ezzel járó előnyök még fokozódnak. Az angolországi fogyasztó szövetkezetek az 1863-dik évben Manchesterben, a skótországiak az 1868-dik évben Glasgowban szerveztek áru-szükségleteik együttes beszerzésére ily központot, amannak beszerzései 75, emezé 25 millió forintra rúgnak.

Az árubeszerzések összpontosítása adott Németországban is a fogyasztó szövetkezeteknek oly nagy lendületet, hogy csak a mezőgazdasági termeléshez szükséges árukat (műtrágyát, vetőmagot stb.) évi 25 millió forintnyi értékben közvetítenek tagjaik részére.

Szembetűnő, hogy ily szervezetű intézménnyel a kis termelő a tömegesebb áruk beszerzése tekintetében — a melyek tudniillik szövetkezeti beszerzésre alkalmasak — mindazon előnyben részesül, a melyben a nagybirtokos: jutányosabb az ár, olcsóbb a szállítás, a minőségi próbák vegyelemzése és egyéb vizsgálata a nagy mennyiséghez képest elenyésző kis költséget okoz; ekkép biztosítani lehet az áru minőségét s ahhoz szabni az árát.

A termelő szövetkezeteket az értékesítés előmozdításával támogatja a központi egyesület. Svédországban például, hol a vetőmagtermesztés jelentékeny bevételi forrása a gazdaközönségnek, a kisbirtokosok ily központi szervezet segítségével értékesítik termelvényeiket.

Németországon a központi egyesület a termelő szövetkezetek közül a tejszövetkezeteket igyekszik leginkább terjeszteni, működéseket főleg azzal mozditja elő, hogy a közös földolgozásra szánt nyers termelvény értékének s ekként a tiszta nyereségben való részesedés arányának helyes megállapítására czélzó eljárások eredményét közzé teszi.

Huzamosabb raktározásra, költségesebb földolgozásra vagy kivitelre szoruló termékek értékesítése meghaladja a községi szövetkezetek erejét. Ehhez nagyobb anyagi erejű szervezet szükséges, mely szövetkezeti, de még inkább részvénytársasági vagy más vállalati formában valósítható meg.

A hitelszövetkezeteknek kölcsönrel való ellátása még nagyobb szabású, országos intézménynek a földadata, mely az összes községi szövetkezeteket egységes kötelékbe vonja. Ez az országos egyesület tetőzi be a szövetkezetek egész szervezetét, ez biztosítja a szövetkezeti életnek egészséges, izmos fejlődését.

E végből pénzügyintézet álljon az egyesület vezetése alatt, melynek csupán a kötelékébe tartozó szövetkezetek lehetnek tagjai. Ha valamely szövetkezetnek saját tőkéjéből vagy a takarékbetétekből pénzfölöslege van, kamatozás végett az egyesületi bank átveszi, a hitelre szoruló szövetkezeteket pedig kölcsönrel látja el: ekkép a szövetkezetek összessége közt azt a kiegyenlítő szerepet tölti be, a mire a gazdasági életben a pénzkészletek változó árja és apálya közt szükség van. Egyik vidéken ugyanis aratás, másikon szüret vagy bizonyos vásárok után gyűlik össze a pénz, az iparosoknál megint más időben, majd ismét például az építkezések, a tavaszi meze munkák beálltával a tömegesebb költekezés ideje áll be: s így egy helyen a folyó tőke hirtelen elvonása idéz elő zavart a termelésben és forgalomban, másutt a heverő pénz fölhalmozódása teszi meddővé a megtakarított tőkét.

Minden évben ismétlődik az a jelenség, hogy a forgalomnak egyik-másik ága — például aratás után a gabnakereskedés — annyira igénybe veszi a pénzügyintézeteket, hogy csak a kamatláb emelésével bírják folyó tőkéjük elvonását mérsékelni. Ha huzamosabb ideig tart ez a pénzügyi feszültség, súlyos válságokat idéz elő. Pedig az a pénz — a gazdasági szervezet életető nedve — mely egy-két hete vagy hónapja még oly bőséges volt, megvan, csak hogy szanaszét oszolva, jó része talán a kistermelők ládáiban hever, de a pénzfolyam nincs oly rendes keringésben, a mint egészséges szervezetben lennie kellene. A kamatesavar alkalmazása csak gyógyító műtét e torlódások eloszlatására.

Fölösleges itt a kamatláb állandóságának előnyeiről elmélkedni, de az bizonyos, hogy nincsen e célra hathatósabb eszköz, mint az egész országra kiterjedő szövetkezeti hálózat összpontosítása.

Erre szolgálna az országos szövetkezeti bank, ide gyűlnének össze kamatozás végett a szegényebb néposztályok megtakarított fillérei s innen mennének szét oda, a hol a ter-

melés termékenyítése végett szükség van rájuk. Ne ítéljünk megvetőleg e forgalom nagyságáról, nagyobb az — ha szembe-ötlőleg nem látszik is — a Krözusok pénzfőlöslegénél, valamint a vérkeringés hajszálereiben — akármi piczinyek — több vér van együtt, mint a legvastagabb főerekben. A mai civilisatio is nem a nagy vagyonok tömörülése, hanem a tőkének nagyobb terjedelemre való szétosztása, ezzel a kisebb köröknek és az egyének erősebb érvényesülése és az általános jólét emelése felé halad.

A szövetkezetek országos egyesülete tenné lehetővé a váltóhitelek kiküszöbölését a szövetkezetek közt. Ily nagy terjedelmű összeköttetéssel mindig módjában állna a községi szövetkezetek hitelszükségletét folyószámlán kiegyenlíteni. Maga az országos szövetkezeti bank oly tekintélyes pénzintézet volna, hogy az országos jegybankkal is összeköttetésben állhatna, sőt mivel a jegybank pénzkészlete — a külföldi üzérkedés eseteit kivéve — nálunk azon időszakban fogy meg leginkább, midőn a gazdasági termékek vásárlására a nagykereskedők kimerítik a bank készletét, ez összeg pedig az ország minden részében a termelők közt oszolván szét, a szövetkezetek ilyenén szervezetével leghathatósabban összegyűjthető ismét: az országos szövetkezet és az országos jegybank pénzálladéka legjobb kiegyenlítője volna egymásnak.

A szövetkezetek országos egyesülete a szövetkezetek elterjedésével nemcsak a kamatláb állandóságát mozdítaná elő, hanem a kamatláb általános csökkenését is. Erre a hatásra a szövetkezetek három irányban működnek közre.

Közvetlenül a hitelszövetkezetek juttatják tagjaikat olcsóbb hitelhez, a mi az illető vidéken a hitel utáni kereslet lanygulására és a pénz olcsóbbodására fog vezetni.

A szövetkezetek továbbá azzal mozdítják még elő a kamatláb csökkenését, hogy mind a pénz, mind a gazdasági és ipari termékek elosztásában a fölösleges közvetítést megtakarítván, a termelőt a fogyasztóhoz, az elhelyezést kereső tőkét a gyümölcsözőtő munkához közelebb hozzák.

De legsajátlagosabb hatása a szövetkezetnek a kamatláb leszállítására abban rejlik, hogy szervezeténél fogva nem a tőkét, hanem a termelés egyéb tényezőit díjazván, a pusztá tőke eredménye — a kamat — a szövetkezetek támasztotta

verseny következtében lejjebb szálland. Az általános kamatláb leszállása pedig a gazdálkodást belterjesebbé fogja tenni.

A szövetkezetek országos egyesületének más hivatása is van. Neki kell a szövetkezetek működését helyes irányban tartani a szövetkezetek összességét érdeklő ügyekben intézkedni, szövetkezeti statisztikához adatot gyűjteni, földolgozni, a tanulságokat közzétenni, a szövetkezeti kérdéseknek a törvényhozás vagy a kormány elé terjesztendő álláspontját tisztázni, a szövetkezeti eszmét ápolni és országossá terjesztetni, a szövetkezeti eszmének az ország közgazdaságában, a törvényalkotások, a közkormányzat irányában minél nagyobb érvényt szerezni.

A szövetkezetek országos egyesületének minden évben az ország más-más vidékén vándorgyűlést kellene tartani, melyen a szövetkezeti ügynek az ország minden részéről egybeseregő bajnokai, a meglévő szövetkezetek vezetői az általános érdekű és elvi kérdéseket megvitatják, egyöntetű eljárásuk felől határoznak és a humánus célokért lelkesedni tudó értelmi osztály körében híveket szereznek az eszmének. Mily nemes hivatás vár ezen a téren a nép oktatóira, a lelkesekre, tanítókra, gazdatisztekre, a falusi földbirtokosokra! !

Nemzeti szempontból is üdvös volna ez az évi összejövetel: az érintkezés, közös érdek megértetné és közelebb hozná egymáshoz mindazokat, kik otthon legnagyobb befolyással bírnak a népre; közösnek látván a célt és működést, kifejlődnék az összetartozás érzete és nemes célokra törekednének a nép vezetői.

Magát a népet pedig oktatni kell a kölcsönösségben és önszegélyben rejlő gazdasági erő megismerésére, nevelni a szövetkezeti eszmére, a minek a szövetkezetek egyszerű formáin túl igen-igen messzeható hivatása van a nemzetek gazdasági életében. Ez fogja a legkisebb gazdasági erőket hathatósabb tevékenységre egyesíteni, a közvetítés terheit enyhíteni, a solidaritás érzete fogja a közös érdek megkárosítására irányuló szándékot viasztasorítani s ezzel a gazdasági vállalatok minden terén a kockázatot mérsékelni.

Ez az elv fogja — ha vérebe megy a nemzetnek — a hitelügyet, a kárbiztosítás és számos közgazdasági intézményünket oly szervezetté átalakítani, melynek magok az érde-

keltek lesznek közvetetlen végrehajtói, ellenőrei és előnyeinek élvezői.

Azt hiszszük, hogy az állami föladatak mindegyre abban az irányban szaporodnak, mely a népesség anyagi jólétének emelésére a helyi önkormányzatot veszi igénybe. Ennek önkormányzatnak az iskolái a szövetkezetek.

De nemcsak az anyagi jólétnek várjuk az előmozdítását a szövetkezetektől, hanem erkölcsi emelkedést is. A szövetkezeti eszme ugyanis a szegényebb néposztályok boldogulását a mai társadalmi jogrend — a kapitalisztikus termelés — elfogadásával és tiszteletben tartásával igyekszik előmozdítani, akképen, hogy a szegényebb népet is a nagy tőke előnyeiben részesíti, nem pedig a tőkét — a múlt idők szorgalmából való megtakarítást — akarja lerombolni.

A szövetkezetek jótévő hatása állandóbb, kiterjedtebb és többet ér minden alamizsnánál, a mi csak rendkívüli esetek egyszeri elhárítására való. Korunk egyik legnagyobb emberismerője és leghumánusabb elméje, Tolstói, életének egy időszakát majd a nagyvárosi, majd a falusi szegénység fölsegítésére szentelte. Hogy igazságos tudjon lenni az alamizsna-osztásban s a legégetőbb [szükségen leghamarább segítsen, a népszámlálás alkalmát fölhasználva, bejárja Moszkvának leginségesebb részeit, megfigyeli a szájalomkeltő nyomorúttak életmódját, keservét — és arra az eredményre jut, hogy egy vak aggastyánon kívül nem talált a sok nyomorú közt egyet, a ki az alamizsnára méltó lett volna, de nem talált mindannyi közt egyet sem, kin az alamizsna segíthetett volna. A segítség csak úgy hathatós, ha a szegény ember gondolkozását meg tudjuk nemesíteni, munkakedvet beléjük önteni, reményt és önbizalmat a mindennapi tevékenységhez.

Ez a szövetkezetek erkölcsi hivatása, és hogy e hatás el nem marad, elég példa igazolja, a hol a szövetkezetek el vannak terjedve és nemes elveikhez híven, elfajulatlanul működnek.

A szövetkezetek szerzette anyagi siker bizalmat ad a szegény sorsú embernek; a kölcsönösség elve, mely a sikert biztosította, és mely a jótékonyág és humanitás minden tényének alapja, a szövetkezetek útján általánossá válik. Része lévén benne a szegény földmivesnek és a legkisebb iparosnak is, úgy érzi, hogy a ki maga sem boldogult eddig idegen segít-

ség nélkül, most részese, munkása és intézője embertársai boldogulásának is. Ez az erkölcsi önérzet, melynek magasztosságát eddig csak a felsőbb ezrek ismerték, általánossá válik a nép minden rétegében, emelkedettebbé teszi a tömegek gondolkozását, biztosabbá a társadalmi rendet, elveszi talaját az ámitásnak és vak izgatásnak, mely csak reményvesztett kedélyekben talál visszhangra. Így lesz a szövetkezeti eszme a néptömeg erkölcsi jólétének zálogává.

SZÁNTÓ MENYHÉRT.

IMMAKULÁTA GRÓFNÉ.

Regény.

Második közlemény. *)

Milla nagyon hidegen nyújtotta kezét Bobarics Adusnak, midőn este felé — divatos összeleji kabátjában — betopogott szállásukra, míg Fizsi néne majdnem a nyakába borúlt, úgy örvendezett.

— Nagyon szerencsésnek érzem magamat, — mondá a jó fiú, egész széles ábrázatát és világos szemét elárasztó, őszinte mosolylyal, — hogy újra láthatom nagyságtokat. Tegnapelőtt pillantottam meg önöket a Praterben, a mint kocsikáztak. Szaladtam is utánok, de hát én belőlem nem lett volna jó kengyelfutó. Aztán két megbizottal tegnap tüvé tétettem önökért ezt az egész nagy várost. Végre is a bejelentési hivatal útján tudtam meg, hogy hol vannak szállva. Nyomban ide költöztem én is s délben már tettem tiszteletemet; de csak a névjegyet hagyhattam itt. Se baj, itt vagyok újra. Igazán nagy szerencsémnek tartom, hogy újra kezét foghatok önökkel.

S feléjük nyújtá széles fehér kezét, melyet Fizsi néni sietett megragadni, míg Milla mozdulatlanul mosolygott maga elé.

— Milla kisasszony, úgy látszik, engemet már el is felejtett.

— Nem, uram, csak egy kissé kétkedem a szavaiban. Mert hisz azt a nagy szerencsét, hogy bennünket viszontlásson, már rég megszerezhetette volna magának, még pedig sok-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 217. számában

kal könnyebben, otthon. De nem igen sietett. Körülbelül két éve múlt, mióta nem láttuk.

— Engedje megjegyeznem, hogy ezek az évek, ha szomorúak voltak is, egy csöppet sem látszanak meg önön. Épen olyan szép, ha nem is olyan vidám. De hát oka vagyok-e én annak, hogy nem láttuk egymást. Hisz hallgatásával eltávolított magától. Egy szót sem válaszolt.

— Mire ?

— A levelemre, melyet lázas betegen írtam önnek, midőn szerencsétlenségök hírét meghallottam. Engedélyét kértem arra, hogy fölmenve a fővárosba, újra meglátogathassam. De nem kaptam rá engedélyt s azt hittem, hogy el akarnak vonulni régi ismerőseiktől.

— Én azt a levelet soha sem kaptam meg.

— Nem ? — kérde meghökkenve Adus. Elgondolkozott.

— Különös ! Emlékszem, hogy nővérem adta föl a postára.

— Úgy ? Akkor kezdem érteni az egészet. Az a levél soha sem került a posta szárnyaira, ha ugyan megírta.

— Kétkedik ?

— Egy kicsit.

— Én bennem ? — szólt Adus sértődve s még az este megmutatott Millának egy nővéréhez most írt levelet, fölolvassa annak utóíratát, melyben szemrehányást tesz az egykor neki átadott levélért, mely nem érkezett céljához.

— Ezt a levelet — mondta Adus, — íme leragasztom s itt hagyom, hogy maga adassa postára. Most már tudom, hogy vannak megírt levelek, melyek ravaszul elvesznek, mielőtt a posta sz nyára kerülhetnének. Teljességgel nem engedhetem, hogy Milla kisasszony kételkedjék én bennem.

— Többé nem is kétkedem. Ravasznak pedig ki tarthatná önt ? Itt a levele, küldje el maga. Tudom, hogy ez nem fog elveszni — felelte Milla a régi, vonzó mosolylyal szorítva meg kezét. Nem a «harcá»-t látta már benne, hanem csak a «jó fiú»-t.

És a jó fiú rögtön elkezdett örömeiben ömlengeni. Elmondta, hogy azóta nem is volt kedve a fővárosba járni. Legfőlebb két-három napra fordult meg ottan. Egyszer látta Milla kisasszonyt az utcán, a másik oldalon menni ; de hát ez volt neki csak rossz.

— Miért ? — kérdezte Milla.

— Mert hirtelen elfordította a fejét.

— Ha elfordítottam, bizonyára nem szántsándékkal történt. Hígye meg, nem vettem észre.

— Most elhiszem, de akkor nagyon elszomorodtam. Öntől távol úgy éreztem magamat, mint a száműzött. De itt, ez idegen nagyvárosban újra megpillantva önt, azzal a reménnyel siettem ide, hogy amnestiát kapok.

— Azt nem kaphat, Adus — jegyzé meg Milla, — mert hisz a bűnbocsánathoz bűn is kellene, s ma már tudom, hogy még csak részvétlenség vétkét sem követte el ellenem. Örvendek, hogy a félreértések eltűntek. Most már cseveghetünk a régi bizalommal. Mondja el legelőször is, hogy miért van most Bécsben?

— Voltakép csak átutazóban volnék. Az utóbbi pár év alatt betegeskedtem s a mint láthatja, meg is fogytam.

— Nem nagyon.

— De mégis egy kissé. Nem egyszer háborgatott a láz és soha sem volt igazi jó kedvem. Azt mondták rám, hogy hypochonder vagyok s orvosaim most nagy légváltoztatásra, a Svájcba küldtek. Luzernbe készülök, de az út rosszul kezdődik: kalauzom, tolmácsom tegnap cserben hagyott.

— Hogyan?

— Mivel tulajdonkép csak németül tudok s francziául vajmi keveset: egy sokat utazott, víg pajtással indultam útnak. Végzett földesúr, de ügyes ficzkó, ki az úton elvégezni ígért mindent. Kaptam rajta, mivel szeretem a kényelmet.

— Tudom, s mi történt?

— Tegnapelőtt a könnyelmű ficzkó találkozott itt egy szöszke kis énekesnővel, a kinek tavaly a temesvári színháznál udvarolt. Bemutatta nekem is s mondhatom: nagyon víg egy leány. Tegnap reggel az én jó kalauzom pár száz forintot kért tőlem kölcsön.

— Természetesen adott?

— Hogy ne, hisz csak előlegnek tekintém. De délben már levelet kaptam tőle, melyben megírta, hogy tíz napra magában hagy, mert a kicsi elvitte őt Abbaziába, hol most kezdődik a saison. «Grácia fejemnek, de nem tudtam neki ellenállani.» Ezt írta a kópé s én hoppon maradtam. Most ők vígan élnek az én pénzemen néhány napig.

A nők is vígan nevettek ez őszinte elbeszélésen. Milla megkérdezte:

— S mitévő lesz mostan?

— Magam sem tudom még. Visszaforduljak-e, vagy pedig hazulról más kalauzt szerezzek?

Még este is, a vacsoránál, nyájas pezsgőzés mellett, e mulatságos kalandról beszéltek s Milla évődve fordult a jó fiúhoz:

— Tudja mit, Adus. Én a maga helyén mégis csak elmennék Luzernbe. Az orvosoknak engedelmeskedni kell. De kalauz nem keresnék többé, mert az új is megszökhetik pár száz forinttal és egy kicsikével. Inkább kerítnék egy ügyes kalauznőt, az jobb gondot viselhetne magára.

— Nem is bánnám egy csöppet sem, ha jó kalauznőm akadna — felelte Adus, félíg félénken, félíg neki hevülten. — Példának okáért, ha Milla kisasszony eljönne velem . . .

Milla kisasszony azonban megharagudva pattant föl székéről s rá förmedt:

— Talán sokat ivott a pezsgőből, vagy megbolondult?

E kemény szóra Adus nagyon megszeppent s ijedtében egész hódolattal csókolta meg a megharagított leány kezét, míg Iphigenia néne az asztal alatt ugyancsak elkezdte húzogatni — csillapításul — a húga ruháját.

— Ne haragudjék, Milla kisasszony — kérlelte Adus. — Nem úgy értettem én, hogy majd kettecskén mindjárt neki vágunk a messze világnak, itt hagyva a jó nénit, mint engemet a kalauzom. Hármásban utaznánk szépecskén.

— Szép lenne! — jegyezte meg Milla, csillapúlt, de még mindig csipős hangon.

Fizsi néni azonban a fölvillant tervet nem találta olyan vad ötletnek. Hiszen hányan utaznak en compagnie? Megindulnak minden hátsó gondolat nélkül, csupán hogy többen legyenek; útközben aztán a fiatalok, együtt nézve elragadtatással a napkeltét tengeren vagy lércz fokán, összeszoknak és bele szeretnek egymásba. Fizsi néne maga is ismert Triesztben egy párt, kik esküvő előtt élvezték a nászútazás kelleméit. S teljességgel nem is volna tréfa, ha ez a gazdag, csöndes, jó fiú nőül venné az ő Milláját. Az már csakugyan gyökeres segítség lenne! Pedig, hogy a leány egyre jobban tetszik neki, az bizonyos. Hisz vele van mindig s fut, fárad körülte, még ha

úgy izzad is bele, mint a szalamander a tűzben. Hordja neki egyre a virágbokrétát, bonbont, új divatú csecsebecsét és operai páholyjegyet. Örül, ha mentül többet költhet rájuk s olyan pompás ebédeket rendeztet nekik, hogy leggazdagabb napjaikban sem élveztek különbeket. Egészen bele van bolondúlva s nem követel, nem zaklat; hanem beéri azzal, hogy a fürge szép leányi vidáman játszik vele, mint a verőfény a szellőtől mozgatott bokor árnyékával.

Néha a jó fiú czélozgat is már, midőn őszintén bevallja, hogy megunta az egyedüliséget. Van mindene, csak olyan nincs, kit igazán szerethessen. Kastélyába sok víg czimbora járogat, de csak azért, mert dőzsölhetnek nála. Van nővére is, de hát ez is önző teremtés, kinek lelke volt hozzá, hogy még «azt a levelet is elsikkasztja» s a ki azt szeretné, ha mindig egyedül maradna, s mindenét az ő kis leányára hagyná. Arra gondolt talán már akkor is, midőn meghívta e kis leány keresztapjának. Szóval senkije.

— Ezen segíthet — biztatta Milla, — nézzen körül s házasodjék meg.

— Nem megy ám az könnyen.

— Miért nem ?

— Hát mert létezik családi érdek is, melyre sok szem vigyáz. Eleget mondom Gabriellának, hogy mit emlegeti mindig főnhéjazva a családjukat, mintha a mi ősünk valaha Árpád apánk egyik vezére lett volna a hét közt. Holott — mi tagadás — nagyapánk disznókereskedéssel szerezte a vagyont, jó apánk pedig mint kincstári bérlő szaporította meg azt, s ő járta ki a nemesi czímet és két predikátumot is. De erre Gabriella azt szokta mondani, épen ezért kötelességünk emelni a család fényét. Apáink szereztek vagyont, nekünk ehhez összeköttetést és tekintélyt kell szereznünk. Ő bezzeg — dicsekszik ilyenkor — megtette a magáét, mert olyan úrhoz ment férjhez, kinek az anyja bárónő volt s kit magát az alkotmány beálltával egyhangúlag kiáltottak ki a vármegye alispánjának és úgy fogják kikiáltani megint, ha jön újra a magyar világ. Szörnyen büszke asszony az !

— S ön testvéri papucsá alatt nyög.

— Hát minek villonganék vele ! Nem szeretek én senkivel sem békétlenkedni.

Hallotta ezt a párbeszédet Iphigenia asszony is s nagyon

nagy csüggedésbe esett tőle. Késő este oda is ült a Milla ágya szélére és rögtön sirásra fakadt.

— Tudod, édes gyermekem, keserű ezt a mi sorsunkat elgondolni. Maholnap csakugyan neki kell mennünk a Dunának.

— Miért, néni ?

— Mert már jóformán mindenünket elköltöttük s kilátás nincs. Azt sem tudom, hogy miből fogom kifizetni itt számlánkat, ha csak ez a jó Adus nem kölesönöz.

— Csak nem fogsz kérni tőle ?

— Hát kitől kérjek ?

Fizsi néni egyre beljebb nyargalt a kétségbeesésbe és a panaszba. Elmondta, hogy anya sem létezett még ezen a világon, ki annyi gonddal és szeretettel nevelte volna tulajdon édes gyermekét, mint ő Millát, és most, midőn arra került a sor, hogy e leány mentse meg a szégyentől, nyomortól, haláltól: teljességgel nem számíthat rá, mert büszke és bolond! És sirt olyan szívrehatón, mint akár egy színpadi kínhalál előtt álló drámai áldozat.

Milla izgatottan ült föl az ágyában.

— Hát mivel menthetnélek én meg ?

— Mivel ? Azzal, ha okosabb lennél. Látod, hogy ez az Adus egészen beléd van bolondulva, s te csak úgy foghegyről beszélsz vele. Ha meghíva Svájcba : fölpattansz és lebolondozod. Ha a házasságra czélozgat, lepapucsosozód. Pedig csak egy kis nyájasság, egy kis rábeszélő kedveskedés kellene hozzá, hogy az övé légy. Hisz a vak is látja, hogy majd elnyel a szemével.

— Hát megkérte a kezemet ?

— Nem, de megkérhetné. Elöttem már czélozgatott, de én nem mertem bátorítani, mert te különös egy teremtség vagy.

— Ne is merd, mert te jól tudod, hogy másnak ígértem a kezemet.

— S olyannak, a kivel most is haragban vagy. Egy senkinek.

— De a kiből valaki lesz.

— Ha ugyan lesz. De még ha lesz is, hogyan bízhatol az ő szerelmében, midőn már most is minden haszontalanság miatt összevesz veled ? Egész életetek nem lenne más, mint pörpatvar.

Milla elgondolkozott. El kellett ismernie, hogy ebben a

néninek igaza lehet. Némi keserőséggel gondolt Czikó Andorra, ki nőül óhajtja venni, a nélkül hogy bíznék benne, s képes hosszú haragot táplálni ellene, a miért önérzettel felelt hibázató szavaira. Iphigenia asszony hagyta kissé tűnődni, de aztán folytatta kiszámított szavait.

— Nem valók vagytok ti együvé, gyermekem. Te víg, ő komor. Te a világ leányának termettél, ő meg könyvmolynak. Verd ki a fejedből. Különben is, azt hiszem, hogy ő már is szívesen fölmentene ígéreted alól.

— Talán nem.

— Tedd próbára. Írj neki levelet. Add tudtára, hogy kínalkozó körülmény miatt meg kell őszintén kérned: fölmentene-e adott ígéreted alól?

Millának az első pillanatban tetszett a néni ajánlata. De a másikon már arra gondolt, hogy fájdalmat okozna Andornak ilyen kérdéssel. Majd fölkiáltott: «Se baj! Megérdemli, hogy megbüntessem egy kicsit.» S reggel megírta röviden, rejtelmesen, ügyesen a levelet. De mikor megírta, habozott elküldeni. Fizsi néni azonban ráírvált: «Ne gyermekeskedjél!» S azzal elkapta a levelet s maga sietett ki a folyosóra, hogy átadja a szobapinczérnek:

— Gyorsan, dobja be a szekrénybe!

S másnap este felé megérkezett rá a válasz. Egy rövid sürgöny: «Ha tudott tőlem olyat kérni, az én válaszem nem lehet más, mint a lemondás».

— No, látod, Milla! Nem megmondtam? — diadalkodott vigyorogva Fizsi néne.

— Ez nem a szív szava, hanem a büszkeségé, a sértődésé.

— Akármilyen, de azt bizonyítja, hogy könnyen lemond rólad.

A leány neheztelve dobta el a választ, hiúsága volt sértve s e pillanatban kész lett volna bármely bolond lépésre, hogy megtorolhassa bántódását. Ingerült volt akkor is, midőn Adus meghívta egy divatos mulató helyre. Első szava az volt rá, hogy a feje fáj; de csakhamar megrázta bájos fejét s egyet toppantott kis lábával.

— Mindegy, Adus! Menjünk. Akarok mulatni.

És olyan különös, bolondos mulató kedvben volt, hogy Adus nem győzte eléggé bámulni. És ilyen kedvben volt másnap, harmadnap is. Csak néha homályosult el nevető szeme egy-egy feltolult, de elnyomott könnytől, s csak az éj egy-egy

álmatlan órájában érezte, hogy azt a bizodalmatlan, rideg embert szeretni bírná, ha az hinni tudna benne. De nem tud, hiába, nem tud!

Még tíz napig maradtak Bécsben, mialatt Adus mindig oly hűségesen követte Millát, mint az árnyéka. A jó fiú az utolsó napon különösen lekötelezte Iphigenia asszonyt is, ki midőn számláját kérte, a főpinczértől azt kapta válaszul, hogy már minden ki van fizetve. Tehát elérte tegnapi célzását. Örült neki, de a viláért sem mondta volna meg Millának, mert ez a bolond kevély leány még botrányt csaphatott volna. Adusnak is négy szem közt azt mondta:

— Miket csinál ön? Még rossz hírbe kever bennünket a vendéglői személyzet előtt. Na de már megtörtént. Otthon majd készséggel visszaszolgáltatom.

— Azt csak nem fogja tenni.

— Hát mit tegyek?

— Van, a mit tehet. Engedje meg, hogy néha Pesten is meglátogathassam önöket.

— Mennél többször fogjuk látni, annál kellemesebb lesz.

Adus örült e szívességeknek. A bécsi kellemes napok valóságos szükségévé tették, hogy láthassa azt a hosszú, nővésű, kellemes hangú, eleven szemű, elegáns leányt, ki egvaránt szép volt, akár nevetett, akár melázott.

Mióta Buda-Pestre visszatértek: Milla megdöbbsent valamitől — attól, hogy Fizsi néni többé nem panaszkodott, nem csüggedezett. Pedig a napi költség még több volt. S mégis gond nélkül éltek. Kaptak gyakran páholyjegyet s Milla — ha néha szorongott is a zaklató sejtelmektől — a páholyban rendesen jól érezte magát. Ő is látott, őt is látták. Adus ilyenkor mindig meglátogatta, de csak rövid időre. Milla hálás volt iránta, hogy ilyen belátó. Hisz fülhegygyel hallotta is már, hogy pletykálnak rólok. És vajon Czikó Andor hallott-e erről a pletykáról, hogy nem látogatja meg őt? Pedig szeretett volna találkozni, hogy tisztába jöhessen vele.

De nem látta sehol, csak jóval később, a téli képtárlaton pillantotta meg. Megszólítá:

— Andor! Mily rég nem láttam.

— Hát kíván még látni?

— Hogyne! Hisz én sok köszönettel tartozom önnek s nem vagyok hálátlan természet. De meg bánt is egy gondo-

lat. Ön oly röviden elbánt velem, hogy azt kell hinnem, nem is becsül már engemet?

— Nem jól hiszi. De magamat is csak kell becsülnöm. Nem szeretnék nevetségessé válni.

— Én miattam?

— Talán. Azt hiszem, hogy engem tartaléknak szántak. Nem annyira ön, mint a nagynénje. Ha attól el bírnám szakítani, tudnék én önben teljesen hinni, bízni. De a nagynéni bizonyosan úgy gondolkozik: várni kell a jó parti-ra; hajhászni is, a hogy lehet; majd ha nem akad, egy pár év múlva rá kerülhet a sor arra a szegény ügyvédre is.

— Fölteszi rólam, hogy így gondolkodom? Akkor én rossz teremtés volnék.

— Nem az. Sőt még ha megrontják is, csak szerencsétlen lesz. De nem tud várni, nem tud egy darabig sem szegény lenni. Ez az egész hibája.

Milla lesütötte szemét s búsan szólt:

— Nehéz is szegénynek lenni. A világ nagyon lenéző.

— Ha okot adunk rá.

— Én nem adok. Mit beszélhet én rólam a világ?

— Azt, hogy Bobaries Ádámmal föltünően sokat van együtt. Tudják, mert mindent kitudnak, hogy Bécsben is örökösen együtt jártak-keltek.

— Nos, hát mi kifogás lehet az ellen? Ez már csak nem olyan veszett hírű korhely, mint Linkáry Laczi

— Nem. De gazdag, nőtelen.

— Nos, hát ha ön akarja, eltávolítom a körömből.

Ép ekkor ért melléjük Iphigenia asszony, ki addig egy hajótörés izgalmas képét nézegette, mely eszébe juttatá a saját hajótöréseket. Könnybe lábadt a szeme s észre sem vette, hogy Milla beszélgetésbe merült Czikó Andorral. Nem lehetett azonban a bizalmas tárgyat folytatni, mert Iphigenia asszony hozzájok ment s oly fagyosan bánt a fiatal ügyvéddel, hogy az jobbnak látta, csakhamar ajánlani magát.

— Néni — mondta ekkor Milla — nagyon megromolhatott az emlékező tehetséged, hogy ily kimért, feszes vagy Andorhoz, a ki neked annyi szolgálatot tett — ingyen!

— Neked meg az önérzeted csorbúlt meg, hogy ily hévvel oltalmazod ezt a szegény ördögöt, a ki olyan kurtán, furcsán kiadott rajtad.

— Csak férfiasan válaszolt arra a sületlen levélre, melyet neki a te nógatásodra nagybolondul írtam.

— De hát mit akarsz ?

— Nem tudom. De mindenesetre inkább akarok e szégyen ördög hitvese lenni, mint a bánati nagybirtokos szeretője.

— Bolond vagy, gyermekem !

Milla föl volt hevülve s e pillanatban kész lett volna Iphigenia asszonynyal keményen összezőrdülni, ha épen ekkor meg nem szólítja Adus, ki utána jött, megtudva, hogy hol járnak.

Együtt nézegették aztán a képeket s mikor egy izben a néne megint elmaradt, Milla el nem titkolható nyugtalansággal mondta kísérőjének :

— Bobarics úr, valamire kérem.

— Parancsoljon.

— Maradjon otthon holnap reggel tíz órákor. S legyen egyedül. Meg akarom látogatni.

— Engemet ? — kérde Adus hűledező örömmel. — Hogyan ?

— Közleni akarok önnel valamit s azt csak olyan helyen tehetem, hol Fizsi néni nem léphet közbe.

A beköszöntő éjszaka hármuk közül egyiknek sem volt a nyugalom ideje. Iphigenia asszony egyre boszankodott a miatt, hogy az ő húga olyan bolond leány; Milla izgatottan gondolkozott azon, a mire elszánta magát; Adus pedig félt is, örült is, hogy ilyen váratlan eset elé néz. Alig tudott aludni valamit s szokatlanul korán kelt föl, zaklatva szolgáját és vagy három pinezért, hogy méltóan fogadhassa őt, a ki váratlanul meglátogatására szánta el magát. Úgy várta, mint egy királynőt. Pompás reggeliző asztalt rendeztetett be. Nagy virágbokrétaikat hozatott egy márványozott állványra, melyen fátyollal elleplezett kép állt. A legfinomabb illatszer párázatával szagosította meg a levegőt s aztán nagy gonddal öltözött föl legújabb délelőtti köntösébe s midőn mindennel készen volt, egy álló órán keresztül, melynél hosszabb órát soha sem állt ki, az izgatott várakozás gyötrelmébe esett. Megpróbált hírlapot olvasni, de nem értette, mit olvas, mert csak szokatlanul olvasott, megakadva minden sornál. Fölvett az asztalról egy francia albumot a nagy század híres hölgyeiről, nézte képeit szórakozva s úgy találta, hogy egyik sem olyan szép, mint Milla. Majd járt-kelt a három szobában, kinézett minden

ablakon, aztán a kandalló tüze elé ült s bele bámult az im-bolygó lángok tánczába. Vajon miért jöhet?

Végre halk kopogtatást hallott az ajtón s nyugtalanul állt föl.

Milla lépett be. Egészen fekete ruhában jött, mintha temetésre készült volna. Semmi díszítés sem a hajában, sem öltö-zetén, a sem karjain. Még a keztyűje is fekete. Arcza halvány, sze-mében zavar, lépéseiben remegés. Köszönni is alig bírt. Adus eléje sietett, hódolattal csókolta meg kezét és szelíden mondta:

— Üljön e kényelmes támlányba s pihenje ki magát. Úgy látszik, nagyon elfáradt.

— Nagyon. Kivált e néhány lépcsőn. Háromszor is vissza akartam térni, meggondolva, hogy nem okos, a mit teszek. De meg kellett tennem. Elszántam rá magamat. — Rövid lélekzettel, szaggatottan, minden mosoly nélkül beszélt.

— Tegye le kalapját, húzza le keztyűjét. Meg akarom kínálni reggelivel.

— Nem reggelizni jöttem. — S rideg pillantást vetett az oldalt álló asztal nagy theás kannájára, osztriga-táljára és sokféle gyümölcseire, nyaláncságára.

Adus félni kezdett, hogy a miért ez a gyászba öltözött leány hozzá jött, nem lesz neki kellemes. Enyhe hangulatba kívánta ringatni s fölszólalt:

— De legalább megnézi az oltáromat. A szomszéd szo-bában áll két virágbokréta közt. Jöjjön, önnek szántam kará-csony-esti ajándokul, de mivel itt van, nem állhatom meg, hogy el ne áruljam.

— Megnézhetem.

Adus levette a fátyolt a pompás keretű képről s Milla a meglepetés mosolyával ismert rá:

— Az én arczképem! Milyen szép mű.

— Művész festette s nem volt könnyű munkája. Csak egy nagy fényképe állt rendelkezésére s ez nem volt neki elég. Nem egyszer nézte önt sokáig a páholyban vagy máshol. Azt mondta: meg van akadva az ön változó arczkifejezésével, mert ha nevet, olyan mint egy vig grátia, s ha meláz, olyan mint egy komoly múzsa. Össze kell olvasztani a kettőt. Azt hiszem, sikerült neki.

— Csakugyan jó fiú ön, Adus, hogy engemet ilyen örö-mekkel óhajt meglepni. Mindig is jó fiúnak tartottam, azért

jöttem el ide. Tudom, hogy nem él vissza e különös lépésemmel. Ön csak a szegénységünkkel akar visszaélni. Ez sem szép, de talán nem lehet nagyon kárhoztatni érte. Hisz fogalma sincs arról, hogy milyen nyomasztó baj a szegénység.

— Épen ettől kívánnám önt megszabadítani.

— Hogy lelki szegénynyé tegyen?

— Tudja, hogy követelő nem vagyok. Pedig — a mint láthatja — nagyon szeretem.

— Épen ezért jöttem ide, hogy megkérjem: ne szeressen; hogy elmondjam: engemet egy derék fiatal férfi szeret, ki munkában tölti minden idejét, hogy majd nőül vehessen. El tudna tőle szakítani?

— Hallottam ez ábrándról. De hallottam azt is, hogy nem együvé valók. Kellemetlenségeket okoznak egymásnak már is. Nem lennének boldogok s én boldognak szeretném önt látni.

— De hogyan? Eladó czikknek tekint, a kit megvesz, kifizet s ezzel megaláz.

— Mindig a legnagyobb becsben tartanám.

— Nem fél, hogy boszút állnék. Olasz vér van bennem: tudok nagyon rossz lenni, ha megrontanak.

—³Nem}félek öntől. Sokkal nemesebb, semhogy a jót rosszal viszonzozhatná. Én el fogom halmozni mindennel.

— Csak a szívemet hagyja üresen.

— Az is meg fog telni. Először méltánylattal, aztán rokonszenvvel, majd szeretettel. Hisz ön látja, hogy nem erőszakolok semmit. Évek óta ismerem, az első percz óta bámulom s volt-e kifogása csak egy szavam ellen is? Én tudok várni, mert magára, Milla kisasszony, érdemes várni.

Milla mélabúsan mosolygott. Azért jött, hogy drámai jelenetet csináljon. De ezzel az emberrel nem lehet páthosszal küzdeni. Igaz, hogy konok, de nem a rosszban, hanem a jóban. Vérmérséklete csendes és nem ingerel ellenmondásokkal. Puha kedély, de kitartó természet. S mennyire tud bízni magában és ő benne is, mennyivel jobban, mint Andor, ki hajlandó a gyanakodásra, hitetlenségre. S ezzel a benne bízó emberrel bánjon kíméletlenül, még ha nem szereti is? Arra nem gondolt, hogy e makacs következetesség nem érzelemből eredhet, hanem természetének egy különös szokásából s úgy tesz tán ő vele is a nagyvilág piacán, mint a vásáron szo-

kott tenni azzal a paripával, mely nagyon megtetszett neki: megveszi minden áron, nem törődve egyébbel, csak hogy kívánsága teljesüljön.

Milla fölállott a támlány mellé és szelíd arczczal fordult Adushoz.

— Kérem még valamire.

— Parancsoljon.

— Nénémnek ne adjon többé semmit, s ha csak lehet, utazzék le jószágára. Az emberek nagyon kiméletlenek.

— Egy hét múlva elútazhatom, Milla kisasszony, — ígérte Adus szomorún, egész leverve. — De azzal a reménnyel fogok távozni, hogy nem utolsó szavunkat mondtuk el most egymásnak. Bármikor szólít, rám számíthat, mert én ön iránt soha sem változom meg.

Milla lassan, nyugodtan, gondolkozva ment haza. Hiúságának hízelgett, hogy ez a gazdag ember, ki előtt tárva áll a világ örömeinek nagy kertje, annyira ragaszkodik ő hozzá, bár arra kéri, hogy ne szeresse; ez bízik benne, bár azt hallja tőle, hogy másé akar lenni. Ez a más pedig nem hisz neki, mert bizodalma megrendült s őt csak egy könnyen megrontható, gyöngye teremtésnek tekinti. De hát lehetnének-e így boldogok? Nem egymást érnék-e köztők a félreértések, hogy utoljára is elszakadjanak? Mindegy. Derék ember feleségét mindig tiszteli a világ — ő okos asszony akar lenni.

E gondolatától úgy kiderült a kedélye, hogy egészen megkönnyülten szólt be Iphigenia asszonyhoz, ki új téli kalapját próbálgatta a tükör előtt.

— Néni! Nagy dolgot végeztem el.

— Hol?

— Bobarics Ádámnál. Meglátogattam a vendéglőben.

— Nálam nélkül?

— Azt a dolgot csak nálad nélkül lehetett elintézni.

— Mit?

— Azt, hogy Bobarics Ádám egy hét múlva hosszú időre falura fog utazni s megszűnik a gondviselésünk lenni.

— Ezt végezted el? — meredt Fizsi néni megrémülten a leányra, mérgesen a pamlagra dobva téli kalapját.

— Kereken megmondtam neki is, mint neked, hogy szégyén ügyvéd neje akarok lenni, nem gazdag nagybirtokos szeretője.

Iphigenia asszony elsápadt és dühbe jött. Ki akart törni, de elfojtotta haragját. Ott hagyta a «bolond leány»-t s kiment a folyosóra, szabad légre, hogy meg ne üsse a guta. Majd bement a legkisebb szobába, melynek ajtaját magára zárta s a hintaszékbe ülve, idegesen ringatta magát s gondolkozott, hogy mit tegyen? A milyen önző és sivár volt az indulat, mely haragossá tette, olyan rúttá torzult az az ötlet is, melyet e pillanatban megragadott.

— Ezt az eszeveszett leányt — mormogta fenhangan — erőszakkal kell boldoggá tenni. Jól van Milla! ha te a hátam mögött, alattomosan harczolsz ellenem, azt én is megtehetem te ellened. Magadat elvesztheted, ám tessék; de én a te kedvedért nem leszek ám senki kulcsárnéja, sem pedig a színház páholynyitogató asszonya.

Sietve felöltözött s vett a legközelebbi papirkereskedésben kerek-íráshoz való aczéltollat s másnap Czikó Andor nagy betűjű levelet kapott ezzel a tartalommal:

«Ügyvéd úr! Egy ismeretlen tisztelője kívánja sorsa érdekében figyelmeztetni valamire. Kérdezze meg Milla kisasszonytól, hogy hol volt pénteken délelőtt fekete ruhában? Ha eltagadja, én megmondhatom, hogy Bobarics Ádámot látogatta meg, világos nappal, a vendéglőben.»

Névtelen levél volt, melynek Czikó Andor nem hitt. De mégis elfutotta a láz borzongása a lehetőségre, ha ilyen is megtörténhetnék. Másnap, abban az időben, midőn Milla ki szokott sétálni, lakásuk körül járkálgatott. Egy óráig várakozott már, midőn Milla az ablakon át véletlenül megpillantotta. Megörült és hirtelen köpenyt és kalapot vetve magára, sietett le a lépcsőn, hogy megmondja neki a jó hírt, azt, hogy Bobarics Ádámot, kívánsága szerint, eltávolította magától.

— Tudom, hallottam, hogy volt nála a vendéglőben — jegyzé meg hidegen Andor.

— Honnan tudja?

— Az mindegy.

— Úgy látszik, kémekkel környeztet. Rögtön megtudja, ha Linkáry Laczi megkocsikáztat egyszer; ha a véletlen összehoz egy régi ismerőssel Bécsben; vagy ha éppen kettőnk érdekében látogatásra szánom el magamat s vendéglőbe megyek. Fölláztat, hogy kémek fölügyelete alá helyez, mint valami gonosztevőt.

— Nincsenek kémeim, kisasszony. De a kémektől nem is fázik, csak az, kinek veszélyes titkai vannak. Tehát csak-ugyan volt a vendéglőben, fekete ruhában?

— Voltam — kiáltotta a leány daczosan. — Tudja meg hát, hogy voltam. Szeretném tudni, hogy hol beszélhettem volna vele másutt négy szem közt? Hisz, ha néném ott vagy a közelben van, megghiúsíthatta volna mindazt, a mit mondani szándékoztam.

— Ugyan kérem, hát nem választhatott volna alkalmasb helyet? Hisz hányan láthatták! Engedje őszintén kimondanom, hogy ez nem volt okosság. Pedig egy fiatal, szép, szegény leánynak nem elég csupán eszesnek, hanem okosnak is kell lennie.

— Egy fiatal férfinak meg, ki szeretetünkre számít, nem szabad soha gyanakodónak és gorombának lennie. Egyébaránt meg is untam már bizalmatlanságait. Csak bántani tud mindig. Isten önnel!

— Milla! ne távozzék még.

— Menjen, menjen! Ez volt az utolsó szónk. Nem akarom látni, nem akarom hallani!

S ezzel bántódva, lázasan, hiúságában ingerülten futott haza. Arcza¹égett a szégyentől, a dacztól, s e pillanatban kész lett volna minden rosszra, csakhogy azt a hitetlen, kíméletlen embert megboszúlja. Hisz érette tette azt a lépést és még is ő kárhoztatja. Szobájába érve, indulatosan hányta le magáról a köpenyt, kalapot s berohant Iphigenia asszonyhoz, ki éppen az íróasztalnál gubbasztott.

— Mit csinálsz, néni? — kérdezte hevesen.

— Számítgatom, hogy a magunk emberségéből meddig tarthat még a dicsőség? Mikor kell a lapokban hirdetnem, hogy egy koros, de erős, tapasztalt, művelt nő állást keres: lehet kulcsárnő úri házakban, vagy betegápolónő kórházban.

— Badarság, hisz van még eladni valód!

— Hol?

— Hát én mi vagyok? — s erősen a keblére ütött. Fizsi néni rá bámolt.

— Nem értelek. Tegnap úgy beszéltél, ma meg így.

— Tegnap még jó akartam lenni, ma már rosszát lettem. Jobban mondva: tegnap makacs, önfejű teremtes voltam, ma meg háládatos leányod akarok lenni. Megmentelek a szegény-

ségtől, a mitől úgy félsz. Adj el, hisz van jó revő. De adj el mentül drágábban, hogy legalább megszabadulj minden gondtól. Legyen miért oda dobnom magamat. Ha szépen nem élhetek, éljünk legalább vígan.

Látszott arczán a dacz, a gúny, az elkeseredés s Fizsi néne félve kérdezte tőle :

— Hihetek szavaidnak ?

— Hogy ne ! Értésítheted Adust, hogy megjött az eszem. Aztán holnapután kezdjük a víg életet : megyünk a nagy álarczos bálba. Én is álarczot veszek, noha fölösleges.

Andor pedig reggel levelkét kapott e néhány sorral : «Milla vasárnap az álarczos bálban lesz, hol beszélni akar még egyszer önnel. Sárga atlacz dominót és a keblén három piros rózsát fog viselni. Megszólíthatja azonnal a nevén, mert ön előtt épen nem akar álarczoskodni.»

Fölszólításában fájdalmat akart neki okozni s boszút állani rajta.

Nagy volt a nyüzsgés, a zaj a teremben, midőn Andor megpillantotta a sárga dominót s keblén a három piros rózsát. Hosszú növése és kecses mozgása is elárulta kiletét. Andor izgatottan sietett hozzá :

— Te vagy, Milla ?

— Én vagyok. Add a karodat. A néni hátul van, a vén ezredesnével, ki alig bír e tolongásban totyogni, mégis csak eljött, mert szeret mulatni, míg csak egy íze mozog. Kibeszélhetjük tőlök magunkat őszintén. El akarom neked mondani, hogy végre is te vagy az, ki örökös kétkedéssel igazán megrontottál engemet. Ha tetted, tudd is meg !

— Hogy én rontottalak meg ?

— Te. A néni nem boldogult én velem kedve kénye szerint. Akármit kívánt, én mégis álmodoztam a jövőről, melyben tisztas feleség és boldog anya lehetek. De a te bizalmatlanságod megölt. Elkényeztetett leányokat, ingerlékeny természeteket nem szabad folytonosan izgatni. Te sokat tanultál, de ezt nem tanultad meg. Ha te kishitűségből mindig azt mondod egy szégyen leánynak, hogy a szépség igen gyakran csak átok, annak a megrémített leánynak elébb-utóbb eszébe jut, hogy a szépség töke is lehet s egy nap fordultán úgy járhat, mint én.

— Hát te, hogy jártál ?

— Úgy, hogy ha te, magyarázatot sem várva, könnyen

eldobtál, hát én is eldobtam magamat. Ma már teljes joggal beszélheti a világ, hogy a Bobarics Adáé vagyok. Az vagyok, eleget adott értem.

— Férjhez mégysz hozzá ?

— Nevetséges ! Még ha a nagyapja disznókereskedő s az apja csak szerencsés kincstári bérlő volt is, vesz is nőül egy ilyen új gentry magamféle elszegényült leányt. Egyszerűen kibérelt, mint az apja a kincstár három pusztáját. De a fia aligha lesz olyan szerencsés a maga bérletével.

. Andor megdöbbszent ez öngúnyoló, sivár, cynikus hangtól. Eleresztette a Milla karját.

— Soha se röstelj, hisz most álarczban vagyok. Az utcán jogod lesz rám nem ismerni. Hisz magad akartad.

— Istenem ! Mi fog történni veled ?

— Az, a mi már sok leánynyal megtörtént : szeretnek, mert csinos, fiatal leány vagyok ; egy darabig drágán etetnek, mint egy papagályt, azután megunnak, kinyitják a kalitka ajtaját s elröpítnek a világba. Én pedig tűrök, vergődöm az arany kalitban s lehet, hogy megbosszulom magamat. Jaj neki, ha nagyon fog szeretni. Leszek egy pénzpusztító gép.

— Nem ismerlek rád !

— Nem is az vagyok már, a ki még tegnapelőtt voltam. Különben lehet, hogy egy hó múlva megint jobb leszek. Az a férfi, a kié vagyok — nem tudom most előtted kiejteni a nevét — határtalanul bízik bennem, nem úgy, mint te. Mindent áldoz és igen keveset kíván. Nemtelenségre nem tart képesnek. S ezzel engemet éppen úgy lefegyverezhet, mint a hogy te bizalmatlanságoddal elrontottál. De hát akármilyen leszek már, legokosabb, ha elfeledsz. Egyebet alig érdelek tőled. Ahhoz is jogod van, hogy gyűlölj. Hisz éppen tőled hallottam, mint régi igazmondást, hogy emberi dolog nagyon gyűlölni azt, a kit nagyon megbántottunk.

— Nem, Milla, én nem foglak gyűlölni soha. Gúnyos, önsértő szavaidat a fájdalom, a dúlt lelki állapot mondatják. Szerencsétlen vagy s lehet-e gyűlölni a szerencsétlenséget ? Ne tégy föl ilyet rólam ? Mindig fájdalmas részvéttel gondolok rád. Nem is szeretnék egészen elveszteni. A te sorsodban sok fordulat, sok küzdés, sok hányatás fordulhat elő. Ha tanácsadóra lesz szükséged : fordulj hozzám. Szolgálatodra fogok állni mindig.

— Köszönöm — felelte Milla könnybe lábbadt szemmel.

Elgondolta, hogy sajátlag milyen jószívű emberek tettek rosszat ő vele. Erősen megszorította a fiatal férfi kezét s aztán sietett nagynénjéhez, ki már a czukrászat egyik asztalkájánál várta, fagylaltozva az ezredesnével.

— Remélem — jegyezte meg Fizsi néni fanyaran — végeztetek! Most már ki kell verni ezt a gyermekkori tücsköt a fejedből. Elmes embertől hallottam valaha, hogy az első szerelem olyan, mint a tejfog: nem arra való, hogy az maradjon meg, mivel nem verhet elég mély gyökeret. Bizony én sem ahhoz mentem nőül, a kit először, de még ahhoz sem, a kit másodszor szerettem.

— De végre is férjhez mentél valakihez, ez a különbség!

És kezdődött a fényes élet megint. Ha Fizsi néni eddig nem győzött eleget sopánkodni és ijedezni, most a hálálkodások szó-zuhatagát árasztá. hol Millára, hol az ő legnemesebb barátjokra. Járt föl s le a szobákban, lassan és méltóságosan, mint egy páva, dicsérve az Adus finom ízlését, hogy milyen bársony függönyökkel, dagadó támlányokkal, finom bolyhú szőnyegekkel és aranyos asztalokkal látta el a Milla szobáit.

— Egy kicsit czifrának találom — mondta Milla kedvetlenül. — De talán ilyen kell egy fiatal kényeztetett asszonynak, a ki nem feleség.

— Hisz tőled függött volna a választás.

— Rá hagytam. Hisz nekem mindegy.

S el-elvonúlt abba a kerek szobába, mely úgy virított, mint egy kis kert s a délszaki növények közt egy pár madárka is vidoran csicsergett. Ott leült és elgondokozott.

— Ugyan mi jár megint a fejedben? — kérdezte ilyenkor Iphigenia asszony, haragudva rá, hogy e sok szép és drága holminak nem tud vele együtt öröendezni.

— Valóban nem tudok — mondta Milla, — mivel én csak az árnyékukat látom. Az pedig fekete és alaktalan. Ki tudja, hová vezet ez?

— Én tudom — vigasztalta Fizsi néni. — Egy év múlva lesz ebben a lakásban gyermekszoba is. És ha kis fiú lesz a kék függönyű bölesőben, Adus bizonyosan az oltárhoz vezet. Hisz csak fönn kell tartania a családot!

Ez a gondolat némi vigasztaló sugarat vetett a Milla kedélyére is. Lehet, hogy úgy lesz. És akkor megtalálja hiva-

tását. Ő fogja csak tudni, hogyan kell nevelni a gyermekeket, kivált a leányokat. És akkor szíve sem lesz többé üres, sőt a legnemesb érzéssel telik meg: az édes anyáéval. E gondolatnak köszönheti a jó Adus, hogy Milla türhető nyájassággal fogadta. Különb is még mindig fogékony maradt a fényűzés iránt, melyet fiatal leány korában megszokott s később búsongások közt nélkülözött. Tetszetek neki az új pompás ruhák; a divatos fogat, melyen kikocsizhatott, s melyet irigyelhettek azok is, kik kígyót-békát kiáltottak rá; kedvtelve élvezte az asztal finomságait s Adust, ki mindig velök ebédelt, néha évődve fenyegette meg:

— Maga igen pazar!

— Ne féltsen, kedves Milla. Győzi a bobárfalvi és rezeg-neki két uradalom. Nincs azoknál különb oda lenn. Aztán tudja az elvemet: a jövedelmet elkölteni mind szépen, de terhet nem rakni a jószágra.

Mindamellett oda lenn pár hó alatt mesés híre futott a gavalléri fényűzésnek, melyet Adus egy gyönyörű leányra pazarol. Gabriella mérgelődött, félve, hogy ez a bolond, orránál fogva vezethető ember mindenét rá fogja költeni. Meg; hívta születésnap estélyökre, melyen együtt szokott lenni a megye színe-java. De Adus gyöngékedéssel menté ki magát, holott a találkozástól tartott, nehogy szemrehányásokat halljon.

Nem sokára a sógortól kapott levelet, kétségkívül a nővér nógatására írt sorokkal, melyekben meg volt írva, hogy megyékben nagy a remény, hogy újra helyre áll a régi vármegye, mikor ismét őt akarják megválasztani alispánnak. Reméli, hogy akkor már csak Adus is lemegy, rá szavazni, ha ugyan szavazásra kerülne a sor. «Bár úgy halljuk, sógorkám, hogy Kalypso ígézetében vagy. De se baj. A mai világi Kalypsok nagyon követelők s majd beleunsz a bő költekezésbe. Akkor aztán majd csak letekintesz hozzánk, a kik szívünkől szeretünk, még pedig önzetlenül, s a mi fő: szeretni is fogunk mindig.»

A sógor bosszankodva dobta el ezt a levelet, mert kiolvasta belőle a nem nagyon rejtett szemrehányást.

— Szabályozzatok csak a ti rakoncziatlan folyóvizeteket, ne pedig engemet. Én teszem, a mi tetszik. Nekem pedig az egész világon maga tetszik legjobban, Millácskám! — S oda lépett a szép nőhöz és melegen csókolta meg homlokát.

— De meddig, Adus ?

— Mindig.

Nem felelt a levélre, a mi nagy neheztelést okozott. Az egész atyafiság, meg a távolabbi is, méltatlankodva beszélt a könnyelmű emberről, kinek egyszerre így elment az esze. Hogy nem röstelli a botrányt, holott a Bobaricsok mindig igen tisztességesen éltek ! De meg fenyegetve is látták a család érdekét, melynek mindegyikök szívéen kell feküdnie. Hisz az volna a rendén, hogy egy ilyen gazdag fiatal férfi jól megnősüljön, elvegye például a razsonyi báró jól nevelt leányát s ott éljen a megyében és a megyének ; nem pedig, hogy a fővárosban szeretőkre prédálja vagyonát, mint valami gondnokság alá helyezendő botor grófocska.

Egyik nagybátyja, a szegényen maradt ágból, Bobarics Gábor ügyvéd, ünnepélyesen kijelenté, hogy végkép szakít vele, s midőn valami fontos pörben feljött a fővárosba, csak esetleg az utcán találkozott Adussal, a ki vidáman rákiáltott.

— Isten hozta, bátyám ! Remélem, meglátogat ? — mire a tekintélyes potrohú öreg úr őszintén azt felelte :

— Ha feleséged volna, kedves öcsém, dehogy mulasztanám el ; mivel azonban csak asszonyod van, nem akarlak zavarba hozni. Isten veled !

S sietett, a hogy csak sietni tudott, mivel nagyon sürgős a dolga. Adus boszankodva nézett utána, s atyafiságosan kívánta : nohát üssön beléd a mennykő ! Gábor bácsi aztán, teljes erőben haza térve — mert a jó kívánság nem teljesedett rajta — ment tisztelkedni Gabriella húgához, hogy elmondja a találkozás esetét.

— Fölmegyek és szétkergetem őket ! — pattant föl a nővér mérgesen.

— Soha se tegye, kedves húgom — csillapítá az öreg ügyvéd, — azzal csak rontana a dolgon. Mig Adus egyedül állt, könnyű volt őt regulázni. De most asszony van mellette, a kiről azt hallottam, hogy nem csak szép, hanem eszes is. Nem kell hát vele kikötni, mert csak elmérgezné a dolgot. Elszakítás helyett még makacsabbul összekapcsolná őket. Be kell várni békén, mig Adus magától kigyógyul a bolondériából. Majd beleun a nagy költekezésbe s akkor megint a mienk lesz.

Hagyták tehát egy hosszú esztendeig békén, tudni sem akarva róla. Ez alatt az esztendő alatt a Gabriella férje csak-ugyan megint alispán lett s a család el volt foglalva a nyilvános eseményekkel; míg Adus ugyanez év vége felé azt vette észre, hogy Milla egyre szeszélyesebb kezd lenni. Nem tudta az okát, míg Fizsi néne el nem árulta.

— Tudja Aduska, minden fiatal asszonynak vannak álmai. Vannak Millának is, s az a baj, hogy az övéi nem teljesülnek. Nagyon jó lélek volna ez, ha anya lehetne. Hisz látja, hogy szereti a mások apró gyermekeit is. Minden kékszemű porontyt megszólít, megczirógat, midőn ide vagy oda kísértálunk.

— Hisz fölfogadhatunk egyet.

— A másét! Az pedig más!

Magától Millától soha sem hallott ilyféle panaszt. Átalában e leány büszke volt arra, hogy panaszkodjék; elégületlensége csupán szeszélyekben nyilatkozott. Lehet, hogy ha e szeszélyekben rosszindulatú szándékosság mutatkozott volna, Adus lassanként elidegenedik tőle. Az is lehet, hogy ha egyre mutogatja ragaszkodását, mindenképen kellett magát és színeskedve jár a kedvében: idő múltán Adus megunja. De épen azért, mert úrnő maradt, kit megszokott és elveszteni félt: mindig egyaránt vonzódott hozzá. Pedig okozott neki nyugtalanságokat nem egyszer. Ha fiatal urakkal nyájaskodott, Adusban mozgolódni kezdett a féltékenység. De Milla a legmerészebbet, ki könnyű diadalt remélt nála és hamar vakmerő lett, többek előtt szégyeníte meg s oly büszkén utasítá ki, mint egy megbántott királynő. S Adus úgy is tekintett rá, mint királynőjére. Máskor Milla gúnyolódva tréfált az ő kedveskedésein. Volt, mikor pár napig is fájt a feje s egyedül kívánt lenni. Egyszer meg magában szeretett volna elutazni egy hegyi nyaraló pontra, hogy élvezhesse a magányt, kétségbeejtve Adust, hogy talán menekülni akar tőle — valakiért. De Milla csakhamar meg tudta őt nyugtatni, mert a hány szerelmes levelet kapott titkon, a név kitörlése után mind átadta Adusnak.

— Lásza, ha én magát rá akarnám szedni, nem mutogatnám meg ezeket a tolakódásokat — mondta mosolyogva.

Adus hálásan csókolta meg a kezét, de megjegyzé:

— Kár, hogy a neveket kitörli.

— Ha nem tenném: rossz volnék. Csak nem kockázathatom az életét. Párbajokba nem akarom keverni.

Egy este Adus megint nyugtalan volt s egy régi jó pajtásával poharazgatva, vacsora után a bor kezdte megoldani a nyelvét. Kiejtette a vallomást, hogy Milla nagyon szép, nagyon kedves, de egy kicsit szeszélyes asszonyka.

— Egy kicsit? — pattant föl a korhely pajtás. — Szeszélyes az, de nagyon! Te pedig nagyon is engeded, hogy az orrodnál fogva hurezoljon. Én a te helyeden már rég hátat fordítottam volna neki.

— Dehogyan fordítottál volna! Nincs ennél érdekesebb teremtés. Ha olykor megszúr csipős szavával, mindjárt meg is tud békíteni nyájas mosolyával. Örökös hullámszásban tartja az ember kedélyét. Nem lehet ezt megenni. Aztán, látod, tartozom is túrni szeszélyét.

— Ugyan miért?

— Mert elszakítottam a társaságoktól, melyek gúnyos szemmel nézik. Mindig csak akkor kedvetlenkedik velem, midőn valakitől lenézést tapasztal. És annak a lenézésnek, barátom, én vagyok az oka. Hogy ne tartoznám neki kárpótlással és béketűréssel.

— Ej Adus, csakugyan jó fiú vagy te!

— Hidd meg, hogy ő is jó. S éppen azért rossz én hozzáma néha.

Meggyőződött még inkább erről, midőn ősszel gyász támadt a háznál.

Fizsi nénit a haladó életkor sem birta kigyógyítani abból a gyöngeségéből, hogy szerette nagyon a jó asztalt, diszes ruhát, az úrias multságokat. Különös mániája volt a kocsikázás, hogy mutogassa drága kalapjait, ruháit, ékszereit. Hadd lásák, hogy mindebből bőven van neki megint. Künn száguldozott egy hideg őszi nap délutánján is, egymagában, nyitott kocsiban, bár nagyon csipősen fújt a szél. Meghűlt, lázat kapott s másnap le kellett feküdnie. Azonnal kezdett ijedezni a haláltól s egyre panaszkodott Millának, ki gyöngéden ápolta s egyre az ágya mellett ült.

— Végem van, Milla! Érzem, hogy végem van. A sors irigy rám s megsokalta, hogy néhány hónap óta örömem van megint.

— Lesz tovább is, néni, — vigasztalta jólelkűleg Milla, — csak ne rémitgesse magát.

S mindent megtett érte, mintha ez a kishitű asszony soha sem vétett volna ellene. De most csak arra gondolt, hogy jót is tett vele sokat: leányának fogadta s elhalmozta minden-nel, midőn még gazdag volt.

Adus aggódott, midőn Milla még az éjekeket is nénje mellett tölté, hogy a gyógyszerert pontosan adogassa be neki, nem merve azt fizetett cselédre bízni.

— Kedves Milla! Félek, hogy maga is beteg lesz. Nagyon sápadt. Kérem, feküdjék le.

— Ne kívánja. Hálátlan volnék, ha mindent el nem követnék megmentésére.

— Áldott jó szíve van. Vajon így ápolna-e engemet is, ha megbetegedném?

— Természetesen. Hisz maga még jobb én irántam, mint ő volt.

De hiába minden ápolás: a beteg, csüggeteg, koros asszony, emlegetve Istent, kiben bízni életén át nem igen tudott, s félve a haláltól, ettől a rejtelmes sötétségtől, egy este láztól elgyötörten örökre behunyta szemét.

Nagydíszű temetése volt, de csak kevesen környezték koporsóját, mely mellett Milla sírva, zokogva állt. Egy pár uracs, kíváncsiságból oda vetődve, még igézőbbnek találta őt gyászruhájában, bánatos arczával. Adus csak könnyeit látta ez órában. Milla, egyszer oldalt tekintve, megpillantá pár ölnyi távolban Czikó Andort, s mielőtt a gyászhintóba ült volna, oda ment hozzá.

— Tudtam, hogy ön eljön. Köszönöm.

— Szomorú kötelességem volt.

— Talán annál szomorúbb, mert most már tudjuk, meddig kellett volna várakoznom.

Nem szóltak többet, mivel Adus hozzájok lépett, mert ideje volt a gyászkocsiba ülni.

Milla aztán a legmélyebb gyászt viselte nénjeért. De olykor úgy érezte, hogy magát gyászolja. Sokszor elmélázott a sorsán. Tehát ily rövid idő pompázásaért kellett neki föláldoznia magát, mert a nénje úgy kívánta és mert megsértett húságában és esztelen daczában maga is oktalanságra vete-mült. Ha vár mostanáig, egyszerűen, elvonultan élve, most

egy már fiatalon tekintélyessé lett ügyvéd neje lehetne. Hívának társaságokba, családi ünnepekre, zártkörű mulatságokba és minden ismerőse tisztelettel emelné meg előtte a kalapját. S miye van most? Néhány élődi pajtás, egy pár szenvedélyes tarokkozó s két-három kétes hírű vált asszony jár hozzájuk. Meg az öreg ezredesné — theázgatni. Senkije és semmi egyebe. Selyme, csipkéje, legyezője, ékszere van bőven; de kit boldogít az, ha megvan? Adus mindig jó hozzá, de örökös jósága unalmas, mint az esős lágy idő, sőt néha nyomasztó is, mint a füledt levegő. Nincs dolguk, nincs hivatásuk egyiköknek sem. Szinte jól esett Millának, hogy most akadt egy kis foglalkozása: csinos márvány emléket állíttatott nénje sírjára, tavasszal pedig be is ültette a kis halmot szép élő virágokkal. Igaz, hogy Iphigenia asszony, míg élt, csak akkor szerette a virágokat, ha gyöngyökből vagy rubinokból voltak formálva ékszernek; de most mindegy az már neki!

Adus, látva Milla borongásait, aggódni kezdett, hogy most már unni fogja magát egyedül.

— Szerezzünk egy társalkodónőt — ajánlotta egy este. — Talán az öreg ezredesné eljönne.

— Az mindenesetre eljönne. De én az ő társaságában még jobban unnám magamat, mint egyedül.

Adus tehát maga kezdett szörnyen otthon ülő ember lenni. Lehet, hogy gyöngédségből tette; de lehet, hogy azért is, mert nem volt már Fizsi néni, ki a jóléthez való ragaszkodásból, az önző hála éberségével vigyázott érdekeire. Talán az ő pótlására jutott eszébe az ezredesné, ki szűk jövedelme mellett kissé élődi öreg asszonyság volt. Nélküle is volt különben naponként társaság. Jó pajtások el-eljöttek Adushoz tarokkozni és poharazni, mialatt Milla olvasott, zongorázott és néha el-elmerült gondolataiba. Elvágott ebből a megunt fővárosból, a hol annyian ismerik múltját és helyzetét és oly kevesen kívánnák ismerni őt magát. Kezdett nagyon érzékeny lenni s úgy rémlett előtte, hogy még a nagy divatüzletekben is — noha eléggé csúszkálnak körülte, mert sokat vesz — nem úgy szolgálják ki, mint a társaság asszonyait, a kik feleségek.

Egy nap pedig vérig sértették kíméletlen úri ficzkók. Úgy történt, hogy Adusnak délelőtt pár órai számadása volt egyik haszonbérlejtével s figyelmzettette Millát:

— Addig, kedvesem, kocsizzon ki. Igen szép az idő.

Megtette s dél felé tért vissza a Városligetből s mielőtt haza hajtatott volna, benézett a legdivatosabb czukrász-üzletbe. Belépve, az oldalszobában fiatal urakat pillantott meg, kik Linkáry Laczi vezérkedése alatt nagyban cognacoztak. Laczi csak épen, hogy megbillenté fejét, a mint megpillantotta a szép nőt. Impertinens egy köszöntés volt. Már ettől is szédült a büszke hölgy feje. Hallotta azután, hogy egy bajusztalan gigerli megkérdezte:

— Kit gyászol ez az asszony?

— Az anyját.

— Voltakép nem anyja volt, a kit gyászol — jegyzé meg egy kiméletlen úrfi. — Ékszerait kivéve, ennek az asszonynak mindene talmi. Anyja is csak olyam talmi volt, mint az ura.

Linkáry Laczi oda szólt:

— Lassabban fiúk!

De a figyelmeztetés későn történt. A boldogtalan nő, láztól hevülten, egész testében remegve, sietett ki az üzletből s hajtatott haza, nem látva az utcán senkit és semmit.

Úgy, a hogy föl volt öltözve, nyitott be hevesen Adushoz, ki már akkor egymagában szivarozott a szobájában. Észrevette rögtön, hogy Millának valami baja van s kérdezte, hogy mi történt vele?

— Semmi! — felelte Milla, érezve, hogy a mi történt, azt büszkesége nem engedi elmondani. — Azt jöttem megkérdeni, hogy rendbe jött-e a haszonbérletjével?

— Teljesen.

— Hála Istennek! Akkor talán egy füst alatt elvégezhetjük a másik haszonbérleti ügyet is.

— Melyiket?

— Az enyémet. A magam sorsát értem.

— Milla! Mit beszél?

— Hát voltakép tekinthetem-e én magamat egyébnek, mint olyan jószágnak, melyet a szegény, gyarló Fizsi néni, nagy megszorultságában, haszonbérbe adott önnek. A bérlet árát ismerem, az ön bőkezősége nagyon túlfizetett. Ezt elismerem. De szeretném már tudni azt is, hogy mikor telik le a bérlet határideje. Óhajtanék már szabad jószág lenni.

— Milla! Soha sem hallottam öntől ilyen cynikus sza-

vakat — szólt Adus meghökkenve. — Szörnyen keserű hangulatban lehet, hogy ennyire lenézi magát. S mért kérdez tőlem ilyeneket ?

— Azért, mert megszökni öntől nem akarok. Az rút lépés volna. De mihelyt letelik a határidő, szárnyra kelek. Távoznom kell ebből a városból, hol csak lenéző pillantásokkal és maró megjegyzésekkel találkozom. El innen, hogy ki-röpülhessem magamat. Ha már lenézve kell élnem, megyek Párisba ; az egy tenger, a hol nagyobb halak teremnek, mint ebben a kisebb vízben, mely nekem nagyon iszapos s ma-hol-nap megfojt.

— Talán valami csábos regényt olvasott Párisról ?

— Az mindegy. Rég oda vágyom.

— S el tudna hagyni engemet ?

— Megpróbálom.

— De én nem tudnék már ellenni ön nélkül. Nagyon hozzá szoktam.

— Csak képzeli.

— De ha minden áron Párist akarja látni, nem utazhatunk-e együtt ?

Ez a ragaszkodás megint lefegyverezte a haragvó nőt.

— Érzem, bevallom, hogy én mennyivel rosszabb vagyok, mint maga — sohajtotta csillapúlt hangon Milla. — De bocsásson meg, engemet nagyon megrontottak.

Másnap Adus szükségesnek találta egy szép gyémántos ékszerrel erősíteni meg a békekötést.

— Kár volt önnek erre költenie — jegyzé meg szeliden Milla. — Hisz van nekem elég. Igaz, hogy én tudok gyönyörködni a gyémánt fényében ; megtanítottak rá ; de most ezek a kövek, mintha szemtelenül vigyorognának rám, úgy bántanak. Kérem, ha még nem fizette ki, adja vissza. Egyebet várok én magától.

— Mit ?

— A mit ígért : együtt utazunk Párisba.

— Mihelyt egy s más dolgomat rendbe hozom.

— Én pedig voltakép nem is Párist akarom látni, hanem Buda-Pestet elhagyni. Lássá, az emberek még egy ilyen kedves városból is poklot tudnak csinálni egyik-másik felebarátjoknak, sokszor olyannak is, ki mit sem vétett nekik.

— Ha megbántotta valaki, nevezze meg. Én feleletre vonom.

— A csipős tekintet, a gúnyos mosoly, a meg sem látás, úgy tudom, nem párbaj-okok. De különben is, barátom, az ilyféle bajt nem párbajjal lehetne elintézni.

Milla nem várta be a feleletet, hanem gyorsan fölkelt, a harmadik szobába ment s ott előszedte festő szereit és legjobb hangjegyeit, elhatározva, hogy ezentúl többet fog foglalkozni velök, mint az utóbbi időkben tette. Még az nap megpróbálta, hogy valóban vigasztal és nemesít-e a széppel való foglalkozás? Állványra helyezte egy rég kirajzolt tájkép vásznát, hogy megfesse. De nem ment kedve szerint, mint valaha, midőn még édes álmokat vegyített a színek vídamságába. Most ujjai alatt szürkére vált a levegő, kopottá a falomb s fakóvá a pázsit. Eldobta az ecsetet. Nem megy! Majd a zongorához menekült, de kedvence: Chopin ellene fordult, álmodozó és szenvedélyes zenéjével fölzaklatva idegeit. Hibákat csinált. Ez sem megy! Ellökte a hangjegyet s elkezdett az Offenbach *Szép Helénájából* csicseregni egy röpke, ledér dallamot, erőltetett hanggal. «Ez én nekem való!» És e hangokra kijött Adus is, mert ez a dallam neki is többet ért, mint a Chopin etude-jei.

Aztán beszélgettek az úti előkészületekről, a mi legjobban érdekelte most Millát. Tehát egy hét múlva elmennek már innen — hosszabb időre. De másnap Adus levelet kapott, melyet azonnal közölt Millával.

— Kedvesem, pár nappal későbbre kell halasztanunk az elutazást.

— Miért?

— E levél miatt. Képzelve, Gabriella életjelt adott. Azt írja, hogy holnapután a fővárosba érkezik és nálam ebédel.

Milla megdöbönt. Csak híréből ismerte eddig az alispánnet s mindenkitől azt hallotta, hogy kevély, fenhéjázó, fölfuvalkodott asszony. Fényképe, mely ott függ az Adus szobájában, nem mutatja rokonszenvesnek. Középtermetű, szikár alakú, arcza vékony, vonásai élesek. Úgy rémlik, mintha szúrna rajta minden: a szürke kis szem, a vékony orrhegy, a gúnyos szájszöglet és a hegyes áll.

Innen-onnan két éve, hogy ez az asszony tudni sem akart fivéréről, s mi történhetett most vele, hogy egyszerre fölkeresi

s közös lakásukra jön. Talán, mert tapasztalta, hogy nehezteléssel, mérgelődéssel nem boldogul vele, célszerűbbnek találja tehát közeledni, hogy testvérét rábeszélje a szakításra? Milla teljességgel nem ijedt meg e lehetőségtől. Sőt büszkeséggel gondolt rá, hogy ha ez az asszony ő tőle kívánná a szabadulást: módja lenne rögtöni lemondással szégyenitnie meg. Mert hát mit veszthetne? Fényes lakást, divatos bútorokat, drága ruhákat, melyeket megunt. Könnyen megválnék tőlök s megkeresné kenyerét azzal, hogy festő, zongorázó és nyelv-órákat adna, mint akart adni akkor, midőn a gondtalan életre vágó Fizsi néni ettől a komoly szándoktól elrettenté. Most már nincs, a ki akadályozná. Érezné a munka becsét és visszanyerné önbecsülését. És akkor legalább egy igaz barát jó tanácsaira számíthatna. Andorra gondolt.

Milla tehát, bár idegesen, de minden félelem nélkül várta az alispánnét, ki harmadnap délelőtt csakugyan megjelent, nehéz kék selyem ruhába öltözve, régibb mintájú ékszerekkel megrakva. A testvére szobáját kérdezte s oda kopogtatott be, e szókkal:

— No, rossz ember, eljöttelek megnézni. Beszéljük ki már egyszer magunkat négy szem közt. Száz esztendeje, hogy nem láttalak.

Megcsókolták egymást s Adus félve várta, hogy milyen leczkét fog ez most neki tartani a családi érdek nevében. Csálódott, mert nem tette. Egy szót sem említett arról, a mi őket elidegeníté. Magokról beszélt csupán, meg a bobárfalvi gazdaságról, a rezegneki hanyag bérlőről és az alföldi rokonokról, kik sajnálják, hogy Adus egy idő óta feléjük sem néz. Majd örömét fejezte ki, hogy Adus olyan jó színben van és sorra nézett szobájában mindent. Egy képet azonban, egy szép nő arczképét, mely az íróasztal fölött függött, nem akart észre venni, mert megsejtette, hogy ki. El is vörösödött, midőn rá pillantott, hanem elnyelte a mérget, leült s újra érdektelen tárgyakról beszélt. Csak egy óra múlva jutott eszébe, hogy ha az arczképet nem, de az eredetijét meg kell néznie. Hisz azért jött ide.

— Igaz, Adus — szólalt föl izgatottan — majd el is feledtem, hogy neked van . . . hogyis mondjam csak . . . van párod is. No ne csinálj olyan fanyar képet. Igazat mondtam, hogy párod van, mint a madaraknak. Ismertess meg vele.

Végre is kíváncsi vagyok látni a bűvös nőt, ki tégedet olyan tartósan lebilincsel. Az ember igazán nem tudja, hogy e tekintetben mit kívánjon tőled?

— Mi tekintetben?

— No hát a frigyetek dolgában. Mint gyöngéd nővér azt kellene óhajtanom, hogy vedd hát nőül, ha annyira szereted. Utoljára is ez tisztességesebb volna.

— Megtehetem, kedves Ella, csak mondd ki beleegyezésedet.

— Oh ne siess olyan nagyon, mert mint a család kötelességérző tagja csak nem kívánhatom, hogy ilyen nem hozzánk való házasságot köss.†

— Ha tehát, édes Ella, magad sem tudod, hogy ebben a tekintetben mit kívánj tőlem, sokkal okosabb, ha erről nem is beszélsz. Az bizonyos, hogy nem csak szép, hanem egyszersmind igen kedves és művelt nőt fogsz megismerni ő benne. Jöjj, hadd vezesselek hozzá.

A találkozás nem volt valami lélekemelő. A vékony, rekedtes hangú úri nőt azonnal meglepte a Milla érett szépsége és komoly magatartása, de azért csak hosszú keztyűs jobb-jának három ujjhegyét nyújtotta eléje, kényszerű leereszkedéssel. Meg nem ölelte volna a világ kincseért. Semmi bizalmasb szót nem ejte ki s általában úgy beszélt vele, mint valami magasb rangú hölgy, ki kezdő művész nő ateliére-jébe vetődött.

— Hallom, hogy kegyed szépen fest. Nemde megmutatja képeit?

— Nincs mit nézni rajtok. Műkedvelői kísérletek.

— Nagyon szerény! Hadd lássuk.

A zongora-szobába mentek s az alispánné elővéve hosszú nyelvű szemüvegét, sorba nézte a kis tájképeket s összes elismerését ez egy szoba foglalta:

— Csinosak.

— Teljességgel nem ihlet, hanem csupán unalmas órák termékei.

— Meglep szerénységével. Mondják, hogy szépen is zongoráz?

— Úgy, mint sok száz meg száz nő.

— Nemde, fog játszani ebéd után?

— Ha kívánja.

Adus kellemetlenül hallgatta ezt a hideg, szűkszavú pár-

beszédet. Akár egymáshoz vagdalt éles kardokat hallott volna csattogni. Az ebédnél Gabriella annál bőbeszédűbb lett, de mindig csak Adushoz beszélt alföldi ismerősökről és viszonyokról, úgy hogy Milla nem vehetett részt a társalgásban, mivel teljességgel nem ismerte azokat. Majd szenvedő áradozással beszélt férjéről, a ki főispán-jelölt, mert a mostani öreg úr már beteges, a ki le akar mondani s utódjának az ő kedves hitestársát ajánlja. E szót: «hitestárs», jól megnyomta. Beszélt leányáról is, e kedves gyermekről, ki neki főgyönyöre. Beszélt házuk elégült vidámságáról és előkelő ismerőseiről. Csak épen hogy hozzá nem tette: és neked, te szegény, megvetett, declassé teremtés, mindebből semmid, de semmid nincs!

Ebéd végén megkérdezte:

— Adus, mit adnak ma a színházban?

— *Mephistofelét*.

— Szeretném meghallgatni, természetesen veled együtt.

— Azonnal gondoskodni fogok páholyjegyről.

— Köszönöm. Különben két támlány is jó lesz egymás mellett. (Csak kettőt mondott.)

Millának csakhamar zongoráznia kellett. Ella közbe szólt: «Kifejezéssel játszik,» s kérte mindig, hogy csak játsszék tovább. Gondolta magában, nagyon jó segítség ez a zene, mikor valaki nem akar beszélgetni, társalogni, nyájaskodni.

Egy óra múlva Ella kijelenté, hogy szép volt mind s el is hallgatná zongorázását egész estig, de sietnie kell, mert sok a bevásárlani valója.

— Este fél hétkor ismét nálad leszek, Adus. Akkor a színházba viszel.

— Örömmel várunk.

Adust megcsókolta s Millának hidegen kezét nyújtott.

— Milyenek találta? — kérde Adus Millától, midőn egyedül maradtak.

— Úgy látszik, a boldogság elkényeztette. Dicsekszik. De ha engemet lenézni jött, akkor több nevelést tanúsít azzal, ha otthon marad.

— Nem ismeri még magát eléggé. Majd a színházban jobban összebarátkoznak.

— Csalódik, ha azt hiszi, hogy nekünk a színházban alkalmunk lesz összebarátkozni.

— Miért ne?

— Én tudom, miért; majd maga is megtudja.

Fél hétkor nagyon kiöltözve, gyémántos nyakékkal, vidáman tért vissza a vékony arcú, előkelőségével tűntető asszony. De nagyon meghökkent, midőn Adus mellett Millát is estélyi öltözetben, fején kalappal találta. Nyugtalan kapkodással kezdett sápítozni:

— Ah, kedves Adus! Én csak kimenteni jöttem magamat. Nem mehetek veled az operába, olyan fejszaggasztásom támadt. Ilyenkor le kell nekem feküdni s a vendéglőben már meg is vettetem az ágyamat. Menjenek csak kettescskén. Nagyon sajnálom!

— Akkor mi sem megyünk — felelte komolyan Milla, s azonnal letette fejéről a kalapot.

— Jó éjszakát, kisasszony! Te meg Adus nyújtsd a karodat s vezess le a lépcsőn. Nagyon gyöngé vagyok.

A lépcsőzet közepén azonban erősen kitört belőle a méreg. Kirobbant.

— Adus! Ezt nem tettem volna föl rólad! Nagyon kies-tél a világ jó szokásaiból. Én, mint kiengesztelődött testvér, eljöhettek hozzád, hogy megismerjem . . . hogy is mondjam csak . . . a párodat vagy micsodádat; de azt már csak nem képzelhetted, hogy majd a te kedvéért ki is ülök vele a világ elé, páholyba. Meggondolhattad volna, hogy nekem leányom van.

— A ki most még csak nyolcz éves gyermek.

— De a ki nyolcz év múlva a világba lép.

— És te azt hiszed, Ella, hogy a világ ez alatt a nyolcz év alatt folytonosan arra a világtörténelmi botrányra fog emlékezni, hogy Bobarics Gabriella, a viczispán é, egyszer az operában egy páholyban ült azzal a szép asszonynyal, ki a fivérének nem felesége, csak jó barátnője.

— Hja bizony az ilyeneket, édes barátom, nem szokták egyhamar elfelejteni. Különben Isten veled, Adus! Remélem, holnap meglátogatsz a vendéglőben?

Sok történt azonban addig a holnapig.

Mikor Adus nagy méltatlankodással, de még nagyobb aggodalommal tért vissza a szalonba: Millát a pamlagra borúltan, keserves sirásban találta; de ki a belépés neszére hirtelen fölegyenesült, Adus elé lépett s fuldokolva, de az erély szakadozott hangján mondta:

— Nem, nem! Ezt a megalázó helyzetet nem tűröm tovább. Nem maradok többé e városban! Nem, még ebben az országban sem!

— Csillapuljon, kedves Millám! Higye meg, én is egészen föl vagyok háborodva. Annak az asszonynak nincs szíve!

— Annak az asszonynak, uram, éppen annyi a szíve, mint a jó társaságok többi férjes asszonyának. Egy sem ül ki én velem a páholyban és — jegyezze meg — nem is ülhet ki. A kinek nincs szíve irántam, az ön, uram! Mindig mondja, hogy mennyire boldogítom, s hogy nem tudna ellenni nélküllem; de arra még sem bírja elszánni magát, hogy nekem nevet és társadalmi állást adjon. Azt hiszi, hogy eleget tesz, ha jól tart, nem bánt meg, kifizet! Tűri azonban, hogy engemet még a tulajdon lakásán is így megalázzanak. Pedig hát én is lehetnék valaki. Tudnám úgy viselni magamat, hogy egy év alatt felednék botlásomat s a másokban már kalapot emelnének előttem. De hát mind ennek vége! Isten önnel!

— Ne hirtelenkedjél Milla! — (Most történt először, hogy te-nek szólította.) — Várd be, míg egy levelet megírok.

— Kinek?

— A nővéremnek.

Egy fél óra múlva Adus kihozta a megírt levelet.

— Olvasd el, kérlek, hangosan.

— «Kedves Ella! Igazad lehet, hogy nem ülhetsz egy páholyban olyan nővel, ki velem együtt lakik, a nélkül hogy hitvesem volna. Tartozom tehát neked, hogy jövőre ilyen zavarba ne ejtselek. Értesítelek ennél fogva, hogy Millával ez órában jegyet váltottam és egy hó múlva oltárhoz vezetem. Te mondtad, hogy mint gyöngéd nővérnek, magadnak is ez a kíváнатod, stb.»

— Jól van megírva?

— A hogy kellett. Látszik, hogy valahára fölébredt szív és becsvágy mondták tollba. Küldje el azonnal.

És Milla oda borúlt az Adus széles, becsérzettől dagadó keblére, mert e perczen ő csorba nélküli lovagnak, sőt hősnek érezte magát.

Egy óra múlva már Gabriella lelkendezve szaladt Adushoz, hogy lebeszélje arról a botorságról, melyet maga idézett elő. A mint bejelentették, Adus kisietett eléje az előszobába.

— Bocsáss meg, kedves Ella, de most nem beszélhetek

veled. Legfőlebb örömemet nyilváníthatom, hogy fejszakgatásod ily hirtelen elmúlt. De most meg az én jegyesem lett beteggé. Nem hallgathatom el, hogy te tetted azzá. Bocsáss meg, én ápolni tartozom. Remélem, el fogsz jöni az esküvőmre ?

— Én ? — fakadt ki epésen Gabriella. — Hogyne ! Mindenesetre sietni fogok jelenlétemmel szentesíteni a botrányt. Sajnálak, hogy ilyen vak és botor vagy. Nem tudod, mivel tartozol a családnak. Csak várj tehát az esküvődre !

Azon az esküvőn nem is volt jelen más, mint két tanú : az Adus orvosa és ügyvédje. Kora reggel esküdtek, úti ruhában, mert pár óra múlva már indultak Páris felé. A templomból kijöve, Milla meglátott egy jó ismerőst, a ki mélyen meghajolva köszönt neki. Arczán látszott az öröm, melyet Milla sorsának jobbra fordúltán érez, bár a szíve keserűre vált emlékekkel és meghiusult, szétfoslott álmokkal lehetett tele. A mély köszöntéssel azt fejezte ki : «most már tisztelhetlek is». És Milla ezt a neki jól eső képet vitte el magával a hosszú útra.

Robogtak aztán a vasúton városról városra, országból országba. Milla el volt telve az elégtétellel, melyet kapott, s egész fiatalos örömmel élvezte a természet változó szépségeit, a városok díszét, a nagy színházak látványait és a fényes vendégfogadók kényelmét. Mindennap újra meg újra meg kellett győződnie, hogy férje valóban jó fiú. De arról is, hogy nem is több, mint jó fiú. Mindent ráhagyott, mindenbe beleegyezett s bajos volt vele eszméket cserélni. Voltakép majd nem úgy utazott vele, mint a podgyászával : föltette, levette, tetszés szerint rendelkezett vele. Adus ellenben most bámulta csak igazán a Milla eszességét. Ért ez az asszony mindenhez : képhez, könyvhöz, szoborhoz, színdarabhoz s magyarázza neki, még pedig úgy, hogy szívesen hallgatja, noha voltakép nem sokat törődik képpel, könyvvel, szoborral, sőt színdarabbal is csak akkor, ha nagyokat lehet nevetni rajta. S mily fűrgén tud ez az asszony mindenféle nép nyelvén beszélni. «Ezt tegye meg utána az a fölfuvalkodott asszony !» — mondta nem egyszer, nővérére gondolva. Aztán milyen kellemes az ő kedves feleségével idegen népek közt is utazgatnia ; nem is kell gondolkoznia, bajlódnia : elvégez az helyette mindent. Már egy fél éve járták a nyugati országokat s Páris ragyogó vidámságából London sárgás ködébe jutottak, mikor Adus, a ki

nem kedvelte sem az egyhangú angol konyhát, sem a még egyhangúbb levegőt, megsokalta s alig bírta már kiállani a sok mindenféle gyönyörűséget s fölsohajtott:

— Ha az én jó asszonykám beleegyezne, én bizony már szívesen haza mennék. Kifáradtam.

— Mert az én férjem uram tunya egy úr — válaszolta vidám hangon Milla; — nem szeret sokat mozogni, a vasútra korán kelni, vagy egy-egy éjszaka keveset aludni. Úgy-e, kedves aluszékonyom?

— Hát hiszen, kedvesem, az ember útközben nem is a maga ura. Vasút, hotel, programm uralkodnak rajta. Mindig sietni kell, hogy el ne késsünk. Sokszor nappal álmos az ember s éjjel nem tud aludni. Zaj az úton, zaj a városban, zaj a vendéglőben. De nyáron mindez még hagyján! Közeleg azonban a hideg ősz. Jól fog esni otthon a kandalló meleg lángja, a kártya-parthiek, az összejövetelek vidámsága.

— Ej Adus, te csak magadra gondolsz, — intette évődő hangon a feleség. — Neked otthon azonnal lenne társaságod, mint volt eddig is. Pajtások, kik szeretik a pezsgődet, a szivarodat s szívesen elnyeregetnek tőled esténként néhány forintot. De hát én? Fél esztendő korántsem elég idő az asszonyoknak: elfelejteni azt, hogy én nem igen rég még csak az asszonyod voltam. Ne tégy ki új bántalmaknak!

— Isten őrizzen!

— Egyébaránt rosszúl mondtam, hogy te csak magaddal gondolsz, holott nem törődöl te a saját legfontosabb érdekeddel sem. Hisz örökösen köhécselsz, kivált este, reggel. Kezdesz asthmás lenni, a mitől alaposan meg kellene szabadulnod, hogy sokáig élhess nekem.

— De, lelkem, ez a folytonos út az asthmának sem használhat.

— Igazad van. Épen ezért nem is teszünk már olyan ide-oda ránduló utakat. Megyünk egy helyre, a hol állandóan megmaradunk nyugalomban, kényelemben, édes mitsem tevésben. Én már kigondoltam a legjobbat, mert hát hitvesed lévén, tartozom egészségedre is ügyelni s általában gondviselésed lenni.

Adus hálásan mosolygott rá s megsokolta mind a két kezét, aztán a homlokát és az ajkát is.

— Mit gondoltál ki, aranyom?

— Azt, hogy déli vidéken töltjük a telet. Talán Palermóban.

S két hét múlva már ott is voltak. Adus hálát érezett, hogy Milla oda vitte. Tetszett neki ott az enyhe meleg lég, a vidám kék ég, a hotel kényelme, a francia konyha változatos-sága, a hosszú alvás s az okos feleség gondoskodása. Köhécse-lése hamar elmaradt, sőt a ruháiról úgy vette észre, hogy — a mire nagyon vágyott — fogyni, könnyebbülni is kezd.

— Nem találod, Milla, hogy máris fürgebben járok és soha sem fuladok el, mint Párisban és Londonban annyiszor a nagy széles lépcsőkön. Fogyok.

— Hogy ne venném észre, Adus. De hát nem csoda. Pálmafák alatt jársz s tavaszra magad is olyan karcsú leszel, mint egy pálmafa. Büszkén viszlek haza, a legjobb színben, ruganyos formában.

S mosolygott e szavakhoz, mert bizony férje-ura éppen most is elég nehézkesen mérte mellette a tengerpartot.

Mikor azonban Milla, a kora reggeli órákban, midőn férje még jóízűen aludt, magányosan sétált a siciliai fővény-parton, nem mosolygott mindig. Néha leült és mélázott, nézve a távolba. A tenger és ég kékje, a virágok üde színe, a hegyek festői alakja eltöltötték szemét a földi szépség minden gyönyörével; de nem tölthették el szívét, melyben ürességet érzett. Az a rokonszenv, melyet férje iránt éreznie kellett és érezni is akart, szeretet volt csupán, hálás, becsületes szeretet; de nem szerelem, mely még ha bánattal jár is, teljesen elfoglalja a lelket, s melyre ő oly hön vágyott, annál inkább, mert csak képzelte, de még soha sem érezte üdvét. Csupán szikrái vetődtek föl szívében, hogy a külső körülmények szelétől kioltva, lángra ne lobbanjanak s bensejét ne melegithessék. Adus nem imponálhatott, kitartó jósága mellett sem, ez eszes asszony-nak, ki hiú és büszke természettel bírt és férjére is szeretett volna büszke lenni. Az ő jósága a kedély puhaságából eredt s gyermekes ragaszkodássá vált. Úgy szólván a gyámoltalanság kapaszkodott benne az ő erősb lényéhez, mint a hogy a vékony indájú folyondárnak szüksége van valami keményebb törzsre, falra vagy akármire, hogy kedve szerint létezhessek. Jósága, ragaszkodása mellől hiányzott éppen az, a mi Millát nagyrabecsülésre sarkalta volna: a férfiaság imponáló ereje. Mily más szemmel nézte volna ő itt a föld, az ég, a nagy víz pompáját, ha olyan férfi járna oldalán, kivel gondolatokat cserélhet, vitázhat és a ki őt az elme versenyében túlszár-

nyalja. Ha el kellene ismernie, hogy férje fölényével bír fölötte, a kitől tanulhat! Ha kedvére ki-kibeszélhetné magát vele! Ha az nem ilyen engedelmes játékszere, hanem erélyes vezetője, nem bábjá, hanem valóságos ura volna! Ilyenkor mindig fölillant emlékezetében az a kép, mely akkor tűnt föl előtte, midőn az esküvő után kilépett a templomból s kocsijoktól néhány ölnyi távolságból egy nagyon eszes, tekintélyes, akaratban erős és érzelemben állhatatos férfi — a szó teljes értelmében férfi — mélyen meghajolva köszönt neki, tisztelettel adózva és semmit tőle önzőleg nem várva. De Milla magától elüzni magától ezt a vonzó, de mégis zaklató képet. Hisz az egy örökre elveszített paradicsom! Érje be most azzal, a kije van, s a ki ha nem is erélyes férfi, de legalább igen jó ember.

Mindamellett, ily nyugtalan hangulatában néha megint szeszélyeskedni kezdett azzal az igen jó emberrel, ki békén tudta tűrni kedvetlenségeit, melyeket Milla éppen ezért csakhamar maga sokalt meg, hogy aztán Adusnak mindig jól eső nyájaskodásra fordítsa.

Ily élet mellett lassanként már két esztendő telt el, mire visszakerültek, először is a bobárfalvi kastélyban töltve pár hónapot. Tettek a környéken látogatásokat, vissza is kapták majd mind, s midőn Millának voltak már ismerősei, adtak ebédeket és rendeztek kerti mulatságokat. Híre is futott, hogy Bobarics Adusné milyen szíves házi asszony és milyen finom szalonhölgy! De hiszen — mondták a fiatal urak — tejjességgel nem csoda az, hogy Aduska annyira bele bolondult. Korosabb férfiak is elismerték, hogy nem mindennapi nő: vidám, a nélkül hogy szeles volna; eleven, de nem lármás; büszke, de nem fölfuvalkodott; művelt, de nem szenvelgő; sokat tud, de nem kérkedik vele. Szóval, hamar elbájolta az urakat; sőt meglepte az asszonyokat is, kik sokkal szűkmarkúbbak szoktak lenni nőkkel szemben az elismeréssel; de azért az alispánné előtt szinte versenyezve dicsérgették — hadd egye a méreg ezt a fölfuvalkodott nőt, ki apró szemeivel olyan nagyra lát.

Bobarics Gábor is, az öreg, tisztos ügyvéd, kénytelen volt egy látogatás után azonnal bevallani, hogy az az asszony sokkal különb, mint a híre, valóságos úrhölgynek termett. Négy szem közt meg is mondta Gabriellának.

— Rosszúl teszi, nagyságos húgom asszony, hogy úgy kerüli. Végre is ma már a sógornője.

— Nem akarok tudni róla. Csúffá tette Adus vele az egész nemzetségünket. Úgy került abba, mint a bojtorvány a prémes ruhába — az útszélről.

— Hát hisz az igaz, hogy a származásáról nem tudunk semmi bizonyosat, s a hogy Adushoz került, azzal sem nagyon dicsekedhetünk. De most már a hiba helyre van ütve s nem is épen első eset az úri világban. Grófnét is ösmerek, ki így jutott a családfa egyik levelére. Ott van, hát ott van! Nem fúhatja le, csak a halál. A mi pedig a személyét illeti, tessék elhinni, hogy igen kedves, művelt, úri modorú és magatartású asszony, ki nem hoz szégyent Adusra. Tudja az magát megnyerőleg viselni.

— No hát, ha magát is így megnyerte, Gábor bácsi, csak ölelgesse atyafiságosan. Én ugyan nem cselekszem.

De Zefi bárónő, a szomszédból, kinek barátságára Gabriella igen sokat adott, szintén nyájasan emlegette az Adusné jó modorát.

— Hát már te is voltál nála? — kérdezte megütődve az alispánné.

— Visszaadtam neki a látogatást, s mondhatom, hogy azzal az asszonynyal kellemesen lehet beszélni. Mintha csak rangunkbeli volna.

— A napokban olvastam, kedves Zefim, hogy a hazugság mindig igyekszik az igazság színében mutatkozni, habár teljes ellentéte annak. A kalandornők is csak így hasonlítanak a nemesvérű úrnőkhöz.

— Haragszol rá nagyon, kedves Ella, s lehet, hogy van is rá okod. De leányod érdekében okosabb volna, ha elnyelnéd a haragodat. Tudod, hogy nekik nincs gyermekök s aligha is lesz. Azt is tudod, hogy Adus bálványozza a feleségét s megboszúlhat, ha valami sottise-t követsz el rajta.

— Én nem követek el.

— Elég sottise, ha nem akarod látni, mikor a vármegyénkben van.

Az alispán is kész lett volna meghajolni az okosság sugallata előtt, de Ella mérgesen pattant föl:

— Hát voltak nálunk? Hát meghívtak? Hát rajtunk a sor meglátogatni őket, holott ők jöttek a megyébe?

— Tudod, lelkem, meglátogatnának ők minket azonnal ha téled bármi kis bátoritást kapnának. Rokonok közt különben sem kell úgy latolgatni a szokásokat. Mi is elmehetnénk hozzájuk.

— Majd, hogy még el se fogadjanak Ne beszélj nekem többet arról a jött-ment asszonyról!

Valóban elfutotta a méreg, valahányszor szóba hozták előtte, s örült, midőn híret vette, hogy már elhagyták Bobárfalvát, s a telet a fővárosban fogják tölteni — tőlök távol.

Milla aztán a fővárosban azon volt, hogy társaságot szervezzen magának. Beállt sorba a nőegyesületekbe s bőven adakozott minden jótékony célra. Szívesen is vették, a mit adott s a bálók házi asszonyai és a hangversenyek védnöknői mindig egész csomag belépti jegyet küldtek neki, mit ő hamar el tudott adni az Adus barátainak és a házhoz járó barátok útján másoknak is; e jó szolgálatot aztán az előkelő delnök rendesen meg is köszönték neki ünnepélyes szóban vagy névjegy hátára írt sorokkal, de különben nagyon szertartásosan bántak vele. Tárczáját, szolgálatát, szereplését készséggel vették igénybe minden egyleti ünnepélyen; megtették Flórának a bazárban, Hébének a közvacsorán, Ceresnek a népkonyhán, hogy hosszú, keskeny, fehér kezéből ossza az illatos virágot, a gyöngyöző pezsgőt és a barna kenyeret; de csak a második év vége felé vették be egyik-másik választmányba. Mikor kikerülhetetlen volt, az úrnők tettek is nála rövid, hivatalos látogatásokat, nyájasan kérve föl egyre-másra; de magokhoz közelébb nem eresztették, mintha némelyikök, szerepelgető hiúságával, a nyomtatott dicséret hajlászatával és erősen kifestett ábrázatával, sokkal különb lett volna nála, ennél a valami benső értékre komolyan törekvő, ügyes és természetes asszonynál, de a ki — mint némelyek suttogták — félre lépett egyszer! Mindig többen akadtak azonban a vele egykorú fiatalabb asszonyok közt, kik nem csak hasznát kívánták venni, hanem élvezték is eleven beszédét és erőltetlen szeretetreméltóságát. Méltónak találták a rokonszenvre, melyet óhajtott, de nem vadászott. Nem csak azt becsülték benne, hogy nem fáradt ki a nemes célok buzgó szolgálatában; hanem azt is, hogy nincs benne semmi a fölvergődött nők kérkedéseiből. Egyszerű ízléssel öltözött, kerülve a pompázást és soha sem tolakodott az előtérbe. Egy öreg grófnő mondta róla:

— Bobaries Ádámné mindig az első sorban áll, midőn fáradni kell, s mindig az utolsóban, midőn a kifejtett buzgalmat dicsérik és megköszönik.

Ekkép elérte, a mire néhány éve óta úgy vágyott, hogy vajha úgy becsülnék őt is, mint akármelyik ügyvéd vagy orvos jó hirben álló nejét. Mindig kevesebben voltak, a kik még néha élesnyelvűleg suttoztak a háta mögött; olyan pedig, a ki rossz szemmel nézte, vagy levegőnek nézte volna, most már csupán a legirigyebb nők közt akadt.

VADNAI KÁROLY.

JÉZUS A VENDÉG.

Szegény ember, csak napszámos,
Kis családja igen számos,
Nagy, keserves munkát végez,
Azután ül az ebédhez.
Koldus ebéd, ő reá vall,
Híg leveske csak egy tállal,
Pléh kanál benn körös-körül —
Ennek csak az éhes örül.
Szegény ember, jámbor ember
Mindjárt neki látni nem mer,
Előbb halkán elrebegi,
Vele mondják a gyereki :
«Édes Jézus, légy vendégünk,
Áldd meg, a mit adtál nekünk.»

Jézus fenn az örök fényben
Kedvét leli a szegényben.
Hajt az esdő buzgó szóra,
Szerény, kedves meghívóra.
Veszi földi vándor képét,
A gunyhóig vonja léptét.
Bekopogtat: «szabad?» — tessék!
«Hejh egy falat, beh jól esnék!»

Szegény ember és családja
Fáradt vándort jól ellátja.
«Hát bizony mi vékonyan élünk,
Hanem azért egyél velünk.»

Jézus is kap egy kanalat,
Jut rá sok lé, kevés falat.
A szegénység gyöngé kosztját
Véle híven így megosztják.

S a mint esznek, edegélnek,
Tessékelve a vendégnek,
Szól az asszony: «Apjuk, lássa,
A leveske mily pompás ma!»
Szól az ember: «Bizony, anyjuk,
Ezt a levest itt nem hagyjuk!
Rég eszünk mi együtt ketten,
De ilyen jót még nem ettem».
Szól egy kis lány: «Édes szülém,
Éledek e levestül én,
Pedig gyöngé beteg voltam,
Sorvadoztam, majd megholtam.»
Szól a fiuk: «Én is érzem,
Pezsdül tőle minden részem,
Szinte olyan erős vagyok,
Dolgozhatom, mint a nagyok.»
S mind a többi apróbb cseléd
Eldicséri eledelét:
Ilyet — nincs is ennek mása —
Nem főz a király szakácsa!

Áldott meglegegedettség
Fogja itt el kiki testét,
S öreg apró, mind a hányan
Esznek boldogan, vidáman.
Hát a vendég? . . . Ül csak szépen
Szeliden a durva széken
S nézi, biztatón mosolygva,
Milyen jó e jóknak dolga.
Feje körül szivárvány gyúl,
Teste ködszövétté lágyul,
Megjelen egy fényes csillag
S Jézus elszáll, mint az illat.

Mire feltekint a jámbor
 Boldog nép — már nincs a vándor.
 Vajh' ki volt ő, hova lett ő?
 Vajon jóízűt evett ő? ...
 A szivekre halkan száll a
 Tiszta értés s zeng a hála:
 Édes Jézus, Téged áldunk,
 Te voltál ma vendég nálunk.
 Te, ki jó szegénynek osztod
 Étélére a malasztot!

Kozma Andor.

SZONETTEK.

I.

A HAJÓTÖRÖTT.

Jó szél volt s tiszta ég. Pharosz tűzoszlopa
 Az árboczok között, látta, hogy tűnik el;
 A révben horgonyát hajnalban szedte fel
 S érczoldalú hajón büszkén repült tova.

De Alexandriát nem látja már soha.
 Sívó homokba, hol egy kecske sem legel,
 Vihar vájt néki sirt, melyen nincs semmi jel,
 Csupán szélről sodort tengeri fű s moha.

Árokban, mely mozgó fövénynyel van tele,
 Csillagtalan éjben, melynek nincs reggele,
 Talált végtére is nyugalmat a hajós.

Oh föld, oh tengerár, bús árnyán könnyörülj!
 S a hellén partokon, hol csontja porladoz,
 Te könnyű légy neki ste halkan zsongd körül.

II.

A RABSZOLGA.

Bár szennyes, meztelen, hogy undor nézni rám,
S nyomorult rab vagyok, s éhség, inség emészt —
Szabadnak születtem, hol nyílt öbölbe néz
A mézzel telt Hybla, kék fátyollal fokán.

A boldog szigetet elhagytam. Oh ha tán
Syrakusba, hol bort s mézet terem a bércz,
A hattyúk tavaszi röptével visszatérsz,
Kérlek, tudakozódj' szép kedvesem után.

Meglátom-é sötét, ibolyakék szemét,
A melyben ott mosolyg a fényes honi ég,
S mely fölé fekete diadalív borúl ?

Keresd fel, oh keresd, az édes drága nőt,
S mondd, csak azért élek, hogy újra lássam őt.
Könnyen megismered, mert mindig szomorú.

III.

A SZÁNTÓVETŐ.

Zsák, járom és eke, fényes szántóvasak,
Borona, ösztöke s kasza, mely a teli
Kalászu gabona szárát ketté szeli,
S villa, melylyel a pór kévét szekérre rak ;

E hasznos eszközök immár beh súlyosak,
A vén paraszt őket Rheának szenteli,
A magébresztőnek. A mi őt illeti,
Napszámja már lejárt, hisz nyolczvan éves agg.

Csaknem egy századig, s mit ért a szorgalom,
Ott túrta a röget folyvást az ugaron ;
Élt öröm nélkül és megvénült bútlanúl.

De elfáradt, a sok dolog megtörte őt,
S azon gondolkodik : nem kell-e oda túl
Szántani szintén a Styxtől locsolt mezőt.

HEREDIA után, francziából

VARGHA GYULA.

A TERMÉSZETRAJZI KIRÁNDULÁSOK.

Németországi, svájci, franciaországi és belgiumi kirándulásaim foglalatjának alapján czélom megismertetni a nyugat-európai főiskolák azon nem «fictiv» jellegű intézkedését, a mely a tudományos kirándulásokban hasznos és komoly tanulmányok kútforrását látja és nem a gyakori «casus bibendi»-t.

A német egyetemi tanév a mienktől eltérő, különben ismert (október—július) beosztásánál, fogva a természettudományok tanárai a hosszabb, úgynevezett téli semestert az intézeti laboratorium falain belül csaknem kizárólagosan a mikroskopi tanulmányokra és a laboratorium közvetlen vezetésére szentelik. A nyári félév azonkívül bő alkalmat nyújt arra is, hogy például a müncheni, erlangeni vagy a würzburgi botanikai, mineralogiai vagy más egyéb természettudományi intézet egyik-másik tanárának vagy docensének vezetése mellett a bajor Alpok, sőt Ausztria havas-világának kitünőbb pontjaira tett nagyobbszerű kirándulások alatt a hasznosat az élvezetessel köthesse össze az egyetemi ifjuságnak az a nem csekély töredéke, a mely mindig a legkomolyabb figyelemmel és illetudással jegyzi az egyetemi tanárok előadásait.

Az ilyen kirándulásokat a nagy közönség kizárásával ugyan, de rendszerint «en famille» teszik meg, Münchenben például Goebel, Solereder, Giesenhagen, Tubeuf báró vezetése mellett; Heidelbergában Askenasy vagy Möbius, Strassburgban pedig Zacharias tanár rendezi. (Ez utóbbi helyen grót Solms-Laubach, a pazar fénynyel berendezett strassburgi egyetem botanikus tanára, a kitünő phytopalæontologus, spe-

cialis irányú bűvárlatainál fogva kizárólagosan botanikus kerti demonstrációkra szorítkozik.)

Nem épen úgy a francziák és a példájokat követő belgák.

Sehol sem tapasztaltam a kirándulásoknak oly változatos és tanulságos hatását oly mértékben, mint a *Museum d'Histoire Naturelle*től rendezett, előttem mindig emlékezetes párisi excursiók alatt.

A német «Gründlichkeit» ott az élet mindig zöldelő fájára int és valóban mintaszerűek a tudományos intézetek részéről szervezett és végrehajtott kirándulások, a melyek kivétel nélkül bele vonják az «enseignement gratuite» (= ingyenes oktatáshoz) amúgy is megszokott közönség minden műveltebb rétegét.

Párizsban a világon páratlan *Jardin des Plantes*ja, vagy a mint újabban nevezni szokják: *Museum d'Histoire Naturelle*-je, természetrajzi kitünőségei: Bureau, Cornu, Daubrée, Des Cloizeaux stb.; — Baillon, Bonnier stb., a *Sorbonne* részéről és Párizs egyéb tudományos főiskoláinak tanárai hatalmas falragaszokon hirdetik kirándulásaikat, a melyeket különben hivatalból is — legtöbbször a nagy közönség bevonásával — kötelesek megtartani.

Nem lesz érdektelen, közben megjegyezmem, hogy a kirándulásokhoz hasonlóan az előadásokat is ily falragaszokon hirdetik a főiskolai tanárok, a melyek mindig nyilvánosak és ingyenesek. Nem egy ízben láttam Baillon tantermében, az *École de Médecine* hatalmas amphitheatrumában, a legkitünőbb figyelemmel 1500 hallgatót, hol nők és férfiak, «ex professione étudiants»-ok, öregek és ifjakkal, képviselve Európa minden nemzetét, amerikaiak, japániak, hallgatták és térdeikre fektetett mappáikon jegyezték a kifogástalan frakk-öltözetben levő híres tanár szavait.

Az excursiókon való részvételt nagyban megkönnyíti a vasútakon nyert ötven százaléknyi díjengedmény, a melyben kivétel nélkül mindenki részesül, ha az illető intézet főnökétől láttamozott, különben díjtalan igazoló jegyét, a melylyel a kiránduló társaság tagjául vallja magát, a jegykiadó pénztárnál bemutatja.*)

*) Pedig ne feledjük, hogy a francia vasúti vonalak nagy része nem állami tulajdon.

A tavasztól késő őszig alig múlik el vasárnap, hogy a *Museum d'Histoire Naturelle*, a *Sorbonne* vagy az *Institut* egyik-másik illustis tagja ne hirdetné kirándulásait, Párizs közelebbi vagy távolabbi vidékeinek természetrajzi megismerése czéljából.

A botanikus tanárok közül a nyugalomba vonúlt, nyolczvankét éves Duchartren kívül a hasonló korú Chatin mellett még a friss és mindig jó kedélyű Baillon sem vonja ki magát az alól és ott látjuk a lelkes, sokszor igen tekintélyes, több száz főből álló csapatok élén Bureaut vagy a *Sorbonne* botanikus tanárát, Gaston Bonniert, nemkülönben a gyógyszerészeti főiskola egyik büszkeségét: Guignard tanárt stb. Mondják, hogy Trecul is buzgó résztvevője volt a kirándulásoknak, Duchartre, Chatin stb. agg társai példájával igazolva a közmondást: «C'est le travail, qui soutient les vieux ouvriers», hogy ne is említsem a természettudományok annyi más hírneves emberét.

Csalódnánk, ha azt hinnők, hogy az ilyen kirándulások nagy pénzbe kerülnek; mint a hogy csalódnánk abban, ha a budapesti életmód drágaságánál a párizsit aránylag is kedvezőtlenebbnek mondanók. — Egy-egy napra terjedő kirándulásom a négy-öt fogásból álló dejeunert és dinert, szóval minden szükséges kiadást beleértve, tíz-tíz franknál soha sem került többre. Hiszen a három frankos dinerben az «Hors d'oeuvre», trois plats au choix, fromage és dessert mellett már egy fél üveg Champagne, Chablis vagy Médoc szerepel, nem is említvén az obligát bordeauxi vörös bort és a fogyasztó közönség discretiójára bízott kenyeret.

Csak így történhetett, hogy — egy szűkre szabott állami ösztöndíj korlátain belül — Seine, Oise, Marne departements-okban láthattam Versailles, St.-Cloud, St.-Germain, Neuilly, Fontainebleau, St.-Vincennes, Charenton, Follainville, Grignon, Vanves, Mantes és Malesherbes vidékét — szóval Párizsnak a «grande ceinture» által övezett szép környékét. És csak úgy magyarázhatjuk meg azt is, hogy hogyan tervezhet a párizsi botanikai *Linné-társulat* évenként oly hatalmas afrikai kirándulásokat, a melyek több hetet vesznek igénybe, mint például a Párizsban tartózkodásom alkalmával az «algiri botanikai expeditio», a melynek egy-egy tagja kiadásait 300 frankkal teljesen fődözhetette.

A nagyobb ünnepekre eső szünet jó alkalom több napra terjedő kirándulások hirdetésére és ebben Párizson kívül Franciaországnak facultással bíró legtöbb városa versenyez.

Az 1892-ik év húsvétja előtt Párizs minden boulevardján olvashattuk a keleti Pyrenæusok aljában fekvő Banyuls főiskolájának az úgy nevezett *Laboratoire Aragón*ak falragaszát, a melyben az Arago-laboratorium alapítója és vezetője, Lacaze-Duthiers, dr. Pruvot, a Sorbonne: Maitre de Conférence-a, Prouhot és Guitel társaságában a «Côtes du Russilon»-ra kirándulást hirdet; megjegyezvén, hogy e kiránduláson Flahault, a montpellier-i egyetem tanára, is részt fog venni, a ki «Abeilles» hegyvidékének növényvilágát kívánja kikutatni, és vándor-előadásokat fog tartani a francia tengerpart algaflórájáról. A tizennégy napr tervezett kirándulás összes költségét hatvan frankra tették.

Bureau szíves meghívásából tudom, hogy a *Museum d'Histoire Naturelle* botanikai osztálya is szervez a francia tengerpart különböző pontjaira évenként egy, esetleg több nyári kirándulást a Jardin des Plantesban tartott előadásoknak mintegy ünnepélyes befejezéseül — a legszebb sikerrel; de a melyben én — a Svájcban utazó — sajnálatomra már nem vehettem részt.

A tudománynak, hogy úgy fejezzem ki magam, ez a nyílt vására, mily befolyást gyakorol a nép értelmének, kedélyének nemesbitésére, s hogy mennyire növeli ez az összetartozandóság soha ki nem múló érzetét, klasszikus példa rá maga a francia nép, a melynek vezérszerepe az európai népek civilisatorius concertjében, sokat hánytorgatott árnyoldalai mellett is, elvitázhatatlan.

Hol a város, a mely Lyon példája szerint, maga 70,000 franknál többet ad botanikus kertje számára évenként! ? Hol a fűvészkert, mely a tudományos vizsgálatokon kívül a műizlés fejlesztésére is ingyen nyújtja a Flóra legszebb alakjait és bocsátja *Jardin des Plantes*ját a világnak ugyancsak ingyen szolgálatjára! ?

Akár a Buffon-amphitheatrum hallgatóságát nézzük a párisi *Museum d'Histoire Naturelle*ben vagy a szorgosan botanizáló tömeget a szabadban, igazán meglepő s Európa keletjének fia előtt merőben szokatlan e kép.

Mindannyian, gyakran az Institut illustris tagjaival élő-

kön — a mi vasútainkhoz képest ugyan csak gyöngé berendezésű — III. osztályú kocsikban foglalnak helyet és várják türelmetlenül a pillanatot, melyben a természet ölében hallhatják a világhírű tanár oktató szavait. Léha résztvevők természetesen nincsenek; az ilyenek számára az élvezetekben kifogyhatatlan Páris tudós tanárnál talán jobbat is nyújt.

A francziák fölöttebb kifejlett érzéke a szép iránt igazolva van és nincs mit csodálkoznunk azon, ha távol a hazától még a missionárius sem feledkezik meg új hazája növényvilágáról és ezrekre rúgó küldeményeivel teszi a francziák *Jardin des Plantes*-jét, *Kew*-val, az angolok büszke botanikai intézetével szemben, nagyon is versenyképpé.

RICHTER ALADÁR.

É R T E S I T Ó.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Történeti bevezetésekkel. A m. tud. akadémia tört. bizottsága megbízásából szerkeszti Szilágyi Sándor, rendes tag. XVII. kötet. 1679—1682. Buda-Pest, 1894. A m. tud. akadémia könyvkiadó hivatala.

Minden év újabb kötettel gyarapítja a nagybecsű gyűjteményt. Tizenhét kötet van már előttünk s reméljük, hogy a fáradhatatlan kiadó a magyar történetírás örömére még be is fejezi nagy vállalatát.

Az új kötet előszava méltán sorakozik előzőihez. A gyűjtemény anyaga s az ide vágó irodalom van benne fölhasználva, alapos tárgyismerettel s kritikai gonddal. Ez előszavakat már jól ismerik a kutatók, tudják, hogy azokban a hagyományos történeti ismeretünk lényeges pontokban van helyreigazítva. Hivatkozunk e tekintetben Huber (Alphonsnak, a *Geschichte Oesterreich* szerzőjének elismerésére. L. különösen a IV. k. 381. lapját.) Nem mintha Huber tekintélye többet nyomna előttünk csak azért, hogy külföldi. Hanem nálunk nagyon elterjedt az a nézet, hogy mi nagyon is sokat foglalkozunk politikai okiratok közlésével s ha egy-egy külföldi tudós nem említené nagy elismeréssel kiadványainkat, még hajlandók volnánk elhinni, hogy nincs fölslegesebb dolog, mint a politikai történet okiratait közölni. Szaktudásaink némely része s a külföldi szemléket lapozgató műveltjeink különféle s rendszeren félreértett történetírási elméletből azt a meggyőződést merítették, hogy nem kellene a politikai s hadi történet rögzös mezején annyit fáradsunk, hanem jobb volna, ha philosophiai papiros-sárkányokat eregetnénk föl, a magyar közönség mélyebb történeti műveltsége érdekében. De ezt csak mellékesen. Érdekes volna bővebben is foglalkozni

azokkal az előítéletekkel, melyek valóban hátráltatják bátorításra szoruló politikai történetírásunkat.

Az előttünk fekvő kötet az erdélyi történet azon négy évére vet világot, melyek közvetlenül megelőzték a nagy fölszabadító háború kitörését.

Apafy kormánya makacsul küzd oly czélból, hogy a fejedelem uralmát kiterjessze azokig a határokig, a meddig a Bethlen és a Rákóczyak korabeli Erdély terjedt. Küzdelme sikertelen volt. Bizonyára messzebb mehetett volna, ha Thököly versenygése útját nem állja. Kezdetben azt hitték Erdélyben, hogy Thökölyt föl lehet használni Apafy politikája érdekében. 1678-ban már érezték, hogy a fiatal gróf nem használható föl eszközül. De talán nagyobb áldozatkészséggel s több eréllyel lehetett volna segíteni a bajon. Azonban 1680 elején világossá lett, hogy a «gyermeknek bolondoskodása», a hogy Apafy nevezé Thököly törekvéseit, igen komoly veszélyvé vált az erdélyi politikára nézve. 1681-ben úgy látszott, hogy Apafy fölülkerekedett a versenyben. Ő kapja meg az athnamét. Ezt a sikert jól kellett volna használni. Ha Apafy jelentékeny foglalásokat tesz a királyi területen, ha legyőzi a császári seregeket, minden esetre növekedett volna tekintélye a porta előtt s Thököly kénytelen lett volna szolgálatába szegődni. De nem úgy történt, részint Thököly visszavonása, de főleg az erdélyi hadviselés lanyhasága miatt, a hadjárat igen csekély eredménnyel végződött. Apafy tekintélye a portán egészen alászállott. E hadjárat politikai és hadi körülményeiről nagyon érdekes jelentéseket találunk az előttünk fekvő kötetben.

1682-ben már mindenki elismeri Thököly vezérszerepét. Az erdélyi hadak csak az ő dicsőségén munkálkodnak kénytelen kellen. A török magával hurczolja Apafyt és seregét, alsóbb rendű szolgálatokra használja őket s zsarolja az országot, a mennyire csak lehetséges. Ez nem volt Erdély aranykora, mint phantastikus regényírónk nevezi Apafy korát, hanem inkább Erdély hanyatlásának s mély megalázásának kora. Miles Mátyás, a szebeni senator diariumából láthatjuk, hogy mit kellett túrnia az erdélyi fejedelemnek, főuraival együtt, a gőgös és kapzsi basáktól.

Miles terjedelmes diariuma az előttünk fekvő kötetnek talán legbecsesebb közleménye. A szebeni senator leírja háborús élményeit, 1682 július elejétől ez év novemberének végéig. Az Erdélytől Fülekgig terjedő útnak leírása is érdekes, de még tanulságosabb a füleki ostrom elbeszélése. Ez a legbővebb s a leghitelesebb leírása

e nevezetes ostromnak s a Füleki körül végbement politikai eseményeknek. Koháry és társainak hősiessége fényes színben tűnik föl Miles naiv és körülményes elbeszélésében.

A füleki alkapitány még az ostrom előtt el akarta nejét küldeni a várból, de az asszony azt felelte, hogy férje mellett akar meghalni. Valóban ott halt meg, együtt esett el férjével s a két holttest egyszerre hullott le a bástyáról az ostromlók táborába,

Koháry mindvégig ellenezte a megadást. Szeptember 4-dikén három napi fegyverszünetet kötött az ellenséggel. Ekkor körülvezette a várban a török tisztet, megmutatta neki az éleést s a lőszerkeket s így szólt a béghez: «Eredj mondd meg a vezérnek, ha ő mezőben lakik, mi várunkban és házukban, ha ő doboltatja magát, mi is, ha ő nem fél, mi sem.» Midőn végre Thököly hatalmába került, szemébe mondta a grófnak, hogy «alattvalói kényszerítették a megadásra, ő föl nem adta volna azt a várat, melynek kapujában Leopold császárnak megesküdött, hogy ott fog élni s meghalni».

Még sok más tekintetben is tanulságos az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* legújabb kötete. Az ország belső történetéről s a Bély-féle emigratio utolsó vonaglásáról, azonkívül a pótlékok közt Basta, Kemény János s az 1666-ik év történetéről érdekes íratokat találunk benne.

f.

De Candolle Alfonz, Termesztett növényeink eredete, ford. Pavlicsek Sándor, az eredetivel összehasonlította Mágócsy-Dietz Sándor, kiadja a k. m. Természettudományi Társulat, a könyvkiadó vállalat járatói számára, a VIII. (1893—95.) cyklus 3. kötete. Budapest 1894., 8-r. 1—515 l.

Braun, a berlini egyetem egykori nagyhírű tanáras a botanikai irodalom egyik nevezetes csillaga, *Ueber die Bedeutung der Pflanzenkunde für die Allgemeine Bildung* című munkájában azt mondja: «Az embernek a növényvilágba való beleavatkozása a civilisatio kezdete».

Röviden és találóbban alig jellemezhetette volna a tudós szerző a növényeknek az emberiség művelődésére való hatását. Mert valóban a hasznos növények története egyszersmind az emberi nem művelődéstörténete is. Ha a természet növények őstörténetéből többet tudnánk, magát az ősember életét is ismernők; ha a természet növények történetéből több maradt volna ránk, bizonyosan az

emberiség zsenge korának ismerete sem homályosodott volna el annyira a történelem előtt.

A növények ismerete és a vele való bánás hatalmas rúgója az emberiség szellemi haladásának; a növények nevezetes serkentői a közművelődésnek. Bizony bizony sok tapogatódzás, próbálgatás és küzdés árán jutott az ember oda, a meddig valami jobb kertészetit vagy más nevezetesebbet tudott a növényekből létrehozni. De éppen a növényeknek az ember kezében aránylag könnyű alakíthatósága, mintegy az ember javára és gyönyörködtetésére kihasználható hajlandósága, a hasznavehető növénytagok tulajdonságainak tökéletesbíthetése, értékének, élvezhetőségének vagy más hasznának fokozhatósága stb. elég hamar sikerrel jutalmazhatta a kísérleteket s újabb vívmányokra sarkallhatta a kitartó munkásokat.

Sajnos, éppen ezek a legelső próbák előttünk ismeretlenek. A növények régi történetéről csekély irodalom szól; legnagyobb részét a remekírók vonatkozásaiból vagy rövid közleményéből bön-gészgetik össze.

Mi a célja ennek a most magyarul megszólaltatott munkának, ennyiből már gondolhatjuk. Bár az ókor növényzetét ismertető kis irodalom már van, De Candolle mégis nehéz munkába fogott. És ha lépten-nyomon kétség, bizonytalanság merül is föl munkájában, ennek természetszerű oka, hogy alig vagy éppen nem maradt fön valami bizonyíték, amelylyel az illető termék történetének homályát meg bírta volna világosítani.

De Candolle e munkáját az 1855-ben megjelent *Géographie botanique raisonnée* című munkája pótlékául és javításául írta meg. Csaknem az összes gazdasági, a gyümölcsös és veteményes kertekben, valamint a mezőkön termesztett növények (247) történetéről — rövidebben vagy hosszabban — emlékezik meg. Kutatja eredeti formájokat termesztésök előtt, valamint eredeti származásukat vagyis igazi őshazájokat. Itt meglehetősen nehézségekbe ütközik, mert a kik e téren De Candolle előtt dolgoztak, inkább tévedéseket jegyeztek föl és örökítettek meg (nem ritkán a faji nevekkel is) a növények őshazájáról, mint sem a valóságot derítették föl. Így például a mit a nagy Linné a termesztett növények hazájáról közölt, annak háromnegyed része vagy hiányos vagy hamis. Törekszik továbbá De Candolle kideríteni, hogy egyes gazdasági növényt hány század vagy ezred óta termesztenek s hogy azután a termesztése miképen terjedt el különféle irányban.

Sok, már több mint 2000 esztendő óta vetett vagy ültetett

növénynek, sőt korábbi terméknek sem tudta már De Candolle megtalálni a vad alakját. Ezzel természetszerűleg maga az eredete és hazája is ismeretlen maradt. Ennek a magyarázata nem nehéz. Ha például az a növény termesztése előtt nem volt nagyon gyakori, a vad alakjából létrehozott hasznosabb fajváltozékot szaporították és terjesztették, a hitványabb és ritkább vad alak pedig elhanyagolva elpusztulhatott, kivált midőn régi termőföldjét is művelés következtében egészen átalakították. A lencse és bagolyborsó, De Candolle szerint, valószínűleg már nem terem sehol sem vadon, a búzát, tengerit, disznóbabot, pórsáfrányt pedig kiháló félben levőnek mondja.

De Candollenak e munkája különben három részre oszlik. Az elsőnek egyik fejezete a növények termesztéséről és ennek keltezéséről, a második a fajok eredetének megállapítására való módszerekről értekezik. A második rész az egyes faj történetét ismerteti, még pedig huszonnégy fajét, a melynek az ember földbeli részét használja (répa, torma, csicsóka, czékla, burgonya, retek, hagyma stb.), tizenhat fajét, mint főzeléket, melynek a szárát (kalaráb) vagy a levelét (káposzta, saláta) eszszük; ezek közt van a petrezselyem is; tizenöt faj takarmánynövényét, tizenkilencz fajét, a melyik szárának vagy a levelének más hasznát vesszük (thea, len, czimet, indigó, dohány, eperfa), négy faj virágjáért termesztettét (sáfrány, komló, szegfűszög), hetvenöt gyümölcstermőét, hetven magvával fizetőét, melyek közül tizennégynek a magterméke inkább másra jó, mint abraknak avagy étkezésre (ricinus, gyapot stb.); ezek közt van a kávéfa meg mák is. Ez a második rész, mint részletes ismertetés, az általános fejezeteknél természetszerűen jóval terjedelmesebb. A III. rész összefoglalást és eredményt közöl a növényfajok termesztésének koráról és származásáról, a vidékről, a honnan a termesztés kiindult, a fajok számáról és sajátságáról különböző korban, a vad állapotban ismert vagy nem ismert termékekről stb.; szóval De Candolle munkája bő tartalmú, változatos és nagyon tanulságos.

A növényekkel való bajlódás kezdete az emberiség művelődésének történetével homályosodik el. Egyszerre csak azt tudjuk, hogy a növények jó tulajdonságai meg a kedvező éghajlat következtében a termesztésnek középpontjai támadtak. Ilyen Ázsia déli részén a rizs és több hüvelyes vetemény termesztéseé, Mesopotámiában és Egyiptomban az árpaé meg a búzáé, Afrikában több kölesféléé, Amerikában a kukoriczáé, burgonyáé, az édes répáé (batatas) meg a manióké, s innen áradt szét azután a termesztésök sok felé.

A növénytermelés keletkezése azonban más-más tájakon rendkívül különböző korbeli. Legrégibb tanúsága az a fügét ábrázoló rajz, melyet Egyiptomban a Gizeh-piramisban találtak. Khinában a földmívelés olyan régi lehet, mint Egyiptomban. Ennek az országnak Mesopotámiával való szüntelen érintkezéséből pedig azt sejtethetjük, hogy az Eufrates és Nilus tájékán a kultúra csaknem egykorú; ép olyrégilehet ez Indiában is. Az ó-egyiptomiak és phöníciaiak sok növényt széthurczoltak a Földközi-tenger környékén, az árja nép pedig, Kr. e. 2500—2000 esztendő tájban, Európába több oly növényt hozott magával, melyet akkoriban Ázsia nyugati vidékén termesztettek.

Európa, Ázsia és Amerika északi zordonabb tájain jobbra való eleségnövény bőségben nincs. Minthogy itt a halászat meg a vadászat a megélhetést kellő módon biztosította, azért a nép a szántás-vetésre csak későn kényszerült.

Dánországban az őslakások maradványai a földmívelést nem igazolják, valamint azt sem, hogy az őslakos a fémmel bánt volna. A skandinávok, a halászat és vadászat szerzeményein kívül talán még az ott termő káposztával éltek, a melynek, gyöngeségénél és könnyen romlandóságánál fogva, ősi bizonyítéka nem maradhatott fől. Ezekben az északi országokban, a fémek ismerete híján, Perikles koránál vagy még a római köztársaság szép koránál régibb művelődést nem számíthatunk. A földmívelés csak a bonsz ismerete után terjedt el.

Svájc keleti részének ősnépe már akkor termesztett többféle, köztök néhány ázsiai növényt is, a mikor még csak csiszolt kőszerszáma volt, s a fémeszközt még nem ismerte. Heerne a czölöpépítkezésekről szóló munkájából megtanuljuk, hogy a czölöpház lakosa az Alpesektől délnek fekvő országokkal közlekedett. Az iberektől, a kik Galliában a keltákat megelőzték, növényterméket kaphatott. Midőn Svájc és Savoya czölöpépítői a bonszot használták, kulturájok változatosabb volt, sőt úgy látszik, többfélét termeltek, mint Olaszország czölöpépítői. Ausztriában a mondseei és laibachi czölöplakások maradványai szintén teljesen eredeti földmívelésről tanúskodnak. Hazánkban az aggteleki-barlang ételmaradékai tanúskodnak, hogy a kőkorszakban itt már a földmívelés folyt.

Úgy látszik tehát, Európa mérsékelt tájain a földmívelés, általánosságban érte, régibb korú, mint a hogy a görögök szavai nyomán idáig hinni hajlandók voltunk.

Amerikában Mexikó és Peru műveltsége a keresztyén időszámítás első századain nem nyúlik túl. A tengeri, dohány és édes répa termelésének kezdetét De Candolle, mintegy 2000 esztendőre becsüli.

De Candolle a fajok eredetének megállapítására módszerét a botanika, archæologia, palæontologia, a történelem meg a nyelvtudomány teréről meríti.

A hetedik lapon maga kimondja, hogy kutatásaiban nem a növényanatomia kalauzolja, a melylyel ma kiválóan foglalkoznak, hanem a növénygeographia: a fajok megkülönböztetése, hazája és geographiai elterjedése. Archæologiai és palæontologiai tekintetben fölhasználja azokat a tényeket, a melyek a régi épületekből (pyramis, czölöplakás) vagy a tőzeg meg a föld rétegeiből előkerültek. De rámutat a megtörtént csalásokra és álmításokra is, hogy az arabok az egyiptomi koporsókba az amerikai kukoriczát belé csempészték, vagy hogy a friss, de mumia-búzának hazudott termék csíráztatásával miképen szedték rá Sternberg grófot Prágában. (383. l.)

A geológiára azért nem lehet sokszor támaszkodni, mert a geologia korszakai az emberi szántás-vetést jóval megelőzték.

A történelem bizonyos kulturák keletkezésének idejét mondhatja meg, de azért is nevezetes, mert megtudhatjuk belőle, hogy a régi népek vándorlása, útazása, hadakozása, a katonák vonulásai stb. közben a növényeknek jelentékeny száma össze-vissza hurezolódtott s az országok növényei keveredtek, a flóra elemei bővültek, a vegetatio eredeti egyneműsége mind jobban-jobban tarkult. Gyakori tévedés itt azonban, hogy sokszor azt az országot tartották valamely növény hazájának, a honnan valamely nemzet már természet állapotaiban átkölesönözte s ezt a nevével is megörökítették. A Persica vagyis perzsa alma hazája például hamarabb Khina, mint a hogy a neve hirdetné.

A történelem tanúsága nyomán a földművelésen alapuló magasabb művelődés három területen keletkezett, de egymástól tetemes távolsággal elválasztva. Ez a három vidék: Khina, Ázsiának délnyugati része Egyiptommal együtt, végre Amerikának forró földöve. Az ó-világban a földművelő népesség főleg a folyók partján alakult; Amerikában Mexikó és Peru fensíkján fejlődött. Talán a természeti való növények eredeti termőhelye szülte ezt, mert a Mississippi, Orinoko és Amazon folyamok partvidéke nem egészségtelenebb, mint az ó-világi folyóké.

A növények réges-régi termesztésére nézve legnevezetesebb

a Gangestől Örményországig meg a Nilusig nyúló terület. Itt a növénytermesztés az állami élet kifejlődését és az itt lakó népség szellemi haladását is nagyon elősegítette. Itt a földművelés régibb, mint Babylonia vagy Egyiptom első dynastiája, melyek 4000 esztendőnél korosabbak. Az árja népek, melyek eredetileg Mezopotámia éjszaki részének szántás-vetésre nem nagyon kedvező táján laktak, a turáni és dravida törzseket meghódítva vagy visszaszorítva, nyugatnak és délnek terjeszkedtek. Nyelvök, főképen pedig az Európában és Indiában belőlök sarjadzott nyelvek arról tanúskodnak, hogy több hasznos növényfajt ismertek és hurczoltak szét magokkal. Az ősrégi események multával a phöniciaiaknak tengeri közlekedése, a görög és perzsa háborúk, Nagy Sándor hadi vonulása Indiáig, végre a rómaiak dicső kora Ázsia nyugati részén, a növénytermelés terjesztését betetőzték, sőt Európa déli és Afrika éjszaki részén is meghonosították, úgy hogy a keresztes háború bajjvíoinak kevés Európába hozni való hasznos termék maradt, csak néhány gyümölcsfa, melyet a rómaiak nem ismertek, kiváltképen pedig a keleti kerti virágok. Azután Amerikának megismerése, Magelhaens útazása (1520—21.) Dél-Amerika és Ázsia között, a néger kereskedelem Afrika és Amerika között, végre a XVIII. században a Csendes-Óceán szigeteinek föllelése és a közlekedés eszközeinek tökéletesedése megadták az alkalmat, hogy ma már akármely vidék növénye az egész föld kerekéségén széthurczolódhassék, vagy meghonosodhassék.

A növények népies nevét De Candolle a haza megállapítására nézve inkább félrevezetőnek, mint útbaigazítóknak tartja. Így például a blé de Turquie vagyis török búza (tengeri), valamint a «jeruzsálemi articsóka» (az angolból, a csicsóka) is amerikai származék. Ha már az újabb korban is ily téves nevek támadtak, durvább tévedés a régibb időben még könnyebb lehetett, midőn a tudomány és kritika még nem járt annyira nyomában, mint ma, a tévedés fölismerésének és helyreigazításának. Leggyanúsabb a kéttagú (olasz tök) vagy az összetett név, mert mind a két tagjában tévedés szundikálhat, például a török búzában, mely se nem búza, se nem török eredetű; vagy a paradicsom-almában, mely se nem alma, se nem paradicsomi, hanem a tengerivel együtt amerikai. Mennél kurtább a név, annál eredetibb lehet; s annál inkább megérdemli, hogy kutatásunk közben figyelemre méltassuk. Ilyen a magyarban a fa, fű, mely talán egy szótövből ered, a bors, dió (gyió) stb.

Ha valamely fajnak több nyelvben ugyanaz a népies neve van,

vagy onnan ered, hogy a szétszóródó nép hurezolta szét magával (Cannabis, kender), vagy a termék népről-népre az eredeti hazájából nevével jutott el (théa a khinai, dohány az amerikai nevével), kivált ma, midőn gyors közlekedéssel hamarosan terjedhet el minden messzire vagy mindenfelé.

Az európai nyelvek, a baszk (iber eredetű), török, finn és magyar kivételével, mind az Ázsiából vándorolt nyugati árákéból erednek, de a nem árja eredetű nép nyelvébe is sok árja szó belé vegyült. Biztonság tekintetéből az a nyelv első helyen becslendő, a melynek botanikai művei is vannak, mint a görög, római vagy a khinai. Második fokon az a nyelv áll, a melynek irodalmát csak theologiai és költészeti művek vagy a királyok és csaták krónikai alkotják (szanszkrit, héber, aramei; a magyarnak a mai hazában való fejlődését is ide iktathatjuk). A régi nyelvek harmadik csoportja semmi bizonyosat nem nyújt, mert semmiféle írott munkájuk nincs (kelta, ó-szláv, pelasg, iber, ósárja, turáni). Az ilyen nyelv szava csak sejtelmet kelthet vagy meglehetősen ritkán föltételszerűen igazíthat útba.

Szóval mint látjuk, De Candolle nem sokat bízik a népies elnevezésekben. Szívesen hozzá csatlakozunk mi is, hogy a népies nevekből a növények őshazája ki nem derül, de én a népies növénynevek gyűjtését és figyelemre méltatását, sőt kapcsolatos földolgozását más tekintetből tartom szükségesnek és nagybecsűnek.

Az embernek az egész élete a növényekkel való bajlódással vagy gyönyörködéssel telik el és sok-sok népies név — mondhatni — egy-egy művelődéstörténeti mozzanatot örökített meg, úgy hogy ennek nevezetessége főképp akkor derülne ki, ha az ilyen szók, például nyelvünkben, összeállítva, rendezve, általában megszólaltatva és földolgozva lennének. Ez pedig annál szükségesebb lenne, mert a mai kultúra gyors haladásával, főleg a beszédivattal, az ilyen őskulturai emlék hamar veszendőbe megy, sőt oda jutott már sok időig is. Ezért kellett volna itt is a hazai népies és más neveket figyelemre méltatni. Az élő nevek földolgozásából gyakran több eredmény várható, mint a holt szótári nevek fejtegetéséből.

Ennyire jutottunk De Candolle 25-dik lapjáig, az általános részzel. A részletesnek (28—460. l.), illetőleg az egyes növény kulturai történetének ismertetésébe helyszükében — belé nem bocsátkozhatunk. Csak annyit említünk meg, hogy De Candolle az egyes termék történetének leírásakor lehetőleg figyelembe veszi az archaologia (egyiptomi emlékek, czölöpházak, aggteleki barlang), növény-

geographia és népies nevek bizonyítékait. De maga megvallja a 26. lapon, hogy mindegyik egyszerűen csak valószínűsége vezet, mert régi esetek kerülnek szóba, melyekhez a mai közvetetlen vizsgálat már hozzá nem férhet. Szerencséseknek érezhetjük magunkat, ha három-négy, de más-más úton ugyanarra a valószínűsége juthatunk, mert ekkor a bizonyoshoz legközelebb hozzá jutottunk. Az említett segédforrások bizonyítékai lassan-lassan szaporodnak. Ezekből alakul a termesztett növények históriája, a régi írók szavainak lihetősége pedig csökken. A régiségbűvár és nyelvtudós kutatásaiból a szakember ma jobban ismeri Khaledát és Ó-Egyiptomot, mint a régi görögök, és Herodotus tévedéseit kideríti. A botanikus is, Görög- és Olaszország flórájának ismerete nyomán, Theophrastust, Dioskoridest és Pliniust igazítja helyre. Az a munka, mely a görög vagy latin autort, mai florisztikai és archæologia ismeret nélkül, talál föl és magyaráz, a tudomány színvonala alatt botorkál.

Látjuk, mennyire van De Candolle a gazdasági növények őshazájával, látjuk, hogy a helyes módszerekkel is csak a valószínűségig bírt jutni. Ne lepje meg ez nagyon a szíves olvasót. A gazdasági vagyis termesztett növény hazáját kutatni a növénygeographiának főkötelessége. Sok érdekeset előteremthet ezen az úton, de az őshazát kideríteni akaró törekvésünk hiú dolog. A mostani növényzet végtelen geológiai periodusok maradéka és különböző évmilliók növénymaradékának a keveredése. A növényzetnek eredeti keletkezését és elterjedését a mai viszonyokból ma már alig ismerjük föl. A mai természetes flórák, valamint a nagyobb természetes termőhelyek mai vegetációja nem öröktől fogva való állandóság, hanem mintegy a mai vagyis legutóbbi korszakbeli megállapodás, melyben különben a változás most is mindennapi. A föld mai fölszíne is sok-sok geológiai változás végeredménye. Egy ország sok tarkabarka növényvegyüléknek őshazája nem lehet, mert a tarkaság már összesereglésből ered. Hol volt valaha az a vegetatio, a mely most például a Himalayán menekült meg?! A mai termőhely nem teremődő vagy keletkező központ, hanem az életküzdelenben való fennmaradás, megmenekülés. Ha tehát ma a növény hazáját kutatjuk vagy megállapítjuk, ezzel csak az utolsó epochánkban való fölmaradás helyét konstatáljuk. A növények hazája, mint a népek országa, folyvást változik, amaz még sem oly rövid idő alatt, mint emez. Mint sehol a természetben, úgy a növények megállapodásában sincs merev állandóság, az ember pedig és pedig már az ősember is, összevissza keveri a vegetatiót, őshazájából kimozdítja, sőt eredeti föld-

jéről ki is irtja vagy már réges-régen ki is irtotta. És ily módon már sok-sok elmosódott a nevezetesebb változásokból. Egy növény elvadulhat vagy meghonosodhatik hazájától messze földön, hazájában pedig kipusztulhat. Új fajtái támadhatnak, a jobb fajták diadal-maskodnak. És a sok-sok régi változást eltemette a nagy idők forgandósága, a fiatal növénygeographiának pedig exact módszereivel is nagyon nehéz a régi okokat és elmosódott nyomokat most már földéríteni.

A 462—472. lapon a növénytermék táblázatosan sorakozik egymás után, rövidítve jelölgetvén élettartama, termesztésének a kora és a hazája.

A 473. laptól mintegy bezáró általános rész következik. De Candolle kétszáznegyvenhét növényterméket tanulmányozott, közülök százkilenczvenkilencz ó-világi, negyvenöt új-világi, három kétes. Termesztése előtt egy faj sem volt mind a két földrész forró övének vagy a déli félgömbre eső részeinek közös szülőttje. A pázsithagyma, szamócza, ribizke, szelíd gesztenye meg a cseperke mind az ó-, mind az új-világ éjszaki tájainak közös terméke, ha (ismertető szerint) oda nagyon korán be nem csempésződött, oda jutásának története el nem mosódott, ellenben az amerikai szelíd gesztenyét más fajnak vagy fajtának is tartják (*Castanea Americana* G. Don).

Sok fajnak közös hazája Európa és Nyugat-Ázsia, Európa és Szibéria, a Földközi-tenger partmelléke és Kis-Ázsia, India meg Ázsia archipelagusa, az Antillák és Mexikó, ez az utóbbi két vidék és Kolumbia, Peru meg Brazília stb. Ebből a közösségből kiindulva, De Candolle azt mondja, hogy lehetetlen a kontinenseket tagolnunk és a szigeteket természetes flórákra élesen elkülönítenünk. Igaz-igaz, de De Candollenak meg kellett volna itt gondolnia, hogy sokkal több az a népség, a melynek mindennapi cselekedetéről irodalmilag be nem számolnak, mint a melyéről így beszámolnak. A kultúra századaiban a vad és termesztett növényt régen már mindenféle össze-vissza hurezolják, a föld pedig a legtöbb növénynek kicsíráztatására alkalmas akárhol, a nélkül, hogy az ilyen meghonosodást régen följegyezték vagy hirdették volna. Az éles határ megvolt, de a keveredés következtében, ezentúl majd még jobban leomlik.

Az éjszaki és déli sarkvidékről, melynek növényzete igaz, hogy csekély, továbbá Patagoniából meg a Fokföldről egy gazdasági növényünk sincs. Az Egyesült-Államokból csak a csicsóka meg egy pár tökfaj, Ausztráliából az Eucalyptusfa meg a Tetragonia hitvány főzelék való.

2000 év óta egy olyan növényt se fődöztek föl, se nem termesztettek, a mely a tengerivel, rizsszel, édes répával, burgonyával, kenyérfával, datolyával, gabonával, banánával, szójával versenyre kelhetett volna. 2000 esztendőnél rövidebb idő óta az újabb termesztett fajok leginkább takarmányfüvek, egy pár hagyma, főzelék, orvosi (chininfa), ehető-gyümölcsű vagy pedig tápláló- (tatárka) avagy fűszeres-magvú (kávé) növény. Természetes, mert a javát hamar ki lehetett választani, a takarmányra pedig a nagyobb népséggel és művelődéssel együttjáró állattenyésztés kényszerítette az embert.

A régi fajok termesztésének idejét 4—5 ezer esztendőre, sőt talán bizonyos növényekét hatezerre is becsülik. A termesztett fajták a görögök és rómaiak idejétől fogva tökéletesedtek, a finomult ízlésnek megfelelőbbek. A jobb fajták vagy fajok a hitványabbakat rendszeren félre szorították, például a régi babot vagy disznóbabot az amerikai paszuly.

A növények átültetése 2000 esztendőtől fogva nagyon szabálytalanul és szakadozottan történt. Európában a rómaiak s a középkor különféle népe bizonyos főzeléknek, gyümölcsnek, valamint több takarmánynak termesztését honosította meg. Valószínű, hogy a XIX. század végén nagy mértékben meg a szükségletek kielégítésére 300 növényfajt fognak termeszteni. Ez a szám nagyon csekély a 120—140 ezer növényfajhoz képest, de az állatok fajainak nagy számához mérve még kisebb a szelídítettek számaránya. Ha azonban az ember gyönyörködtetésére és tudásszomjának kielégítésére tenyésztett állatokat és ültetett növényeket, vagyis az állatseregleteket, vadas, virágos és növényes kerteket is figyelemre méltatjuk, akkor az előbbi aránytalanság inkább csökken.

A termesztett növények történetében De Candolle semmi nyomára nem jutott, hogy az ó- és új-világ népe, Amerika fölfedezése előtt egymással érintkezett volna. A skandinávok, kik az Egyesült-Államok éjszaki részéig hatoltak s a középkorban a baszkok, kik a czethalat, talán Amerikáig üldözték, úgy látszik, egyetlen egy terméket sem hurczoltak szét, sőt e tekintetben a Golfáramnak sem volt hatása. Amaz nagyon természetszerű, mert nem az volt az ügyebaja és az ültetésre művelődésének csekély foka sem serkentette. Még ha történt volna is ilyen, oly csekélység lett volna az a mai gazdasági viszonyokhoz képest, hogy annak a nyoma régen végképen megsemmisülhetett. Az ilyen primitív járás-keléssel nem gazdasági, hanem bojtortjános magvak vagy gyümölcsök terjednek

és meggyőződése szerint terjedtek is. Az ó-világban árván szakadtan kóborló növények (*Ambrosia*, *Xanthium strumarium*, *Verbena officinalis* = vasfű), melyeknek megegyező faja és teljes systematicai rokonsága Amerikában él, ily őskori primitív közlekedésből magyarázható. *)

Ezekből láthatjuk, hogy De Candolle műve sok tanulságosat nyújt, noha maga a munka ma már sok pótlásra is szorúl. Így például se a szerző, se a fordítók sem vették észre, hogy a spanyol *Rhododendron «Ponticum»* nem az igazi, hanem a *Rh. Bæticum* Boiss. és Reut. Ilyen hamis azonosítás pedig sok téves következtetésre vezet. A fordítók szerintem műből a termesztett növények honunkbeli termesztésének kora is a legtöbb esetben többé-kevésbbé kiviláglik; azonban szerintünk kevésbbé kivilágító. Nagyon becses munkát végeztek volna a szerzők, ha a hazai termesztett növények történetét is vázolták volna. Ez már a munka tüzeiben könnyebb s fele fáradságba és költségbe került volna, mintha újonnan fogunk hozzá. A hazai flóra számos bizonyítékot nyújtott volna tanulmányukhoz, például az édes torma (*Cochlearia macrocarpa* W. et Kit.), mely a magyar Nagy-Alföldnek kiváló terméke. A fordítók azonban óvatosan őrizkedtek az önálló pótlásoktól vagy a hazai történet összeböngészésétől, a miben őket a könyvkiadó vállalat ciklusának ideje korlátozhatta.

Némi pótlással azonban a fordítók ugyancsak kiosztották a magyar forrásnak az érdemet. Több növény története után olvashatni, hogy hazánkban, az aggteleki barlang maradványai nyomán, már a kőkorszakban termesztették. Forrásul pedig idézik Engler *Botanische Jahrbücher*-ének III. kötetét (281—87. lap).

A ki Englernek idézett helyét nem ismeri, azt hihetné, hogy ez Engler vagy De Candolle eredeti pótlása. Voltaképen pedig Nyárinak az *Aggteleki barlang mint őskori temető* című munkájából fordított referatum a németek részére, még pedig azon növénymaradék ismertetése, a melyet Deininger Imre határozott meg. Fordítóink eljárása következtében tehát közönségünk se Deininger, se Nyári munkájára nincs figyelmeztetve, hanem a helyett a német referatumhoz vagy német fordítóhoz van oda utasítva. Valóban csodálkozni kell, hogy a fordítók ennek a forrásnak nyomába nem jártak. Sajátságos jutalma ez a hazai érdemnek, hogy a szerző helyett a

*) V. ö. *A szerbtörvis hazája és vándorlása. Akad. Mathem. és Term. t. Közlemények XXV. köt., 3. sz. (1893). 6. l.*

babért a fordítónak vagy a referatum közlőjének lehessen oda nyújtani! Valóban nagyon szükség lenne nálunk az idézetek szokását szigorúan szabályozni.

A fordítók tehát csak a fordítás hűségéhez tartották magukat s ennek telhetőleg eleget tettek. Minthogy a munka történeti leírás, botanikai műszó kevés kerül elő benne; tehát a fordítás különös nehézséget nem okozott. Munkájokat megkönnyítette, hogy a francia kiadásnak német fordítása tíz esztendő óta közkézen forog a botanikusok között.

A fordítás nyelve folyékony, de azért megérzik rajta, hogy magyar fordítás, kivált a szórenden.

A mégis használt műszavak közül nem helyeselhetjük a bentermőt benszülött vagyis endemikus helyett. Bentermő akármelyik vagy valamennyi hazai növény, de nem benszülött. Bentermő jelente meglehetősen egyszerű vagy semmit sem mondó; benszülött ellenben fejez ki valami ősi jogot, tehát megfelelőbb, akár igazi benszülöttnek, akár őskori maradéknak tekintjük is az endemikus növényeket. Furcsa az otthonos is hazai helyett.

Szövő anyag helyett megfelelőbb a fonó-szövő anyag.

Spárgatőknek a *Trichosanthes* nevezik. Spárgatőknek azonban a *Cucurbita Pepo* jobb kerti fajtáit szokás magyarul nevezni.

Egy évi (annuus) helyett jobb az egynyári, mert ez a növényfejlődés idejének megfelelőbb. A *planta annua* nem él egy évig, hanem kiváltképen a nyári hónapokban, némelykor alig egy hónapig (*Erophila*). Az annuus (egynyári) tehát a tenyészetnek kurtább és megfelelőbb idejét jelöli.

Ilyen elnevezések, mint takarmány baltaczim, abrak babó (!), saláta galambbegy stb. igaz, használatosak lettek, még pedig néhány Linné-féle elnevezés nyomán. Takarmány baltaczim vagy épen «bagoly bagolyca» (így !) avagy *Quercus Robur* L. között valóban semmi nyelvtani összefüggés vagy kapocs, semmi logika nincs, azért legalább a hazai nyelvben az ilyenektől őrizkednünk kell. Legföljebb takarmány-baltaczimnek összeírva lenne nyelvtani alapja, de ezen az úton röffel mért szavak támadnak. A magyar nyelv már elég hajlékony és elég bő, hogy az ilyen képtelenségeket helyessel, más formulával pótolhassuk. Annál helytelenebb azután a «sark vidék» és sok más hasonló összetételnek külön írása.

Elkerülhettük volna az orrtekerő torma, előfordulási helyei (34. l.), sisakfülelű paszuly (inkább sisakviráglombú, ámbár ez sem nagyon tetszős), tartalék tápláló anyag (három szó külön, 36. l.),

bolonyik, évelő (többször), artifi pozdor, kárdi articsóka (azt hinnen Kárd helyről származnék), a babó (kaszanyüg), hókörte stb. műszavakat. Sajnáltni kell a kaszanyüg (Vicia), bükköny (Lathyrus) és lednek (Orobis) szándékos összekeverését, mert nincs ok, miért térjünk el itt a Diószegi megállapodásától, kivéve hogy szükségtelen a babót visszaadjuk szláv szomszédainknak.

Tropusokközi (272. l.) helyett talán tropusközi is elég lett volna; vagy ezentúl nemzetekközit vagy nemzetekközöst mondjunk?

Föltűnő a collectiv nevek gyakori többes száma is (főzelékek, tökök, (ha kell, tökfajok), babok, lisztek.

Az úri tök inkább a jobb fajta Cucurbita maxima neve.

Az idegen növények magyar nevéül a fordítók gyakran a francziát akarják meghonosítani (ramié, helyesebben csalánszösz; kat, evi-szilva, guayavafa). Ellenben a czukorrépát mángold vagy mangoldra is magyarosítják (61—62. l.). Ezt legfőljebb németajkútól hallhatták. Gombo magyarosítva rövid szótaggal nem végződhetik, mert o-val magyar szó nem végződik. Hogy a cicor-lencsét (Ervilia, 112. l.) vagy a pákászt (olasz muhar) honnan vették, jegyzetben vagy az előszóban tanácsos lett volna megmondani.

A műnevek használata nem mindenütt következetes. A Faba a 333. l. disznóbab vagy lóbab, a 485. l. csak bab; a 361. l. Lathyrus = bükköny, a 113. l. a Vicia is bükköny, a 114—15. l. pedig Lathyrus bükköny is lednek is.

Gyakran olvasni e munkában aláfügg csüng vagy lecsüng helyett. A tárgy gyakran szögön vagy beakasztva függ, az élő növényrész csüngeni szokott.

Gyakori a nál-nél használata is, más ragaszték vagy nyelvtani viszony rovására, például tárgyalásánál (16. l.) —kor vagy közben helyett. Hogy ilyenféle gyakori szólás, például mozgás a növényeknél, a növények mozgása helyett, nagyon is észszerűtlen, bizonyíthatnom fölösleges.

A sajtóhiba sem ritkaság. A 107. l. varjuborsó helyett sarjuborsó lett; egyoldali búza úgy hiszem egyszemű vagy egymagú akart lenni; a 451. l. palma Christit (Krisztus tenyere) a vessző külön választja stb.

A magyar kiadás ismeretlenebb növényeit hatvannégy jól választott kép is illusztrálja.

De Candolle munkájának fordítása irodalmunkra nyereség s minthogy a növények ismertetése révén, más irányban, tulajdonképen az emberiség művelődéstörténetét fejtegeti, kell hogy minden

művelt magyar ember olvassa. Melegen ajánljuk tehát mindenkinek szíves figyelmébe.

Borbás Vincze.

XIII. Leó pápa költeményei. Fordította Csicsáky Imre, csanád-egyházmegyei áldozár. Temesvár, nyomtatott a csanád-egyházmegyei könyvsajton 1894.

Rég tudva levő dolog, hogy a római katolikus egyház feje az agg XIII. Leó, nagy szeretettel viseltetik a költészet iránt, különös kedvelője Danténak, kinek *Isteni színjátékát* jóformán könyv nélkül tudja s hogy kedvtelésből maga is írt s ír még most is verseket. A múlt évben díszes kötetbe foglalva jelentek meg a pápa költeményei, legtöbbszörre latin nyelven s klasszikus formákban, ódák, elégiák (inkább epistolák), himnuszok, egy pár könnyebbszerű lyrai dal s köztök egy-kettő olasz nyelvű is; mind ezeket, hasonló díszes kiadásban, kétnyelvű szövegben, az eredeti (latin és olasz) s magyar fordításban adta Csicsáky Imre, csanád-egyházmegyei fiatal áldozópap, kit mint Dante-fordítót is (a *Paradicsom* nyolcz első énekéből) más kisebb költemények fordításaiból s azonkívül, mint Dante tanulmányozóját (*Dante bölcsészete*, *Dante politikája*, stb.) dícséretesen ismerünk s már előbb is volt alkalmunk róla méltánylással szólni.

Bizonyára érdekes: egy római pápa verskötetét olvasni s örülhetünk, hogy azt egy buzgó s oly vallásos, mint költői lelkű hazánkfia nekünk eredetiben is bemutatja s fordításával egyszerűsmind irodalmunkba is átülteti. Nem érthetünk ugyan egyet vele, mikor könnyen megérthető s meg is bocsátható lelkesedése túlzásával azt mondja előbeszédében, hogy XIII. Leó költészetén «a Vergilius elegantiája s dantei mélység és eszme vonul át»; hogy «valamennyi költeményét a kifejezések vergiliusi tisztasága és fénye, az eszméket dantei mélység jellemzi» — de szívesen elismerjük, hogy a tiarás költő finoman s ízléssel mozog a római és görög formákban, kitűnően ír latin nyelven s költeményeiben hanem is épen mély költészet, de nemes és tiszta érzések tükröződnek. Legnagyobb részök alkalmi és személyes vonatkozású. Egy pár erősen hazafias ódája s vallásos himnusa magasb szárnyalású is, például a szent családra szóló himnuszok másodika, a különösen kedves

O gente felix hospita
 Augusta sedes Nazarae . . .
 (Oh a felséges nemzedék
 Boldog lakása Nazareth . . .)

kezdetű.

A gyűjtemény első darabját a még gyermek költő 1822-ben (tehát tizenkét éves korában) írta, egy négy soros epigrammot; az utolsót, a már agg pápa, 1894-ben, élete nyolczvanegyedik évében, a mi magában is ritka bizonytsága ily magas korban a szellem ele-
 venségének, melyet egyébiránt, aggkora encyclikái s egyéb intéz-
 kedései is eléggé bizonyítanak. E hattyúdal olasz nyelven, rímek-
 ben van írva s haláláról szól. Ismertetőül ide igtatjuk, eredetiben s
 fordításban; azt hiszszük nem sértjük a lelkes fiatal fordítót, ha
 azt mondjuk, hogy az eredeti szebb, mint a különben elég hű
 fordítás.

La Morte.

(MDCCCXCIV.)

Del sol cadente e che si asconde omai
 Splendon, Leone, su te gl' ultimi rai.

Nelle riarse vane inaridata
 Lenta, lenta si spegne omai la vita.

Vibra morte lo stral, le fredde spoglie
 Chiuse in funereo vel, la tomba accoglie.

Ma fuor di sua prigion lo spirto anelo
 Ratto dispiega il vol, ricerca il cielo.

D'aspro, lungo cammino questa la meta;
 Deh! Signor mio, la santa voglia acqueta.

E se, di santo, sua mercè son degno
 Lo spirto accogli nel beato regno.

(Vaticano, 27. gennajo.)

A halál.

(1894.)

A lenyugvó nap, a már elhalványuló,
 Utolsó sugarát ragyogja rád, Leó.

Lassan kiszárad a test minden ereje,
És halkán, csendesen elszáll élted vele.

Feléd rezegteti nyilát már a halál.
Gyászos hideg fog el és tested sírba száll.

De a hogy börtönét elhagyja szellemed,
Epedve száll fel az, keresve az eget.

A hosszú és a zord élet után e czélt,
Uram, add, érjem el — oh légy áldott ezért!

S ha méltónak talál irgalmatos kegyed,
A boldogság honába vedd fel lelkemet.

(A Vatikánban, január 27-dikén.)

A fordító, a díszes kiállítású kötetet, melyet a pápa fénynyomatú arczképe is ékesít, püspökének Dessewffy Sándor csanádi püspöknek ajánlja. Ára nincs följegyezve s talán nem is ment könyvárús kézbe.

—sz—ly.

Joseph Bédier, Les fabliaux, études de littérature populaire et d'histoire littéraire du moyen âge. Paris, 1893, XXVII. és 485 l.

E nagy és becses munka (a *Bibliothèque de l'école des hautes études* 98. kötete) két főrészből áll: az elsőben az európai irodalmakban elterjedt mesék eredetét és elterjedését egész általánosságban tárgyalja a szerző; a másodikban (a 251. laptól) az egyes középkori fableaux (ez a helyes alak, mit Bédier maga is elismer, ellenére annak, hogy fabliauxt ír) forrásait kutatja Bédier, rendkívüli olvasottsággal és nagy, de nem mindig tárgyilagos, elmésséggel dolgozva föl és rendezve a gazdag anyagot. Általánosabb irodalmi érdekekkel első sorban csupán a munka első fele bír, miért is a következőkben csak ennek ismertetésébe és bírálatába bocsátkozunk.

Az Európában, úgy a nyugati, mint a keleti irodalmakban ismeretes novellák és regék tárgyaira vonatkozóan ma, mondhatni, általánosan el van fogadva az a vélemény, hogy ez epikai tárgyak legnagyobb részt — azt még nem állította senki, hogy mindnyájan, kivétel nélkül! — közvetlenül vagy közvetve Indiából (általában a keletről) származnak, honnan részben szóhagyomány útján kerültek a keresztes hadjáratok korában, első sorban Byzancz közvetíté-

sével nyugatra, részben keleti gyűjteményeknek latin s idővel modern fordításaiból származnak, a milyen fordítások már a XII. és XIII. század óta jöttek létre, első sorban Spanyolországban. Szerzőnk e fölfogással szemben határozottan ellentétes álláspontot foglal el. Szerinte e mesék már a keresztes hadjáratok s a keleti gyűjteményes munkák fordításai előtt ismeretesek voltak a nyugaton. Tehát vagy korábban kerültek ide Indiából, vagy nem származnak onnan. Hogy indiai s általában keleti munkák nyugati Európába jutottak s itt a nemzeti irodalmakba is behatoltak, ez tény, melyet kétségbe vonni nem lehet; de ki lehet mutatni és, szerzőnk szerint, ki is mutatták már, hogy az egyes novellák vagy regék régebbek, mint a kérdéses gyűjtemények, melyekben az elmesélt históriák rendszerint keretbe foglalvák, melyből nem igen válnak ki.

A francia *fableaux* tárgyai közül kevés (de lásd alább) vezethető biztosan vissza valamely indiai eredetű mesére; sőt még azt sem állíthatni, hogy valamely mesének különböző variánsai közül ép a keleti a legrégebb; benső okokból igen sokszor kimutatható, hogy a nyugati változat eredetibb, régibb. Legkevésbé elfogadható az a fölfogás, hogy az európai mesék buddhista viszonyokban gyökerező történetekből származnak, mert a buddhista jellegű történetek nem is jutottak a nyugatra, a hol különben is érthetetlenek lettek volna.

E történetek, szerzőnk fölfogása szerint, bárhol és bármikor keletkezhetnek, függetlenül egymástól, kölcsönhatás nélkül, mert az emberi dolgok (viszonyok, érzések, szenvedélyek, tévedések stb.) mindenütt egyformák. Azért mondja Bédier a 36. lapon: «*Terra ultro fructificat. La légende se dégage du génie de nos paysans bretons ou normands aussi naturellement que la fumée s'échappe de leurs chaumières.*» Azok a típusok és motivumok, melyek az egyes mese csontvázát teszik, általánosan emberiek, minden korban és minden nemzetnél lehetségesek; a mellékes vonásokban pedig rendkívüli változatosság van. E történetek rokonsági vagy függőségi viszonyáról csak ott szólhatni, a hol — az alapot tevő típusokon és motivumokon fölül — e mellékes vonásokban föltűnő hasonlatosság vagy rokonság van. E fölfogás alapján persze arra a szerény és a tudomány szempontjából egy kissé szégyenletes eredményre jut Bédier, hogy e mesék eredetéről és elterjedéséről sohasem fogunk biztosat tudni, s így voltaképp nem is igen érdemes e kérdésekkel foglalkozni. Nem érdemes — de azért megírta Bédier e nagy könyvet, mely kizárólag e kérdésekkel foglalkozik.

És mily meglepő e könyv positiv eredménye! Bédier szerint 148 fableaut ismerünk a francia középkorból. Ez adatra nézve bizonyára eltérők lesznek a vélemények, mert némelyek hajlandók lesznek, még több középkori terméket, melyeket szerzőnk mellőz, a fableauk csoportjához sorolni, s más oldalról egy-két művet, melyet ő fableaunak tekint, más költői faj körébe utasítani. De ép mert eltérők lehetnek a vélemények, fogadjuk el Bédier számát. Tehát 148 fableau, — és ezek közül, mondja szerző (115. l.), csupán tizenegy van olyan, melyeknek tárgya keleti forrásra visszavezethető. («Ces onze fabliaux sont les seuls dont je connaisse des formes orientales».) Első pillanatra világos, hogy Bédier itt nem jár el jóhiszeműleg, mert ő egybeütt minden fableaunak minden egyes változatát számítja egy-egy mesének, míg a keleti forrásokra visszavezethető elbeszéléseknél a változatokat semmibe sem veszi. Ha ezeket is számba veszi, akkor még a saját anyaga és fölfogása szerint is nem tizenegy, hanem huszonegy mese származik keleti forrásokból. De még így sem állhat meg Bédier számítása és például Cloëtta Vilmos (Herrig-féle Archiv 93. kötet 215. lap.) harminczkét meséről mutatja ki, hogy keleti forrásokra vezethetők vissza — pontosabb kutatásnál ez minden valószínűség szerint még több meséről lesz kimutatható. Már ma is túlzás nélkül mondható, hogy a fableauk egy negyedének meséi kétségtelenül keleti származásúak, és fontos tény, hogy ép ezek a legszebb elbeszélések; a többiek lehetnek nyugati költőknek leleményéből (sokszor igen sovány leleményéből) származó históriák vagy, és ez bizonyára elég gyakori eset, való történeteknek többé-kevésbbé szabad és ügyes földolgozásai, — de lehetnek keleti eredetűek is.

Íme, e munka második része mennyire nem vág össze az első részszel. Szerzőnk ismételve majd a legnagyobb erélylyel, majd olcsó gúnnyal szól a «keleti elméletről» — végül pedig kénytelen elismerni, hogy ez az elmélet még sem alap nélkül való. Több vagy kevesebb — itt nem ez a döntő. Ha ma például harmincz fableauról ki tudjuk mutatni, hogy tárgya keleti forrásból származik, ez magában is fontos dolog; de ismereteink folytonos bővülése alapján kétségelen, hogy idővel még több történet fog keleti származásúnak bizonyodni, és végül figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy igen sok keleti forrás elveszett, eshetőleg lappang. Tehát Bédier túloz; túloz, midőn az «indus elméletet» úgy magyarázza, mintha annak hívei minden európai mesét, kivétel nélkül, a keletről származtatnák, és túloz, midőn, legalább elvben, ez elméletet

alaptalannak, gyerekesnek, légből kapottnak stb. nevezi. Hogy az európai népeknél részben rendkívül elterjedt meséknek és regéknek egy tetemes, érték tekintetében is kiváló része, indus s általában keleti forrásokra vezet vissza, ez tény, melyben kételkedni nem lehet, melyet Bédier is, legalább huszonegy mesére és mese-változatra vonatkozóan, lelkes ellenszenve ellenére is, elismerni kénytelen. Saját elmélete, hogy e történetek különböző helyeken, egymástól függetlenül keletkezhetnek, nem sokat magyaráz. Igaz, hogy ez egyes, inkább kivételes esetekben megtörténhetett és bizonyára tényleg meg is történt; de az egész kérdés megoldására e fölfogás annál kevésbbé tekinthető egyedül üdvözítőnek, mivel kétségbe nem vonható tények tagadására kényszerít. A »keleti elméletet« nem lehet általános reflexiókkal megczáfolni; — de eshetőleges túltengését mindenesetre üdvös dolog meggátolni, és e szempontból Bédier könyve bizonyára jó hatással lesz a mesék eredetével foglalkozó tudományos kutatás fejlődésére.

Bédier fölfogása, úgy látszik, igen népszerű Franciaországban. Erre enged következtetni Leopold Sudre műve is: *Les sources du Roman de Renart* (Páris, 1893, 357 l.), mely ugyan voltaképp csupán a francia és német úgynevezett állatmonda viszonyát tárgyalja, de kénytelen az egyes állatmesék és állatregék eredetével is foglalkozni. Művének a német és francia állateposzokkal foglalkozó része nem tartalmaz sok újat, de alapos és megbízható munka. Ellenben a hol az egyes állattörténetek eredetét kutatja, nem oly erélyesen és lelkesen ugyan, mint Bédier, de szintén elég határozottan visszautasítja azt a nézetet, mely e történeteknek egy tetemes részét görög földolgozások közvetítésével indus forrásokra vezeti vissza. Persze, az egyes mesék tárgyalásánál ő is úgy jár, mint Bédier: kénytelen saját elméletét megczáfolni és megengedni, hogy az egyik vagy másik elbeszélés mégis antik és közvetve keleti forrásokból származik. Mind a két kutató, úgy látszik, téves módszert alkalmazott: nem a tényekből vonták le inductiv eljárással elméletöket, hanem a priori megalkotott theoria alapján vizsgálták az anyagot. Innen azután következtelenségek és el nem tagadható ellenmondásaik.

—t.

Beöthy Zsolt: Az egyetemi tanárképzés kérdéséhez. Buda-Pest, 1894.

E kis füzet már pusztá megjelenésével is jelentékeny érdemet szerzett magának; a közérdeket oktatás-ügyünknek egyik legfon-

tosabb, évtizedek óta méltatlanul elhanyagolt föladatára: a tanárképzésre irányította. Szomorú volna, ha továbbra is azt hinnők, hogy a magyar közoktatást mindenféle tanterv-kovácsolással lényegesen emelni lehet. A tanítás a tanáron fordul meg, tehát a tanár kellő, czélszerű képzése közoktatásunk és vele culturalis viszonyaink javulásának elengedhetetlen föltétele. Ha valaki egy államnak kitűnő tanterveket, de meg nem felelő tanárokat ad, nem lendített semmit sem az illető állam közműveltségén; ha ellenben jó tanárokkal rendelkező államnak rossz tanterveket adunk is, nem okozunk mélyreható, gyökeres bajt, mert a jó tanár segíthet a tanterv hiányain, a tanterv azonban semmiként sem pótolhatja a jó tanárt.

Összeülhet enquête enquête után, kiküldhetünk száz meg száz szakbizottságot, készíthetünk bi-, tri- és quatro-furcatiós tanterveket akárhány combinatio szerint, szerkeszthetünk még oly vas-kos jelentéseket közoktatásunk haladásáról, mondhatunk lelkesebb-nél lelkesebb fölköszöntőket — középiskoláink viszonyai lényegesen nem fognak javulni, míg két föltételt nem valósítunk meg: a tanárképzést és a tanári fizetések javítását.

Hogyan szervezzük a tanárképzést? Minő kapcsolatban álljon a tanárképzés az egyetemmel? E kérdésekre felel Beöthy. Tanulmányában nagy világossággal jelöli ki a különböző kapcsolatos intézmények működése körét. A philosophiai facultás tanításának czélja a tudomány eredményének közlése, tisztán tudományos czéllal; a tudományos seminariumok föladata a tudomány módszereinek begyakorlása a tudomány tovább fejlesztése czéljából: a tanárképző intézet czélja pedig a tanárra nézve szükséges anyagnak cursusokban, didaktikus szempontból való megismertetése.

A mit Beöthy e részben mond, az mind jelentékeny és fontos megfigyelés eredménye; ő mintegy határrendezést visz véghez e három intézmény területére nézve, a hol a birtokkérdések nem voltak tisztázva, határsértések pedig igen gyakoriak voltak. A tanárképzés szükségét és módjait meggyőzően és sok írói finomsággal tárgyalja. A tanárképzés körére nézve azonban, úgy hiszem, Beöthy nagyon is sokat követel: ő ugyanis szükségesnek tartja, hogy a tanárképzőben a tanárjelölt encyclopædicusan foglalkozzék illető szaktudományával, például az egész magyar és egyetemes történettel, az egész magyar nyelvtudománynyal és irodalommal. Ily encyclopædikus tárgyalás talán még sem szükséges. A tanárképzőnek föladata a jelöltnek tudományos műveltséget adni, a tanári pálya szükségleteihez képest. E részben tehát kiegészíti az egyetemi okta-

tást, a mely természeténél fogva nem tarthatja első sorban szem előtt a tanári pálya szükségleteit. Ebből azonban még nem következik okvetlenül, hogy a tanárképző mint egy compendium az illető szakot alaphatól omegáig letárgyalja. Úgy gondolom, inkább arra volna hivatva a tanárképző vezető tanára, hogy ha valami hiányt vesz észre a tanárjelölt tudományos, pædagogiai (vagy társadalmi) műveltségében, azt pótolja, és megtanítsa a jelöltet arra, a mire tényleg szüksége lesz a tanári pályán (a mennyire ez egyáltalán tanítható). Néhány példa talán jobban megvilágítja a tanárképző jelzett föladatát. A klasszikus philologus képzésénél például nem ép szükséges, hogy a jelölttel az összes iskolai auctorokat olvastassuk el a tanárképzőben, vagy hogy ott vele az egész latin nyelvtant felügyelet alatt áttanulmányoztassuk: czélszerűbb lesz vele néhány latin iskolai írót elemeztetni, mindig szemmel tartva a tanári praxis követelményeit. E beható, tárgyi és nyelvi elemzésnél majd ki fog tűnni, mennyit kell a jelöltnek a latin nyelvtanból vagy a régiségekből vagy az ó-kori történetből pótolnia. Hasonló czélból alkalmat fog adni a tanárképző a jelöltnek, hogy a latin stílusban tanári vezetés mellett gyakorolja magát. Itt is mindjárt szembe fog tűnni a nyelvtan vagy mondattan minő részében maradt el a tanárjelölt: a képezdei tanár legott gondoskodni fog, hogy ez irányban fejlessze a jelöltet. Ép úgy óhajtanók, hogy minden jelöltnek alkalma nyíljk, tanár vezetése mellett, magát a magyar stílusban gyakorolni és folytonos bírálata alapján magát e részben tökéletesbíteni. A francia és német nyelvi tanárjelölt a francia, illetőleg német beszédben és írársan gyakorolhatja itt magát; a physikus a kísérletezés, az apparatusok használatában szerezzen magának kellő ügyességet; a botanikus a szertári gyűjtés módjaival ismerkedjk meg és tegyen kirándulásokat tanára vezetése mellett, hogy a hazai növényvilágot s a nomenclaturát pontosan megismerni tanulja.

E néhány kiszakított példával csak jelezni akartam az irányt, melyet a tanárképző intézetnek követnie kellene. Nem annyira előadásokból, mint inkább gyakorlatokból állana a tanfolyam. Tudományos képzés a gyakorlati tanári hivatás szolgálatában — ez volna sajátos jellege. E czélból kiegészíti a tanárképző azt, mit a középiskola mulasztásból nem adott és mit az egyetem jellegénél fogva nem ad, mire azonban a tanárnak szüksége van. E mellett még kívánatos volna a tanárképzés szempontjából, hogy az egyetemen a tanárok tudományukból egész cursusokat adjanak elő. De ha ez meg is történnék, még mindig reá szorulnánk a tanárképző intézet működé-

sére. A tudománynak cursusban való előadása még nem pótolná a tanárképzést.

Az egyetemmel párhuzamos tanárképző tanfolyama után a gyakorlati év következik, a melyben a fiatal tanárjelölt tanítani tanul. A praxis ez éve talán a legfontosabb az egész tanárképzésben. Ez évet a jelöltnek lehetőleg a legkedvezőbb környezetben, a legtanulmányosabb példákat látva, a legjobb tanároktól vezetve, valódi minta-iskolában kell töltenie. Reméljük, hogy Beöthy Zsolt majd fontos tanulmányát folytatva, a tanárképzés e fokát is behatóan tárgyalja.

Riedl Frigyes.

Új magyar könyvek.

Alexander Mrs. Sibilla Regény. Ford. Csepreghy Ferenczné. I. II. köt. (Egyetemes regénytár. X. évf. 5. 6. köt.) Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 160 l. és 167 l.) Egy kötet 50 kr.

Ágai Adolf. Vízen és szárazon. Útirajzok I. II. köt. Buda-Pest, 1895. Athenaeum. (8-r. XL, 432, és 442 l.) 6 frt.

Almanach. (Magyar tud. Akadémiai —) polgári és csillagászati naptárral 1895-re. Buda-Pest, Akadémia. (8-r. 260 l.) 1 frt.

Balás György. Az 1866. évi osztrák-porosz háború. (Magyar hadtörténelmi könyvtár. II. köt.) Buda-Pest, 1894. Akadémia. (8-r. 329 l.) 3 frt.

Baráth Ferencz. Irodalmi dolgozatok. Buda-Pest, 1895. Franklin-Társulat. (8-r. 360 l.) 2 frt.

Belky János. Törvényszéki orvostan. Kézikönyv törvényszéki bírák, valamint jog- és orvostudományi karok hallgatói számára. A holttest jelenségeiről és a személyazonosságról szóló részt kidolgozta Genersich Antal. Buda-Pest, 1895. Eggenberger könyvk. (8-r. VIII. 736 l.) 7 frt.

Csánki Dezső. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. kötet. Buda-Pest, 1894. Akadémia. (8-r. 360 l.) 7 forint.

Dupanloup Bódog. A mi urunk Jézus Krisztus. Fordította Ruschek Antal. Buda-Pest, 1895. Sz. Istv. társ. (8-r. 230 l.) 6 frt.

Eötvös József br. Költeményei. Székely Bertalan és Keleti Gusztáv rajzaival. 3. kiadás. Buda-Pest, 1895. Ráth M. (4-r. 71 l.) 6 frt 80 kr.

Évkönyv. Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. Szerkesztik dr. Bacher Vilmos és dr. Mezey Ferencz. Buda-Pest, Lampel R. (8-r. 483 l.) 2 frt, 50 kr.

Farkas Lajos. A római jog történelme. Az alapintézmények az első alakulás szerint. II. köt. I. füzet. Kolozsvár, 1895. Stein J. (8-r. 206 l.) 2 frt.

Hainiss Géza dr. A védhimlő-oltás (vaccinatio) kézikönyve. Orvosek és orvostanhallgatók számára. Buda-Pest, 1895. Dobrowsky és Franke. (8-r. 129 l.) 1 frt 50 kr.

Hanusz István. A nagy magyar Alföld földrajzi jellemképeiben. Kecskemét, 1895. Metzger B. könyvk. (8-r. 297 l.) 1 frt. 80 kr.

Hetvényi Géza. Ünnepi szórakozás. Tab, 1894. (8-r. 139 l.)

Huszka József. A székely ház. Függelékét, az árjak és ugorok érintkezéséről, írta Fiók Károly. 37 fénynyomatú ábrával. Buda-Pest, 1895. Eggenberger. (4-r. VIII. 96 l.) 9 frt.

Ignotus. Versek. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (16-r. 115 l.) 1 frt. 20 kr.

Ignotus. Vallomások. Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (16-r. 195 l.) 1 frt. 20 kr.

Justh Béla. Sonettek. Buda-Pest, 1895. Pallas. (8-r. 70 l.) 1 forint.

Kmetty István. A cigánynő. Eredeti regény. Buda-Pest, 1895. Rózsa K. és neje. (8-r. 225 l.) 70 kr.

Maslách Imre. Az ember tragédiája. Drámai költemény. A költő arczképével és Zichy Mihály öt fénynyomatú képével. 11. kiadás. Buda-Pest, 1895. Athenaeum, (8-r. 229 l.) 3 frt 60 kr.

Marlowe. Faust. Angolból fordította Londesz Elek. Arad, 1895. ifj. Klein Mór. (8-r. 96 l.) 1 frt.

Mikszáth Kálmán. Almanach az 1895. évre. (Egyetemes regénytár. X. évf. 3. 4. köt.) Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. XX. 228 l.) 1 frt.

Milkó Izidor. Római mozaik. Emlékek és jegyzetek az örök városból. Buda-Pest, 1895. Révai testv. (8-r. 281 l.) 2 frt.

Móra István. Földszint. (Versek.) Buda-Pest, 1895. Singer és Wolfner. (8-r. 232 l.) 1 frt 50 kr.

BÁRÓ WESSELÉNYI MIKLÓS ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS.

Első közlemény.

I.

Wesselényi jellemzése. — Széchenyihez való viszonya.

Az ébredés korának egyik legtehetségesebb és legkiválóbb alakja, kétségen kívül báró Wesselényi Miklós.

Gróf Széchenyi Istvánnak hosszú időn át nemcsak kortársa, hanem egyik legmeghittebb barátja is volt. Annak buzdít sa következtében s vele együtt utazta be Angliát és Franciaországot, hol nemcsak sokat látott, hanem sokat is tanult. Ezért leveleiben szerette Széchenyit «mesterének» nevezni.

Wesselényi Miklós nagynevű atyjának nevét, erényeit és hibáit egyiránt örökölte. Keményebb magyar nem volt, mint ő, se Erdélyben, hol neveltetett, se a szorosabb értelemben vett Magyarországon, hol életének javakorát tölté. Szilaj természete, erős szenvedélyei, lángoló hazafisága, testi és lelki erőt aczélzó foglalkozásai, kitartó munkássága, lovagias gondolkodása és modora, a szabadságért és alkotmányosságért rajongó lelkesedése már fiatal korában a magyar közvélemény kedvenczvé — s utóbb a magyar főrendi ellenzék vezérévé tették őt.

Költők dicsőítették lelki és testi kiváló tulajdonait. Kazinczy Ferencz már gyermekkorát is megénekelte, Berzsenyi pedig férfias erényeit bámulta. Alakját az egekbe merült Aetnához hasonlította, melynek keblében forr a láng, míg kül-

seje hidegen maradt. «Jég fedé homlokát s láng csapott ki komoly szemeiből.»

Wesselényiben valóban rendkívüli lélek lakott. Ezt ő maga is tudta s nem egyszer érezte is könnyezetével. De spártai neveltetésénél fogva, minden körülményekhez tudott alkalmazkodni; mert arra volt szoktatva, hogy szenvedélyei fölött tudjon uralkodni.

Atyjának viharos életéből tudta, mily veszedelembé sodorhatja az embert fékezhetetlen indulatossága. E mellett édes anyjának szelidsége és tanítójának, a jó Patakynak, bölcsessége egyaránt összehatott arra, hogy az ifjabb Wesselényiben az apának szilaj természete, indulatos haragja, hiúsága és fitogtatási vágya kellőleg ellensúlyoztassék. S ez sikerült is annyira, hogy a zsarnokságra hajló, a vakmerőségig bátor és túlságosan önérzetes ifjú korán megtanulta magába fojtani indulatait. Elfogadta a böles oktatást, mely úgy szólt, hogy nem az a bátor és erős férfiú, a ki gyöngébb társait legyőzi, cselédeit rémületbe ejti, hanem az, a ki önmagának tud parancsolni!

Az akarat erőnek ilyenén fegyelmezése mellett a szív gyöngéd érzelmeit sem hanyagolta el.

Szeretettel ragaszkodott barátaihoz, rokonaihoz, különösen áldott lelkű jó anyjához, a ki valódi őrangyala volt. Ennek meleg szíve és jótékony szelidsége ellensúlyozta a fiú szilaj természetének kinövéseit. Ennek köszönhette azt a nagy és eléggé meg nem hálálható szerencséjét, hogy saját kedélyének nemességét és egyensúlyát meg tudta őrizni a közélet viharaiiban is.

Valóban megható jelenet, látni az oroszlán bátorságával küzdő férfiút, mint válik egyszerre szelíd báránynyá, mikor a veszély vagy nehéz elhatározás pillanataiban anyjára gondol, és mikor annak szavaiból — majd később emlékéből erőt merít a hazáért és annak szabadságáért folytatott küzdelmeiben.

Nem csoda, hogy az ifjúság rajongott érte, és hogy az ország nagyjai vezérokül fogadták el.

Széchenyinek sas-szeme csakhamar fölismerte benne jövődő barátját. Mikor vele Debreczenben először találkozott, oly tulajdonokat fedezett föl benne, melyek őt lebilincseltek: egy magyar mágnást, a ki a testi ügyességekben jártasabb volt,

mint ő; a ki a lovat daliásabban megülte, mint akárki más: a ki úszni, vívni és vadászni egyaránt kitünően tudott; a ki nemcsak a nőkért, hanem a magyar hazáért, annak legszen-
tebb érdekeiért is képes volt lelkesedni! Ez az, a kit ő eddig a főurak között hiába keresett. Csakhamar benső barátság fejlődött ki közöttök, mely a lelki rokonság természetes érzelmeiből fejlődén, még akkor sem szűnt meg egészen, mikor a politikai harcok szenvedélye elidegenítette őket egymástól.

Széchenyi nemzete fölébresztésére és nevelésére irányuló törekvéseiben hatalmas munkatársat nyert Wesselényiben, a ki meg tudta érteni vállalkozásainak nagy fontosságát, a ki a magas eszményekért, hazája nagyságáért épen úgy tudott lángolni, mint ő, a ki a helyesnek ismert cél elérésében épen oly kitartó és fáradhatatlan volt, mint ő. Ez is teli volt idealizmussal; ez is kizárólag hazája boldogítására szentelte egész életét, mint ő. Ez is a nemzetiség eszméjével hatott kortársaira, mint ő. — Együtt mentek a külföldet tanulmányozni, hol Széchenyi már többször fordult meg; — és úgy jöttek vissza, mint Magyarországnak leendő reformátorai.

A viszonyok azonban akként fejlődtek, hogy ez a két reformátor, kiknek politikai pályája olyan mély nyomokat hagyott hazánk történelmében — nem az elérendő célra, hanem az ahhoz vezető útakra és módokra nézve — ellenségeskedésbe keveredett egymással. Erős meggyőződése lévén mind a kettőnek, nehéz volt a nézetek egyeztetése. A pártemberek, álláspontjukhoz képest, majd az egyiket, majd a másikat dicsérték és kárhoztatták. Wesselényi hívei a radikalismus mellett harezolván kikeltek Széchenyi ellen, s azt kezdték feszegetni, hogy az csak Wesselényi barátsága következtében lett igazi magyar hazafivá; míg Széchenyi hívei ellenkezőleg annak bebizonyítására vállalkoztak, hogy Wesselényit a falusi betyárból civilisált férfiúvá egyedül Széchenyi barátsága avatta föl.

Az igazság pedig az, hogy mind a kettő kölcsönös hatással volt egymásra, még akkor is, mikor egymásnak nézeteit ostromolták, a nélkül azonban, hogy valamelyikük fölládozta volna saját jellemének eredetiségét. Ma már elmondhatjuk, hogy a hálás utókor mind a kettőnek hazafias érdemeivel tisztában van, és áldja az isteni gondviselést, hogy őket a nemzet saját fiainak mondhatja.

Mind a kettő mélyen bepillantott nemzetének múltjába,

de egyszersmind a kétes jövőnek szürke kódéba is. Mind a ketten a magyar nemzetiség kifejtését vették célba s előre látták azt a veszedelmet, mely hazájokat a többi nemzetiségek fölingerlésével fenyegeté. Mind a ketten idejekorán fölemeltek óvó szavakat az elbizakodottság és főnhéjazás túlzásai ellen — és mind a ketten azt voltak kénytelenek tapasztalni, hogy szózatuk a szabadság mámorától ittasult nemzetnél süket fülekre és elhidegült keblekre talált.

A történelmi igazságszolgáltatás jutalmát csak haláluk után nyerték meg. Életök tragikuma megrázó hatással bír ma is. — Magas eszményekért küzdöttek öntudatosan és önfeláldozólag. — Tették a római világ legnagyobb hőseire emlékezetnek; s méltó tanulmány tárgyául szolgálnak mindazoknak, a kik az igazság és nemzetiség eszméjétől lelkesítettén, az emberi lélek erényeiben és küzdelmeiben gyönyörködni tudnak és akarnak.

II.

Wesselényi első szereplése; ellenzékiisége. — Erdélynek politikai és nemzetiségi viszonyai. — A bécsi kormány eljárása.

Wesselényinek nem kellett soká haboznia a miatt, hogy minő életpályát válasszon. Már gyermekkorában tudta, hogy neki a hazát kell szolgálnia. Alig volt tizenkét éves, midőn a fölkelő nemesség élén, mint kapitány Nagy-Károlyban, a nádor jelenlétében, szemlét tartott, azon büszke öntudattal, hogy élete a hazáé. Igaz, hogy a nemesi fölkelés komoly eredményt nem mutatott föl; de az ifjú Wesselényiben mindvégig megvolt a törekvés: emelni a haza dicsőségét.

Huszonegy éves korában már a megyei gyűléseken látjuk őt szónokolni a kormány rendeletei ellen. Vajon, mi lehetett annak az oka, hogy Wesselényi, ki a közélet terén még csekély tapasztalattal bírhatott, egyszerre ellenzéki szerepre vállalkozott?

Erdélyben az alkotmányos közélet még szomorúbb képet tüntetett föl, mint az úgynevezett nagy Magyarországon. Ez elkeserítette Wesselényit.

Hogy ezt megérthessük, kénytelenek vagyunk kiterjesz-

kedni Erdélynek politikai és nemzetiségi viszonyaira. Nem szükséges visszamennünk az önálló erdélyi fejedelmek korára annak bebizonyítása céljából, hogy ott mindig lényeges politikai kérdés volt a nemzetiségeknek egymáshoz való viszonya.

Az erdélyi alkotmánynak úgyszólván alapját tette a magyar, a székely és a szász nemzetek uniója — és a négy törvényesen bevett vallásnak egyenjogúsága. A fejedelmek esküt tettek arra, hogy a három nemzetnek és a négy vallásnak jogait és kiváltságait tiszteletben fogják tartani. Ehhez járultak a különböző rendeknek jogai és kiváltságai, melyek a törvény szerint szintén sérthetetlenek valának.

A kormányzék minden főbb hivatalainak betöltésénél figyelemmel voltak arra, hogy a három nemzet és a négy vallás lehetőleg egyenlően képviselve legyen; de a teljes egyenlőséget a legjobb akarat mellett sem lehetett elérni.

A magyar reformátusok képviselték a magyar nemzetiiséget; a főuraknak és földbirtokosoknak legnagyobb része hozzájuk tartozott. Nyelvre nézve ugyan a székelyek egyeztek velök, de a vallási különbség sokszor elidegenítette őket egymástól.

A szászok következetesen és ügyesen meg tudták óvni nemzeti önállóságukat és vallási szabadságukat. Mint németek sokszor vonzódtak a bécsi német kormányhoz, és ezért nem egyszer jutalomban is részesültek.

Az oláhok, jóllehet a számarányra nézve a többieket fölülmulták, minden politikai jogok gyakorlásából ki voltak zárva. Ezek nem alkottak külön törvényes nemzetet, s ennél fogva az országgyűléseken nem is bírtak rendes képviselettel. Voltak ugyan oláh származású regalisták, sőt követek is, a kik részt vettek a közügyek intézésében; de ezek mindig kisebbségben voltak. A *misera plebs*, mely a lakosság nagy többségét tette, úgy mint Magyarországon, Erdélyben is teljesen ki volt zárva a politikai befolyás jogától, vallás és nemzetiségi különbség nélkül.

Így állván a dolgok, valóban el lehetett mondani, «miként sehol a világon oly bonyodalmas, egymást mérlegelő és kölcsönös erővel alásülyesztő érdekösszegek nem kerekítettnek ki az alapszerződések és a történelmi jog útján, mint Erdélyben, azon kisedel tartományocskában, mely a legnagyobb összhangzás mellett is, erősnek nem tarthatá magát».

A nagy különbség, mely a sok nemzetiség és vallás különféleségéből, valamint a jogok és kötelességek egyenlőtlenségéből származott, szükségképen az ország gyöngeségét vonta maga után. Ehhez járult Erdélynek függő viszonya a bécsi kormánytól, mely sokkal súlyosabban éreztette hatalmát itt, mint a szorosabb értelemben vett Magyarországon.

Wesselényi sokkal élesebb látású államférfiú volt, sem-hogy be nem látta volna, hogy ily körülmények között Erdélyt virágzó tartománynyá és egységes nemzetté tenni nem lehet.

Bántotta őt az országgyűlés összealkotása is, mely lényegesen különbözött a magyar országgyűlések alakjától.

Erdélyben nem volt két ház; a főrendek, mint ilyenek, nem tanácskoztak külön. Az egész törvényhozó testület egy házból állott, melynek tagjait az 1791. 11. törvényezikk szerint a királyi kormányzók, a királyi tábla, a főispánok, a székely hatóságok főnökei, a megyék, a székely és szász székek és a királyi városok követei, s végre a királyi hivatalosak, az úgynevezett regalisták képezték. Képviselve volt mind a három törvényes nemzet, de nem egyformán. A székely tagok, számra nézve alig tették a magyaroknak felét; a szászok még kevesebben voltak. Rendesen a magyaroknak negyedrészt képezték; míg az oláhok — a mint láttuk — teljesen ki voltak zárva az országgyűlésből.

Természetes, hogy ily viszonyok mellett az egyes nemzetek nem lehettek megegyezve, és a folytonos súrlódásokban egymást nagy ügyességgel gyöngítették. A különféle nyelvű lakosság érezte, hogy nincs összetartó kapocs; hogy hiányzik az egyenjogúság, hiányzik a szabadság és hiányzik a testvériség is.

Ez állapotok tarthatatlansága még inkább ki fog tűnni, ha fölemlítjük azt a szomorú tényt, hogy a bécsi kormány az érdekek harcát saját hatalmának gyarapítására kizsákmányolta — és az erdélyi országgyűlést 1811-től fogva egész 1834-ig össze nem hívta. Az ősi intézmények gépezete teljesen elkopni látszott. A megyei gyűlésekre már csak kíváncsiságból ment el néhány gazdasági tiszt és magát únó földbirto-
kos. A hivatalnokok, kiknek mandátuma lejárt, egyszerűen a kormányzók által nevezettek ki; s így a választott tisztviselők helyett lassanként a kormányzók által helyettesített egyének működtek. A burokratia elhatalmasodott s az alkotmányos közélet majdnem egészen megszűnt.

Wesselényi mindezt vérző szívvel nézte, és hogy tehetősége szerint javíthasson ez állapotokon, szövetkezett Erdélynek legjelesebb férfiaival, az eszélyes és mérsékelt gróf Bethlen Jánossal, jogtalanságot gyűlölő báró Kemény Dénessel és a nagytudományú, lelkes Szász Károlylyal.

Íme! e politikai viszonyok tették Wesselényit ellenzéki férfivá, már fiatal korában. Érezte, hogy Erdélynek egész alkotmányát kell átalakítani, ha azt akarja, hogy a haladás lehetővé tétessék, és a magyar nemzetiség az őt megillető magasabb polcra helyeztessék.

III.

Wesselényinek viszonya a bécsi kormányhoz; zaklattatása. — Fölfogása az ellenzék föladatáról.

De hogyan alakíthassa át Erdély alkotmányát, mikor még kilátása, reménye sincs arra, hogy az országgyűlés összehívassék? Hiszen a közélet terén való szereplési vágyát is csak úgy elégíthette ki, hogy birtokot vett Szathmárban csak azért, hogy a magyar országgyűlésen megjelennie joga legyen.

Nagynevű barátjának, gróf Széchenyi Istvánnak, példáját követvén, külföldi útjáról haza érkezése után ő is írásba foglalta tapasztalatait és politikai nézeteit; ő is könyvet írt azon *Balátételekről*, melyek nézete szerint akadályozták a magyar nemzet haladását. De mielőtt dolgozata megjelent volna, a bécsi kormány, titkos besugás következtében, gyanúba vette, és mindent elkövetett, hogy a mű megjelenését megakadályozza. Még elfogatására is ki volt adva a parancs.

Ez a méltatlan eljárás Wesselényinek egész lényét fölháborította. Ha Erdélynek siralmas helyzete és a kormánynak főntebb vázolt eljárása nem tette volna ellenzékké; ez a személye ellen megindított hajsza tette volna azzá. S nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a bécsi kormány iránti viszonyra nézve Széchenyitől való nézeteltérése itt kezdődik; Wesselényi haragja ezúttal méltó és teljesen igazolva volt. Soha sem bízott a bécsi körök őszinteségében; még akkor sem, ha a kormány kedvezni látszott a magyaroknak; míg ellenben Széchenyi nagy terveinek kivitelét csak a kormánynyal való egyetértés által remélte; azért soha sem akart vele szakítani.

Kétségtelen, hogy Wesselényi életpályájának egész irányára nézve döntő hatással volt a bécsi kormánynak eljárása, melyet könyve, illetőleg személye ellen elkövetett.

Az elkeseredettség éles hangján beszéli el, hogy minő zaklatásokkal akadályozta meg a censor munkájának megjelenését, 1831- és 32-ben. Az igaz ember méltatlankodásával, a magyar főnemes kitörő fájdalmával és egy Wesselényi bátorságával és önérzetével ostorozza a titkos politia aljasságait, mikor annak híret vette, hogy elfogatására kiadatott a titkos rendelet. Ő nem bujkált, nem igyekezett a veszély elől menekülni, hanem várva a brutalis tettet, egy memorandumot készített az ország rendeihez, melyben az ily kormányi intézkedésnek törvénytelenességét napnál világosabban mutatta ki.

Az elfogatási parancsnak históriáját ő maga beszéli el könyvének végén. Valami titkos föladó besúgta a kormánynak, hogy Wesselényinek egy munkája nyomatik Pesten. A kormány azt hitte, hogy ez veszélyes tartalmú könyv lehet, mert «Wesselényi, ki gyakran mert hazája törvényeinek oltalmára bátran fölszólalni, nem írhatott egyebet, mint a törvények fölforgatására czélzót.» «Hogy az úgynevezett fekete könyvbe én colossalis betűkkel vagyok beírva, azt természetesen találom; mert gyalázatos, lelkeiket eladott gaz teremtmények, seprei és mocskai az emberi nemnek azok, kik abba diktálnak. . . » a legotrombább hazugságokat koholják. A legkeményebb szavakkal kél ki e hitványok ellen, föltárva az egész rendszer gyalázatos voltát . . .

«Még 1831 kezdetén föladtak, hogy én és többek titkos szövetségben vagyunk a francia és belga liberálisokkal, s engem épen azon szerencsére s tiszteletre méltattak, hogy a nagy Lafayettel levelezek, s törekedésünk célja nem egyéb s nem kisebb, mint az uralkodás fölforgatása. Ez ízetlen hazugságot a hatalmasok elhitték, s következőleg titkos puhatolók bizattak meg vizsgálatára. Több hónap kellett ahhoz, míg kikutatták, hogy a dologban semmi sincs . . . De csak hamar új rémitő és nyugtalanító hírek borzasztó hangjai üték meg buta füleit.» Hogy mi volt, nem tudta, de borzasztónak kellett lennie, mert Wesselényinek tudtára adák, hogy parancs adatott ki akár eleven, akár holtan elfogatására. Erdélynek legelső hivatalos férfiai bizalmas titkolódzással sügták meg, hogy nagy veszély fenyegeti, hogy ki van adva a legfelsőbb parancs

a katonai kormányhoz, hogy két századot, vagy ha szükséges, többet is, sőt ágyúkat is használjon föl Wesselényi elfogatására . . .

Wesselényi — tudván, hogy Erdélyben és Magyarországon rendes pör és ítélet nélkül nemes embert elfogni nem lehet — nem menekült; de fölháborodásának egész láváját kiönté a kormánynak illetén szándéka fölött; mert nem tartotta lehetetlennek az erőszakot. És ebben a kitörésben teljes fényében tűnik föl az ő jelleme, férfias bátorsága és elszántsága, független gondolkodása, de egyúttal gyöngéd érzelme is.

Az ellene tett föladások alkalmából két kérést intézett a kormányhoz. Egyet a múlttra, másikat a jövőre nézve.

A múlttra nézve országvilág előtt fölhívja a kormányt, lépjen föl ellene azon vádakkal, melyek ellene léteznek; közölje vele hibáit, vétkeit; idézze törvény elé; hadd tudja, mi a vád. De ha nem tud fölhozni vádat, akkor hagyjon föl zaklatásával.

A jövőre nézve ajánlást tesz arra nézve, hogy adjanak mellette egy száz szemű, jó orrú, finom hallású, de nem hazug rendőrt, a ki minden lépésére ügyelni fog, és a ki híven fog referálni.

„Részemről — úgymond — ezennel kifejezem polgári hitem vallomását. Oly nyíltan, szabadon teszem ezt az Isten szent színe előtt, milyen nyílt szívvel s szabad lélekkel bátran merek akármely órában a Teremtő és minden teremtmények elibe lépni. Félelem valóban nem tartóztat vissza egy gondolatomnak is nyilvános kifejezésétől. Földi félelmet én nem ismerek. A mi nekem van féltendőm, az előtt bármi hatalomnak is elporlik ereje: lelkemnek függetlenségét lánczai nem békózhatják, s öntudatom nyugalmaát ágyúi nem zavarhatják. Más lánczok e világhoz nem csatolnak, csak hazám boldogsága és az emberiség szent ügye. Volt még egy láncz, mely e léthez kapcsolt (a többiek már rég elszakadtak) egy tisztelt jó anyának hív szeretete; édes kötelességeket szabott ez előmbe, s lépéseimet vezérelte: de ő már alszik. Most magamban állva egyedül érzem magamat e világon, oly magasan, mint a kőszirtről fölszárnyaló sas, de oly szabadon is.

Én hazám boldogságát egyedül a nemzetiség értelmi művelődésétől s terjedésétől reméllem. A nemzetiség fő életérének tartom: a haza és törvények iránti buzgóságot, azért ezek mellett hív lángot óhajtok minden magyar keblében.»

Wesselényi úgy volt meggyőződve, hogy a haza és törvény iránti hűség megköveteli, hogy ezeket védelmezzük azok ellen, a kik megtámadják. Ez okból az oppositíót szükségesnek és hasznosnak tartotta, s magát őszintén ennek hívéül vallotta. «Az ellenzék, úgymond, a nemzet polgári életében az, a mi az ellensúly az erőműben, mely nélkül a kerék megáll, elakad vagy mindent összetörve forog.» Józan és mérsékelt oppositíó, ereje és védője a polgári jólétnek. Eszméltető, kérő, panaszló szavával ez mutatja meg az uralkodónak a nemzet óhajításait és szükségait igazi alakjokban. Ez serkenti a közigazgatást a törvényes úton való haladásra, s ha lépései tántorodnak, ez téríti a helyes útra. Wesselényi nem azt az oppositíót kívánta, mely «vak hévvel vagy epés gáncsoskodással mindennek ellentmond, a mi az uralkodástól (kormánytól) jő, csak azért, mivel az onnan ered.» Ezt ő okos emberhez ép oly illetlennek, mint a közügyre nézve veszedelmesnek tartotta. «Oly oppositio mellett vagyok én — írja *Értesítőjében* — mely mindenre s következőleg az igazgatás tetteire is a helyesség és törvényesség mértékét alkalmazza. A mi evvel megegyezik, azt buzgón fogadja, ha a kormánytól jő, annál inkább, mert sikerét látja; a mi pedig azzal ellenkezik, azt minden törvényes fegyverrel megtámadja . . . Nem az hűséges és hasznos szolgálja urának, a ki mindent — a mi ura nevében parancsoltatik, vakon teljesít; hanem az cselekszik becsületes ember módjára, ki a helytelen és káros ellen fölszólal, hogy az urának tudtára essék; vagy ha már tudta, hadd legyen alkalma a helytelent helyessé, a kározt hasznossá változtatni át . . .»

Elmondván a fejedelem akaratának vakon engedelmeskedő szolgák fölötti ítéletét, őszintén vallja, hogy Magyarország csak úgy boldogulhat, ha a nemzet a fejedelemmel s a fejedelem a nemzettel egyetért; azért óhajtá, hogy honfitársai bizalommal viseltessenek a jót akaró kormány iránt, «mert a bizodalom oly növény az emberi szívből, melyet csak helyes és bölcs tettek hossz ú sorának napja fejthet ki . . .»

Íme Wesselényi politikai hitvallása, melyet követni igyekezett. És ha mégis nem mindig követte, ha olykor-olykor elfeledkezett a kellő higgadtságról, és az oppositíót egész a vad-ságig és Széchenyi barátjával való szakításig vitte; azt egy-résről a bécsi kormánynak ellene tovább is folytatott hajszája,

másrészről pedig az ő érzékeny lelke, nyakasságig menő egyenessége, és rajongássá lett szabadságszeretete okozta.

IV.

Erdély társadalmi állapotai; — az oláhok lenézése. — Párbeszéd Wesselényi és Széchenyi között, az erdélyi parasztok állapotáról. — Az oláhok hangulata.

Térjünk vissza az erdélyi állapotoknak fejtegetéséhez.

A mit Wesselényinek jelleme és a föntebb néhány sorban vázolt politikai helyzet meg nem magyaráz, azt világosabbá fogják tenni a társadalmi állapotok. Milyenek voltak ezek Erdélyben a harminczas évek elején?

A törvényileg elismert három, tényleg azonban négy nemzetiség, ugyanannyi külön, s egymástól idegen társadalmat teremtett. Közös érintkezési pontokat nem talált és nem keresett senki. A magyar nem törődött a szászszal, s viszont ez sem törődött a magyarral, sem az oláhhall. Vegyes ajkú lakossággal bíró községekben egymást nem ismerték, s a legnagyobb ritkaságok számába ment, ha a különböző nemzetiségű egyének egymással házasságra léptek.

A három, illetve négy társadalmat a régi törvény még két nagy osztályra különítette el, jelesül a nemesek és nemtelenek osztályára. Az egyenetlenség és kölcsönös gyűlölség okai mélyen ott rejtettek a jogok és sérelmek sokféleségében. Senki sem látta ezeket tisztábban, és senki sem fájlalta élenkebben, mint Wesselényi.

Balítéletek című dolgozatában többek között ez állapotokról is figyelemre méltó észrevételeket tesz. Érdemes azokat megismernünk; mert az akkor főnforgott politikai viszonyok mellett csak úgy leszünk képesek megérteni a nemzetiségi kérdésnek elfajulását és a kitört nemzetiségi harcznak igazi lényegét.

Nagy események csak nagy okokból származhatnak. A hol a törvénytelenség, a jogtalanság és embertelenség tényei évtizedeken, sőt századokon át nagy számra fölszaporodnak; a hol az ebből eredő és folyton növekedő elégtelenség kész gyúanyagot készít elő, ott a tűzvész kitöréséhez egy szikra is

elegendő, és az ebből támadt láng egyszerre elborít mindent, mit útjában talál. Ilyen az emberi szenvedély tüze is; növekedésében rombol és emészt, föltartóztathatatlanul.

Az 1848-ban Erdélyben kiütött nemzetiségi gyűlötségnek és hajmeresztő kegyetlenkedéseknek okait a régi erdélyi politikai és társadalmi viszonyokban kell keresnünk. Az oláhok évszázadokon át minden politikai jogok nélkül éltek Erdélyben. Az oláh nép a magyar, székely és szász mellett csak türtnép volt «usque ad beneplacitum principis et regnicolarum»; vallása sem részesült a többi vallások jogaiban, holott számra nézve Erdélynek legerősebb nemzetisége volt. E miatti elégedetlenségét csak fokozta a társadalmi elnyomatás, melyet földesurai részéről tapasztalt, smely kétszeres gyűlöletet ébresztett lelkében, mivel elnyomója véletlenül magyar földesúr volt.

Wesselényi, bármily erős magyar és bármily önkényes hajlamú földesúr volt, mégis birt elég értelmes fővel és becsületos szívvel ahhoz, hogy ez állapotokat elfogulatlanul ítélje meg. Mikor Széchenyi először látogatta meg Erdélyt, az ottani társadalmi viszonyok ziláltságát Wesselényi által ismerte meg. Ennek társaságában látogatott meg néhány mágnást, a kiknek beszédje és magaviselete megerősítette Wesselényi előadásának igazságát. Föl is jegyezte *Naplójában* mily megbotráncózással hallotta gróf Eszterházy Dénes szájából azt a kijelentést, hogy Erdélyben csak a magyar tekinthető embernek; az oláhhall nem lehet másként, mint barommal bánni! Fájdalom, sokan nemcsak így gondolkoztak, hanem e fölfogáshoz képest cselekedtek is!

Wesselényi ezt a fölfogást igen veszedelmesnek és egyúttal igen botrányosnak jelenti ki.

Ma is élvezettel lehet olvasni azt a tanulságos párbeszédet, melyet Széchenyivel folytatott, s melyet egy magyarországi és erdélyi úr közötti párbeszéd gyanánt írt le *Balítéleteiben*.

Az erdélyi úr kikél a mágnásság és nemesség ellen, melynek gögje okozza az erdélyi parasztságnak nyomorúságos és türhetetlen helyzetét, bár nem tagadta, hogy a régi alkotmány hozzájárult a viszonyok ekkénti fejlődéséhez. «A nemesség — úgymond — az ország nagy részében többnyire bárdolatlan, vastag tudatlanságban, galád korhelységben és lusta henyeségben öli el idejét addig, míg a minden terheket hordó parasztság véres verejtékével míveli a földet, mely neki szi-

gorú élelmén kívül csak egy hideg sirt ad bizonyos enyhelyül. Vérevel oltalmazza azon hazát, melyben ő nem is polgári tag s melyben csak terhes kötelességekkel s igen kevés szabadsággal bír. Szinte kilencz millió embernek kell munka alatt görnyedeznie, erejét fölülmuló adót fizetnie és a katonafogás vad szokása félelmei között rettegnie azért, hogy nyolczszáz ezer tökéletes bátorságban henyélhessen. E kicsiny szám ítél, határoz, végez a tizszeres többségnek élete és sorsa fölött, a nélkül, hogy ennek a vak engedelmességnél egyéb befolyása lenne. Az önkény vasvesszője suhog fölötte, melytől a törvény gyöngé pajzsa csak akkor védi, midőn e vékony pókhálót a hatalom darázsa át nem rontja.»

A parasztság akkori közjogi helyzetének e hű festése után áttér a parasztság szenvedéseinek leírására. A mai kor nemzedéke előtt úgy hangzik e leírás, mely hazánknak csak hatvan év előtti elmaradt állapotjának egy kis részét tünteti föl, mintha valami más földrésznek népeiről volna a szó. Szinte hihetetlennek tűnik föl, mikor olvassuk, hogy hazánkban és Erdélyben a parasztságnak mennyit kellett földesuraitól, ez igazi zsarnokaitól eltűrnie; s mennyi boszút és könnyet elfojtania, hogy ne legyen kénytelen bűnös gyilkosául lenni urának, a ki őt emberi méltóságától megfosztott baromnak tekinti.

Halljuk csak, mit ír Wesselényi e párbeszédben az erdélyi paraszt életéről. «Az egybetódult mezei munkakor az idő változó mostohaságát egész héten át csak neki kell szenvednie, mert mintha a szép idő is csak a nemesség birtoka volna, a hét egy pár szép napját ura barázdájában kell töltenie. Kegyesen meg van nekie engedve, hogy a többinek esője között a maga szénáját gyűjtse, búzáját arassa. A hazai bambuszzsal — a mogyoróhottal — áll utána a vad durvaságáról híres, sőt dícsért udvari tiszt vagy hajdú. A henyéségtől elfáradott földesúr unalmátölnikimegy hosszú szárú pipájával a dolgozókhoz; nincs elég rend kaszálva! igen kevés keresztet arattak! Haragra lobban bortól hevült vére, s pattog ostora az érette veritékezőnek hátán, kinek jó része nálánál minden tekintetben többet ér s kétségen kívül mindenike hasznosabb tagja a társadalomnak, mint ő. Az erős és kényszerített munkában elfáradott dolgozó a mindent felejtető álmom csendében testének új erőt, lelkének enyhítő nyugalmat nem nyer. Az uraság birkái s

ménesi által megszorított határban künn kell éjjel marhát őriznie, hogy másnap erejük legyen az úri szolgálatra. Az őszi szél hideg süvöltéseiben sanyarún kididergett hosszú éjjele után, átázva arra virradt föl, hogy a sérthetetlen allodiatura sarnyújából behajtották marhát; földesúr elibe hurczoltatik, a ki egy indigestio következtében nyugtalanul töltött éjjele után igen komor kedvvel kelt föl dűnyhái közül, rárivall: húzd le az akasztófára való parasztját! . . . » Hideg vérrel, pipadohány mellett vágatja huszonötig, mialatt párnát hozat magának, hogy a tisztí ház előtt levő fapadon ülve, gyöngéd úri teste ne fájjon.

Elmarad a paraszt termesztett gabonája művelésével vagy betakarításával; de letöltötte szolgálatját, s most már fordíthat vagy két napot öngazdaságára; ekkor jön a vármegye hajdúja; hajtja útesínálni, melytől vámot csak ő fizet, azért, hogy a mágnás és nemes ok nélküli útjait gyorsabban tehesse, s a legközelebbi városba egy-két órával hamarabb érkezhessék dorbézolni vagy otthon félbehagyott unalmát újra kezdeni. Hajtja a vármegyeházán dolgozni, melynek ő csak tömlöczében részesülhet, hogy a nemes vármegye fénye növekedjék s a tekintetes magistratus nagyobb kényelemmel lakhassék. Vég-tére a kínos hét eltölt, a déleesti harang szombaton nyugalmat hirdetve kondul meg; ő is letörli homlokáról izzadtságát s legalább egy pár nap élni akar . . .

A paraszt is borral ébreszti elcsigázott testét-lelkét; mit is tehetne egyebet? Eltompított érzéke nem ízlelhet más örö-möket. — Az ital veszekedővé teszi; verekedés támad; az uraság hajdúját, ki őt oly gyakran rongálta, dühös kézzel ragadja meg s boszúját tölti rajta. Ekkor a vármegye fogja nyakon, tömlöczbe vetik a legkitanúltabb gonosztevők közé, és csak mint hibás oda zárt szerencsétlen, e bűnök iskolájából vétkekre elkészülve jön ki. Nem csak a szolgálat terhe alatt nyög, nem csak a bot kinozza a szegény földművelőt, nincs házi csendje, nincs személye s létele bátorságban; fajtalan földesura megszeplősíti leányát, elcsábítja feleségét, fiát kato-nává fogatja. A bús anyának könnyei hiába hullanak; a gaz-dát a vármegye tisztjével czimborálva elüzi telkéről, kihajtja falujából, oda kell hagynia lakhelyét, kedveseinek sírját: pel-litur paternus in sinu ferens deos, et uxor et vir, sordidosque natos. — Ha pedig az üldözést és az önkény súlyát tovább

nem tűrhethén, végtére panaszra fakad a paraszt, kihez folya-modik? ugyancsak a nemeshez, az ő kinzója felekezetéhez! Egy varjú ritkán vájja ki a másiknak szemét. Mivel a földes-úrnak jobb asztala, jobb bora, több pénze s tekintete van, mint az ellene panaszló parasztnak, neki van többnyire igaza . . .»

Íme egy hű kép, a természet után festve; melyet csak azért tartottunk szükségesnek a szíves olvasó lelki szemei elé állítani, hogy el tudja képzelni a parasztságnak lelki álla-potát, indulatát üldözői irányában és természetes háláját azok iránt, a kikben fölszabadítóit és megváltóit hajlandó látni.

Képzeli ehhez a másnyelvű és kevesebb műveltségű parasztot, az oláhot, ráczot és tót, a ki földesurában, kit zsarnokának tart, a magyart fokozott mértékben gyűlöli; a ki bizalmatlanul és elkeseredve fordul el tőle, a kinek egyedüli bizalmas embere a vele szenvedő papja, tanítója és jegyzője. Képzeli azt, hogy ezek az írni és olvasni tudó előljárók vele együtt búsulnak és keseregnek a sanyarú állapotok miatt; együtt szidják a kegyetlen magyar földesurat; együtt zúgolód-nak a vármegye és az intéző körök ellen; együtt imádkoznak szabadulásért az igazság Istenéhez, és együtt várják, remélik a megváltás óráját azoktól, a kik vele érzelemben, nyelvben és vallási szertartásokban egyek lévén, arra tanítják, hogy itt hajdanában más világ volt. Nem a magyar parancsolt, hanem az oláh vajda, a ki szerette népét, a ki szabadságot, független-séget tudott neki biztosítani stb.

És ha mindezt elképzeltük, akkor tisztában lehet előt-tünk az embernek azon természetes ösztöne, mely szerint bizonyos rajongással a legragyogóbb képzelet színeivel festi ki magának a múltnak dicsőségét, s egyúttal ellenállhatatlan vágyat érez ez elvesztett dicsőségnek visszaszerzésére. Ez a fölhevült s alapjában nemes és minden elnyomott néppel közös lelki állapot képezi legtermékenyebb talaját a nemzeti-ségi eszmék fölébresztésének, és a különleges függetlenségi aspirációknak. Ez tette Hórát és Kloskát a nép szemében sza-badsághősökké és oláh megváltókká.

Wesselényi ismerte az emberi léleknek titkait; azért komolyan féltette nemzetét a dacoromanismus veszedelmétől, mihelyt észrevette, hogy az irodalom emberei fölismerték Erdélyben a hálás talajt és buzgón kezdték azt művelni saját eszméik elvetésére.

A közvélemény ez iránt teljesen érzéketlen volt. Wesselényin kívül alig volt néhány értelmesebb magyar politikus, a ki a nép állapotán és különösen az oláh nép sanyarú során könnyíteni akart volna. A kik az állapot tarthatatlanságát józan ítéletöknél fogva elismerték, a kik meg voltak győződve arról, hogy a jobbágy nép erkölcsi és értelmi állapotán segíteni kell, — azok is haboztak a tényleges javítás módozataira nézve — és ha tettekre került a dolog a teendő törvényes intézkedéseket még koraiaknak találták, «mivel erre se a nemesség, se a parasztság nem érett!» Ez volt rendesen az üres kifogás. Az állapotok maradtak tovább is a régiben, előkészítvén ezzel az indulatoknak azon erős kitöréseit, melyek az 1848-diki veszedelmet lényegesen előmozdították.

V.

A románok önérzetének ébresztői — a román írók. — Dacoromania eszméje. — Wesselényi figyelmeztetéseit a közvélemény nem fogadja el. — Törekvése a nemzetiségek egyesítésére — a gyűlölet megszűntetésére.

Csak természetesnek találjuk, hogy az a magyar főúri és nemesi osztály, mely jobbágyait oly mélyen lenézte, mely az oláh parasztot baromnak tekintette, erősen meg volt arról győződve, hogy oláh értelmiségi osztály nem létezik, hogy az oláh papok és tanítók tudatlanok, a jegyzők pedig öntudatlan eszközök a szolgabírák kezében. Még a szász értelmiséget sem sokra becsülte; hogyan becsülte volna az oláhot!

Wesselényi volt az első, a ki komolyan figyelmeztette nemzetét, hogy van román intelligencia, van román irodalom, mely annál elevebb, mennél ifjabb; annál hatásosabb, mennél inkább kíván hatni a nép kedélyére és fölhevült képzeletére. Ő figyelemmel kísérte mindazon mozgalmakat, melyek a magyar nemzetiség kifejtésével kapcsolatban állottak.

És mit látott, mit tapasztalt maga körül? A magyarságnál közönyt és elbizottságot; az oláhoknál eleven nemzeti érzelmet és öntudatos haladást.

Már egy század óta az oláh irodalomban úgy szerették föltüntetni az oláh népet, mint az ó-kori római népnek egye-

nes utódait. Az oláh nemzetiség korifeusai mindent elkövettek, hogy a római származás elméletét elfogadtassék és népszerűvé tegyék. A hol a történelmi bizonyítékok megfogytakoztak, ott segített a költészet és a képzelődés, mely szabadon csaponghat a múltnak századai fölött. Fő föladat volt, hogy a régi román nagyság álmokképei által földiszított tan hívőkre találjon. És ez könnyen sikerült oly korban, mikor minden nemzetiség rajongott saját eszményeiért.

Sinkai György román történetíró volt az első, a ki az oláhokat még a múlt század végén «dacoromanok»-nak nevezte; kétségen kívül azért, hogy ez által is megerősítse a valaha Dáciában élt rómaiaktól való származás legendáját. Szerinte a Traján által elfoglalt Dáciában, vagyis a mai Erdélyben római legionariusokból és gyarmatosokból lett a mai román nép, mely a magyarok bejövele után is megmaradt bérczei között, de szolgaságba süllyedve. Ebből a helyzetből azonban föl kell emelkednie saját nemzetiségének kifejtése által.

Hogy minő férfiúnak tartották e történetírót a románok, s minő hatást bírt gyakorolni az utókorra, azt megítélhetjük a bukaresti akadémia elnökének 1869-ben tartott beszédéből, melyben többek között e szavak is olvashatók: «Uraim! nagy a mai nap, mert ma emlékezetét örökítettük meg Sinkainak, a legnagyobb románok egyikének, a románság mártírjának!»

Még ünnepeltebb férfiú volt ennél Major Péter, a ki Sinkai nyomán szintén a román nép történelmével és régi dicsőségével foglalkozott, és a kit ugyanazon akadémia elnöke, Radulescu Eliád, a románok Mózesének nevezett el.

Ez erősen vitatta és kortársaival el is hitette, hogy a római remekíróknak latin nyelve mesterséges grammatikai nyelv volt, hogy a római nép valódi nyelve az volt, a mit az oláh nép ma beszél. Az oláhokat Traján császár fiainak és Dácia örökösének nevezi. A magyarok szerinte csak bitorolják Erdélyt, mely a történelmi jog alapján egyedül a románoké.

Ezt a tant hirdette Densusiánu történetíró is, a ki a Hora és a Kloska lázadás történelmét úgy tüntette föl, mint valami nemzeti eszmékért való küzdelmet; pedig ma mindenki tudja, hogy az egyszerűen minden eszményi czélt nélkülöző parasztlázadás volt. Densusiánu egész lelkesedéssel mondja, miként «örök dicsősége marad a román népnek, hogy már

1784-ben patakokban ontotta véré a hamis állami és társadalmi elvek, a feudális nemesség és jobbágyság megszüntetésének érdekében . . . » «A román kapitányok a forradalmat egész Erdélyre ki akarták terjeszteni, a nemességet és az összes magyarságot kiirtani, kivéve azokat, kik megkeresztelkedtek és a román vallást fölvtették. És ez utóbbi nem a valósi türelmetlenség jele volt, hanem biztos eszköz a magyaroknak végleges románosítására. A magyarok uralmának meg kellett volna szünni, s az országnak a románok kezeibe jutni, természetesen az osztrák ház uralma alatt . . . »

Visszamenve a régibb lázadásokra, kimutatták, hogy az 1437-diki oláh forradalomtól kezdve időről-időre ismétlődött a magyarok zsarnoksága elleni lázadás; ilyennek tartották a Dózsa-féle néplázadást is.

Ez írók szerint a honfoglaláskor az oláhokat nem győzték le a magyarok; sőt megfordítva úgy tüntették föl a dolgot, mintha ezek szabad egyesség alapján fogadták volna be saját országukba a magyarokat.

Ezek az írók elismerik, hogy a viharos középkor három részre szakította a Daciában lakott románokat; tudniillik Erdélyre, Oláhországra és Moldvára — de a régi egységre való törekvés, mint vágy és hagyomány, folyvást állt a románok lelkében. Balcescu állítja, hogy e vágy és törekvés ma is az, a mi volt, tudniillik jog és kötelesség, s hogy ennek megvalósításához nincs egyébre szükség, mint egy hatalmas román kardra! A magyarok megakadályozzák az egység létrehozását, azért kell ellenük egyesülni, hogy ezeknek zsarnok uralmától megszabadulhassanak.

A Kárpátokon innen és túl levő románok, megemlékezve közös eredetökről, megértik egymást; s innét van, hogy valahányszor a Kárpátokon egy román zászló lobogni kezdett, megrendült az egész Erdély: a románok a reménytől, a zsarnokok pedig a félelemtől.

Íme, ilyen szellemben írtak az úgynevezett historikusok. Ugyanezt a nótát énekelték a népnek azok, a kik a költői muzsa szent adományával dicsekedtek, és a kik ezt népök föllelkésítésére használták föl.

Természetes, hogy így a nemzetiségi érzés a népben felköltetett, és hogy a Dacoromania megteremtésére való törekvés idők következtében az egész román nép aspiratiojává

lön. S ezen nem kell csodálkoznunk. «Egy százados irodalom ugyanazon tónusból hirdeté ezeket a tanokat, több generáció felnőtt azokban, a nemzet gondolkodó részének úgyszólván vérébe mentek át.»

Csodálkoznunk kell inkább azon, hogy a magyar politikusok minderről nem tudtak semmit. Kényelmesebb volt a megnyugtató hitnek elfogadása, mely szerint oláh intelligencia nincs, a népet pedig műveletlenségénél fogva figyelembe sem kell venni.

Wesselényi másképen gondolkozott. Ő tudomást vett nemcsak a román intelligenciának létezéséről; hanem azon nagy közművelődési haladásról is, melyet a románok Bob román püspöknek egy millióra tehető alapítványa óta tettek. Elhibázott politikának tartotta azt, hogy a magyar haza e nevezetes nemzetiségének megnyerésére, nevelésére és hozzánk édesgetésére századokon át nem történt semmi. Wesselényi tudta és természetesennek találta azt, hogy a nemzetiségi eszme fölkarolása következtében az Európában lakó oláhok egyesülni akarnak; de éppen ez ébresztette föl hazafias aggodalmait.

Egyik művében a melyről még bővebben ohajtunk megemlékezni, erre vonatkozólag így nyilatkozott: «Fognak-e nemzetileg egyesülve polgári életet élni — és mikor? Európa kétes viszonyaitól s oly sok eseményektől függvén, a jövő homálya borítja. De e képtelennek éppen nem nevezhető kilátás honszeretetet s nemzeti buzgalom által biztos reménynyé és hév vágygá lett. Nagyok és messzevágók azok a tervek, melyeket szemök előtt forgatnak s munkásan érlelnek Oláhország s Moldva fiai, kiknek egy része közt sokkal több műveltség létezik, s kiket az újabb kor szelleme sokkal inkább meghatott, mint azt sokan gondolják.»

Íme Wesselényi fölfogása, mely homlokegyenest ellentétben állott kortársainak nézetével, mely szerint román intelligencia és román kultúra nem létezett! Figyelmeztető szótát figyelembe sem vették; aggodalmait egyszerűen agyrémnek bélyegezték. A magyar politikusok és a magyar nemesség tudatlansága bámulatos volt. Wesselényinek nem utolsó érdemét képezi, hogy azt fölismerte és a közélet terén szóval és írásban ostromozta.

Miként Széchenyi a magyarországi, úgy Wesselényi az erdélyi főurakat és nemeseket támadta meg, üres gögjk és

hazafiatalan gondolkodásmódjok miatt. Miként Széchenyi elkeseredve szemlélte az elnemzetlenedett mágnások és nemzetek családi életét; úgy Wesselényi is hazafias fájdalommal nézte az erdélyi urak léha érzéketlenségét és közönyét a hazaszent érdekei iránt.

«Nagy része mágnásainkak — írja Wesselényi — nemzetiségét levetkezve, sötét tudatlanságban él; egész műveltsége egy fölösleges simultság s léha udvariasság külszínéből áll; a beszéd, öltözés, testtartás igen gyakran megvétett s csak fél-szeg elegantiájának máza rosszul fedezi a fő és szív ürességét.» (70.)

Erős szavakkal ostromozza a fő- és köznemességet azért is, hogy a haza iránti érdekerekre nem törekeshetnek; hogy jobbágyaik veritékéből nyert roppant jövedelmeiket lelketlenül a külföldön fecsérlik el; országgyűlésen csak akkor jelennek meg, ha külső fénynyel, drága ruhában kell pompázni; «de mihelyt a munka kezdődik s komoly értekezésekre kerül a sor, akkor többnyire eltűnnek a cifra attilák». Ezért nincs iránta tisztelet a népben, mely otthon csak kinzóját látja földesurában.

Wesselényi fájlalja, hogy a mágnások és nemesek között sincs meg azon egyetértés, mely a közös munkálkodáshoz okvetetlenül szükséges. Pedig — úgymond — csak egy cél van előttök, s arra út is csak egy vezet: A nemzetiség művelése és gyarapítása — a polgári alkotmány föntartása és erősítése: ez a cél. Erre pedig egyedül józan és buzgó törekvés vezethet az egyetértés útján. Nekünk nagy akadályunk a cél elértében azon kicsiny szám, mely mostani állásunk következtében az együttmunkálásra meg vagyunk hiva s hatalmazva; már ha e nem nagy szám is meghasonlik, ha elkülönözés miatt kevesedik, széttörekedés által egymás erejét gyöngíti — mit lehet úgy reméllenünk? . . . A polgárság hajlandó gyűlölni az őt megvető nemesi rendet. Hidegséggel van azon polgári alkotmány iránt, mely neki kevés, amazoknak pedig annyi just adott . . . Csak önhasznát s előmenetelét tartja szeme előtt. Nem tekinti magát a nemzet részének; az országban külön felekezetet képez, melynek célja s arra vezető útja más, mint a nemzet nevét viselő nemességé. Ez őtet elzárja, elidegeníti magától s egyszersmind a nemzet ügyétől. Ez az oka, hogy törvényeink oltalmára s az egésznek boldogságára oly kevés

buzgóságot találhatni a magyar polgárságban; a meghonosult idegenek pedig meg nem magyarosodtak s még mind idegenek.

«A köztünk élő külön nyelvű s fajú népeknek egymás ellen táplált sok előítélete s az abból származó idegenség, sőt gyűlölség s ellenséges törekvés hazánknak keserves veszélye.

Boldog ország, hol egy nyelv, egy vallás, egy nemzet s származás és ugyanazon szokások mindeneket rokonokká tesznek! — semmi által ereje megoszolva nem lévén, egymás iránti hidegség nem bénítván a nemzet munkásságát, mindennek ereje egy célra, az egésznek gyarapodására munkálódik. — A constitutio, a törvény áldása egyenlően terjed mindenre; atyafias helyzetek és rokon érdekek egyenlően kapcsolván mindeneket a hazához, létök, boldogságok szorosan egybe van forrva annak ép fönmaradásával s gyarapodásával; azon erős kötelékek, melyek mindenkit oly hatalmasan kapcsolnak honához, nyelv, vallás, ugyanazon nemzetségtől és törzsöktől vett származás, egyenlő szokás és életmód egyiránt ugyanazon egy édes anyának téssen mindent gyermekévé, s a nagy háznép egymáshoz vonzó tagjává.

«Minálunk sokféle nyelv, sok religió, számtalan különböző szokások, s hányféle nemzetség! — Ez magában is veszedelem. Bajos, szinte lehetetlen e hézagokat kipótolni; csak a haza, polgári alkotmány s törvény iránti egyenlő buzgóság teheti. Ezt pedig egyedül az eszközölheti, hogy a nemzetiség s polgári alkotmány malasztait minden nyelvű, vallású és származásúaira egyenlően terjeszsze, hogy ne legyen azok közül s egy helyzetbeli is a többi fölött s mások kárára kényeztetett beczéje, s mostohaként egygyel se bánják.

«A nálunk lévő soknemű s okú különváltság s pártokra oszlottság üregei mindinkább nevedednek s veszélyes szakadássá válhatnak az által, hogy e sok felekezet egymást neveti, csúfolja, gyűlöli, üldözi. A magyar, kinek úgyis nagy hajlandósága van csúfsági névvel bérálni, a másnyelvűeket sok díszes epithetonnal szokta megtisztelni: «vadrác, tortyos német, bakszász, tátott szájú sváb, vadméh oláh» stb. Mindezeket gyakran megveti s lenézi! Igaz, hogy ő a valódi házi gazda; de a többi sem csupa szálló, nem kóbor jövevény. Azok is részesei nemzeti létünknek, élnek a polgári alkotmány javaival, s hordják ám terheit! Önmagát gyengíti, azokat magától elidegenítván s távoltartván, amazok is részéről

majdnem egészen idegeneknek tartják magokat. A szász többnyire natioja előmenetelén törekszik; sok tót magába zárkózva különválik; a rácz, az oláh önnemzetiségében marad, igen gyakran gyűlölve a többit; a horvátok féltékenyül őrzik saját rendszabásaikat, s buzgón ragaszkodnak nyelvökhöz — pedig meggondolhatnák, hogy soha tót birodalom, rácz vagy oláh nemzeti lét, s maga erején létezhető horvát királyság föl nem fog állani, s hogy csak a magyar nemzetiség az, melynek ægise alatt mindegyik szabadságban virágozhatnak.»

Wesselényi, a mint e szavaiból is látni, buzgón kívánta egyesíteni a hazában létező különböző nemzetiségeket. Egy szép hasonlatban fejezi ki a részbeli fölfogását. Dunává válik — úgymond — a Vág sebes hulláma épen úgy, mint a Tisza haldús és a Száva, Dráva termékeny partokat mosó folyamai. A szökébb víz nem igyekszik benne különválni a gyorsabb folyással érkezettől vagy más természetűtől, mert csak a Duna nagy neve alatt válhatik azon bámult s áldott folyóvízzé.» E képnél fölsóhajt: mi lehetne a magyarból! ha mindezen különböző nemzetiségek s felekezetek levetnének minden mellékes tekintetet s aprólékos előítéletet, s egy célra, tudniillik: a haza boldogítására fognának atyafiságos kezét; ha mindegyik nemzetiségéből a jót célirányost a többiével egyeztetné, az ellenkezőket s ellenségeseket pedig a haza oltárán égetné el. Áldott mindazon igyekezet, mely e különböző nemzetek között lévő különözéseket s előítéleteket igyekszik lerombolni, s a különváltakat egymással egyeztetni; de vétkes és hibás mindaz, a mi kölcsönös ingerlést és ellenségeskedést szül. Ebben még a tréfa is káros hatású lehet.

Wesselényi úgy volt meggyőződve, hogy Magyarország jövő fejlődésének nincs nagyobb veszedelme, mint a nemzetiségeknek egymás elleni torzszalkodása. Azért buzgón fohászkodik a szeretet és világosság atyjához «küldje ő keblünkbe azon égi malasztait, hogy szeressünk és lássunk; hiszen ennél édesebb és boldogítóbb nincs! Fogadjuk örökké keresztyéni szent kötelességünk szavát, hogy mindenkiben csak az embert és hazafit tekintsük, és soha sem a felekezeti (nemzetiségi) tagot... Tartsuk örökké eszünkben, hogy a gonosz, midőn jót meggátolni s jókat egybezavarni akar, mindig felekezeti (nemzetiségi) gyanút s gyűlölséget szokott az emberek közé hinteni».

VI.

Az egyenletlenség okai. — A magyarság csak szellemi műveltségével győzhet. — Nemzeti elfogultság és önimádás elidegeníti tőlünk a nemzetiségeket.

Wesselényi, midőn a föntebb vázolt társadalmi és nemzetiségi viszonyok fölött kesereg, nem elégszik meg a sopánkodással, hanem behat a bajok okainak mélyére; kutatja az egységes és összhangzatos működésnek akadályait, és megjelöli azon módozatokat is, melyek szerint a magyarosítás minden külső kényszer nélkül keresztül vihető.

Mikor az egymás barátságára utalt különböző nemzeti-ségeknél elzárkózottságát s az uralkodó magyar nemzettől való idegenkedését vizsgálja, rájön mindazon akadályokra is, melyek az összeolvadást lehetetlenné teszik. Elég bátor és őszinte arra, hogy elmondja saját nemzetének azon hibáit és vétkeit, melyeket a másajkú polgárok iránt elkövetni szokott. Főlemelkedik az elvek magaslatára, és onnét bírál és ítél elfogulatlanul és sokszor kiméletlenül.

Wesselényi mélyen bepillantott az emberi lélek műhelyébe, hol az érzelmek és vágyak, a dicsőség és hatalom szomja, remény és félelem, a kedvetlenség és undor érzelmei harcolnak egymással, melyek aztán nemcsak egyes emberek, hanem egész nemzetek fejlődésének és történetének is irányt adnak. Ezekből származnak az összeütközések és a harczok, melyekben — fájdalom — legfőbb szerepet játszik szerinte is a dicsőség vágya és a hatalom keresése. A dicsőség el nem nyerését vagy elvesztését követő gyalázat félelme erős rúgóvá lesz. A hatalmat az avval egybekötött kedves érzésen kívül azon kedvetlenség félelméből is óhajtjuk, mely a gyöngeséggel, alávetettséggel s mástól való függéssel együtt jár. Félünk a más hatalmától s kívánunk hatalmasak lenni, hogy másnak hatalma ne nyomjon.

Azért — úgymond — a társadalmi életben is az erő lesz azon örökös mérték, mely szerint történik minden.

Erő az, a mi teremtet, alkot, újít. A soha és mindig, a semmi és minden, a létel és megszűnés végetlen hézagait ez tölti be.

Erő fűzi az okok és következtetések örök lánczszemeit össze, «hoc est principium, huc refer exitum».

A világ mindenségének lelke is az erő.

A súlyegyen pedig mindennek örök törvénye, mely a gyöngeség s tehetség, a haladás s hátrálás, a tevés és tűrés zajzásait korlátai közt tartja.

Az aránysúly szabja ki mérsékelve mindennek mennyire, és meddig mehetése helyét. Ez hozza és tartja egymás közt függésben az egymást követő erőket; fontolva a felsőbbbségi ellen nem áltható hatalmat, mely minden különböző dolgok közt megvan, s melynek a gyöngébb s alantabb való örökké hódol.

Wesselényi ekként okoskodva, kiemeli, hogy a mozgó világban két erő hat, tudniillik a testi és lelki erő; ez utóbbi legyőzi az előbbit. A lelki és erkölcsi erő nem hódolhat meg a csupán testi vad erőnek. Vagy uralkodnia kell, vagy megszorodva költözik el. A társadalomnak valódi hatalma erkölcsi erejében van. A mint ez nő, úgy nő és fejlődik a társadalom ereje és jóléte is.

Legelső talpköve s alapja tehát minden polgári alkotmánynak a lelki erőnek műveltsége.

Íme, Wesselényi philosophiája és nézete a társadalomról. Első pillanatra föltűnik, hogy sokban egyezik a Széchenyi fölfogásával, a ki a nemzetek erejét szintén a lelki műveltségben és erkölcsi fölénnyben kereste. Wesselényi kiváló előszere-ttel beszél a nemzetek gazdagságáról is, még pedig viszonyítva ezt a magyar nemzet szegénységével; és szintén azon eredményre jut, hogy a nemzetek gazdagulásának egyedüli kútfeje szintén azoknak lelki műveltségében található föl.

Nem állhatom meg, hogy érdekes okoskodásából néhány mondatot ne idéztek.

«Nem gazdag ásványai — írja — nem termékeny földe, nem éghajlat szelidsége, sem folyamai vagy a tenger tesz nemzetet gazdaggá. Arany és ezüst bőven lehet hegyeiben, hasznos és drága köveken járhatnak lábai, akármi buján neveli is földbe növényeit, legelői bármi bő táplálást nyújt-sanak, ha vizei s kikötő helyei kereskedésre nyitnak s mutat-nak is utat — mégis mindez áldások mellett szegény marad, ha műveltsége s csinosodása nincs. — Midásként sín-lődik drága érczek közt az azoktól terhelt hegyek kopár

oldalain tudatlanságban nyomorgó lakos. A kövér földek gazt és rossz gabonát teremnek — burján s tövis lepi a tág és termékeny mezőket, kevéssé és csekély marhák szédelegnek a legjobb legelőkön. Folyó vizeinek s a tengernek egyedül csapását és kárát ismeri, ha mindeneket használni, okosan művelni s tökéletesíteni nem tud.

«Faja vagy nemzeti sajáttsága sem eredeti oka a nemzet meggazdagodásának, mert a legszebb tulajdonok csirái kifejeletlen maradnak, ha a műveletlenség, tudatlanság vagy elnyomatás jég lehellése fagyva tartja a nemzetnek melegséget nem adható földét; de ha már reménynyel gazdagon fakadtak is ez életet csak a művelt ész napjától szívható növény rügyei, ha a nemzet hasznat vagy fényt ígérő lelki s testi tehetségei már bimbóznak, virágoznak vagy gyümölcsöt mutatnak is: fonyynak, elhervadnak, meg nem érnek azok, a bárdolatlanság jegétől rongálva. Ellenben Thebe vastag fejű lakosait szép nemzetté tevők a lelki műveltséget előmozdító lelkes fiai. A zsiványokból összeállott Rómát az ész és műveltség tette nagygyá, felséggé. Együgyű pásztorok voltak Helvetiának első lakosai; gyáva halászokból állott Hollandiának első népessége — s ész és velő hatalmat és gazdagságot nyújtott nekik. Amazoknak jég fődte hegyein virágoztatta az arany szabadságot, s ezeknek kincsekkel terhelt gályáit büszkén vezérelte a világ minden tengerein. A régi művelt s hatalmas nemzetektől barbárnak nevezett s elnyomva tartott népek megszűntek azok lenni, szétérték igájokat, mihelyt az ész közöttök fejlődni, művelődni kezdett; előbbi uraik pedig gyöngeség, szegénység s szolgaságba süllyedtek, mihelyt az ész világát sötétség ölte el, s a műveltség helyett durvaság lépett föl . . .»

Ez itt idézett szavak is eléggé bizonyítják, hogy Wesselényi a harminczas évek elején még teljesen egy irányban haladott Széchenyivel, a haza fölébresztése ügyében; és hogy mennyire fölületes volt azon párhuzam, mely szerint Széchenyi a gazdagság útján akart jutni a szabadsághoz, Wesselényi pedig a szabadság útján a gazdagsághoz. A ki műveit figyelemmel olvassa, az meg fog győződni, hogy Wesselényi a magyar nemzet jövőjének zálogát az anyagi jólétben és lelki műveltségben keresé. Az alkotmány régi hagyományaiban, valamint a nemzet testének nemzetiségek, vallások, nemzetiségek és osztályok szerinti szétszakadozottságát is ugyan-

azon eszközökkel akarta megszüntetni, mint nagynevű barátja.

Miként az, úgy Wesselényi is keveset törődött a múlttal, s nem igen lelkesedett az ősök erényeiért; inkább szeretett a jövőbe nézni, s a szebb jövőt egyedül az újabb nemzedék életrevalóságától várta. Ha a magyar nemzet múltjába tekintett, mit tapasztalt? Azt, «hogy árulás, pártdüh, hizelkedő mászás mindennapiak voltak elődeinknél; tudás kevés, s az is mily körre zárva! A még durva anyai nyelvet mennyire nyomta el a sokban homályt terjesztő deák nyelv!»

«Vagy talán — úgymond — a múlt idők utóbbi szakaszát találjuk oly dicséretre méltónak? — Ne feledjük, hogy a korcsosodást, mely ellen most kinnal kell küzdenünk, épen az hozta mireánk. Gondoljuk el, hogy akkori nagyjaink magyarul szólani előbb féltek, utóbb szégyeltek, míg később maradékaikkal együtt el is felejtették! . . . Akkor kezdtek a vagyonsbak hazájokon kívül lakni s ott költék el annak ingyen szítt zsírját. Akkor nyírták le bajuszokat, veték el honi öltözetüket s vetkezék le nemzeti szokásaikat.

«Hagyjunk föl azért a réginek nevetséges magasztalásával s ahhoz való kárhozatos ragaszkodással!

Wesselényi épen úgy, mint Széchenyi, mindent elkövetett, hogy honfitársait kigyógyítsa az önimádás és elbizakodottság betegségéből. Számtalanszor kimutatta, milyen badar beszéd az, mikor valaki — csupán a hazai iránti vakszeretetből — úgy beszél, hogy nincs jobb kenyér, jobb bor, jobb ló stb. mint Magyarországon. «Szeressük — úgymond — a magunk kenyerét, ételét, borát, ha jól esnek; de ne határozzuk el vakon, hogy a másoké rossz, mert az valóban nem úgy van . . . Igaz ugyan, hogy hazánk tejjel mézzel folyó egy ország; csak az a baj, hogy nagyrészt a magunk restsége miatt a tejnek más szedi le a fölét, s a mézet a tolvajméh hordja el.»

Azt a fölfogást is helytelennek tartja, mintha csak a magyar volna becsületes, igaz ember és jó hazafi; más pedig, a ki véletlenül nem született magyarnak, nem az. A nemzeteknek azon jellemzése, hogy «a spanyol büszke, az angol komor, a francia szeles stb.» nagyon hiányos . . . Nincs egy nemzet sem, melynek fiai mind büszkék, mind hidegvérűek vagy szelesek lennének, mert vannak köztök egészen ellenkező természetűek is . . . A világon csak okos és bolond, vagy

ostoba — jó és rossz, bátor és félénk emberek vannak, s minden nemzeteknél mindezek s ezeknek különféle mértékei tarkán elhintve találhatnánk . . .

Miként Széchenyi, úgy Wesselényi is nagy akadályát látta a nemzet haladásának a nemzeti hiúságnak való folytonos hízélgést, melyet a magyar írók egész unalomig üzték. Minden hízélgést veszedelmesnek tartott, mert tömjéne édes és kábító; de talán egyik sem részegít inkább, mint a nemzet nevében kapott! . . .

Ha elnézzük — úgymond — hogy némely íróink, nemzetünkről s annak történeteiről, elhunyt élő tagjairól, miket mondanak — nem kételkedhetünk, hogy éppen a magyar nemzet Istennek választott népe; szerintök ennél műveltebbet, dicsőségesebbet, hatalmasabbat, gazdagabbat, szerencsésebbet nem is képzelhetni. Elhunyt, sőt élő hősöket csapatonként kapnak s egekig magasztalnak . . . A ki ezt elhiszi, annak örülnie kell a jelen állapotok fölött, konyörögnie, hogy ellenséges istenség változást ne tegyen valahogy állapotában; de hogyan gondoljon hibák javítására és reformok behozására oly nemzet, mely hősökkel annyira bővölködik.

Kárhoztatja az írók azon eljárását is, hogy «a külföldiek gyalázásán vagy nevetségessé tételén gyakorolják elmés-ségöket», holott a jó példát el kellene fogadni.

A hibákat nem szabad kímélni. Minél nagyobb a betegség, annál erősebb szereket kell használni orvoslására «s az orvosnak nem szabad kegyelmeznie, akár jajgasson kényes betege, akár haragudjék fájdalmaiért, vagy gyöngéd bőre meg-rútulásától féljen».

Wesselényi ilyen orvosi szerepre vállalkozott. Nem törődik vele, ha nemzete megharagszik is érte. A sors oly helyzetbe tett — úgymond — melyben nekem nem sokan használhatnak és kevesen árthatnak, azért aggodalom nem kényszerít tartózkodásra . . . elég erőt érzek magamban azt mondani: «Üss, csak hallgass meg!»

Ő úgy volt meggyőződve, hogy ha mi kevésbbé dicsérjük magunkat, akkor mások bizonyosan több jót fognak rólunk mondani. Szokja meg a nemzet az igazmondást, mely ha nem kedves is, de minden esetre hasznos; mert önismeretre és haladásra vezet. «Nem tartom már oly gyermeki korban nemzetemet, hogy csak gyöngéd eledelecskét kelljen neki nyújtani.

A sok édes beföttektől soha sem kap erőre. Hadd tanuljon zsirost és velőst is megemészteni. Magyar gyomor jó kemény ételt kíván; nem is betegszik meg tőle.» Ezek voltak Wesselényinek nézetei.

Teljes tudatában volt annak, hogy sokaknak nem fog tetszeni, ha a nemzet hiúságának való hízélgést félre téve, férfiasan és egyenesen sorolja elő hibáit, melyek miatt a más-ajkú polgártársaknak vonzalmát meg nem nyerheti. De ő nem tetszeni, hanem használni kíván. Jóknak tetszeni igen is óhajt, mert az «kecsegtető és jutalmazó; a vakok csoportjának nem kívánatos; mindenkinek lehetetlen».

Csak önhibáinknak beismerése után következhetik állapotainknak javulása!

ZSILINSZKY MIHÁLY.

KHINA ÉS JAPÁN A MODERN MŰVELTSÉG TERÉN.

Második és utolsó közlemény.*)

II.

JAPÁN.

Hogy a nyugati műveltség sugarai először is Nip-ponban, a fölkelő nap országában tűntek föl — mondhatnók — kápráztató ragyogással: azt csak rendkívüli okoknak tulajdoníthatjuk. Ez a szigetország, melyet némi joggal a távol kelet Nagy-Brittanniájának mondhatunk, a szomszédoktól való teljesen elzárt helyzete, s lakosságának aránylag nagyobb jóléte következtében valóban olyan szerepet játszott, mely a középkori Albionnal némely pontban hasonlóságot mutat. A mint az utóbbi országban a feudális bárók a Magna charta kieroszakolása után egy ideig féket ereszthettek oligarchikus hajlamaiknak, úgy Japánban is a daimó-k, egész kis seregre menő fegyveres követők segítségével hatalmuk alá vonzák jogszerű uralkodókat, a mikádót s olyan kormányváltozásra kényszerítették, melynek értelmében az ő kezökben maradt a tényleges uralom, míg a fejedelemnek be kellett érnie a felsőségnek pusztán erkölcsi jelvényeivel. Az autokrata hatalomnak ez a megbénítása közel háromszáz éve tartott már; s csak e hosszú időből magyarázható, hogy ott, mint külföldön is egyaránt elterjedt az a téves hír, mintha a főhatalom papira és világra volna fölosztva. A mikádót vagy helyesebben mai-kadót «nagy császárt» a papi fejedelemnek néz-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 218. számában.

ték, a taikumt helyesebben sjogunt (ta-tzjan-gun = nagyvezér)*) pedig a világinak; még külügyi hivatalaink is elkövették azt a hibát, hogy az utóbbit, a ki tulajdonkép az ország főhadvezére volt, fölségnek szólították, vele szerződéseket kötöttek s diplomatai érintkezésbe léptek. Ilyes valami csakugyan másutt nem volna lehetséges; ez csak a titokzatos keleten, az ámitás s titkolódzás hazájában történhetik. Japán ugyanis 1640-től a portugallok s a keresztyénség erőszakos elűzése után a külvilágtól majdnem hermetice el volt zárva. Da-Szimán (Elő-sziget) Nagaszaki közelében maradt ugyan hollandi kereskedelmi telep; de ezt csak igazán rabszolgai megalázkodás árán tűrték a japániak. Ez hát az európai világnak csak olyan előőrse volt, mely porban csúszva, félénken, félig csukott szemmel pislogathatott az őt körülvevő csodás világba; csak nagyon keveset láthatott s kereskedelmi önzésében még ezt a keveset is eltitkolta a többi világ előtt.

Ez a természetellenes állapot végre is nem tarthatott soká. A gőz és villamosság, a mint szárnyat adott merész vállalkozásokra a nyugati világnak, Japánnal szemben is hatalmas segítségére volt. A legszélsőbb nyugaton, Amerika tette meg az első lépést, mely a legszélsőbb kelettel érintkezésre vezetett. Japánnak érintkezése a művelt nyugattal tulajdonkép akkor kezdődik, mikor 1853 júliusában egy amerikai flotilla jelent meg, Perry tengeri főtiszt vezetése alatt, Jedo öblében. A japáni hatóságok természetesen nagy hidegséggel s óvatossággal fogadták az idegeneket, mert nem tudták mire magyarázni megérkezések okát, czélját. Millaud Fillmore, az Egyesült-Államok elnöke, ugyan megírta levelében Japán császára ő felségének: «Bár tudjuk, hogy a császári kormány törvényei tiltják az idegen országokkal való kereskedést: azonban a világ menete változik s új idők, új törvényeket kívánnak. Mi is új nép vagyunk, kezdetben kevesen voltunk s nem volt tekintélyünk; ma azonban számunk s hatalmunk megnőtt s a kölcsönös kereskedelmi érintkezés mindkét ország javára válnék». Japán azonban, százados elzárkózottságában gyanakodott s kezdetben a siketet játszotta, kifogások után kapkodott s csak

*) Mind a két szó khinai eredetű; a mi egészen természetes, ha meggondoljuk, hogy Japánnak társadalmi s állami szerkezete is az.

az amerikaiak állhatatos s határozott fölléptének köszönhető, hogy mégis megtörték a jeget: a kanagavai szerződés értelmében (1854 márczius 31.) Szimoda és Hakodaki kikötői megnyiták az amerikai kereskedelmi hajók előtt. Az Egyesült-Államok sikeres kísérlete után Pugatin tengernagy orosz küldetése következett; Oroszország részére ő is eszközölt ki némi csekély eredményeket. Azóta az európai tengeri hatalmak között valódi versengés keletkezett, hogy a régi Zipanguba bejuthassanak s egészen természetesnek találhatjuk, hogy Khinának leverése után Anglia is Japánra fordította tekintetét, miután Kelet-Ázsia vizein különben is ő volt a leghatalmasabb. Már az a fogadás, melyben 1858-ban Lord Elgin részesült, megmutatta, mily jól ismerik a japániak e tengeri hatalom nagy erejét és tekintélyét. Az angol missiót egy templomba szállásolták be; a fogadás szertartásait keleti fény és pompa jellemezte s példátlan volt a tömegek izgalma s csődülete, mikor az angolok Jedóba bevonultak. Megengedték, hogy Viktória királynő meghatalmazotja Jedóban üsse föl lakását s Japán belsejében szabadon közlekedhessék; az angol alattvalóknak életét s vagyonát biztosították, s az amerikaiaknak megnyitott kikötőkön (Hakodaki, Kanagava, Nagaszaki) kívül az angol kereskedelmi hajókat Niegata, Hioga és Oszaka kikötőibe is beeresztették. Nem sokára Franciaország is megjelent, Gros báró személyében, a helyszínén. Kezdetben hidegen fogadták; azonban nem sokára ugyanazt érte el III. Napoleon követe, a mit az angolok. Egyik sem akart a másik mögött elmaradni; s ha cselekvések rúgója csak az anyagi haszon volt is, az európai nagyhatalmak mégis a nyugati műveltség fáklyavivőivé váltak a távol keleten.

A kereskedelmi kikötők megnyitása óta, vagy helyesebben Perry tengeri főtiszt megjelenésétől 1868-ig, tehát tizenöt év alatt Japánban oly forradalom ment végbe, milyenre az ázsiai történet lapjai példát nem mutathatnak. Legjobban leköti figyelmünket a kormányzati viszonyokban beállott belső átalakulás. Már hallottuk, hogy a XVI. század óta egy elbizott feudális nemesség ragadta magához a valódi hatalmat s a Kiotóban székelő mikadónak csak a névleges uralkodás attribútumait hagyta meg kezei közt. Taiko-Jama, a szjogunok őse óta Josi-Hiszaig, az utolsó ilyenévű usurpatorig, a huszonegy legelőkelőbb daimo az ország kormányzásának majdnem

korlátlan birtokában volt. Óriás jövedelem állott rendelkezésükre. A Majedda család főnökének évenként 770,775 font sterling; a Simadzo család főnökének 532,500 font sterling volt a jövedelme; az a sereg pedig, melyet a daimók választott szjogunuk rendelkezésére állítottak, közel 500,000 főre rúgott. A míg a szjogun az államélet megszokott csapásán haladt s pártfeleinek oligarchikus céljait szolgálta, semmi nem lazította a mikádó ellen irányult szövetségeket. A nyugattal való szorosabb érintkezés s a kikötő városok megnyitása óta azonban a kereskedésből s a pénz- és vámviszonyok következtében roppant megnőtt a szjogun jövedelme s hatalma és tekintélye is annyira növekedett, hogy a daimók irigyelni kezdték. Mozgalom támadt Simadzo Szaburo vezetése alatt, melynek véres polgárháború lett a következtése, s mikor 1867-ben Ko-Mei császár meghalt, a helyébe lépett fiatal fejedelem, Muts-Hito (született 1852-ben) a birodalomnak hozzá hű legfőbb tizenhét hűbéresétől támogatva, államcsínyt követett el s elődei háromszáz évig tartó árnyékuralmának végét vetve, a legfőbb hatalmat erőlyesen kezében iparkodott összepontosítani. Ez átalakulás azonban nem könnyen esett meg. A fusimi csatában (1868) dőlt el a dolog; ez vetett véget a szjogun-hatalomnak s a tizenhét éves mikádó az európai követek fogadásánál mutatta magát először, mint Nip-pou tényleges urát s fejedelmét.

A hatszáz éves és megrendíthetetlennek tartott feudális kormányzat így egy évtized alatt rendkívüli forradalom áldozata lett. De a belső átalakulás is, melyen az európai műveltség föltünésekor e szélső keleten lakó s eddig hermetice elzárt népnek szelleme átment, oly viharosan gyors, hogy sehol Ázsiában párját nem találjuk. S a reformok eredménye annál meglepőbb, mert éles eszű s tapasztalt diplomaták a japáni viszonyokról írt első jelentéseikben e törekvések sikertelenségét jóslgatták s javíthatatlan ázsiai viszonyokról beszéltek. Az első meglepetést a parlamenti kormányforma elfogadása okozta 1870-ben, melynek értelmében az ezelőtt korlátlan s Istenhez hasonló fejedelem megosztotta hatalmát egy négy-négy évre választott törvényhozó testülettel. A választási törvény, a testület hatáskörének, jogainak körülírása, a házi rend szabályozása a hasonló európai intézmények beható és szorgos tanulmányozásáról és meglátolásáról tanúskodnak. A tizenhét

bizottságra*) osztott gyülekezet szervezetét pedig sokkal szabadabb elvű szellem hatja át, mint Midhat pasának annak idején nagy merészségnek tartott s ma már megbukott művét. Az alkotmányos életnek már első kezdete őszinte s helyesen értelmezett liberalizmusról tanúskodott; az ifjú fejedelem legtöbb előjogáról önként lemondott; másrészt a daimók is önként alárendelték magokat a legfőbb hatalomnak, a mennyiben félig független állásukról, előjogaikról s az ezekkel járó anyagi előnyökről lemondottak, hogy az uralkodó tekintélyét annál jobban emeljék. Szatszuma, Tschorin és Tosza voltak azon daimók, kik e részben az első lépést megtették; a többi aztán követte őket. Egy emlékiratban, melyet a daimók tanácsának elnöke a kormánynak benyújtott, nyíltan bevallották, hogy az eddigi feudális rendszer jogtalanságon, visszaélésen, erőszakon alapult s Nip-pon népének s országának csak bajt s szerencsétlenséget okozott s ezért itt az idő, hogy szakítsanak vele. Ez önkéntes lemondás oly fényes hazaszeretet példája, mely még Európában is mását keresi. A középkori Európában a fejedelmeknek küzdeniök kellett a feudális bárók és a hierarchia ellen, hogy a polgárság jogait megvédjék; ellenben Japánban maga a főnemesség állott résen a középrend jogaiért s kezdeményezte a reformokat, melyek az ország megifjulására, a középosztály hatalmának, tekintélyének s jólétének emelésére vezettek. Valóban elmondhatjuk, hogy bámulatra méltó az az egyetértés és az a közös bizalom, melylyel a japániak az újítás nehéz ösvényére léptek s az első üzenetből, melyet a császár a parlamenthez intézett, oly alkotmányos érzület s atyai gondoskodás sugárzik ki, hogy inkább Londonra vagy Washingtonra gondolhatnánk, mint egy tősgyökeres ázsiai államra.

A politikai változásokkal karöltve jártak nem kevésbé fontos változások a társadalom, szellemi élet, ipar és vallás terén. A japáni eddig, mint Japán nagy ismerője, Sir Rutter-

*) A 17 bizottság a következő: 1. Földmívelés. 2. Adó és szolgalmak. 3. Útak, közlekedés. 4. Pénzügy. 5. Külügy. 6. Külső kereskedés. 7. Bányászat. 8. Súly és mérték. 9. Belföldi kereskedés. 10. Föld felszabadítása. 11. Közoktatás és sajtó. 12. Büntető törvények. 13. Hadi törvények. 14. Katonai adó. 15. Tengerészet. 16. Hadsereg. 17. Köz-munkák.

ford Alcock is hibáztatja, szeretett titkolódnai, ámitani s elolthatatlan gyűlölettel volt az idegenek iránt; az amerikai dr. Hawks pedig azzal vádolta, hogy nagy hallgatagsága s titkolódzása miatt soha alaposan megismerhető nem lesz. Annál különösebbnek tűnt föl, hogy már a nyugattal való első érintkezés után nagy kereslete volt Japánban az angol orvosi, fizikai stb. könyveknek; s hogy a lakosság a kezdetben fönnálló tilalom ellenére az előbb annyira utált barbarokhoz közeledni kezdett s tőlük ezer dologban tájékozódást szerezni törekedett. Mikor később megtört az elzárkózottság varázsa és maga a kormány is a korlátok ledöntésén fáradozott a külfölddel szemben: egy fölvilágosult daimó: Etzizen No-Kami emlékiratában a mikádóhoz már így mert szólani: «A nyugati idegenek nem azok a mezitelen, vad barbárok, minőnek a múltban gyalázták. A nyugatiak úgynevezett corrupt vallása sem a régi idők keresztyénsége többé s Japán e vallást fönnállása minden veszélyeztetése nélkül elfogadhatná... Az öt nagy hatalom (tudniillik Amerika, Franciaország, Anglia, Oroszország s Hollandia) barátsága nélkül Japánt könnyen eltörölnék a földszínéről, míg ellenben segélyével kereskedésünk, jólétünk emelkedik s Japán a világ nagyhatalmai sorába léphet...» Ez emlékirat alapján még ugyanazon évben egy császári rendelet jelent meg, melyben az idegenek ellen való korábbi tilalmakat részben enyhítik, részben egészen megszüntetik, «mert — mint a rendelet mondja — az idők folyamában a világ körülményei tetemesen megváltoztak; az idegen hatalmak a civilisatióban nagyon előrehaladtak; népeik jellemre, nemes érzületre nézve magas fokra emelkedtek s íme már barátságos érintkezésre teljesen érdemesekké váltak.»

Ha magában a népben nem lett volna meg a kétségtelen vonzalom és képesség a nyugati műveltség magába fogadására: e rendeletek s egyéb kormányintézkedések ép oly sikertelenek s hatástalanok maadnak, mint azt a moszlim, buddha vagy brahmin kelet egyéb országaiiban tapasztalhattuk. Azonban a japáni nép ethnosa úgy látszik — a többi keleti néptől eltérő elemekből alakult. Mert mindjárt az első ösztönzés, melyet a kormány a nyugatiakkal való szabad érintkezésre adott, olyan eredményekkel járt, minőkre hasonló alkalmakkor a többi ázsiai államnál nincs példa. A mint 1868-ban Jokohában és Nagaszakiban iskola alapult az idegen tudományok

elsajátítására, mindjárt kezdetben váratlan módon fölkarolták a műveltebb osztályok s oly mohósággal törekedtek megismerkedni a nyugati világgal s népeivel, hogy valódi kivándorlás keletkezett Európa s Amerika felé s 1872-ben már hatszáz fiatal japáni látogatta Európában a különböző egyetemeket, collegiumokat s művészi iskolákat. Mily szálnalmasnak mutatkozik e nagy föllendüléssel szemben Törökország s Perzsia példája, a hol a közvetlen szomszédság és folytonos érintkezés ellenére is ezelőtt egy félszázaddal még szörnyűnek, igazi számkivetésnek tekintették, ha diplomatikai küldetésben kellett megjelenni az európai udvaroknál. A japániak e rendkívüli szellemi mozgékonyága nemsokára az állami, társadalmi s szellemi életnek legkülönbözőbb téerein szükségkép meglepő eredményekre vezetett. A mily mértékben csökkent az idegenektől való tartózkodás, oly mértékben nőtt a vágy, hogy a nyugat intézményeivel, művészetével s tudományával megismerkedjenek. Mohósággal kezdték az idegen nyelveket tanulni, modernizálták a nemzeti viseletet, sőt a hivatalnokok azonnal magokra öltöttek a kezdetben elég kényelmetlen európai ruhát; újítottak sok húsba, vérbe átment szokásokon; és hol azelőtt a politikai napi kérdések megvitatását merészségnek, sőt bűnnek tartották, ott most az első hirlap (Bankoku-Sinbansi) megjelenése után gomba módra támadt a sok újság s a legkényesebb kérdéseket a legnagyobb őszinteséggel bírálgatták.

Ily úton s ily eszközökkel azután csakugyan megtörheték a megcsontosodott ázsiai conservatismust s az újítás ösvényén csodálatos haladásnak indulhattak. A fejedelem együtt versenyzett alattvalóival a reformok terén, s a pártok vállvetve törekedtek, hogy sok hagyomány szentesítette régi szokást minden irgalom, sőt meggondolás nélkül kiirtsanak. Ha azonban e rendkívüli tünemény láttára fölvetjük a kérdést: hogyan történhetett a szélső keleten, évezredig elzárt társadalomban ily óriás változás: az okok és következmények kellő megfontolása után azon meggyőződésre fogunk jutni, hogy a reform műve Japánban nem varázslat, nem is egy Deus ex machina műve, hanem természetes, a dolgok rendes menetéből kifejlő eredmény. Mindenek előtt tekintetbe kell vennünk az ifjú fejedelem, Muts-Hito jelentékeny egyéniségét, ki hatalmas tényező volt Japán megújulásában. Áldozatra kész, belátó

és hazafias nagyjaitól támogatva, a reformmunkához oly jeles egyéni tulajdonságokat hozott, olyan önzetlenséget, erélyességet s bátorságot tanúsított, a minőt még ázsiai fejedelem eddig nem mutatott. Keleten, hol még mindig érvényben van a mondás, hogy «a nép fejedelme vallását követi», a fejedelem személye még mindig a döntő tényező s tőle indul ki az ösztön minden tetre, cselekvésre. Japán császára önként lemondott isteni jellegéről, megmutatta magát népének, arsenálok s gyárat látogatott, nyilvános fogadásokat tartott s alsóbb tiszteket is asztalához hívott. Ez által az ifjú fejedelem, — ki előtt korábban mindenki földre vetette magát s homlokát a porba süllyeszté — egészen új viszonyt teremtett fejedelem s alattvaló között, a mihez foghatót a keleti udvari szertartások évkönyveiben hiába keresünk. A fejedelem s a nép e jóltevő érintkezéséből aztán nem csoda, ha kölcsönös bizalom fakadt, a mely lehetővé tette, hogy az átalakulás minden hátráltatás forradalmi zavargások nélkül mehetett végbe. A török szultán, a perzsa sah, az egyiptomi khedive stb. nagy hangú mondatai, melyekben annyi pompával ígérnek reformokat, erélyes cselekvést, valóban eltörpülnek s hitványaknak, semmit mondóknak látszanak amaz egyszerű, határozott, mély meggyőződéstől áthatott szavak mellett, melyek Japán fiatal fejedelmének nyilatkozatait jellemzik. «Azon nézetben vagyunk — mondja a mikadónak egy 1872-ből való üzenete — azon nézetben vagyunk, hogy a műveltségnek, jólétnek hatalomnak az a nagy hite, melynek a föld némely országai örvenednek, csak az illető népek szorgalmától s kitartó munkásságától függ. Ezek a népek pedig azért szélesbíthetik tudásuk körét, munkájoknak kitartásuknak azért van gyümölcse, mert minden egyén, mint a nemzet tagja, megteszi kötelességét. Mi újabban megváltoztattuk kormányrendszerünket s a többi népekkel sorompóba akarunk lépni. Hogy reményelhetünk sikert, ha államunk minden egyes polgára meg nem feszíti minden erejét és szorgalmát, erélyét és kitartását? A nemeség már magas állásánál fogva is szemébe tűnik a népnek; azért első sorban hivatása, hogy példát adjon a tevékenységre s e részben, mint a munka s szorgalom mintaképe álljon a nép előtt. Mert felelőssége valóban igen nagy . . .»

Ez üzenet a modern civilisatio más kérdéseire is kiterjed, mint azt alább majd látni fogjuk. Itt csak annyit jegyzünk meg,

hogy a helyzet komolyságát mind a fejedelem, mind a fölsőbb osztály egyaránt fölfogta s mindkettő oly lelkesedéssel fogott a munkához, a minőt Törökországban s Perzsiában az átalakulás kezdeményezésekor nem tapasztaltunk. Csak hasonlítsuk össze, milyen volt a Resid pasa és Ferrukh khán vezetése alatt Európát látogató küldöttség s milyen más a japáni, melyet Ivakura vezetett s melyhez önként még ötvenhárom előkelő is csatlakozott. Itt minden gyakorlati szempontból volt szervezve; nem volt benne semmi kényszerítés, sem ámtás; látszott, hogy a küldöttség tagjai azért jönnek Európába, hogy itt tanuljanak. A közigazgatás minden ágából, minden osztályból és czéhből voltak benne egyének, kiket azon elszánt akarat vezetett, hogy minél többet lássanak s hogy azt, a mit az idegeneknél láttak, otthon értékesítsék is. A hol a fejedelem s tanácsosai oly mélyen meggyőződtek a reformok hasznos és szükséges voltáról, a mint azt Japánban láthattuk: ott e törekvések sikerének is oly csodálatosnak kellett lennie s az idegen műveltség tanainak is oly gyorsan s rendkívüli módon kellett terjedniök, mint azt ma Japánban joggal bámuljuk. Japán rövid harmincz év alatt kormányrendszerében s liberális intézményeiben, hadügyében s tengerészetében, közlekedési s művelődési intézeteiben, iparában, kereskedésében oly mértékben közeledett Európához, állami s társadalmi viszonyaiban annyira illeszkedett Európa szelleméhez: a mennyire azt más keleti népnél — minden kényszer s százados érintkezés ellenére — sem találjuk. A részletek felől, melyekben a megújulás a nyilvános élet minden ágában észlelhető, eléggé fölvilágosítanak a statisztikai művek; s az ázsiai élet s világnézet ismerője előtt szinte mesének tűnik föl, ha hallja, hogy a népesség szaporodik,*) a városok nagyobbodnak, a kivitel a bevittel szemben nő; s ha olvas arról a száz meg száz reformról s újításról, a melyek egy keleti gondolkozású társadalomba behatnak, gyökeret vernek s virágoznak a nélkül, hogy a benszülött merev conservatismussal, a vallással, s a sajátosság életfölfogással összeütköznenek.

Csak a fejedelem és a kormányférfiak szilárd elhatározottságának tudható be, hogy például a hajviseletben s a ruhá-

*) 1888 elején Japán lakossága 39.669,007; az újabb census szerint negyven millió.

zatban való reform sokkal gyorsabban s könnyebben volt keresztülvihető, mint a keresztyén Oroszországban vagy a moszlim Törökországban. Oroszországban a hivatalos ollónak sokkal tovább kellett dühöngenie az ó-oroszok hosszú szakálla s hosszú kaftánja ellen, mint Japánban a czopf s a nőies viselet ellen. Mert mikor a kormány a polgároknak megmagyarázta, hogy a dohányfonathoz hasonló hajcsomó a tarkón ellenkezik a jó ízléssel s hogy jobb volna gyermekeik nevelésére fordítani a fodrászboltban eltöltött időt s a kidobott pénzt: csakhamar eltűnt a czopf s a hajcsomó, s mindenki szívesen viselte az eddig utálatosnak tartott európai frizurát. Így volt egyéb, ősi időkől megszentelt szokással s erkölccsel is. Valódi forradalom fogta el a szellemeket. S e forradalom kétségkívül a sietés s hirtelenkedés bélyegét hordja magán, de mégis az egyetlen út volt, mely a japáni élet bámulatos megújulására vezetett. Japánnak ma, a kormány kitartó fáradozása következtében, három egyeteme van, melyeken lassanként belföldi tanerők foglalják el az idegenek helyét. Azonkívül 20,280 elemi iskolája, 106 középiskolája, nyolcz millió tanulóval, 59 képzőintézete, 102 műszaki iskolája, két tengerészeti, tíz kereskedelmi, hét földművelési, egy ipariskolája, harminczegy magasabb nőképző intézete, egy zene-akadémiája, egy kukák intézete, 138 gyermekkertje s Tokióban képzőművészeti akadémiaja. Az utóbbi nem régi egy bizottságot küldött Európába, művészi körútra. Mikor innen visszatért, a bizottság úgy nyilatkozott, hogy több emberöltőnek kell még elmúlni, mielőtt Európa Japánt s a japániakat régi művészi tárgyak termelésében elérheti; s kiemeli, hogy Európa festőinek nem sokára Japánba kell zarándokolniok, hogy a Kanaoka és Szeszsin idejéből való nagy mesterek iskolájától tanulhassák a színek s formák titkát. E beszédből kétségtelenül csak nemzeti chauvinismus szól; de mindenesetre ritka tünemény, hogy az érzelem e megbocsátható gyöngesége épen e téren nyilatkozik!

Ha most tovább kutatjuk, mi okozta Japán állami és társadalmi életében a gyors változást: a kormánynak az imént említett őszinte reform-buzgalmán kívül, föl kell említenünk még az eszközök szerencsés megválasztását is, a mire más ázsiai reformerek vagy nem ügyeltek, vagy a mivel nem is törődtek; míg ellenben Japánban ebből eredt a siker java része. E szerencsés eszközökhöz tartozik első sorban a nő-

nevelés; míg a moszlimeknél, buddhistáknál, brahminoknál s a többi — új ösvényre terelt ázsiai népnél e kérdés igazi noli me tangere, a japániak e kérdés reformálásához is bátran hozzá fogtak. Az igaz, hogy itt nem került oly nagy harcra a kérdés megbolygatása, mert Japánban a nő nem foglal el oly alacsony és méltatlan állást, mint a milyenben még ma is tesped Khinában s a mohammedán keleten. Japán történetéből megtudjuk, hogy 124 uralkodó között nyolcz nő volt. Egy császárné alatt érte el Japán legmagasabb irodalmi műveltségét s egy császárné volt az, ki fényes hadjárat után Koreát elfoglalta, mely hatszáz éven át maradt Japán uralma alatt.*) A szjogunok katonai despotismusa azonban e részben is károsan hatott, s az új korszak megnyíltával nagy bátorságra s határozottságra volt szükség, hogy a már századossá vált előítéletet meg lehessen törni. Az első ösztönzés, mint a többi dologban, e kérdésben is a kormánytól indult ki. Már az első Európát látogató küldöttségben is, melyet Ivakura vezetett, volt öt leány, kik az amerikai követ nejeinek, Mrs. Longnak felügyelete alatt állottak. A leányokat nőnevelő intézetekben helyezték el, mert a mint a fölvilágosodott ifjú fejedelem az illető rendeletében mondja: «A nőnem hiányos nevelése következtében országunkban a nőnek csekély az intelligentiája; mivel pedig a gyermekek nevelése az anyák műveltségével szoros kapcsolatban áll: a nőnevelés fontossága minden kétségen fölül van. Ennél fogva semmi akadályt nem gördítünk a nőknek Európába vagy Amerikába útazása elé. A férfiak vigyék magokkal nejeiket, leányaikat, nővéreiket, hogy a nőképzésben s a gyermekek helyes nevelésében kellő tájékozást szerezhessenek.» Miután[§] az első lépés meg volt téve, bátran haladtak tovább a nőképzés ösvényén. A nőnek viszonyát s jogait a férfival szemben törvénnyel állapították meg; a leányvásárlást erkölestelen czélból szigorún megtiltották; a nyilvános házakat rendőri fölügyelet alá vették s a mi a legkülönösebb, megengedték Japán leányainak a külföldiekkel való házasságot. Csak az, ki a nő szomorú s elszomorító helyzetét Ázsiában saját tapasztalásából ismeri, csak az fogja teljesen méltányolhatni a japánok e reformját s csak az lesz képes fölfogni,

*) Így szól Mr. Lanman Japánról szóló művében, a japánok szóbeli értesítése után.

hogy ebben az egy körülményben már benne rejlik a gyors és szerencsés átalakulás egész titka. Új-Japán műveltebb köreiben a nő már csak keveset különbözik nyugati nővérétől; s szabadon érintkezik az európaiakkal. S nem csak az uralkodóházzal rokon japáni hercegnők okoztak az európai udvaroknál föltűnést műveltségökkel s szokásainkban való jártasságukkal, hanem maga a japáni császárné is már nem egyszer adta példáját annak, mennyire szíven hordja a művelődést. Nyilvános fölolvasásokat tartott a nők neveléséről, hívatásáról, hatásáról, sőt még a divat kérdéséhez is hozzá szólt, a menyinyiben tanácsot adott, hogyan lehet olcsón, illőn s mégis csinosan ruházkodni.

A japáni művelődés átalakulásának egyik igen hatalmas oka harmadszor a vallási viszonyokban keresendő. A vallás az ázsiai népek életében mindenütt hatalmas és fontos tényező: az állammal és a társadalommal való kapcsolata következtében azonban Japánban bizonyos előítéletek megszüntetésére is igen szerencsés eszköznek kínálkozott s mint ilyet használták is a reform emberei. Ha a harczban, mely a természeti erők személyesítésén alapuló régi nemzeti vallás és a Krisztus után 552-ben befogadott buddhismus közt fönnállott, az egyik vagy másik fél teljesen győzött volna, mint a hogy például Indiában a buddhismust teljesen elnyomta a brahminismus, akkor az újításokkal szemben az ellenállás sokkal nagyobb lesz. Az egyház itt is érvényesítette volna befolyását az állam ellen s Japán reformerei minden buzgóságuk s lelkesedésök mellett sem vitték volna többre, néhány félénk kísérletnél. A vallási megoszlás azonban gazdag gyümölcsöket termett. A buddhista egyház színpadias és színpompás szertartásai különösen az alsóbb néposztályokra voltak nagy hatással. S mivel a nép nagy részét az egyszerű s régibb természet-veléstől a maga részére hódítgatta: a vezető férfiak első sorban a buddhista papság hatalmát iparkodtak megtörni, a mennyiben elvonták tőle az állami segílyt és a coelibatus eltörlésével s a ruházatra, ételre stb. vonatkozó szabályok megszüntetésével magát a papságot is az újítások ösvényére kényszerítették. S míg másrésről a háttérbe szorult szintoismusnak (a japáni természetvallásnak) segítő kezét nyújtottak a nélkül, hogy előjogokat adtak volna neki, szemet hunytak egyszerűsmind a keresztyén hittérítési kísérletek előtt. A korábbi tiltó

rendeleteket visszavonták s míg a XVI. században a keresztyén neophytákat tűzzel-vassal pusztították, most Japán telve van keresztyén missiókkal s már 40,000-nel több a keresztyén, kik közül 28,000 római katolikus, 12,000 pedig görög nem egyesült. Nem hagyhatjuk különben figyelmen kívül azt az igazságot, hogy a buddhismus nem jár sehol izzó fanatizmussal s még Khinában sem dicsekedhetik valami mély befolyással a szellemekre, úgy hogy a szónak ázsiai értelmében meg sem érdemli a vallás nevet. Azonban messze terjedő hatalmának nem egy pontján mégis kedvezett a külvilágtól való elzárkózottságnak, a Nirvana tespedő mocsarában elölt minden egészséges tevékenységet s hamis humanismusával lehetetlenné tette a haladást s az európai világhoz való simulást. Japánban e hit kivételesen már korán elveszté mindenhatóságát. A XVI. században Nobonango fejedelem a buddhista papság veszélyessé váló hatalma ellen sikra szállt; sok templomot elrombolt, az egyházi javakat elkobozta, sőt több papot ki is végeztetett. Ne csodáljuk tehát, ha a modern mozgalom vezetői büntelenül támadhattak a szentély ellen, mert Japánban az egyház nem az a gránitfal többé, mely a haladást útjában megállíthatja s a melynek ellenében minden újítás reménytelen marad.

Mintán a fönnebbieken röviden vázoltuk a reform-mozgalmat s előadtuk a sikerét előmozdító főbb okokat; áttérhünk azon előnyökre és hátrányokra, melyek a nyugattal való érintkezésből s a rendkívüli átalakulásból Japánra háramlottak. Japán azzal, hogy a modern államok kötelékébe lépett, első sorban állami tekintélyét emelte befelé, mint kifelé; sorsa nem függ többé belső forradalmaktól, daczos oligarchák cselekvésétől; s külső befolyások elől, szomszédai foglalási vágyai elől is jobban meg van védve, mint előbbi elzárkózottságában. Van már tekintélyes hadserege s tengeri hada, melylyel belső nyugalmit s partjait megvédheti, s a külfölddel szemben is tekintélyes állást foglalhat el. A japáni hadsereg derék voltát legjobban mutatja a Khinával most folyó háború. Alig száz-ezer emberrel megverte Khinát szárazon és vizen. Ez mindenestre mutatja, hogy Japánban már erős a katonai szellem és fegyelem s hogy ott oly hazaszeretet él, mely bármely európai népnek is becsületére válnék. Kereskedelme, hajózása is napról-napra fejlődik s a régibb s újabb statisztikai adatok egybe-

vetéséből bámulatos haladásra következtethetünk. Kereskedése 1889-ben 163.005,000 dollárra rúgott; az utolsó tíz évben majdnem kétszer oly nagy lett. Hajózását illetve, 1867-ben 83 hajója volt, 30,000 tonna tartalommal; azóta hajói száma 1451 lett 145,692 tonna tartalommal. Ipara oly mértékben nőtt, hogy már 1887-ben 1 társaság dolgozott 21.000,000 dollár tőkével s huszonnégy szövőgyára volt 76,000 szövőszékkel. Japánnak posta- s táviró-közlekedése is oly szabályozott, mint egy ázsiai országé sem. Építésben levő vagy már kész vasúti vonalainak hálózata 15,000 kilométer hosszú. Ipara pedig, különösen némely nemzeti cikkben, oly lendületet vett, hogy ma alig van Európában, Amerikában vagy Ausztráliában gazdagabb család, melynél japáni ipari vagy művészi tárgyra ne találánk. A legbámulatra méltóbb körülmény azonban mégis az marad, hogy az az ország, melyben előbb a legszörnyűbb zsarnokság s vad önkény uralkodott, elfogadta az alkotmányos kormányformát s most ott a fejedelem népével együtt tartja a kormány gyeplőit; s hogy az a 39—40 milliónyi nép, mely elzárkózottságában mintegy vasgyűrűvel volt körülvéve s mely minden közeledő idegent halállal fenyegetett meg, most a nyugat népeivel barátkozva, velők együtt halad a modern civilisatio ösvényén. Japán ép ezért könnyen elviselheti a khinaiak vádját: «hogy a nyugathoz való önkéntes rokonulása által Ázsiát elárulta». Az irigység és tehetetlenség e vádja épen a japáni nép jelességét mutatja.

Különben a nagy munkát csak óriási erőfeszítéssel s nagy államadósság fejében vihette végbe Japán. Míg 1873-ban államadóssága 20.500,000 jenre (dollárra) rúgott, ma már 570 millió dollár. Ha e körülményt latra vetjük s megfigyeljük, mily káros méreg hatásával volt ez más ázsiai államokra; ha tekintetbe vesszük még, hogy Japán egy rövid emberöltő alatt végezte azt, mihez Európának századok kellettek: nem csodálhatjuk, hogy olyan nézetek is támadtak s támadnak, melyek szerint e mohó gyorsasággal emelkedett épületnek korhadt az alapja. S vannak, a kik jósolják, hogy a rejtett elégtelenségnek csak egy szikrája is könnyen lángba boríthatja s tönkre teheti az egészet . . . Nem lehet tagadnunk, hogy az átalakulás nagy gyorsasága következtében, s az erre vonatkozó s egymást kergető rendeletek miatt a papság és a tekin-

télyöktől megfosztott daimók*) 1873-ban komoly zavargást támasztottak; azonban az az erő, mely a reformokat életre keltette, a zavargásoknak is ura lett. A forradalmat mindjárt csirájában elfojtották, a fő czinkosokat szigorúan megbüntették s nehezen képzelhető, hogy a dolgok új rendje ellen megint lázadás támadhasson. E mellett bizonyít először a fejedelem fölvilágosodottsága; másodsor az a solid alapzat, melyen a reformok nyugszanak, mert Japánban a modern szellem nem csak a fölületen van, hanem különböző úton a mélyig hatolt; harmadsor a szellemi s anyagi érintkezésnek azon sok szála, mely a szélső kelet országát ma Európával s Amerikával egybe fűzi. Arra gondolni sem lehet, hogy Japán régi elzárkózottságába visszatérjen, s műveltségünk előnyeit megtagadva, eddigi vívmányait önként lerombolja!

VÁMBÉRY ÁRMIN.

*) Ezek a többek közt azt kívánták: 1. hogy a keresztyénség ellen irányuló rendeleteket vissza ne vonják s az idegen vallást Japánban meg ne tűrjék; 2. hogy a buddhista papságot s templomokat ne bántsák s a sintoizmus tanait erőszakkal ne terjeszszék; 3. hogy a naptárt ne változtassák s senkit czipfja levágására, idegen ruházat, erkölcs és szokások elfogadására ne kényszerítsenek.

MOLIÈRE GYERMEK- ÉS IFJÚKORA.*)

1622—1642.

IV. Henrik elvégre békés jólétet teremtett a sokat zaklatott Franciaországban. Hirtelen halálával ugyan ismét zavar és bomlás állott be egy időre, de 1624-ben szerencsére Richelieu erős kezei ragadták meg a kormány gyeplőit s tartották zsarnoki erélylyel mind halálig vagyis 1642-ig. E nagy államférfiú «trónra lépte» előtt két évvel születik meg hazájának legnagyobb s az egész emberiségnek egyik legnagyobb költője, kizáróan körülbelül épen amaz időben választ magának döntő életpályát, midőn Richelieu behúnyja szemét. Molière gyermek- s ifjúkora tehát azon nevezetes korszakba esik, midőn hazája a külföld előtt irányadó politikai hatalmassággá emelkedik, bent az országban pedig ismét helyreáll a törvényes rend, ha kell, akár a főnemesség vérpadra hurczolásának árán; újabb lendületet vesz a szellemi haladás, az irodalom, tudomány és művészet fölkarolásával, másfelől az ipar és kereskedelem hivatalos pártolásban részesül s az anyagi viszonyok is fölvirágoznak.

Ez azon korszak, midőn a huszonöt millió lélekre menő polgári rend immár sikeresebben kiemelkedik elnyomott helyzetéből. A másik két kiváltságos rend, bár egyenként alig számlál másfélszázezer lelket, természetesen még századokon át éreztetni fogja vele jogtalan önkényét, de nem gátolhatja meg,

*) Részlet szerzőnek *Molière élete és művei* című nagyobb munkájából. Az e fejezetben főlemlített Molière-életrajzírókra nézve, v. ö. a *Budapesti Szemle* 211. számában *Molière életrajzának irodalma* című bevezető cikket.

hogy mind inkább ne gyarapodjék azon politikai érettségben, melylyel XIV. Lajos alatt majd az egész országot kormányozni fogja. Nem gátolhatja meg, hogy uralkodó és polgárság, megértve a kor szarát, ő ellene, mint közös ellenség ellen, kölcsönösen ne szövetkezzenek, minek következményeül aztán a harmadik rend kebelében is két kiváltságos osztály fejlődik ki. Egyik az úgynevezett felsőbb polgárság, mely a közhivatalokat, az ügyvédi és pénzügyi pályát foglalja le magának; másik az alsóbb polgárság, a kereskedők és önálló iparosok jó módú csoportja; e kettő alatt áll a városok tulajdonképeni népe, a kézművesek nagy tömege.

A Maquelin-család, melyből Molière származott, a kiváltságos polgársághoz tartozott. Egyik ága magában a fővárosban viselt városi és egyéb közhivatalokat. A másik ág, mely kizáróan érdekel bennünket, ugyanily szerepet játszott eredeti székhelyén, az Oise megyei, Páristól éjszakra eső Beauvais városában. Molière dédapja még a városi hatóság tagjai közt foglalt helyet itt. De a család ez ága aztán az alsóbb polgárság szerényebb és biztosabb légkörében vonult meg, midőn Molière nagyapja a XVI. század végén Párisba költözött át s itt kárpitosüzletet nyitott, mely foglalkozás aztán fiúról fiúra szállt, úgy, hogy maga a nagy költő sem kivétel e családi hagyomány alól.

Beauvais ma is híres kárpitosairól. Mily elsőrangú foglalkozás lehetett azon időben e mesterség, az akkori divathól ítéltjük meg. E század butorzata ma is csudálat és utánczás tárgya, a maga művészi szépségével. A kik főleg a XVII. század első évtizedeiben megteremtették az iparművészet e remekeit, melyek stíljét XIII. Lajos nevére nevezi ma a műtörténelem, azok legalább is annyira voltak művészek mint mesteremberek. Itt csak a legkiválóbb darabot említjük meg e bútorokból, az ágyat, mely fölé óriás sátrat borítottak, mennyezet gyanánt, s melynek egyik válfaja, a diszágy spanyol szokás szerint vendégfogadásnál a ház úrnőjének pamlagúl szolgált. — Még inkább látni a szobák diszitésmódjából, mekkora tér jutott ekkor a kárpitosok működésének, ízlésök és phantasiájok kifejtésének, mint a mitől tulajdonképen függött a lakás egész berendezése. A falakat rengeteg szőnyegek borították, melyek a XVII. században kisebb méretűekké lettek ugyan, de azért még mindig a nagy festmények terjedelmével bírtak.

Molière egyik kisebb vígjátékában, *A szerelem mint orvosban*, egy kárpitos azt tanácsolja az apának, hogy ha meg akarja gyógyítani állítólag mélakórba esett leányát, úgy vegyen neki élő lényeket meg növényeket ábrázoló szép szőnyeget s függesztse föl azokat szobájában, mint a melyek a leány elméjét s látását gyönyörködtetni fogják. A költő mindenesetre az önzést csipkedti itt a tanácsadóban, de maga a tanács a kortársak előtt nem hangzott oly különösen, mint ma hangozhatik: az akkori divat teszi valóban érthetővé. — Mennyire fontosnak tartotta a kormány is ez üzletágat, bizonyítja az, hogy IV. Henrik új mestereket hívott Flandriából, számukra új műhelyeket állított föl. Érthető, ha így aztán a kárpitosok czéhe egymaga gazdagabb volt, mint öt más társa együttvéve, és nagyban büszkélkedett a maga jogzímeivel.

A jövevényről, kit legidősb Poquelin Jánosnak nevezhetünk, csak annyit tudhatni, hogy családot alapított. Érdekes, hogy eltérőn övéinek később híven követendő szokásától, nem a maga osztályából nősült, hanem valami bohémének vette el leányát, ki a kor olcsó nagyzasával királyi hegedűsnek nevezte magát, de valószínűen nem annyira udvari zenész, mintsem lecke-adásból élő hegedűtanító volt. Aszellemi öröklés tanának hívei e muzikus leányának családi származásában keresik a lángelméjű unoka színészi és színiköltői tehetségének physiologiai megfejtését. Lehet különben, hogy csakugyan nem volt minden hatás nélkül az unokákra e nagyanya; ő ugyanis 1644-ig elélt s nem valószínűtlen, hogy ő helyettesítette az anyát a korán elárvult kicsinyek mellett. A nagyapa maga néhány évvel élte csak túl első unokája születését: az ő halálakor még nem volt négy esztendő a mi Molièreünk. Legidősb Poquelin Jánosnak tíz gyermeke közül aztán három fiú az apai mesterséget folytatta, így az elsőszülött is, kit mi idősb Poquelin János néven fogunk emlegetni. Emez, mint már szintén önálló üzlettutajdonos, huszonöt éves korában, 1621 április 27-ikén, egybekelt egy Cressénevű kárpitosnak pár évvel fiatalabb leányával, Máriával. Csakhamar, mai fogalmak szerint túlságosan hamar egy fiúgyermek köszöntött be az új házaspárhoz, ifjabb Poquelin János, kit később, midőn egyik öcsését is Jánosnak keresztelték, Ker. János névvel különböztettek meg, s ki aztán Molière néven örökre híressé tette családját, dicsőségére valva hazájának és az emberi elmének. 1622 január 15-ikén kereszt-

telték meg s alkalmasint ugyan e napon született is: nyolcz hónapra s tizennyolcz napra az esküvő után, mint jobb ügyhöz méltó aggályossággal kiszámították. «Kora érettségének nemcsak ez egy jelét adta, úgymond még a komoly Loiseleur is, de mindenesetre ez volt legelső jele.» Hagyjuk azonban a kétes értékű szellemeskedést, úgy sem tudjuk, nem koraszülés esete forog fönt, vagy vajon nem tekintette a franczia polgárság abban az időben törvény szerint bevégzett dolognak a házasságot, mihelyt a hivatalos szerződés alá volt írva, mely szerződés pedig Molière szülei közt már két hónappal az egyházi esküvő előtt kelt. A mi ránk nézve egyedül bírhat itt érdekkal, ez azon körülmény, miszerint a tősgyökeres franczia szellemnek e legkimagaslóbb képviselője szintén párisi és polgári születés volt, mint jóformán valamennyi társa, úgy az őt megelőző, mint a későbbi időkben.

Molière szüleinek helyzetét már ekkortájt fényesnek szokás rajzolni, de ez időrendi tévedés. A férj évi jövedelme a házassági szerződésben 200 livre-re, összes vagyona ennek tizszeresére van becsülve, a mihez hozzávéve a nő megfelelő értékű hozományát, össze-vissza 4400 franc fölött rendelkezett a család. Akár hányszorosát vegyük is ez összegnek mai érték gyanánt, még mindig legfőlebb csak jó módról beszélhetünk.

Minő hatással voltak a szülők gyermekeik lelki életére, erről semmi biztosat nem tudunk. Az apáról csak későbbi évekből, midőn a nagy család föntartásának gondjai egészen az ő előzvegült fejére nehezettek, maradtak fönnt száraz, pénzügyi természetű adatok, melyek alapján a Fournier-k, sőt a Larroumet-k is szívtelen önzőnek, Harpagon mintaképének hajlandók őt tartani, elannyira, hogy a miért a felesége halála után fölvetett inventariumban egy összegztétel utólag van betoldva, ebből azt következtetik, hogy meg akarta lopni gyermekeit. Holott alkalmasint ő sem volt rosszabb mint a többi korabeli nyárspolgár, ki számolt az élet reális oldalaival s értett a számításhoz ; lehet, hogy kissé nagyon is rideg üzletember módjára gondolkozott bizonyos dolgokban. Szembezőkö egyébiránt, a mit már Lindau is kiemelt, mily bántó, sőt gyakran sértő hangon beszélnek Molière műveiben atyjokkal a gyermekek, a miből a költő s atyja közti viszonyra következtetni merész ugyan, de nincs minden lélektani valószínűség híján. — Az anyát viszont Molièrenél is eszményíteni

szokta a mai életrajz-irodalom. Azon téves hitből indulva ki, hogy a «*de*» előszócska a XVII. században is nemesi particula lett volna, Mahrenholtz-és és társai *) ma is előkelő, distinguált körökhöz tartozó hölgygé léptetik elő az egyszerű kárpitos-leányt. Minthogy amaz inventarium egy bibliát és egy Plutarchot említ, ez elég a Lotheisseneknek arra, hogy megható családi idyllt fessenek az anyáról, a mint ez körülötte figyelmesen hallgató gyermekeinek az ó- és újtestamentum meg a régi görög-római világ szép törtériáit mesélgeti, következőleg a majdani Molière szellemi fejlődését elősegíti. Holott nem tudni, vajon nem az apa olvasta-e eme könyveket, vagy nem volt-e épen olyforma, akkor gyakori rendeltetése a vaskos Plutarchnak a háztartásban, minőről a *Tudós nők* is emlékezik, t. i. az inggallérok lenyomtatása? «Ez a nő, kiált föl Soulié, méltó volt rá, hogy ily utolérhetetlen lángelmének adjon életet!» E nemes elragadtatás hangját mi sem igazolja. Az anyára vezetik vissza Molière rendszeretét s fényűző hajlamait, arra támaszkodva, hogy az említett inventarium jobb módról, rendezettebb háztartásról tanúskodik, mint az, melyet mintegy negyven évvel később az elszegényedett, elaggott s immár régóta másodszor is előzvegyült apa halálakor vettek föl. Pedig legfőlebb egyetlen egyet ha örökölt Molière egész bizton anyjától, gyöngye egész-ségét. Cressé Mária gyermeki közül három egész kis korban halt el, Molière legnagyobbik öccse, János, csak harminczhat, leánytestvére, Madeleine, pedig csak harminczhét évet élt, úgy, hogy Molière maga aránylag hosszú kort ért, miután betegeskedései ellenére csak 51-ik évében halt el. — Ha ezúttal is a költő műveihez fordulunk tanúságért, mely a gyermek s anyja közti viszonyra világot vessen, nem kevésbbé fogunk meglepetni, mint az imént, az apa alkalmából. Az apák e vígjátékokban rendesen özvegyek s legjobb esetben sem anyai minőségökben állítvák elének az anyák. Némelyek ezt az anya emléke iránti kegyeletből, mások meg abból magyarázzák, hogy Molière mint az észlelet és igazság költője, nem akart olyasmit rajzolni, mire nem volt elég tapasztalata. Mesnard is az utóbbi, Larroumettől eredő nézetet vallja: de vajon kielégítő magyarázat ez? Vajon egy tíz éves gyermeknek nem vésődhetik-e

*) V. ö. Schweitzer bőbeszédű compilatióját: *Molière im Elternhaus und in der Schule*, Molière-Museum I. és II. füzet.

elég mélyen be emlékébe az anya képe, kivált ha ez anya lelke csakugyan annyira össze volt forrva gyermekei lelkével, mint némely életrajzírók hiszik ?

Ezek után valóban elmondhatjuk mi is, hogy a serdülő gyermek szellemi növekedése zárt könyv reánk nézve, egészen tizennégy éves koráig. Annyi kétségtelennek vehető, hogy Molièret kárpitosnak szánták szülei; minél jelesebb mesterré akarták kiképezni, de máskülönben beérték azzal, hogy írni-olvasni tanuljon. Az apát eleget szidalmazták is ezért századunkban, versben és prózában, mint a korlátoltság, értelmetlenség megtestesülését, mely a lángelme zsarnok elnyomója gyanánt szerepelt itt is; de igazában véve maga ez a szidalmazás a valódi korlátoltság, értelmetlenség.

Mintegy tizennegyedik éveig terjednek a kis Poquelin János inasévei, melyek tartama alatt elsajátította a kárpitos-ságot, azt a mesterséget, mit a későbbi Molière távolról sem tagadott meg. Ez idő alatt szülei a legtehetősebb polgári családok sorába küzdötték föl magokat. Tíz év elegendő volt arra, hogy bár nyolcz év alatt hat gyermekök született s ezek közül kettő korán elhunyt, az így fölszaporodott terhek mellett is megháromszorozódjék vagyonuk; az anya maga négy gyermeke mindegyikének egyenként annak kétszeresénél is többet fog nemsokára részül hagyni, mint a mennyiből eredetileg összes hozománya állt. A főnemesség állandó megrendelői közé tartozott már az üzletnek, melynek bolti helyisége ott, a ma is előkelő Saint-Honoré útca egyik házának földszintjén drágábbnál drágább bútorokkal volt telve. Ugyanitt a ki föllátogatott a félemeletre, hol a fogadó- és hálósobául szolgáló terem állt, majdnem fényűző berendezésnek lehetett tanúja. A bútorzat olyan volt, milyet egy vagyonos és a szépet szerető kárpitos megengedhet magának. A falakon velencei tükrök s olajfestmények pompáztak. A háziasszonynak szekrényei meg voltak tömve fehérneművel, s mi több, ékszerekkel, arany-ezüstneművel, még a konyhaszerek is ezüstből voltak. Brunetière, ki okszerű, solid fényűzést lát ebben, a mi pedig aligha volt híjával némi hivalkodásnak, így kiált föl: «Ugyan-csak jól éltek ebben a házban!» Tudnunk kellene azonban, mellesteg mondvá, vajon mennyiben élvezte is és nemcsak gyűjtötte a földi javakat a Poquelin-család. De annyit talán nagyobb kockázatátás nélkül elhihetünk, hogy e fényes keret-

ben nem volt épen harpagoni a Poquelinék háztartása s nem szenvedtek szükségét a gyermekek.

Molière kilencz éves korában különösen gyarapodott a család anyagi jóléte, a mennyiben az apa megvásárolta egyik fiútestvérétől az udvari kárpitosság hivatalát, mihez később az udvari komornyikság rangja járult. Összesen nyolcz ily udvari kárpitos volt, kik évnegyedenként kettesével fölügyelték s készítették a királyi paloták bútorzatát, továbbá jelen voltak az uralkodó ágyának megvetésénél. Pár száz livre évi fizetést kaptak érte, de állásuknak erkölcsi előnyökben rejlett valódi értéke. Némi kiváltságuk volt a törvény előtt, s ha még ma is csalogatón hat az udvari szállító üres czíme, képzelhetni, mily keresletnek örvendett egy valóban udvari alkalmazott, abban a korban, midőn az abszoluttá válandó monarchiának fényes köre egyre csábítóbban hatott a főnemességre, mely nemsokára mind tömegesebben tolult az udvarba, mit sem törődve vele, hogy oda perzselődnek lepkeszárnyai, s a legalacsonyabb rangú udvartartási hivatalokért is mint kitüntetésekért esengett.

Cressé Mária azonban maga nem sokáig élvezte a földi javaknak ez újonnan nyert részét, mert 1632 tavaszán, harmincznegyedik évében elhalálozott, négy gyermeket hagyva árván: egy hat éves leánykát, továbbá három fiút, kik közt a legkisebbik két, a legidősebbik tíz éves múlt volt. Az anyának elvesztése a gyermekkorban egész életünkre kihat, de Molière esetében e pontról is nehéz határozottan nyilatkozni. Brunetière az anyai nevelés hiányának volt hajlandó betudni Molière műveiben a kifejezések meztelen őszinteségét, a tréfa nyers szabadosságát, mely joggal sérti meg itt-ott a gyöngédebb füleket. Azonban ezt mégis talán inkább az úgynevezett gall szellem sajátosságának kell fölróni, s maga Brunetière is kénytelen volt később visszavonni elms magyarázatát azon ténynyel szemben, mely szerint senki nem volt gyöngédebb s finomabb, mint a *Bérénice* költője, már pedig Racine még kisebb korában vesztette el anyját. A gyermekek egyébiránt nem maradtak sokáig teljesen árvák, mert az apa, kinek égető szüksége volt házvezetőnőre s anyahelyettesre, alig telt le a gyászév, már 1633 tavaszán megnősült. Fleurette Katalin, egy kereskedő leánya, foglalta el a Cressé Mária helyét, s valamint emezt Soulié óta eszményitni szokás, Loiseleur viszont a mostohának szidalmazását hozta divatba.

Fleurette Katalin mindössze három évig s pár hónapig élt férjhez menetele után, két leánygyermeket szülve, kik közül a másodiknak élete az ő halála lett. E rövid idő alatt, mint könyvelműen rágalmazták, elkallódni engedte a család vagyonának jó részét s tönkre tette az elődje által föntartott rendet, meggátolta Molière iskolába adatását s úgy elgyötörte a gyermeket, hogy ez három évtized múlva is, élete végén, még mindig emésztődött a gyermekkori szenvedések ráncorjától s e nőről alkotta meg a képmutató, gonosz mostoha alakját a *Képzelt betegben*. Alaptalan ráfogások: kivált a legutóbbi állítás épen oly légből kapott, mint az, mely viszont a *Tartuffe*-beli mostohában keresi Fleurette Katalin mását, Elmire-ben, ki, mint találón jegyezték meg, mostoha létére is Molièrenek egyik legkedvesebb nőalakja.

Miként pótolta az atyai részről való nagyanya az aztán csakhamar másod ízben is elárvult unokák mellett az anyát, erre semmi adattal sem rendelkezünk, bár föntebb ezt mint lehetőséget említettük. Az anyai nagyapáról azonban egészen bizonyosnak vehetjük, hogy ez tőle telhetőleg törődött leánya árváinak sorsával. Az öreg Cressének egy Páris melletti faluban, Saint-Ouenban szép háza volt a főútczában, kerttel és majorságudvarral: itt külön szoba állt a Poquelin-család rendelkezésére, mely még az anya életében rendszeren ki-kirándult oda a gyermekekkel, friss levegőt szívni. Az inventarium szerint e szobában tartogatták az apró emberek játékait, a tekegolyókat, és a velök szemben alkalmazandó ultima ratiót, a vesszőt. Ugyancsak az öreg Cressét jelölte ki a törvényszék másodgyámúl az unokák mellé, az apának mint természetes gyámnak ellenőrzésére. Mondják, hogy ő aztán annyira dédelgette az elsőszülöttet, hogy gyakran magával vitte a színházba s így eredetileg ő fejlesztette ki a színészet és színiköltészet szeretetét abban, ki Molièreré volt válandó. Az a színház, hová Cressé járogatott unokájával, az úgynevezett Hôtel Bourgogne volt, Párisnak 1629-ig egyetlen nyilvános színháza, melyet a Bourgogne-palota egy részének helyén építtetett a XVI. század közepén a Megváltó kinszenvedéséről nevezett Confrérie de la Passion. E mesteremberekből álló színjátszó társaság, melynek kiváltsága volt a fővárosban a nyilvános színelőadás, a XVI. század végén bérbe adta jogát és helyiségét vidéki szintársulatoknak, ingyenhelyet tartván fenn a

Confrérie tagjai s ezek rokonai meg barátjai számára. Mint-hogy e társulatnak ez időtájt épen kárpitos, mi több: udvari kárpitos volt a dékánja, valószínű, hogy ifjabb Poquelin János többször részesült abban a szerencsében, hogy színházba vigyék, hová ekkor általában előszeretettel járt a kereskedő-osztály, annál is inkább, mert az tőszomszédságában állt az általa lakott városnegyednek. Bár nem itt szándékunk a kor színiköltészetének állapotát tárgyalni, még sem hagyhatjuk egészen érintetlenül ezúttal, minő színelőadásokat élvezhetett a gyermek Molière a Hôtel de Bourgogne-ban. A műsor itt egyfelől néhány régibb és több új, nagynevűvé válandott írónak tragédiáiból meg tragicomoediáiból állt első sorban, de alapszabán véve mégis a bohózatok alkották a fővonzó erőt s a comicus színészek arattak zajos sikert: oly színiköltészet és oly színművészet, mely még ha az akkori idők erkölcsi fölfogását számításba vesszük is, nem igen volt gyermekeknek való élvezet, morál szempontjából, de mely Molière tehetségének irányítására mégis jelentékenyen hatott.

Az Hôtel-beli színelőadásoknak látogatása különben is mindössze csak kiegészítette azon benyomásokat, melyeket a vásári komédiások látogatásából nyert a gyermek, s a melyeket viszont az apai részről való nagyapának köszönhetett, a mennyiben ugyanis ettől több bolthelyiséget örökölték utódjai a Saint-Germain vásártéren, a hol az ilyféléket kedvelő IV. Henrik óta nagyban virágzott évenként két hónapon át a vásári komédia, értve ezalatt nemcsak kóklermutatványokat, hanem bohózatos jeleneteket, melyeket a csudadoktorok sátrában vagy szekérszínpadján e célra fölfogadott bohócok adtak elő, kik így nagyobb vásárló közönséget csődítettek oda, a csudaszerek számára. E bohócok a vidéki színészet köréből kerültek ki, semmivel sem álltak alantosabb fokon, mint az Hôtel de Bourgogne belisztezett ábrázatú komédiásai, kik nem is vonakodtak őket egyenrangú pályatársaknak tekinteni; a leghíresebb e bohócok közül, Tabarin, épen Molière első gyermeksege idején érte el virágzása tetőpontját. Lesz alkalmunk tapasztalni, mily élénk volt az érdeklődés Molièreben ez egészen népies színiköltészet iránt, még a férfikor küszöbén is, s mennyire érezhető ennek hatása műveiben. És ha már Molière költészetének a gyermekkori benyomások által fejlesztett népies elemeiről szólunk, ne feledjük kiegészítésül itt meg-

említni azt a körülményt is, mely szerint 1633 őszén, néhány hónappal újra megnősülte után, az idősb Poquelin az árúcsarnokok közvetlen közelébe költözött át, hol aztán Molièrenek már tizenegyedik évétől kezdve különös alkalma nyílhatott e nép érzése, gondolkozása és beszéde módjának megfigyelésére, bár részünkről e pontban sem óhajtanók túlozni a dolgokat s inkább hiszszük, hogy Molière vidéki vándorlása alatt szerezte érdemes tanulmányait a kérdéses irányban.

Így nyerte Molière szelleme az első benyomásokat amaz egészséges, bár durva népies komikumból, miből tehetsége tetőpontján sem szűnik meg költészete táplálkozni. Lássuk most, mily körülményeknek köszönhető, hogy e lángelme a classikai színiköltészet remekeivel is megismerkedett, melyek segélyével aztán a bohózatok alantas légkörén fölül emelkedett s a maga teljességében fejthette ki nagy tehetségét.

Grimarest meséli, hogy az apa egyszer nagyon megelégtelte a sok színházbajarást s bosszúsan kérdezte apósától: talán bizony komédiást akar csinálni a gyerekből? A nagyapa ezt felelte: bárcsak olyan kitünő színész lenne belőle, minők az Hôtel-beliek! A gyermek hallotta a beszélgetést s azonnal lobbort vetett benne a vágy, hogy színészszé legyen; egy napon azzal a kéréssel lepte meg tehát atyját, adja őt iskolába, s miután a nagyapa erősen pártját fogta, idősb Poquelin végre is engedni volt kénytelen. Ez ügyetlen adoma hitelességét mindenféle érvekkel czáfolgatják az életrajzírók, csak a legtermészetesebb czafolatot feledik, azt tudniillik, hogy Molièrenek az akkori viszonyok közt semmi szüksége sem volt középiskolai tanulmányokra, hogy színészi pályára léphessen, melyen ugyancsak ritka jelenség volt az iskolázottság. Némelyek viszont az apának tulajdonítanak nagyralátó czélokat Molière iskolába adatásával, mint Lotheissen teszi, ki azt bizonyítgatja, hogy a XVII. századnak még második felében sem volt szokás az alsóbb polgárságnál, classikus képzésben részesíteni a gyermekeket. Mahrenholtz a maga részéről biztosra veszi, hogy az iskolába adatás annyit jelentett, miszerint az apa lemondott a gyermekével szemben addig táplált tervekről s «nagy önlegyőzésről» regél, mibe e lemondás került volna. Mindezek fölösleges találgatások. Tény az, hogy idősb Poquelin egy évre rá azután, hogy fiát mint már alkalmasint fölszabadított kárpitossegédet, kitanúlt kárpitost, iskolába

adta, sietett helyettesévé tenni őt az udvarnál. 1637-ben intézte el idősb Poquelin végleg öcscsével az udvari kárpitos-ság átvételét, melyhez immár az udvari komornik rangja is járult, s Molière ugyanez év végén már letette a helyettesítésre vonatkozó esküt. Ez a tény föltétlenül Mesnardnak ad igazat, ki úgy véli, hogy az apa midőn elsőszülöttjét taníttatni kezdte, nem akart egyebet, minthogy az udvari hivatalnak megfelelő képzést nyújtson neki. «Bizonyára — úgymond — nem egy azon korbeli polgárember táplált ugyanily vágyat gyermekeivel szemben, még oly körülmények közt is, melyek kevésbbé igazolták ezt a kis hiúságot.» Ha tehát Poquelinnek valóban «büszke tervei» voltak fiával, ha valóban «nagy pályát» szánt neki, mint Lotheissen hiszi, ezt csakis a kárpitosságra kell vonatkoztatnunk. A mondottak után megítélheti olvasónk, mennyibe vehető komolyan azon fölfogás, mely a romantikus költők idejében fejtett ki különösen, s mely Molièreben is a genius elnyomatását szerette panaszkodni, mintha a kárpitos-mesterség holmi ólomteher lett volna a lángelme szárnyain. Holott Molière maga távolról sem tartotta ilyesminek. Halálaig híven megőrizte az okmányt, mely őt hivatalába igtatta, s egész komolyan vette állását: később egy ideig öcscsének engedte át ugyan, de ennek halála után 1660-tól fogva tizenhárom évig, utolsó perczéig gyakorolta hivatalát, mely őt udvari emberré emelte, valósággal udvarképessé tette s bizonyára nem volt minden befolyás nélkül arra, hogy később mint színész és színiköltő mind jobban megszilárduljon az udvar kegyében. Magok a kárpitosok szintén kebelbeli embernek tekintették őt, habár komédiás pályára alázta le magát a tisztos polgári élet köreiből; látni fogjuk, hogy a czéh mint testületi tagot tisztelte meg temetésekor azt, kit a világ ma már csak mint Molièret, mint színész és költőt ismer, de ki egyszersmind Poquelin János udvari kárpitos-komornik volt élte végeig.

Minden jel arra mutat, hogy Molière 1636 őszén, mostoha anyjának vagy közvetlenül halála előtt, vagy a mi talán valószínűbb, közvetlenül halála után kezdte meg középiszkolai tanulmányait, még pedig az akkor igen előkelő, divatos Clermont-collegiumban, mely később college Louis-Le-Grand nevet vett föl. Ez intézet, melyet a XVI. század közepén alapítottak a jezsuiták, Medici Mária kormányzósága idejében

különösen fölvirágzott. Mintegy kétezer növendéke volt, köztök négyszáz bentlakó, mindannyi jó családból, sőt a főnemes-ségből is; száz cseléd és háromszáz tanító-nevelő viselte az ifjúság gondját. Molière kissé elkésve, mert már tizennegyedik évében került e collegiumba, mint bejáró tanuló, de aztán alkalmasint öt évig maradt ott s így elvégezte a teljes tan-folyamot. Mit tanult, nehéz megmondani, daczára a pædagogiai történetírók újabb kutatásainak, mert ezek révén is csak ott állunk, hogy a lehető legellentétesebb nézetek dívnak ma e kérdésről. Kinek higyjünk? Loiseleurnek-e, ki azt tanítja, hogy az akkori jezsuiták szakítottak az avúlt scholasticismussal, alkalmazkodtak a kor követelményeihez, a classikus nyelvek közül a latint cultiválták ugyan jóformán kizárólag, de legalább egyszerűbbé tették az oktatásmódot; a philosophia mellett a fejlődő természettudományoknak is elég tért juttattak? Vagy Schweitzernek-e, ki szerint ellenkezőleg a jezsuiták csak «a régi kotyvalékot habarták új kanállal», a scholasticismushoz ragaszkodtak, a természettudományoknak elenyésző csekély részt engedtek, fölületes és száraz classikai képzést nyújtottak? Azonban ne vesztegessünk erre több szót: úgys a collegiumi oktatásnak egészen más, mellékes mozzanata az, a mi bennünket érdekel, s a mi döntőleg hatott Molière tehetségének irányítására.

A jezsuiták az összes szerzetes rendek közt legjobban szerették az ékesszólást meg a költészetet: hogy ez előszeretettel tanítványaikba is átültessék s egyszersmind a latin beszédben is gyakorolják őket, a gyakorta rendezett iskolai ünnepélyeken antik vagy jezsuita atyáktól írt színdarabokat adattak elő a növendékekkel, annak rendje s módja szerint, belépti díj mellett. Minthogy a műsor részben tragédiákból is állt, Loiseur ez előadásokat hajlandó okolni amaz állítólag szerencsétlen előszeretettért, mit Molière majdan mint színész tragédiák játszása iránt tanúsítani fog: pedig tudjuk, nem egy nagy comicus színésznek volt s van ma is ily gyöngéje, a ki ugyan soha jezsuita nevelő intézetnek színét sem látta. Azonban annyi biztosra vehető, hogy ez előadások nem csekély mértékben fejlesztették ifjabb Poquelin Jánosban azon színészkedvet, mit esetleg már a vásári komédiák és az Hôtel de Bourgogne látogatása ébresztett benne, noha nem tudni, mennyiben jutott externista létére tényleg szerepekhez.

Nem akarnánk oly túlságba esni, mint Schweitzer, ki azt mondja, hogy ha a nagyapa kívánságához képest csakugyan nagy színészt akartak volna nevelni Molièreből, úgy nem adhatták volna jobb helyre, mint ebbe a valóságos színész-képzőbe. Nem akarnók mi is ily névvel illetni a collège Clermont-t: *Komödienbrutanstalt*, de bizonyára nem ok nélkül vetették magok a papok a jezsuitáknak szemére, hogy az ő intézeteiből kikerülő növendékek a sok iskolai színelőadás következtében szenvedélyes színházbarátok gyanánt lépnek ki az életbe. Szintoly kétségtelen, hogy e collegiumi színelőadásokból Molièrenak mint színiköltőnek egészen új irányt nyert tehetsége. Schweitzer azt hiszi, hogy Molière a jezsuita-intézetben találta azon nagybecsű anyagot, a miből később alkotott, itt nyilván alkalma észlelni a pedansok és tartuffeők, valamint a ravasz szolganép hadát. Ez üres föltevés: tény ellenben, hogy ha valahol, itt lehetett és kellett megismerkednie a nagy római vígjáték-írókkal, kiket annyira-mennyire expurgálva olvasott s játszott az ifjúság: Terentiuszal, kit Lagrange mint Molière fő kedvencét említ, nem különben Plautusszal, kinek nem kevésbbé beható ismeretét fogjuk majd észlelhetni műveiben. Ez írók remekeiben egy új, magasabb és nemesebb költészet tárult föl a collegiumi tanuló előtt, ki addig mint kárpitosinas csak a vásárok s az Hôtel bohóczaitól előadott durva bohózatokat ismerte. Addig tisztán az úgynevezett gall szellemnek áll hatása alatt a kis Poquelin, itt megveti alapját annak a classikai műveltségnek, melynek kincseit később majd érettebb észszel és ízléssel oly bámulatosan fogja tehetsége javára gyümölcsöztetni, s mely műveltség aztán a gall szellemiránynyal egyesülve megtermékenyíti lelkét és lehetővé teszi, hogy Poquelinből Molière fejlődhessék, a világ-irodalom egy lángeszű költővel gazdagodjék.

Mindebből kétségtelen, hogy Molière távolról sem naturalista módon, minden előzetes képzettség híján volt lépendő azon pályára, melyen aztán világraszóló hírnevét szerezte. Mi több: tanulmányai nem szorítkoztak pusztán középiskolai színvonalra. Azonkívül, hogy — a miben művei után nem kételkedünk — magán önképzés útján iparkodott eléggé széles körűnek mondható általános műveltségre tenni szert, különösen két tudományszakot illetőleg beszélhetünk nála szakszerű felsőbb képzettségről, még pedig a philosophiai és a jogi téren.

Philosophiai tanulmányai tulajdonképen még a collegiumi évek emlékeivel függnek össze, a mennyiben ugyanis egyik collegiumi pajtása révén jutott hozzájuk Molière, ki ez iskolatársával aztán egész életén át megőrizte meghitt, baráti viszonyát, mint látni fogjuk. Siessünk kijelenteni, hogy nem talán a sokat emlegetett Conti herczeg volt ez a pajtás. Molière gyermekkorának életrajzírói folyton ezt a fényes nevet tolják előtérbe, mintha hízelegne hiúságuknak s képzeletök regényes hajlamainak, hogy így összeköttetésbe hozhatják már a gyermekkorban nagy költőjök emlékeivel Francziaország egyik legnagyobb családjának sarja emlékét, ki később a vidéki színészt egy ideig csakugyan pártfogására méltatta. Bár e legenda egyenesen Lagrangetól indult ki, még sem tekinthető egyébnek legendánál. E komoly életrajz-író, midőn azt állítja, hogy a nyolcz évvel idősebb kárpitosfiú a hét éves herczegi csemetének egész életére kiérdemelte jó indulatát az iskolában, társai közül magasan kiemelkedő szellemével, bizonyára csak a főúri családnak akart bókolni, mint olyat tüntetve föl a herceget, ki kis korában képes volt már fölismerni a kiváló tehetségeket csirájokban s aztán Macanasukká szegődött.

Elmondhatjuk Brunetièrerel, hogy a korviszonyoknak mélységes félreismerése azt hinni, hogy nem a barátság-
nak látszata, de bár a pajtasságnak árnya létezhetett egy oly polgárgyermek közt meg a közt, ki a Labruyèretől istenfia-
knak nevezettek sorába tartozott, s kit az iskolában talán arany rács,
de mindenesetre tanítóinak alázkodó szolgálatkészsége különí-
tett el a többi profanum vulgustól. A mi különben azt az
annyit hánytorgatott «pártfogást» illeti, föltétlenül igazat kell
adnunk Mesnardnak: ez korántsem volt oly állandó, minőnek
Lagrange szavai után hihetnők, s egyáltalán egészen más
természetű viszony volt, semhogy gyermekkori barátságban
kelljen keresnünk magyarázatát. Tehát egyszerűen napirendre
térhetünk a Conti-legenda fölött, mely úgyis mindössze oly
hízogó gaminnek tünteti föl Molièret, ki egy elcsenevészedett
főúri sarjat bohóczoktól tanult léhaskodásaival iparkodik meg-
megnevetetni. Egészen más barátság az, melyről itt szólni
kívánunk: történelmileg igazolt s komolyabb viszony ez,
egyenrangú polgárgyermek közt kötve, még pedig az érzés-
és gondolkozásmódnak némi közösségére alapítottan, mely —
mint érintettük — Molièrenek egészen haláláig eltart.

Chapellenek hívták azt a tanulótársat, kire czélzunk, s ki Lafontainenek, Racinenek s Boileaunak is barátja lett idővel. Az irodalomtörténet mint tehetséges verselőről emlékezik róla, ki a *dolce farniente*-nek volt szellemes epicureista hive; a kortársak azt beszélték róla később, hogy Molière egyes darabjainak költésében is részt vett, mely szóbeszédnek — mint látni fogjuk — talán volt is valami csekély alapja. Egy Luillier nevű előkelő hivatalnoknak s pénzüembernek volt természetes gyermeke. Ez a Luillier igen jó barátságban állt Gassendi abbéval, a híres bölcsesszszel s természettudóssal, Descartes nagy ellenfelével, ki egyházi ember létére a szabad gondolkodásnak, a józan észnek volt apostola, korszakalkotó kritika alá vette Aristotelest s értéköknek megfelelően iparkodott érvényre emelni Epicur tanait. Mint a Collège royal-nak physicatanára végezte be életét 1655-ben, 63-ik évében. Luilliervel együtt utazgatott Hollandiában s Angliában: oly meghitt volt köztök a viszony, hogy Gassendi valahányszor vidéki lelkész korában a fővárosba jött, Chapelle apjának házánál szállt meg, így 1641-ben is, mikor hosszabb ideig tartózkodott Párisban. Ekkor történt, hogy Luillier fölkérésére philosophiai leczkéket adott Chapellenek, melyeken aztán a gyermek némely barátja is részt vett. Így Molière, ki ekkor tizenkilencz éves, tehát Chapellenél négy évvel idősebb volt, továbbá Bernier, kiből híres ázsiai utazó s orvos lett, s ki mint szegény szülők gyermeke részben inasi, részben correpetitori tisztet viselt a nálánál pár évvel idősebb Chapelle körül. Még egy tagját említhetjük e tanulótársaságnak mint egész biztosat: ez Bergerac, az ismert phantasticus regényíró, ki mint bohózatköltő nem volt minden hatás nélkül Molièrere. Huszonkét éves létére már kiérdemült katona volt, kit izgága veszekedő természete valamint a csatateren tanúsított vakmerő bátorsága egyaránt hírbedtté tett.

Mindez írókon kétségtelenül meglátszik Gassendi mély hatása, bár a dolog mégis éppen annál legkevésbé nyilvánvaló aránylag véve, kinél leginkább érdekel bennünket, Molièrenél. Szokás ugyan azt a kézzel fogható bizonyítékot idézni, miszerint lefordította nagy mesterének, valóságos imakönyvét, a Lucretius nagy tankölteményét, melylyel a többi tanítványok szintén odaadón foglalkoztak, de a kézirat eltűnését annyira bonyolultan magyarázzatják, hogy a dolog csak-

ugyan kétesnek tűnhetik föl. Így tehát csak belső bizonyítékok állnak rendelkezésünkre, melyeket magokban Molière műveiben találni, s melyeknek alapján terjedelmes tanulmányokat írtak arról, mint jelentkezik Molièrenél a Gassendi philosophiája. Ha nem is erőltetjük ennyire a dolgot, az félre nem ismerhető tény, hogy Molière vígjátékaiban a pedanteria, sőt a cartesianismus maga oly szakavatottan van gúnyolva, mi némi szakképzettséget tételez föl, következőleg teljesen igazolja Lagrange és Grimarest eljárását, kik nagyon kiemelik Molière philosophiai tanulmányait. Minthogy Molière philosophiai nézeteivel annak idején úgyis részletesen kell foglalkoznunk, itt csak arra terjeszkedünk még ki, hogy míg egy Mesnard ma «több mint valószínű, teljesen bizonyos» dolognak veszi a Molière philosophiai tanulmányait, viszont akadnak újabban tekintélyes szakemberek, kik kevésbé hajlandók Gassendi tanítványát látni Molièreben. Mahrenholtz nem hiszi, hogy Molière általában valaha ily tanulmányokra hajlandó lett volna, csak külsőségek ismeretét találja műveiben, melyekből «mélyebb philosophiai képzettségre nem következtethetni», s ha a pedanteria ellen a philosophia terén is bír küzdeni költőnk, ez szerinte épen annyira tudható be egyéni, érett élettapasztalatnak, mint Gassendi hatásának. Még kategorikusabb Brunetière : ha régebben megengedte, hogy e tudós tanára volt Molièrenek, s hogy ennek műveiben nyomozhatni az ő tanait, újabban *) határozottan a hagyomány mesebeszédei közé utasítja nemcsak azt, hogy Molière Lucretiust valaha lefordította, de hogy Gassenditől leczkéket vett volna, miután — úgymond — még az sincs bebizonyítva, hogy Molière valaha saját szemeivel látta ezt a mestert.

Miután biztos, hogy Molière szoros baráti viszonyban állt Chappelle-el, s az is kétségtelen, hogy a Grimarestől tanítványoként említett többi írók mindannyian Gassendi hívei, ne akadékoskodjunk épen az egy Molièrenél, s higgyük el, hogy Molièrenek csakugyan része volt ily tanfolyam hallgatásában, mely a collegium philosophiai oktatását néhány hónapon át bővítette, kiegészítette. A collegiumot 1640 tájt, mint az

*) La philosophie de Molière (*Études critiques* IV.), s még inkább az *École des femmes*-ről tartott conférence-a egyik jegyzetében (Epoques du théâtre français).

Élomire hypocondre nyomán hinni szokás, vagy a teljes collegiumi tanfolyamot véve számitás alapjául, 1641 tájt hagyta oda Molière s ez időtől kezdve megint éveken át semmi föltétlenül hiteles adatunk nincs róla, egészen 1643-ig, mikor is már mint kész színész áll elénk: következőleg életének legválságosabb szakában, midőn rászánja magát a döntő lépésre, ismét sötétben kell tapogatóznunk. Ez időközre esnék nyilvános felsőbb iskolázása. A századnak egyik leggonoszabb nyelvű s így egyáltalán ellenőrzésre nagyon rászoruló adomaírója, Tallemant des Réaux, azt írja, hogy a Sorbonneon hallgatott theológiát: de Tallemant oly durva tévedést árul el egyebekben, hogy ez adatát senki sem veszi komolyan, kivéve Lacroix-t s Fourniert, meg a jobb társaságra méltó Loiseleurt.

Több valószínűséggel beszélhetünk ellenben a jogi tanulmányokról, melyeket szintoly kevéssé tudunk ugyan megbizonyítani, mint a philosophiaikat, de melyekre mégis már több adattal rendelkezünk. Lagrange állítja, hogy Molière jogi egyetemet járt; a család pedig arról tanúskodik Grimarestnél, hogy licentiatussá, sőt doctorrá, ügyvéddé lett. Az *Élomire hypocondre*, mely azt is beszéli, hogy csak egyetlen egyszer perelt s aztán hátat fordított Themisnek, megmondja, hol és hogyan vizsgázott: Orleánsban, jó pénzért. Tény, hogy a polgári jogot csakis itt és Poitiersben tanították, és szomorú igazság, hogy diplomát akkortájt könnyen osztogattak azoknak, kik fizetni tudtak. Larroumet arról is akar tudni, hogy az öreg Poquelin egyenesen ügyvédet kívánt csinálni fiából; oly állítás, mely azokat az életrajz-írókat juttatja eszünkbe, kik szerint viszont papot óhajtott csinálni belőle az apa. Különb ma általában kétségbe szokás vonni a Molière jogi doctorságát és ügyvéd voltát, bár érdekes volna őt is Corneille s Boileau társaságába foglalni, mint olyat, ki szintén a múzsa iránti szeretetből szintén ügyvédi pályájával szakított. Maradjunk tehát mi is a licentiatusnál s higyük el, hogy Molière, még ha pénzen vásárolta is diplomáját, tett a vizsgához némi előtanulmányokat: ezt művei bizonyítják, elannyira, hogy épen e művek alapján joggal véli Mesnard, hogy később Molière magán ügyeinek gondozása és védelme miatt még inkább gyarapította idővel ebbeli ismereteit. A skeptikusok azonban természetesen itt sem mulasztják el fölemelni hitetlenkedő szavukat, s mint régebben Bazin tette, úgy ma Brunetière Molière jogi tanul-

mányainak hitelességét is hajlandó kétségbe vonni, visszatartja a kortársak egybehangzó tanúságtételeit, a mi pedig a művekben rejlő belső bizonyítékokat illeti, ezzel szemben arra utal, hogy Molière kitűnően gúnyolja az orvosokat s mégsem járt orvosi egyetemet, — hivatkozik Racinere, ki az ügyvédek s bírákat erős gúny tárgyává tudta tenni, a nélkül, hogy ezért jogi tanulmányokat végzett volna. Részünkről ez érvelés ellenére is bátran a nagy többséghez csatlakozhatunk, mert mindez nem czáfolja meg annak lehetőségét, miszerint Molière legalább licentiatusi vizsgát tett.

Még egy tanfolyamról kell pár szót ejtenünk, melyre Larroumet helyez különös súlyt, de melyről ő maga sem tudja eldönteni, vajon a jogi vizsga elé vagy után esik időpontja? Egészen a XVIII. század végeig, úgymond ő, szokás volt, hogy szépirásmesterrel fejeztessék be a polgári szülők gyermekeik tanulmányait, ki egyúttal számtant, pénzváltást és könyvvitelt is tanított. Molière mellé ilyen mestert fogadott atyja, mint Grimarest értesít, s e mesterhez egy sokat emlegetett adoma fűződik, melyet Larroumet miként szó tovább a maga képzeletéből, alkalmilag majd szólunk róla.

A mit még Molière életének e korszakáról mondhatunk, ugyancsak Grimarestra támaszkodó hagyomány, melyhez később szintén regényes mesék fűződtek. Grimarest szerint ugyanis, midőn XIII. Lajos és Richelieu 1642-ben az udvarral Dél-Franciaországba vonultak, a spanyolok s az ezekkel tartó főurak leverésére, az öreg Poquelin «hajlott kora» miatt fiát küldte maga helyett, az udvari szolgálat teljesítésére, mely ilyen alkalmakkor sem szünetelt. Ez értesítésben azonban egy oly mérvű tévedés foglaltatik, mely az egésznek megbízhatósága iránt gyanakvóvá tesz: idősb Poquelin a kérdéses időben mindössze negyvenhat éves s így éppen nem «hajlott korú» volt. Vegyük még számba azt is, hogy távolról sem bizonyos, vajon a mondott évben csakugyan a szóban forgó hónapokra esett-e a Poquelinék szolgálati ideje. A mi sajátságosnak tűnhetik föl, a nagy skeptikus Brunetiére éppen ezt a déli útazást föltétlenül hitelesnek hajlandó elfogadni, Bazinnal szemben Loiseleurnek adva igazat, kinek — szerinte — döntő érvei közül hadd említsük meg itt azt az érdekes véletlent, miszerint Molière majdani vidéki vándorlása idején mindazon helyeket

fogja bejárni, merre most az udvar átvonul. — Mennyiben fejthető meg más, egyszerű okokból is ez útírány egybevágó volta, ennek kifejtése nem tartozik ránk. Inkább azon regényes mesék érintésére terjeszkedünk ki, melyek, mint utaltunk rá, ez állítólagos déli utazáshoz fűződnek. Az egyik ily adoma pusztán curiosum jellegével bír, s a kor történetének egyik kimagasló, sokáig elfogúlt rokonszenvvvel megítélt mozzanatával hozza összeköttetésbe hősünket. E szerint Cinq-Marst, kinek összeesküvését ez út alatt fedezték föl, midőn Richelieu el akarta fogatni, eleinte egy fiatal komornyik rejtette el, a miről, mellesleg mondva, mit sem tud a történetírás: e nemes mentő nem lehetett más, mint Molière, mert ő komornyik is volt, meg fiatal is. Mélyebb jelentősége van a másik mondának, mely szerint, midőn az udvar visszafelé utaztában egy fürdőhelyen megállapodott, egy vándor színtársulat előadásában keresett szórakozást, melynek Madeleine Béjart lett volna primadonnája, tehát itt ismerkedt volna meg hősünk azzal a nővel, ki aztán annyira elbűvölte őt szép szemeivel, hogy miatta a kétes, kalandos színészélettől cserélte föl a rendes polgáreléletet. Molière e viszonyának kezdetét későbbi évekbe s Párisba kell áthelyeznünk, tehát később fogunk szólni majd róla, valamint arról is, mennyiben hathatott Madeleine szerelme ily elhatározóan az ifjúra: de már itt utalhatunk arra, hogy ha a molieristák oly készségesen fogadták el századunkban e regényes mesét, azért tették, mert ebben amaz átalakulás titkát vélték megtalálhatni, melyről mi semmi biztosat sem tudunk, s melynek következtében az immár huszadik évébe lépett Poquelin-fiú egyszerre Molière gyanánt áll eléink, letéve családi nevét, egyelőre megtagadva ősei foglalkozását és színésznek csapra föl.

S ezzel elértünk hősünk életének első döntő válságához, mely ha az ő egyéni boldogságára nézve nem volt is a legszerencsésebb választás, de annál örömdetesebbnek mondható az utókorra nézve, mert e lépésének köszönheti a világirodalom legnagyobb vígjáték-íróját.

EGÉSZSÉGÜGYÜNK JELEN VISZONYAI ÉS A REFORM.

Első közlemény.

Minden szerves lény küzd a létért; küzd faja föntartásáért és hogy önmagát föntarthassa. E küzdelemből áll az emberiség élete, és ebből indultak ki az összes társadalmi intézmények is.

A közegészségügy is az érdekek harcának köszöni létét, mert azon százados törekvésen alapszik, mely szerint az ember biztosítani törekedett életét, a legkülönbözőbb betegségeket okozó befolyások ellen, s hogy ezt tehesse, fölkereste az okokat, melyek életét és fajának szaporodását veszélyeztetik.

A Darwinismus elmélete szerint az erősebb legyőzi a gyöngébbet, mely elvész; ez által az állatoknál a faj physiologiai ellenállósága, veleszületett edzettsége, egészséges constitúciója főleg a létért való küzdelem következtében megmarad, mert a gyöngébbek a fajszaporodásnál alig tesznek számot. Az embernél azonban e természetes kiválasztást a kultúra úgyszólván megsemmisíti, mert a nyiszlett, vézna és öröklött bajokkal terhelt egyén is megmaradván, ez családot alapít és így alapját rakja le az emberiség jövőjének degenerációjának. Viszont, az ember mint egyén, bizonyos betegségek hordozása által saját embertársaira nézve is veszélyes lehet és veszélyezteti létüket. S így ismét a létért való küzdelemből foly, hogy bizonyos tudományok útján az egyén és az összes emberiség egészségének megóvása végett, a közveszélyes okok, betegségek megállapíttassanak.

Helyén van tehát az egyén egészségtanáról, a közegészségtanról és az e két szaktudománytól jónak talált és az

egészséget veszélyeztető okok eltávolítására szolgáló tanról, az orvosi rendőrzésről szólni, mely mindmegannyi tudományág az emberi faj önfentartását és egyéni existenciáját mozditja elő.

Az egészségügy tehát a faji és az önfentartásból eredő lét-küzdelem egyik kiváló tényezője, melyet az ember saját céljaira fölhasználni csakis a műveltség magasabb fokára való emelkedése által tudott.

Már ebből is látni való az egészségügy óriási fontossága, nemcsak egyéni, de nemzetgazdasági szempontból is. Kötelessége tehát az ország legilletékesebb tényezőinek mindent megtenni, hogy a modern közegészségi vívmányok mihamarabb a gyakorlati életbe átültetessenek és a közegészségügy törvényei, rendeletei jogérvényre emelkedhessenek. Hiszen a világ legrégebb népei már intézkedtek az egészségügyben, mert tudták, hogy csak akkor alkothatnak erős államot, hatalmas nemzetet, ha az egyesek épek, erősek, egészségesek, ha számra szaporák. A perzsák halálbüntetést mértek arra, a ki a vizet beszennyezte; az egyiptomiak közkölségen ápoltatták a beteg útasokat; a görögök a hibás, gyöngé és nyomorék gyermekeket a hegyekbe tették ki, hogy elveszszenek és így a faji degenerációnak elejét vegyék; a zsidók egészségügyi intézkedései pedig becsületére válhatnak még ma is bármely népnek.

Legkiváltkép a régi rómaiak tűntek ki e téren. A Budán fölfedezett Aquincum közfürdői, a régi vízvezeték hatalmas oszlopai mai nap is hirdetik szép hazánk szívében, a gazdag fővárosban, hogy a régi római Buda-Pest 2000 év előtt tiszta forrásvizet ivott, míg ma a lakosság túlnyomó része szűrt és szüretlen fertőzött vizet kénytelen inni.

Bizony elszomorító, hogy hazánkban az állatok egészségügye magasabb fokon áll, mint az ember-egészségügy, mit egyébként Baross Gábor nyíltan az országgyűlés színe előtt is elismert; és én nem habozok kimondani, hogy ennek oka kulturális elmaradottságunk, mert csak így tartom lehetségesnek, hogy az államhatalom 16 millió lakos egészségügyére alig másfél millió forintot fordít, míg ugyanakkor évenként 2.300.000 forintot selymentenyésztésre és 5.100.000 frtot lótenyésztési intézetekre költ.

Már ez adatok is bizonyítják, hogy az egészségügyi vívmányok és föladatuk iránt nem viseltetünk élénk érzékkel, mi annál föltünőbb, mert az európai eszmék mindig nagy fogé-

konyságra találtuk nálunk. Azonban épen ezért remélhetni, hogy e tekintetben is haladni fogunk. Az eddigi állapotban maradnunk semmi esetre nem lehet. Ha a köznép, a polgárság, az intelligentia még nem ismerné föl az egészségügy nagy fontosságát, akkor közbe kell lépnie az államhatalomnak és meg kell teremtenie az egészségügyet és törvényt, s minden eszközzel érvényre juttatni.

Föl kell tehát az összes tényezőket rázni az eddigi apathiából. Az első lökést bizonyára az állategészségügy rendezése adta, a másodikat nem rég a belügyminiszterium, a harmadikat a nemzetközi budapesti egészségügyi congressus. Serkentsen minket a nyugati államok gyors haladása is. Anglia, Poroszország, Franciaország példáit szemünk előtt látjuk; ijesztő, elszomorító jelül álljon a keleti országok, Törökország, keleti Oroszország és Ázsia, hol a járványos betegségek soha meg nem szűnnek és naponként ezer meg ezer áldozatot követelnek. Föl kell világosítani a népet, természettudományokban oktatni, az egészségügyi oktatást általánosan kötelezővé tenni, akkor majd Buda-Pesten sem fogják a desinfectorokat megverni és leforrázni.

Jelenleg az egészségügy csak bizonyos körökben találhat lelkes támogatást. A közvélemény és a nemzet zöme még nem érzi kényszerítő szükségét és nem törődik vele, hogy az egészségügy a mai alakban túlélte magát és hogy az 1876. évi törvényczikk tizennyolcz év után sem tudott a nemzet köztudatába átmenni.

Mindazonáltal fölülről kell a jelenlegi állapotok reformjának megindulni és nem szabad bevárunk, míg az alsó és legalsóbb osztályok fogékonyakká lesznek a közegészségügy iránt.

Kétséget sem szenved, hogy a mai patriarchális viszonyoknak véget kell vetni. Túléltek magokat, sőt nem rég a belügyminiszter egyik rendeletében botrányosoknak is nevezte. Az orvosi kar, az egészségügy leghivatottabb képviselője és őre, immár hangos panaszokban fejezi ki miattok elégtelenségét. Kormánynak és az orvosi karnak, bár különböző szempontból, célja a régi viszonyoknak átalakítása.

Bebizonyosodott, hogy az 1876. évi törvényczikk tizennyolcz év után sincs végrehajtva; községeink, hatóságaink két évtized után sem realizálták a rendeleteket; törvényhatósá-

gainknak átlag nem volt érzékek a közegészségügy kérdései iránt; végül annyi idő alatt a közegészségügy nem tudott a nép tudatába átmenni. Másrészt az orvosi kar a régi rendszer békói alatt nem volt képes érvényre emelkedni; erkölcsileg és anyagilag is sokszor függő helyzetbe jutott, úgy hogy ma a kormány és az orvosi kar fönnen hangoztatja a szükséges reformot, melynek előbb-utóbb be kell következnie.

Föladatúl tűztem ki magamnak, a jelen közegészségügyi állapotot és viszonyokat híven ecsetelni; föl kutatni és deríteni a jelenlegi sivár helyzetünknek okait; kimutatni, hogy nem személyeket, hanem főleg a rendszert éri a mulasztás vádja, mert az egészségügy szakügyeit laikusok kezébe adta és a szakképzett orvost tétlenségre kárhoztatta; hogy nemzetünk java része még nem jutott az egészségügy nemzetgazdasági fontosságának tudatára; végül ítéletet mondani egyes intézményeink fölött és egy új rendszert ajánlani nagy vonásokban, melytől az egészségügy gyökeres reformját és fölvirágozását várhatjuk.

Érzem a kitűzött föladattal járó nehézségek súlyát; jól tudom, hogy napi renden levő activ kérdést vetek föl, de midőn jelen igénytelen tanulmányommal nyilvánosságra lépek, azon fenkölt tudattal teszem, hogy ha e tanulmányommal csak egy milliomod rész annyi hasznót okozok, mint a mennyi kárt husz év óta a rossz egészségügyi rendszer tett, melynek következtében hazánk két évtized alatt legalább is egy millió emberélettől fosztatott meg, akkor is jutalmazottnak tekintem fáradságomat.

I.

Az egészségügy és az egészségügyi közigazgatás legfontosabb részének tekintem azon rendszert, mely szerint és melynek útján az egészségügyi törvény és rendeletek végrehajtnak, és intézmények megvalósíttatnak. Nyilván való dolog, hogy ettől függ minden; hiszen mit érnek a legkitünőbb törvények és rendeletek, ha azok csak papiroson maradnak és nem realizáltatnak.

Az 1876. évi XIV. tör. 6. nyzikk az egészségügyi törvény

realizálását és az intézkedések hozatalát, végrehajtását a községi és politikai hatóságokra bízta, úgy hogy a följebb való politikai és közigazgatási hatósági közeg egyszersmind ellenőrzője és felügyelője is volt alantás közegeinek. A minden egészségügyi képesítés nélküli hatósági közegek alá, illetve mellé hatóságorvosi szakközegek rendeltettek, a kik intézkedési és végrehajtási joggal ugyan nem bírnak, de tartoznak megkeresés és fölhívás következtében véleményt adni egészségügyi szakügyekben és az intézkedéseket, végrehajtásokat ellenőrizni és ezekről jelentést tenni. Más szóval az egészségügyi szakképzettséget igénylő intézkedési jogot teljesen laikus egyénekre bízta a törvény, míg az orvos, az igazán képzett egészségügyi közeg, legföljebb véleményt adhat, indítványozhat; egyébiránt véleménye a laikus hatósági közeget legkevésbé sem köti, miáltal bíráló közege is lőn az orvosnak.

E hibás elveken inaugurált egészségügyi közigazgatási rendszer a mi viszonyaink között mindenestre nagy nemzeti és gazdasági szerencsétlenségnek vala két évtizeden át okozója, sőt ennyi idő alatt a valóságnak megfelelő helyes és igaz egészségügyi statisztikát sem nyújtott. Hazánk orvosainak a valóságnak megfelelő létszámát is csak a legutóbbi évek alatt sikerült megtudni. Ez állapotok oly kirívók voltak, hogy a belügyminiszter 1892-ki hivatalos jelentésében is kénytelen volt ezt bevallani, az adatokat hézagosoknak, tökéletleneknek mondván. Nem szenved kérdést, hogy tizen-nyolcz éven át hazánk összes kormányai az 1876. egészségügyi törvény legprimitivabb rendelkezéseit sem tudták végrehajtani.

A jelen dolgozat folyamán lesz alkalmunk lépten-nyomon kimutatni az óriási hiányokat és a jelenleg is uralkodó szomorú állapot okait. Természetes előttünk, hogy az eddigi rendszer, melyet a priori alapjában elhibázottnak tartok, mert elvi alapja: szakügyeknek laikusok által való ellátása, a közelben magától is összeomlik. Tönkre teszi az egészségügyi tudomány óriási föllendülése, tönkre teszi a hatóságok járatlansága, a nép általános közönye. Részemről az eddigi rendszer föntartását, az említett elvek meghagyásával és a jelenlegi rendszer szellemében megkísérlett minden reformtörekvést is hiú, haszontalan kísérletnek, sőt az egyének és a nemzet élete, a magyar faji szaporodás ellen indított merényletnek

tekintem, melynek áldozataul esett két évtized alatt is több, mint egy millió lakos.

A törvényhatóságok 1876 után és óta nem is gondoltak komolyan az egészségügyi közigazgatás föladataira. Nagyon kevés megye dicsekedhetik jelenleg is egészségügyi szabályrendeletekkel, melyek a teljes egészségügyi közigazgatást és az összes kérdéseket felölelnék. Csakis ad hoc készültek ezek, alkalomszerűleg, hogy azután ismét feledésbe kerüljenek. Köszükség nem forgott fönn, mert a hatalom, az intézkedési és végrehajtási jog képviselői a laikus tisztviselők, egészségügyi szabályrendeletek behozatalát ritkán sürgették. Nem érezték szükségét a községek sem, mert rájuk csak teher háramlott volna, a társadalom, a köznép pedig a közegészség iránt ma sem bir kellő érzékkel. Nem csoda, ha a laikus közegek patriarchalis közigazgatását sohasem bolygatták.

Az 1876-ki törvény, bámulatos fogyatékosága mellett is, ha husz év előtt végrehajtnák, sok jó gyümölcsöt termett volna. A rendszer azonban csak oly viszonyok közé való, hol az általános műveltség elterjedtebb, a tisztviselők jól dotáltak s a társadalomtól támogattnak. Ilyen viszonyok nálunk még nincsenek. A nemzet még ma sincs áthatva a közegészség nagy fontosságától, mert különben törvényhozásunk nem tűzhette volna ki föladataul az állategészségügynek előbb való rendezését. Buda-Pesten csak a közelmúltban forrázták le és verték meg a desinfectorokat; a vidéken a köznép mérgezéssel gyanúsítja az orvosokat. A karhatalom ellenszenvenessé tette nemcsak az intézkedéseket, hanem a tisztviselőket is és ennélfogva orvos, hatósági közeg előszeretettel csak papiroson adminisztrált, mert a község, járás és megye társadalma és népe után élt, szerzett. E viszonyok legnagyobb részt, még ma is fönnállanak és ennélfogva fölvetjük a kérdést: mely rendszert fogjuk mi legmegfelelőbbnek tartani egészségügyi adminisztrationknál? Azt, a mely se a társadalomra, se a laikus közegekre nem támaszkodik, hanem szakképzett egyénekre, úgy az intézkedésre, mint a végrehajtásra nézve; más szóval, a községi és hatósági orvosokra. Az egész egészségügyi intézményt tehát szakképzett egyénekre kell bízni, és a mai közigazgatás keretéből, alárendeltségi helyzetéből kivenni s helyébe a merev államosítást behozni. Az államosítást részlegesen az állat-egészségügynél már behozták;

azt hisszük, hogy szüksége az ember-egészségügynél is beállott, sőt ezt tenni parancsolja a tizennyolcz évi pangás, az ez idő alatti részvétlenség úgy a kormányok és hatóságok, mint a társadalom részéről. «A mely pillanatban az államhatalom a közegészségügy közgazdasági jelentőségének tudatára ébredve, elhatározza e célra meghozni a szükséges anyagi áldozatot, a közegészségügyi szolgálat reorganisatiójának is, mint a cél eszközének, nyomban kell követni ez elhatározást. A midőn a közigazgatás államosításának szüksége ki van mondva, egy pillanatig sem szabad haboznunk, hogy a modern egészségügyi intézmények végrehajtása is kizárólag csak úgy lesz eszközölhető, ha a közegészségügyi közigazgatás kérdése egy egyöntetű állami szervezetben oldatik meg.» Novák Endre tanár e sorait minden józan gondolkodású orvos alá fogja írni.

Függetlenül kell az egészségügyet szervezni, mint oly intézményt, mely se a politikai, se egyéb közigazgatási kérdésekkel szorosan úgy sincs kapcsolatban. Ki kell mondani, miután két évtizeden át a törvényhatóságok képteleneknek bizonyultak az 1876-ki törvényt végrehajtani, hogy az állam veszi kezébe az intézményt és oly közegekre bízza, a melyek neki közvetlen alá vannak rendelve és a törvényhatóságoktól függetlenül, önállóan működnek. Ez által az államhatalom befolyása nem mint eddig közvetve, hanem közvetlenül a legutolsó kunyhóig fog terjedni és képes lesz saját közegei által az egészségügyi intézkedéseket érvényre juttatni.

Az egészségügy gyökeres államosítása és reformja nagyobb anyagi áldozatot fog követelni. Eddig az állam nagyon keveset fordított egészségügyi célokra; a törvényhatóságok ép így jártak el és nagy megyék egyetlen krajczárt sem fordítanak egészségügyi ügyeikre és a legtöbbnek nincs is erre külön alapja. Jelenleg a községek és körök viselik a terheket és mily igazságtalanul, láttuk több kolerajárvány alkalmával, midőn egy tiszamenti község, melynek hajózási kikötőjébe a dunagőzhajózási társaság hozta be a cholérát, kénytelen volt hetekig saját költségén védekezni. Államtól és megyétől elhagyatva, kiadásai 25%—50%-ra rúgtak, mire legelőit fölszántotta és a helybeli állattenyésztést lehetetlenné tette. A hol a községek gazdagok, mint például Dél-Magyarországon, a terhek is elviselhetőbbek és az intézkedések is inkább végrehajthatnak de ott, a hol a nép szegény, mint a fölvidéken, Erdélyben

épen az anyagi okokból a legtöbb intézkedés végre sem volt hajtható.

Igazán tartunk attól, hogy a törvényhozás tisztán anyagi szempontból visszajed a gyökeres államosítástól és meg fog elégedni a jelenlegi rendszer foltozgatásával, azon czímen, hogy a közigazgatás egysége veszélyeztetnék a közegészségügy államosításával. Így aztán az egészségügyi kiadások, a közigazgatás keretébe utaltatnak és ismét azon közegekre bíztnak, melyek két évtizeden át nembánomságukkal vagy egy milliónyi embertől fosztották meg nemzetünket.

Kétséget sem szenved, hogy az országnak és a törvényhatóságoknak meg kell hozni az anyagi áldozatot; hiszen valamely járvány elleni védekezés, a közegészség javítása stb. nem egyedül egyéni vagy községi érdek, hanem inkább országos érdek, mert nemcsak helyi, hanem az állam érdekeinek kérdése forog szóban.

Kifejtettük nagy vonásokban az államosítás szükségét, hangoztattuk, hogy két évtizeden át az egészségügy gazdátlan tulajdon volt, hogy viszonyaink egy cseppet sem javultak, mit később egyes fejezeteknél részletesen szándékunk bebizonyítani. Itt csak az egészségügy tükrére, a statistikára hivatkozom. Angliában ezer lakosra huszonkét, Franciaországban huszonhat, Magyarországon harmincznyolcz halott esett még nem régiben. Buda-Pesten pedig, a hol a lakosság egymás hátán lakik és a rossz közegészségi állapotnak minden tényezője megvan, a mit a vidékről bizony nem állíthatunk, kevesebb a halálozási arány, mint az anyaországban. A gyermekhalandósági arány pedig vagy háromszor rosszabb Angliáénál. 1881—1890-ig ezer élő lakosra jutott évenként halálestet:

Svédországban	--- --	16·5
Angolországban	--- --	18·9
Franciaországban	--- --	22·1
Poroszországban	--- --	24·6
Olaszországban	--- --	27·2
Ausztriában	--- --	29·3
Magyarországon	--- --	32·6

E legújabb számok bizonyítják legjobban, hogy Európa összes kulturállamai közül hazánkban a halálozási arány a legnagyobb vagyis helyesebben szólva hazánkban az összes mű-

volt államok közül van a legkedvezőtlenebb egészségi állapota és ebből kifolyólag a legrosszabb, a legszomorúbb közegészségügye. Fodor József tanár számítása szerint Magyarország, botrányos egészségügye következtében (1865—1881) tizenöt év alatt legalább 1.300,000 emberéletet veszített, melyet megmenthettünk volna.

A statistika (a mi halálozási statistikánk adatai úgyszólván kifogástalanok, mert az illető lelkészi hivatalok útján szerzetnek be, az egészségügyi adatok sokszor 90,000-nyi haláleseti differentiát is mutatnak föl!) bizonyító ereje megdönthetetlen, ha a beszerzett adatok helyesek; s ezt ismerve szabad-e elzárkóznunk a meghozandó áldozattól?

A törvényhozás főadata végre-valahára rendes évi fedezetről gondoskodni, minthogy a törvényhatóságok absolute indolenseknek mutatkoztak; ismerve a közönség gyöngye természet tudományi képzettségét, a társadalomtól sem várhatunk hathatós anyagi támogatást.

Meg kell teremteni az évi egészségügyi budgetet, mely független a belügyminiszterium közigazgatási előirányzatától. Még a Turinban tartott III. nemzetközi egészségügyi congressus döntötte el, hogy fölötte kívánatos az önálló egészségügyi budget. Nem kívánok a műveltség magasabb fokán álló nemzetek idevágó intézményével foglalkozni; nagyon messzire vezetne a más államokkal való parallel összehasonlítás. De azt az egyet nem hallgathatom el, hogy a szomszéd és általunk is sokszor gáncsolt Szerbia már 1879-ben megteremtette az önálló egészségügyi alapot és évi rendes önálló budgetet, úgy hogy ma évenként több mint egy millió frankot fordít az 1.882,000 lakosság egészségi érdekeire, míg hazánkban az 1893-ik évi előirányzat tizennégy millió lakosságra 1.445,155 frtot tett ki! Köztudomású e mellett az is, hogy a megyéknek csak elvétve van egészségügyi alapjuk. Íme ismét egy példa, hogy mennyire mellőztük eddig egészségügyi érdekeinket. Gondolom, a következő adatok sem érdektelenek: a fönti egészségügyi előiránnyal egyidejűleg a kormány 2.345,000 frtot kért a selyemtenyészés emelésére és az állami lótenyésztő intézetek ez évi segélyezésére 5.150,823 frtot.

Nézetem szerint, nekünk függetlenítenünk kell az egészségügyi fedezetet minden más tárczától. A törvényhozásnak meg kellene szabnia az állami évi segély és a meg-

teremtendő alap nagyságát, melynek évi kamatai tisztán egészségügyi célokra fordítandók. Természetesen a törvényhatóságok hozzájárulása is kimondandó volna, melyek évi százalékkal az alap növelésére is köteleztetnének. Szigorúan körülírandó, mely terhek illetik a községet vagy kört, melyek a megyei és városi hatóságot és melyek a kormányt, mert csak így remélhető a jelenlegi zürzavaros anyagi helyzet tisztázása.

A rendes és a lakosság utáni kivetett adózás által megszűnnék az a visszás állapot, hogy egy állam különböző megyéiben különböző közegészségi alapok vannak; azaz, míg egyik megyének egy krajczár egészségügyi alapja sincs, addig más megye, habár kivételesen is, de mégis nagyobb összegeket fordít rá. Megszűnnék a községek egyenetlen és igazságtalan megterhelése is, mit egy-egy járvány okoz. Bizony, nem ritka eset, hogy a szükségessé vált kiadásokat néha 50% adókivétéssel is kénytelenek voltak fedezni, mert az állam és megye például a cholera föllépését valamely községben országos veszélynek jelentette ki, de az ellenintézkedések után származó költségeket már csak a községen hagyta száradni és e kérdésben országos kérdést látni vonakodott.

Részemről tehát csak úgy tudom az egészségügy gyökeres reformját elképzelni, ha a törvényhozás lemond eddigi közönyösségéről és meghozza a kellő anyagi áldozatot, melytől ha visszajed, oda fogunk kisebb javítgatások után is jutni, a hol azelőtt a selyemtenyésztés és lónemesítés állott. A régi rendszeren lehet javítani és egy pár forinttal foltozni, de jót, modern intézményt és egészségügyi berendezést elérni nem lehet. Pénz nélkül egészségügyet teremteni — *pium desiderium* vagy jobban mondva — *utopia*. Meg vagyok győződve, hogy el fog jönni az ember-egészségügy teljes reformjának az ideje is, a midőn a közvélemény hangosan fogja azt követelni, bármilyen áldozat árán is. Ma ennek hiányából fölülről kell kiindúlnia a reformnak, s minden esetre ki kell venni a laikusok kezéből az egészségügyi közigazgatást, szakemberekre bízni, s ha kell, a végrehajtást a törvényhatóságok és községek, a társadalom és egyének ellenszegülése ellenére is foganatosítani.

II.

Az egészségügyi közigazgatás majdnem legfontosabb tényezőjének a községet tartom, mert minden rendelet, végrehajtás és intézkedés első sorban a községi előljáróktól függ. A városokról ezúttal nem emlékszem meg, mert szervezetök-nél fogva önálló törvényhatóságok.

Az 1876-ki évi törvényezikk a községet, mint legalsóbb forumot, kötelezi a törvény, a kormány, illetve a fölüttes hatóság útján kiadott egészségügyi rendeleteknek kellő realizá-sára. A község az 1876-ki évi XIV. törvényezikk 140. §. szerint:

a) gondoskodik a községi vagyontalan és tébolydai ápo-lásra nem minősített elmebetegek, továbbá: a vagyontalan hülyék, siketnémák, vakok, nyomorékok, lelenczek és dajka-ságba adottak orvosoltatása- és eltartásáról;]

b) gondoskodik a szükséges segély eléréséről, betegülé-sek- és szüléseknél, valamint okleveles szülésznőknek szükség esetében községi költségen való képztetéséről;

c) intézkedik a temetők és lehetőség szerint a halotti kamrák fölállítása és fölügyelete iránt;

d) gyakorolja választási jogát, a törvények értelmében, a községi egészségügyi személyzetet illetőleg.

E hatáskör minden községre, tehát olyanokra is kiterjed, melyek törvényhatóságok. A községek valójában egészségügyi hatóságok és megkülönböztetésül az első, másod és harmad fokútól, közönségesen helyhatóságnak is mondatnak. Az emlí-tett köteleességeken kívül a 141. §. szerint a következő rendőri teendőket teljesíti:

a) örökdi a köztisztaság, a hússzemle, az árúba boesá-tott tápszerek és italok, a közhasználatra szánt ivóvíz tiszta-ságának és ártalmatlanságának, továbbá a kutak, medenczék, víztartók és vízvezetékek kellő föntartása és elrontásának meg-akadályozása, úgyszintén a halottkémet és általában a helyi közegészségi teendők fölött;

b) az e teendők szempontjából előforduló hiányokat, kihágásokat a közegészségi ügyekben illetékes első fokú ható-ságnak orvoslás, illetőleg megbüntetés végett bejelenti;

c) ily esetekben egyúttal lefoglalásokat tehet és ott, ahol a törvény vagy az ennek alapján kiadott kormányrendeletek szerint elkobzásnak van helye, azt, ha az eset körülményei közegészségi szempontból igénylik, végre is hajtja ;

d) a község vagy közegészségi kör területén tartózkodók élet- vagy testi biztonságát és egészségét veszélyeztető eseteknél, különösen hirtelen életveszélyeknél rögtön eljár.

E teendőket nagy és kis községekben a bíró és községi jegyző végzi.

A figyelmes olvasó már e pontoknál is észreveheti, hogy mily bizonytalanul, minden szabatosság nélkül van a község, illetve a bíró és jegyző egészségügyi hatásköre körülírva. A kezdetben taxatív felsorolás után valóban meglepő fordulatot ad a paragraphusnak az «általában» kifejezés. Még bámulatosabb, hogy a járvány körüli köteleességekről, egyik legfontosabb községi teendőről, egy szóval sem emlékszik meg külön. A taxatív felsorolás mellett sajátságos valamely törvényben a generalizáló fogalmak használata. Még az 1870-ki osztrák törvény is, mely hat évvel előzte meg a mienket jobb, és szabatosabb.

A reformnak tehát ki kell terjeszkednie a község, illetve előljárók, mint helyhatóságok egészségügyi hatáskörének és teendőinek világos megállapítására. Kellő szabatossággal szerkesztett és a taxative felsorolt pontok elkerülhetetlenek. Imperative a leghatározottabban és legrészletesebben kell az egyes közegek hatáskörét előírni és különösen a község-, illetve körorvosét, kinek hatáskörét az 1876. évi törvényezikk következőleg szabta meg :

1. a község, illetve a szövetkezett vagy egyesített községek szegényeit ingyen, a vagyonosokat pedig a díjazás iránt a községgel előlegesen kötött egyezség szerint orvosolja ;

2. közegészségi és orvosrendőri szempontból fölügyel a leleczekre és dajkaságba adottakra, úgyszintén a községi ápolás alatt levő elmekórosokra, hülyékre, siketnémákra és nyomorékokra ;

3. a himlőoltást, a mennyiben ezt díjtalanul teljesíteni nem tartoznék, az országosan kiszabott díj mellett végzi ;

4. a halottkémlést, a mennyiben külön halottkém föllállítva nem volna, szegényeknél ingyen, vagyonosoknál megszabott díj mellett végzi ;

5. a község, illetőleg községek egészségügyi mozzanatait és változásait figyelemmel kísérvén, a fölmerülő káros hatások elhárítása iránt javaslatot tesz ;

6. az orvos-rendőri vizsgálatokat és egyéb teendőket díjtalanul, az orvostörvényszéki munkálatokat pedig az illető bíróság fölhívása következtében meghatározott díj mellett teljesíti ;

7. az életmentési eljárásnál közreműködik ;

8. eljár mindazon ügyekben, melyeket egyik vagy másik törvény, illetőleg szabályrendelet reá bíz ;

9. évnegyedenként egészségügyi jelentést tesz és minden előforduló közegészségi ügyet, valamint az orvosrendőri és orvostörvényszéki vizsgálatot azonnal és körülményesen illetékes előjáróságának tudomására hozza.

Tisztán szakügyekben a járási orvossal közvetlenül érintkezik.

A községorvos tehát végzi a község hatáskörébe tartozó teendőket és a törvényhatóságtól a községre bízott egészségügyi intézkedéseknél azok végrehajtásánál közreműködik, e mellett törvényszéki szakteendőket is lát el. Hatásköre azonban igen hiányosan van megírva ; mert míg külön fölemlíti a dajkaságba adottakra való fölügyeletet, addig a községorvos egyik legfontosabb föladatáról, a járványok elnyomásáról említés sincs téve, úgy hogy ez iránt csak a járásorvos hatáskörében találunk fölvilágosítást. Ebből gyanítom, hogy a járványok elleni védekezést a járásorvosra akarta az 1876-ki törvény bízni, mit azonban a gyakorlati élet régen megdöntött. Világos, hogy csak is a községorvos lehet hivatva erre, míg a járásorvos a járvány elleni intézkedések megtételére állandó felügyeletet úgy sem gyakorolhat.

A jelenlegi községi gyakorlat szerint és a törvény értelmében a községi bíró és jegyzőnek van a községorvos alárendelve ; ezek rendelkeznek, végrehajtanak, intézkednek, míg a községorvos végez, közreműködik és örködik, azaz teljesíti a rábízottakat, mert tartozik «*eljárni*».

Sokat töprenkedtem, hogy analýsálás útján a községorvos hivatását a törvényből kihozzam. Úgy találom, hogy felügyelő közeg, szakközeg, véleményező, gyógyító orvos, tisztviselő, de oly alárendeltségű, hogy a közönséges és minden qualificatio nélküli bírótól is függ. Intézkedési, végrehajtási joga nincs,

de van helyette egy jó csomó kötelessége és felelőssége, valamit érő jogok nélkül.

A községorvos épen e sajátságos helyzete következtében tehetetlen és függősége vonta maga után tekintélyének oly rohamos hanyatlását, annak ellenére, hogy értelmi qualificatioja a községben a legnagyobb. E helyt természetesen az alkalmazásban meghagyott közönséges műveltségű sebész és orvosmestereket nem vehetem figyelembe.

A községi közigazgatás autonom jellegű. Választás útján választatik meg a feje, a bíró, a kinek összes qualificatioja az írás és olvasni tudás mestersége; legalább többet nem követel a törvény. Jól tudjuk, hogy a bíróválasztásnál nem az értelmi fokozat, hanem a politikai tényező dönt, mert a községi bírói állás par excellence politikai tiszt. A politika, a családi viszonyok, a vagyoni helyzet és a befolyás döntenek. Ennek következtében a községi bírák hazánkban közel 90 %-ban a földművelő és iparos osztályból kerülnek ki; az ő kezeikbe tétetvén le az intézkedési és végrehajtási jog, az 1876-ki egészségügyi törvény szerint tehát ők az egészségügyi főnökök is, a kik intézkednek és végrehajtanak, felügyelnek.

Ezátlag alacsony műveltségiszínnal következtében írástudó és a közigazgatásból vizsgázott jegyzők adattak melléjük, a kik épen szellemi túlsúlyok következtében vezetik a bírót és érdekők a bíróval való jó lábon állás.

Bírónak és jegyzőnek semmiféle egészségügyi qualificatióra sincs szükségök, mindazonáltal ők az intézkedők és végrehajtók egészségügyi ügyekben. Az orvos főadata volna tehát az egészségügyi dolgokat megmagyarázni a bírónak; valóban nemes főadat egy szegény, észbelileg sokszor hátramaradt paraszt bíróval szemben, a ki esetleg az orvos véleményét meg sem hallgatja, mert e vélemény legkevésbé sem kötelező. E kettős megosztás mindenekelőtt a bíró, illetve jegyző és orvos legjobb harmoniáját tételezi föl, mert csak e három tényező együttes közreműködése mellett juthat valamely intézkedés teljes érvényre. E viszony hátrányát fölösleges bizonyítani; minden disharmonia kárára válik az ügynek, mert épen annak, a ki legjobban ért hozzá, nincs intézkedési joga és alárendelt helyzeténél felsőbb forumnál sohasem keres jogorvoslást, mert csak főnökeinek ellenszenvét szerezné meg. Így végelemzésben az egészségügy szenved.

Fordítsuk meg az érem oldalát. Föltéve, hogy az orvos jó viszonyban van a község vezetőivel, akkor a mindennapi érintkezés, élet, egymásra való utalás következtében az orvos az ő szociális állását és jövedelmét rontó intézkedések végrehajtását, értem például a járványintézkedéseket, melyeket a köznép gyűlöl, lehetőleg mellőzni fogja. Nem úgy, ha fölötte egy független hatósági közeg állana, a kinek érdekei nincsenek egybeforrvá a községi viszonyokkal. Ma nap, a rossz anyagi dotálás következtében, a községorvos kénytelen anyagi érdekeit első sorban szem előtt tartani és ezért becsvágya elvesz, s helyét a létérti küzdelem foglalja el.

Lehet-e csodálni, ha a községi orvos nyolcz gymnasiumi osztály, érettségi, hat évi egyetemi tanulmány, a tudori fokozat elnyerése után a községbe lekerül, a paraszt bírónak és a csak legújában hat gymnasiumi osztályt és egy jegyzői vizsgát tett községi jegyzőnek alárendelve, elveszti összes becsvágyát és apathiába esik lealázó helyzete következtében, mikor a főnök legjobb véleményét jogosultan meg se hallgatja?

Én meggyőződtem a gyakorlati életben, hogy a bonyolult és mindenkép helytelen rendszer üti agyon a községorvost, az egészségügyi törvényt és rendeleteket, mert a súlypont nem a művelt, diplomás községorvoson, hanem a paraszt bírón és laikus jegyzőn fekszik.

De menjünk tovább. A megyék és államhatalom egészségügyi szolgálati szabályzatot még most sem adtak ki és így a községorvos tulajdonképen minden szolgálati szabályzat nélkül tengődik; s hozzávéve az 1876. évi törvényczikk 140., 141. és 145. zavaros paragraphusait, hogy nem tud eléggé eligazodni, nem csoda. Néhány megyét kivéve, hazánkban nincsenek megyei egészségügyi szolgálati szabályrendeletek. Kerek tizenhatsz év alatt sem értek rá, annyira becsülték az egészségügyet; ép így ritkák az egyes községekben.

Igaz ugyan, hogy Ausztriában sem különbek e viszonyok. a hol az 1870. ápr. 30-ki törvényczikk a tartományokra bízta a községi egészségügyi szolgálat miként való realizálását. Egyes tartományok alig tettek ennek eleget; az utolsó években Stájerországban például csak 1890, illetve 1892-ben állapították meg az 1870. évi törvényczikk 3. és 4. §§-ainak értelmében az egészségügyi szabályok, illetve a községi és körorvosok részletes hatásköre, míg ellenben déli szomszédunk,

a kicsiny és politikailag zilált Szerbia, ennek már 1881-ben megfelelt.

Az egyes közegészségi intézmények fejtegetésénél lesz alkalmam a községorvos egyes föladataival foglalkozni és azért részletekbe itt nem bocsátkozom; hanem fölvetem a kérdést, miután kellőleg megvilágítottam a jelenlegi község-orvos-intézmény lehetetlenségét, mely intézményt és rendszert tartom a legmegfelelőbbnek, mely a jelenlegi áldatlan és sivár állapotnak véget vetne, úgy hogy a községorvos saját magas egészségügyi képzettsége érvényesülhessen és az egészségügy javára válhassék.

A válasz ez: a mi Ausztriában huszonnégy év óta, nálunk tizennyolcz év óta rossznak bizonyult, eltörlendő. Az államosításról kifejtven nézetemet, most különös tekintet óhajtok vetni az államosított községorvosra. A községorvost minden körülmények között föl kell menteni a mai megalázó alárendeltségi viszonyból és csak mellé rendelni a községi helyhatóságnak. A község egészségügyi hatáskörét szigorúan körülírva, a községorvos teendőivel is tisztában lehetünk. Ez úton a legalsó végrehajtó közeg a politikai viszonyok és községi pártállások helyzetéből kiragadtatik és eleget teszünk annak, hogy az egészségügy, mint önálló országos intézmény függetlenítettik minden politikai tényezőtől. Hiszen mi kapcsolatba is lehetne hozni az egészségügyet és politikát, hacsak nem helyi és pártérdekből. Így a község hatáskörébe utalható volna a szegényügy, a lelenzügy, dajkaságba adottak ellátása, egy szóval a szakképzettséget nem igénylő föladatok, míg a község-orvos hatáskörébe utaltatnék a lakások, vizek, kutak, pocso-lyák, fürdők, gyeptelepek, járványok, halottkémlés stb. kérdései. A szakképzettséget igénylő föladatokkal járó intézkedési és végrehajtási jog természetesen a községorvost illetnék, a ki ennek következtében a teljes felelősséget is magára veszi.

E jól megkülönböztetett és körülírt hatáskör egyrészt véget vetne a mai zavaros helyzetnek és nehézségnek, gyorsítná a végrehajtást, másrészt szakember kezében kellő biztosítékot nyújtana arra nézve, hogy az intézkedések pontosan és szakszerűen realizáltatnának.

Aggodalomra tehát a szakképzettséggel rendelkező orvos kezében a hatalom, az intézkedési és végrehajtási jog okot nem adhatna, ha az I. fokú egészségügyi hatóság közegeinek fel-

ügyelete és ellenőrzése alatt áll és a községelöljáróságnak a sérelem orvoslási joga, az appelláta megadatik.

Jól tudom, hogy a politikai hatóságok mai és kivétel nélkül laikus képviselői a községi egészségügyi közigazgatás illetén való megoldását nem tudják helyesleni, egyéni érdekből és külső közigazgatási formákból, mert nem tudják belátni azt, hogy a községben a politikai hatóságon kívül más forum közege működhessen, mint a nekik közvetetlenül alárendelt. De ez a balvélemény eltűnik a laikus bíró és jegyző szakképzettségi fogyatékosságának óriás volta mellett.

Dr. THIM JÓZSEF.

IMMAKULÁTA GRÓFNÉ.

Regény.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

Adus csak most érezte igazán, hogy milyen okosat tett, midőn Millát nőül vette. Azóta alig vannak e szeretetreméltó asszonynak szeszélyei. Igaz, hogy az ő kedélyét nem tartja most örökös hullámvásában, a mi elég érdekes lehetett valaha; de ma már sokkal jobb, hogy állandóan napfényt áraszt kedélyére. Egy nap Adus nem is vonakodott megmondani neki, hogy milyen kedvező fordulat állott be természetében.

— Adus! Te nem jól ítéled meg e változást. Arra kellene legelőször is gondolnod, hogy helyzetem változott meg. Elégületlen, nyugtalan valék, midőn senki sem becsülhetett, még magam sem magamat. Mivel pedig ennek te voltál az oka . . .

— Én?

— Meglehet, én is; de tudod, nem volnék nő, ha nem másban keresném a hibát. Szóval téged okoztalak, és sokszor ingerülten gondoltam rád, sőt néha az is megfordult az elmémbe, hogy megbosszullak. Fecsérelve kívántalak tönkre tenni és sok mindenre vágytam. Nem mindig, de néha. Akkor rossz valék, mert ingereltek, bántottak. Ma már nem vagyok rossz, mert békét hagynak, sőt már tisztelnak is.

— Mindenütt, kedvesem. Sok jót is téssz.

— És mivel megtaláltam melletted a nyugalmat, a megelégedést, az önbecsülést, nem is zaklatlak már szeszélyekkel,

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 217. és 218. füzetében.

makranczokkal, költséges vágyakozásokkal. Feleséged vagyok, a ki kimélni tartozom a tárczádat is. Veheted észre, hogy nem kellenek már nekem olyan drága bútorok, annyi sok ruha és ékszer. Istenem! hisz egykor nem volt egyebem, mint az a sok fényes haszontalanság! Éva leányai mindig kívánnak valamit: ha nem tisztelik őket, legalább azt, hogy irigyeljék fényűzésöket.

— Bizony, kedves Milla, sokszor én is elgondolom magamban, hogy mennyivel okosabban tettem volna, ha mindjárt azon kezdem, a min csak az után a kellemetlen scéna után folytattam. Már Bécsben meg kellett volna kérnem a kezedet.

— De úgy-e, nem engedte a szusz, meg a gavallérkodás léha romantikája?

— Meg aztán nagyon megszoktam, gyermekkoromtól fogva, függni Ellától, a ki már kiesi korunkban is nagyon zsarnokoskodott rajtam.

— Mert nem volt akaratérőd, mint van neki. De ne emle-gessük a múltakat, melyeken már úgy sem lehet változtatni. Jó, hogy legalább most így vagyunk. Te beláttad hibádat, én meg gondos feleséged vagyok.

S megcsókolta Adust, a kiből szeretett volna valamit csinálni. Meg is próbálta, hogy ébresztesse becsvágyát.

— Az a bajod, Adus, hogy nem tudsz valami dologra szert tenni. Van sok jószágod, de nem gazdálkodol, mert nem szereted a fáradozást. A fővárosi élethez szoktál s engedd meg, kedvesem, kimondanom, hogy egy kicsit ingyenélő vagy, mint a legtöbb gazdag magyar ember. Hízol, mert nincs gondod.

— Hát mit tegyek?

— Foglalkozhatnál a közügyekkel.

— Például?

— Nyár elején lesz az országos választás s olyan gazdag és kedves ember, mint te, mindig könnyen megválasztathatja magát képviselőnek. Kivált, a hol jószágaid fekszenek.

— Oda nem megyek! — tiltakozott határozottan Adus. — Ott, a mint tudod, az alispán az én sógorom és én nem fordulok hozzá támogatásért. Nagyon megsértett tégedet az ő kevély felesége. Én azt nem felejttem el.

— Pedig akár el is felejthetnéd. Látod, én nem harag-szom rá. Hisz nála nélkül talán soha sem is lettem volna a te hitvesed! Hidd meg, Adus, megbüntette ő eléggé magát;

nem szükséges, hogy tetézd te is. De hát jó, ha nem akarsz oda menni, van más kerület is, csak egy kicsit meg kell nyitni az erszényt.

— Az a baj, hogy talán nagyon is meg kellene.

— Ne félj, öröködöm én az érdeked fölött. Majd én egyezem a kortesvezérekkel, mert te nagyon jámbor hazafi vagy: szörnyen kifosztanának. Szerzek neked a pártelnöktől kerületet is. Ne félj, adnak, csak a költséget viseld.

— De volna még egy baj, Milla! Beszédet is kellene tartani s az nekem nem lesz erős oldalam. Soha sem próbáltam még.

— Félsz tőle?

— Elmondani még csak el tudnám, ha nem lenne nagyon hosszú, mert az én emlékező tehetségem diákkoromban sem volt rossz; hanem megírni, az már aligha menne, mert hisz lelkem, nem foglalkoztam ám én soha komolyan a politikával, csak úgy disputálgattam néha dilettans módjára a fehér asztalnál inter pocula, vagy a tarok-asztalnál, úgy osztás közben.

— Jaj, fiam, ha csak azok tartanának beszédeket, kik komolyan foglalkoznak a politikával: akkor a mi képviselőházunk a bölcsek kamarája volna. Van ott, fiam, olyan is, a kihez képest te még Lord Derby vagy. Ne félj, majd megírom én helyetted a beszédeket, édes vén gyámoltalanom.

— Megírod?

— Meg. Be is vallom neked, hogyan. Hát magunk elé bocsátunk négy-öt híres szónokot, különböző kerületekben, hadd beszéljék ők ki először magukat. Öt beszédből pedig megírom én a hatodikat neked. Látod, így csinálják nálunk a nótákat is a műkedvelő kompozitorok. Vesznek innen is, onnan is valamit kölcsön, s mivel sok helyről vesznek, meg sem látszik rajtuk, hogy lopnak.

— Hát hiszen, Milla, tudsz is te mindent, s ha a válságos percekben mellettem lennél . . .

— Ott is leszek én a kerületben mindenütt. Korteskedem melletted, ha kell. Szóval képviselőt csinállok belőled. Kell, édes fiam, hogy valaki légy, ne csupán gazdag ember.

Adusnak olyan jó kedve támadt, hogy fölállt s a feleségét zeneszó nélkül is vígan megforgatta, de a második fordulat után már elállt a lélegzete s leült pihenni.

Néhány percznyi szünet után kétkedéssel szólalt föl.

— Feleség! Bolondot csinálsz te én belőlem, nem képviselőt?

— Ejnye, de hamar elment a bátorságod.

— Tartok a sok költségtől. Szivesebben fordítván rád.

— Fordítasz te én rám eleget, jó lélek. Kell már a magad tekintélyére is gondolnod. Aztán, ha nagyobb lesz is a költség, majd meggazdálkodom én pár év alatt a háztartásban. Adus, Adus! hová lett a régi ember, a ki azt mondta: győzi a bobárfalvi és rezegneki uradalom, nincs annál jövedelmezőbb két jószág oda lenni!

Erre már Adus is eléggülten ütött rá a fejével.

S egy hónap múlva, tavasz felé, ki volt már választva a fővárostól nem messze eső kerület, mely jó reménységgel biztatott. Volt ott egy befolyásos plébános, ki Adusnak nevelője volt kisfiú-korában; volt egy földbirtokos, Tirzsay Béni, kivel jogászkorában czimboráskodott nagyon össze s ki néha most is meglátogatta a fővárosban, rendesen ebéd táján, hogy megmarasszák; sőt a főszolgabíróval is — valami fürdői ismeretség révén — testu barátságban állt. S három ilyen férfi elég a boldogulásra. Írtak mind a háromnak s mikor már megkezdődött egy kicsit a választási tervezgetés: rögtön tizenkét tagú küldöttség jelent meg Bobarics Ádám úri házánál, ékeesen kijelentve, hogy a kerület rá, mint nemzetünk diszére, a kormánypárt önzetlen oszlopára, vetette szemét. Adus csak úgy hűledezett e nagy szókra, de hát néhány pontnyi beszéddel, (a tegnapesti családi tanácskozás eredményével,) még is csak meg tudta köszönni. Izzadt ugyan folyvást, meg is akadt egyszer, hanem erre ebéd előtt azt mondta az eszes asszony:

— Se baj urak! jól mondta azt egy szerszavas szónok, ki hasonló kitüntetés alkalmával megakadt: «Uraim! ilyenkor az ajk hebegése a szív ékesszólása.»

Mind helybe hagyták ezt a szép igazmondást s már ebéd előtt legfinomabb cognac mellett, ugyancsak éltették a kerület leendő képviselőjét. Sőt azonnal biztosították is, hogy a választás kétségekivül egyhangú lesz, mert ha ilyen úr lép föl, akkor a mostani képviselő, az a szegény becsületes kálvinista pap, rögtön visszavonul. Úgy is betelt már a kerület a függetlenségi fölfújt szavakkal. Tiszteletes uram is csak nagyokat tud mondani, de bezzeg annál kevesebbet bírt kivinni a kerület

érdekében. Szóval, mint az már ilyenkor nemzeti szokás, ócsárolták az ellenjelöltet, ki ma még intra dominium van, de ki akarják ütni a nyeregből.

Hát még a pompás ebédnél! Ott virított csak a vérmes reménykedés, csengett a pohár s hangzott a toast. Maga Adus is úgy bele melegedett, hogy vendégeit elég czifra phrasisokban tudta fölköszönteni; igaz, hogy egy kissé akadozott és nagyon kellett törölgetnie megint izzadó homlokát; de a vége felé már teljes neki szántsággal vágatott át a szófűzés közönséges szabályain. Soha csikó nem ragadta úgy el suhancz korában, mint most ez a dikezió. Lármásan éljeneztek s midőn Milla koczintott vele, bájos enyelgéssel súgta oda neki:

— Aduska! Soha sem tettem volna föl ezt rólad. Hisz te benned már is egy született szónok ébredsz. Az Isten éltesen?

Fekete kávé mellett elhatározták, hogy a jövő héten Tirzsay Béni, az egykori víg jogász-czimbor, ki a párt elnöke lesz, újra feljön érte és leviszi magával a kerületbe.

— De csak körülnézni — jegyzé meg Milla, — mert hisz még korán volna a föllépés.

— Látogatásokat tenni, nagyságos asszonyom — folytatta Tirzsay Béni; — bemutatni itt is, ott is; azt már tudjuk mi jól, hogy kell.

— Nem vesztegetjük mi a töltést, míg a vadat meg nem lehet löni, mert még messze van. Bevárjuk csöndben a míg kapóra jön — jegyezte meg egy másik úr.

— Helyesen! — biztatta őket Milla. — Ha majd eljön az igazi hódító hadjárat ideje, akkor magam is lemegyek ám a férjecskémmelel.

— Tyhű — pattant fel örömeiben a kokári jegyző, ki nagy kortes a kerületben. — Akkor aztán hatalmasan győzünk, mert jól írta azt meg az én éleztlapom, hogy az asszonyok mindig nagy szótöbbséggel győznek.

Tíz szem fordult feléje egyszerre korholólag, hogy ne neveletlenkedjék ennél az úri asztalnál, mert nem a kokári batyubálban van.

— Jól mondta a jegyző úr, — csillapítá a megütődést Milla, — mert én magam is korteskedni akarok, ahhoz pedig szó kell, még pedig nem egy, de több. Isten éltesse, jegyző úr! — S koczintott vele.

A jegyző majd kibújt a bőréből, úgy neki hevült. Még este is egyre azt vitte:

— Ez csak az asszony! Szép, nyájas és okos. Hogy tud beszélni! Biz Isten ő rá szavazna ha már megvolna a nőemancipáció. No de ha képviselőnk nem lehet, lesz a képviselőnénk. Ez olyan bizonyos, mint az egyszer-egy.

A másik kéten Tirzsay Béni csakugyan levitte Adust a kerületbe. De mielőtt elindult volna vele, Milla nagyon a szívére kötötte, hogy vigyázzanak rá.

— Tessék elhinni, hogy félek, mert nincs szokva a falusi mulatságokhoz.

— Vigyázunk rá, mint a szemünk fényére.

— Adus! Valahogy sokat ne találj inni s fölhevülten útra ne kelj, mert tudod, hogy hamar meghűtöd magadat.

— Látod, Béni — szólalt föl Adus — ilyen a gondos feleség. A fuvó szélről is félt, mint valami elkényeztetett hercezkisasszonyt.

Vidáman indult útnak a Milla is jó kedvvel kiáltott utána:

— Isten önnel, jövődöbéli képviselő úr! Ajánlom becses figyelmébe az ország és kerület ügyeit. Éljen a haza!

Ez a vigadozás azonban ötöd napra nagy ijedezéssé vált. Sürgöny érkezett Tirzsay Bénitől e jelentéssel: «Nagyérdemű jelöltünk, legmélyebb sajnálkozásunkra, kissé megbetegedett». Milla megriadt. Nagyon megbetegedhetett, ha táviratban értesítik róla. Kapkodott ide és oda, vádolni kezdte magát, hogy egyedül eresztette el azt a gyámoltalan nagy gyereket. A legelső gyorsvonattal lerohant a kerületbe, orvosukat is elvive magával. Lázban feküdve találta Adust a plébánia-házban. De a szeme nem csak láztól, hanem örömtől is égett, midőn felesége aggódva borult rá. Aztán nyögött és panaszkodott, hogy valami úgy szúr a mellében.

— Biz ebből tüdőlob fejlődhetik, — mondta orvosuk.

— Szükséges volna, ha még lehet, mentül előbb haza szállítani, mert nagyon jó volna neki az otthoni kényelem.

Milla azonnal erélyesen intézkedett, hogy elvihessék másnap kora reggel. Este pedig az ebédlőben szemére hányta Tirzsay Béninek, hogy nem ügyeltek rá eléggé.

— Dehogy nem, nagyságos asszonyom — felelte a lelkes hazafi. — Hanem hát nagy volt kerületünkben a gaudium. Adus barátom is igen neki hevült a közszeretettől. Hiába

csillapítottam, hogy lassan a poharazással, jókedvűleg idézgette jogászkori kedves poétáját: «Mindig mondtam ne igyatok, mégis mindig ittunk!» Nem lehetett azt megállani.

— Elég baj!

— Tessék elhinni, nem lett volna abból semmi baj. Egy kis mulatozást hamar kihever az ember, ha egy jót alszik utána. De másnap a főszolgabíró úrék kivitték a kopasz kúthoz. Ott aztán az erdőben bogrács húst főztek és zsiványpecsenyét sütöttek s a míg azzal elkészültek, tisztelt barátomat elhívták fogolylesre. Mert most nagyon jó húzás van. Ott aztán az alkonyati csipős szélről egy kicsit áthűlt. Nem mi vagyunk benne a hibásak.

Nagy gonddal, óvatossággal szállították aztán haza a beteget, ki midőn saját kényelmes ágyába jutott, noha folyvást láztól gyötörve, de a Milla kezét fogva, enyhülten sohajtott föl:

— Mennyivel jobb itthon!

— Bár soha se bocsátottalak volna el itthonról!

Magába mélyedten gondolta el Milla, hogy megint csak a hiúság bünteti őt. Mért akart ő képviselőt csinálni a férjéből, mikor egyszer nem arra való. Most már elveszitheti ezt a szegény jó lelket is, ki mégis csak kiemelte őt a megalázott helyzetből s jólétet és nevet adott neki. Senkiye sem marad, ha ez is oda lesz!

A szorongás folyvást a betege mellett tartotta. Egyre törülgette annak verejtékező homlokát, változtatgatta átnedvesülő vánkosait s pontosan adogatta be neki csillapító szereit s gyakran tette hosszú, keskeny, finom kezét a beteg forró homlokára.

— Ne vedd el onnan — kérte Adus, — jobban hat ez a puha kéz rám, mint az orvosság. Szinte jó te melletted betegnek lenni, mert most jobban szeretsz!

Ez az egyszerű nyilatkozat mélyen meghatotta Millát, s körülte volt éjjel-nappal, úgy hogy az a régi korhely pajtás is, ki valaha a szeszélyeskedő fiatal nő ellen azzal lovalgatta Adust, hogy a helyén ő bizony rég hátat fordított volna neki, (az elkergetést értette), most álmélkodva nézte ezt az önfeláldozó nőt, ki éjjel is betege mellett virraszt s pongyolában pihen néha közelében a divánon, minden legkisebb nyögésre fölugorva. Az ördög hitte volna, hogy abból a fényűző, gondatlan teremtésből ilyen lelkiismeretes irgalmas néne lesz valaha! Igazi samaritána.

De nem csak Milla aggódott a beteg miatt, kinek láza még folyvást növekedett, hanem lenn a kerületben a lelkes pártelnök is. Mióta Adus megígérte Tirzsay Béninek, hogy a választásra tíz darab ezreskét szánt s azt bölcs belátása szerinti fölhasználásra neki adja át, mire a hazafi — egyet csavarintva jó hosszú bajuszán — elgondolta, hogy kezdetnek annyi is elég lesz, mert ha egyszer elkezdik, majd csak következik a folytatás is: azóta nagyon a szívéen feküdt az egykori víg jogász czimborának a pártügye.

Föl is jött megint a fővárosba, megnézni drága betegüket s aggódva kérdezgette Millát, hogy mikorra lehet szerencsájök újra jelöltjükhöz.

— Jaj, tisztelt elnök úr — felelte neki Milla, — az most a főgond, hogy talpra állíthassuk. Nem a mandátum forog most szóban, hanem az élet. Különben is dehogy ereszttem többet le a kerületbe. Hogy újra beteggé legyen ?

— Azt mi sem kívánhatjuk — jegyezte meg a hazafi. — De minthogy látták már és meg is szerették a kerületben, nem is kell többé megjelennie személyesen, csak levélben.

— Hogyan ?

— Úgy gondolom, hogy levelet intéz hozzám s abban tüzetesen megírja a programját, melyet én faluról falura harsány hangon fölolvások. De ezt nem lehet ám pár hétnél tovább halasztani. Akkor már zászlókra lesz szükség, s a kis korcsmák népét is meg kell egy párszor itatni. Szóval egy hét múlva újra teszem tiszteletemet.

— Adja Isten, hogy addig Adusom talpra állhasson ! Ha igen, majd megírjuk a programmot.

Milla sietett vissza betegéhez, ki épen az enyhület könnyebb perceit élvezte, de teljességgel nem a kerület korteseire, hanem nővérére gondolt.

— Vajon tudja-e, hogy ilyen nehéz beteg vagyok.

— Tudja — felelte Milla, — mert mihelyt haza hoztunk a faluról, mindjárt íratam neki az orvossal.

— Milyen jó angyal vagy ! Nem is kértelek rá s mégis megtetted.

— Különös volna arra várni, hogy a kötelességek teljesítését kérjék tőlünk. Hisz az egészen természetes, hogy íratam neki.

— S érkezett válasz ?

— Még nem.

— Milyen szívtelen!

— Lehet, hogy beteg ő is. Vagy betege van.

— Még mented? Kérlek, irass neki megint. Ki tudja, mi következik? Nem szeretnék búcsú, kiengesztelődés nélkül költözni el tőle sem.

Pedig tulajdonkép nem ez forgott láztól égő elméjében, hanem a kórággy mellett feleségével szerette volna kibékíteni kevély nővérét. Ne villongjanak, ha ő nem lesz. Az erőtlen beteg makaesságával számított a kibékülés e jelenetére s a hány-szor zsibbatag elszenderüléséből fölébredt, mindjárt csak azt kérdezte:

— Nem érkezett meg?

— Még nem.

— Milyen szívtelen, hogy nem siet!

Ingerült lett rá s ezzel sokkal súlyosabbá tette betegségét. Kezdett félrebeszélni, hánykolódni, mintegy viaskodni valami sötét vízióval. De egyszersmind gyakran sokáig szorította a Milla kezét, ki egészen sápadttá lett az álmatlanságtól és aggodástól s csak olyankor mosolygott erőltetve, midőn Adus mereven nézte világos szemével, mintha bámulná most is, épen úgy, mint sok, sok évvel ezelőtt, midőn szépségét és leányos bájait bámulta.

Két-három napig lebegett a beteg élet-halál között s az orvos csak a negyedik nap reggelén nyugtatta meg Millát, hogy úgy látja: túl esett a válságon! Milla megragadta kezét s a pamlagra rogyott kimerülten. Egy folytában aludt egész nap s mikor fölébredt, oda ment a kórággyhoz s édesdeden nézte, hogy a beteg, ki úgy szólván a túlpárt közeléből tért vissza hozzájuk, mily mozdulatlanul alszik s nem olyan forró már a homloka, csak még megcsappant arcának vértelen fehérsége olyan különös. Reggel a beteg valamit enni kívánt s hálásan szólt Millához:

— Te voltál az, nem az orvos, ki visszaadtál az életnek. Emlékezem, a mit egyszer a Fizsi néni kórággyánál ígértél, hogy engemet, ha beteg lennék, még jobban ápolnál, mint őt. Nagyon beváltottad az ígéretedet. Több vagy, mint jó feleség. Jó angyalom vagy!

S megcsókolta kezét a sápadt asszonynak, ki e pillanatban teljességgel nem gondolt hálásan Fizsi nénire. «Mióta ő

nincs, azóta vagyok visszaadva magamnak — e gondolat röppent át elméjén. — Érzem, hogy most már egészen én vagyok. Azelőtt ő is voltam!» És gondolt még más valakire is, arra a komoly jellemű férfira, kit már olyan rég nem látott; de a ki, ha e nehéz napokban láthatta volna őt, bizonyára becsülné kötelességeinek teljesítéseért.

Épen e pillanatban jött a szobaleány jelenteni, hogy egy úr várakozik a kék szobában.

Milla kiment megnézni. Ismét Tirzsay Béni alkalmatlankodott.

— Nagy örömmel hallottam, nagyságos asszonyom, — kezdte a köszönés és alázatos kézcsók után, egyet csavarintva jó hosszú bajuszán, — hogy drága jelöltünk, az én régi tisztelt barátom, szerencsésen túlesett a bajon.

— Még csak a legnehezebbjén. Nagyon erőtlen most is.

— De talán lehetne már vele egy kicsit értekezni.

— Nem lehet.

Tirzsay Béninek elállt a szeme-szája. Rá nézett komoran Millára s azt gondolta, hogy erre az asszonyra rá kell recscenteni.

— No az már baj, mert telik, múlik az idő, s meglepetésnek lehetünk kitéve.

— Férjem sokára lesz még olyan állapotban, hogy programot ír hasson.

— Mintha bizony szükséges volna azt magának megírnia. Hát mirevaló az ügyvédjének tündöklő pennája? Ha tetszik, akár én is kerithetek ujságíró, a ki jó czifrán megírja egy kis salláriumért.

— Csak nem fogunk pávatollal parádézni! Önök sem lehetnének büszkék olyan jelöltre, ki a más eszével gondolkodik és a más szájával beszél.

— Dehogyan nem. Az egész csak én fogom tudni, nálam meg titokban marad.

— De én is tudnám s engemet bántana.

Csakugyan rá kell recscenteni erre a konok asszonyra, még pedig erősebben!

— Akkor végünk van! A kerület ügyvédei és néhány kisbirtokos társam már is emlegetnek egy másik kormánypárti jelöltet, még pedig veszedelmeset. Meg kellene a fölléptetését előzni.

— Kit emlegetnek ?

— Nagy törvénytudót, kiről azt mondják, hogy úgy beszél, mint Aranyszájú szent János. Tekintélyes fővárosi ügyvéd, a javából.

— Neve ?

— Valami Czikó Andor.

Milla elmosolyogta magát ezen a sajátyszerű véletlenen; de aztán csakhamar komoly arcot öltve, mondta :

— Ismerem jól. S ha így áll a dolog, akkor az én Adusomnak csak egy hazafiúi kötelessége marad.

— Mi ?

— Azonnal visszavonulni.

— Már miért ?

— Azért, mert Czikó Andor nagy ész és feddhetetlen jellem. Az már sokat tehet országért, kerületért. Büszkék lehetnek rá s kár volna meg nem választani. Mondhatom ezt önnek, Adusom nevében is.

— Akkor magamat ajánlom. Ha így vãn, nem fogok többé alkalmatlankodni.

A ráreccsentéssel pórul járt hazafi nagyon bosszusan ment le a lépcsőn. Hogyne, mikor így kicsúszott széles markából az a nagy hal, melyet a múltkor megfogott, remélve, hogy arról sok szép fehér pénzt lehet majd lekaparni, akár egy másfél mázsás harcsáról. De azért alkalmatlankodott még egyszer — levélben. Harmadnapra érkezett meg az a levél, melyben a lelkes hazafi czikornyásan írta meg, hogy ő a párt üdvéért és egy régi jó barátért nem kímélt volna sem fáradságot, sem pénzt; de ha egyszer legszebb reménysége így füstbe ment, akkor tőle, a ki négy gyermek apja és csak afféle nehéz sorssal küzdő kisbirtokos, nem kívánhatják kárpótlás nélkül, hogy négyszer-ötször szaladgált föl s le, a jelöltet levitte a kerületbe, már zászlót is rendelt és néhány kis koresma népét egyszer meg is itatta. Mindez költségbe került s kéri költsége megtérítését szerény ötszáz forintban.

Milla megmutatta a levelet Adusnak, ki egy csöppet sem bosszankodott, sőt talán örülve, hogy képviselőjelölti pályája így röviden és olcsón véget ér, könnyedén mondta nevének :

— Lelkem, dobd oda neki, a mit kér. Küldesd el posta fordultával. Nem igen adott ugyan ki semmit a vasúti jegyek árán kívül, de hát Isten nevében, hadd rakja zsebre, a mit áhít.

Aztán egyébre gondolt. El volt telve keserőséggel nővére ellen, mert természetének az az egyetlenegy erősb vonása, hogy makacson áhitotta annak teljesedését, a mit nagyon megkívánt, most sem mosódott el benne. Nem tudta megbocsátani Gabriellának, hogy megghiúsítá egy hón táplált óhajtasát: a kibékülést nejével az ő kórágya mellett.

Ki-kitört neje előtt.

— Igazán szívtelen asszony. Milyen más vagy te! Még a kezed érintése is áldás. Mikor a homlokomon éreztem, megszűnt minden fájdalmam. — És ragaszkodással csókolta meg azt a hosszú, keskeny, finom kezét.

Mikor pedig üdülni kezdett s már járkálhatott a szobában, nejét elküldöztette a nőegyesületek tanácskozásaira, hadd szórakozzék. Aztán mikor egyszer egyedül maradt, elküldött ügyvédjeért és két barátjaért, a kikkel bezárkozott két egész órára.

Milla megtudta ezt s kérdezte:

— Mit csináltatok?

— Titok.

— Elöttem titkolódzol?

— No hát egy kicsit — tarokoztunk.

Harmadnap azonban megmutatta, hogy mit csináltak. Végrendelet volt, melyben holta után mindenét nejére hagyta, a legjámorabb és leghálásabb elismerésekkel.

— Köszönöm, Adus! De Isten engedje, hogy túlélj engemet.

— De bizony ne engedje. Mivé lennék én nélküled?

Valóban nem tudta elképzelni, hogy mivé lenne. És még különösebb gondolatok kóvályogtak elméjében. Nagyon szeretne volna valami különösen kifejezni háláját és egyszersmind megbüntetni nővérenek szívtelenségét. Megint hívatta az ügyvédet s közölte vele egy újabb szándékát. Az ügyvéd le akarta róla beszélni, de nem bírta. Az orvos is azt mondta: tegye meg a kedvéért, mert beteges emberrel nem jó ellenkezni.

Két hét múlva aztán Adus gyermekes örvendezéssel adott át Millának egy iratcsomót.

— Olvasd át lelkem.

— Mi ez?

— Mindenemet a te nevedre íratтам.

— Fölösleges volt, édes Adus. Hisz úgyis enyém minden, a mi a tied.

— A míg élek. De ha meghalok, még pörrel támadnának meg. Rám fognák, hogy nem voltam az eszemnél, midőn végrendeletemet íratтам. Hadd szokjanak hozzá még életemben, hogy az enyémből ugyan semmi sem lesz az övék.

— Hát attól nem félsz, hogy visszaélhetek a jószágoddal ?

— Nem, Milla ! Lehetsz néha kedvetlen, talán unsz is néha, mert te sokkal műveltebb vagy ; de nemtelenségre te nem vagy és soha sem is voltál képes.

Ez a határtalan bizodalom egész elérzékenyítőleg hatott lelkére. Férjére borulva, könnyezett.

— Igazad van, nem vagyok képes többé !

Elgondolta, hogy régebben, dúlt lelki állapotában, mégis képes lett volna. Az emlékezés erre az időre nyomasztólag hatott rá, elvonult magányos szobájába és egy székre ülve, keserűen vádolta önmagát.

Voltak egykor elégületlen, ádáz, izgatott perczei; akkor midőn az emberek sok keserőséget okoztak neki; akkor midőn maga is utálni kezdte önmagát; akkor, midőn az a szegény lélek, Fizsi néni, mellette állt örökös kishitűségével és panaszával; akkor, midőn bódult fejjel, sértett szívvel, hiúságtól elvakultan, maga sem tudta, hogy mit csinál; igen, akkor voltak perczek, midőn arra gondolt, hogy még nem elég rossz, rosszabbnak is kellene lennie. Mi minden járt akkor az ő elméjében ! Boszút akart állani a jámbor emberen, a ki őt úgy kívánta, úgy bámulta. Egyszer az forgott az eszében, hogy könnyelmű fecsérzéseivel teszi tönkre; máskor meg az, hogy hízelegve áztatja el ezt a gyöngé, együgyű embert, ki fölött oly nagy hatalmat gyakorol s aztán fufangosan veszi rá, hogy mindenét az ő nevére írassa, s ha ezt kiviheti, mint bosszúálló cherub áll eléje és kikergeti a jólét paradicsomából, hadd érezze ő is, hogy mi a szegénység, melylyel oly rútul visszaélt, tönkre téve a maga vágyaért egy a jólétből kiesett leány jó hírnevét és lelki nyugalmit. Kéjesen gondolt akkor ily bosszú jelenetére. De a drámai jeleneteket ő mindig csak tervezni, de kivinni soha sem tudta. Ahhoz erő kell a rosszban és ő csak gyöngé volt a rosszban. A mint gyöngé volt egykor a jóban is. Hogyan táplálhatott volna különben csak néhány futó perczig is olyan rút gondolatot ? Még helyzetének akkori láza sem

mentheti, csak legfőlebb az a körülmény magyarázhatja meg, hogy akkor csak szeretője volt! Most már régóta a felesége, kinek szégyenelnie kell a lázas perczek e gonosz vágyát.

Leborúlt és imádkozott. És az imádság olyan enyhítőleg hatott rá, hogy egész megkönnyültnek érezte szívét, mely azonnal megtelt jól eső hőséggel, mintha annak mélyén csak most fakadt volna föl először az igaz szeretet hőforrása egy gyöngye fejű, de végetlen jólelkű ember iránt, kinek nevét eddig minden legkisebb szerelem nélkül viselte.

Besietett hozzá, össze-vissza csókolta, e csókokban kérve tőle bocsánatot. Érezte, hogy tűzhelyén most már van komoly hivatása: ápolni egy még mindig betegeskedő jó embert, elűzni aggodalmait s gyarapítani lelki és testi erejét. Annak nagy szüksége van rá, mert bajából teljesen kiépülni nem tud s folyvást vigyázni kell rá.

Milla nem járt többé az egyletekbe s csak adományait küldte el pontosan. Mindig a betege körül ült vagy sürgött-forgott. Zongorázta legkedvesebb dalait, olvasott neki hirlapokat, vidám könyveket, sétálgatott vagy kocsizott vele, mindig ő öltöztetve Adust, az időjárás változásai szerint.

— Soha sem voltam boldogabb, Milla, mint a mióta betegeskedem — mondá Adus, — hisz azóta csak nekem élsz.

Nyáron vitte fürdőbe, télen déli égálg alá. És az a világ, mely Millával foglalkozott, nem tudott hová lenni bámultában, hogy ez az egykor fényűző s még mindig elég szép asszony mint megváltozott! Lemondott minden örömről, nem jár sehová sem, nagyobb társaságot sem hí össze s nem kíván egyéb lenni, mint férjének hűséges betegápolója. Hallott erről eleget Czikó Andor is egy pár képviselő társától s azzal fejezte ki legmélyebb tiszteletét, hogy mindenféle jótékony célra küldött hozzá kéretlenül is kisebb-nagyobb összeget, mert így legalább jogot szerzett névjegyére írhatni e két szót, «legőszintébb nagyrabecsüléssel». És midőn ezt a névjegyre írta, öröm és bánkódás zavarodtak össze érzésében. Örült azon, hogy mégis a becsvágy kerekedett fölül e nő keblében, hogy jó asszonynya tegye; bánkódott pedig azon, hogy valaha oly kevésbé ismerte s annyira féltette a hiúságtól, mint a mely tönkre fogja tenni életét. És gondolta hozzá — ha Milla jó lélek lett olyan férfi mellett is, a kit nem szeretett; mennyivel különb lett volna annak oldalán, a kit tudott volna igazán

szeretni! És ilyenkor Czikó Andor keserűn érezte, hogy van mindene: elismerés, vagyon, tekintély s még sincs igazán semmije: mert nincs tűzhelye. Férfi volt — s csak magát hibáztatta e nyomasztó hiányért.

Vagy három évig Czikó Andor nem találkozott sehol Millával, csak épen az útezőn látta néha, a mint lassan gördülő kocsin ült beteges, elsoványodott férjével. Mert három évig tartott még az Adus folytonos betegeskedése, mindig szomorúbbra fordúlva. Egyre erősebben köhécselt s fázott akkor is, midőn nem volt hideg. Millának mindig gondosabban kellett őt takargatni s Adus nem győzte köszönni e folytonos gondozást. Néha szólni sem tudott hozzá, csak mosolylyal fejezte ki háláját. Hosszasan nézte épen oly csöndes, gyönyörködő bámulattal, mint sok, sok évvel ezelőtt, midőn a felesége még leányos vidámsággal tánczolt, mint — a hogy akkor mondták róla — a parket gráciája. Boldog volt most is, ha a kezét foghatta. Félve elszakadni e nőtől, bizakodva remélt.

— Ugy-e elmegyünk megint a Rivierára? A tengeri levegő meg fog gyógyítani. Ha pedig beáll a tavasz melege: Bobárfalván fogunk lakni.

Nem is gondolt arra, hogy talán sokkal messzebbre kell költöznie. És a halál, mely már mellette sötétlett, mint a saját árnyéka, gyöngéd lett hozzá, hogy ne érezze a válás fájdalmát. Egy este görcsös köhögés rohanta meg s eszméletlenül rogyott le. És soha többé nem állott talpra. Ágyában még egyszer fölnyitotta szemét s nézett Millára, de mosolytalanul, mereven. Aztán lassan pihegni kezdett, ösztönszerűleg szorította meg a Milla kezét, a mint az ő hidegülő karjára tette és aztán jámbor lelke elszállt az ismeretlenség végtelenjébe, mely a hívőknek jobb világ, rideg elméknek a semmivé lét örvénye, mely kérlelhetetlenül nyel el mindenkit, jót és rosszat, boldogot és boldogtalant.

Milla testét hideg borzadály futotta át, midőn látta, hogy nincs többé mellette az az ember, a ki őt a világon legragaszkodóbban és legkitartóbban szerette. Leült egy támlányba és sirt. Majd bement zongora-szobájába és szekrényéből kikereste azt a kis arany keresztet, melyet valaha korán elköltözött édes anyja, ez az áldott lélek, hagyott rá, kinek képe — a mint haladt az idő — mindig biztosabb, ismerősebb körvonalakkal rajzolódott ki emlékezetében. Valaha, a vidámság, a könnyű

élet idejében, csak néha-néha gondolt rá; akkor meg, midőn nyugalmát földülta helyzetének keserősége, szinte félt rá emlékezni; de mennél korosabb lett, annál többet foglalkozott vele s néha úgy hitte, hogy végtelen távolból az ő szelíd szeme örökös lépte fölé. Talán most is, midőn ily szomorúság és gyász lepte meg!

Másnap igaz bánattal fogadta ismerőseit, kik előtt nem jajgatott, nem siránkozott; hanem azt mutatta csak, a mit érezett: a magában maradás bánatát. Érkeztek részvétlevelek és névjegyek is hozzá s egyet sokaig nézett bánkódó arczezal. Férfiass betűkkel volt e névjegyre írva: «a legigazabb részvét-tel». A Czikó Andoré volt.

A temetés nagydiszű volt. A fővárosban kezdődött, a feketére kárpitozott lakásban, és a bobárfalvi nagy kert végén fekvő egyszerű családi sírboltnál ért véget. Megjelent ott az alispánné is legmélyebb gyászban, férjével és leányával. Sírt és sógornőjére akart borulni, a ki csupán kezét nyújtotta neki és férjének, a szépen föl-nőtt leány arczfátyolát pedig gyöngéden föl-lebbenté és a tiszta, derült homlokot megcsókolta gyöngéden. Az nem okozott neki soha fájdalmat.

— Vigasztalásomra szolgál — mondta halkan, — hogy e szomorú órában megismerhetlek, kedves gyermekem!

Az alispánné nagyozása erre az egyszerű és természetes jelenetre egészen összezsugorodot. Fél óra múlva szobájában kereste föl a halotti gyülekezettől félrevonult özvegyet.

— Azért jöttem hozzád — kezdte rekedtes, vékony hangján, — hogy a gyász ez órájában kiengeszteljelek. Szegény testvéremet most temettük el, nagyapám és apám koporsója mellé, a sírboltba, a hol egykor pihenni fogunk mi is, mind a ketten. Meg kell bocsátanod, a mit ellened vétettem.

— A mit én ellenem vétettél, sógorasszony, — felelte nyugodtan Milla, — az nem volt vétek és én azt rég elfelejtettem. Ha lenéztél, mikor először találkoztunk, arra okod, jogod volt. Megérdemeltem. Magam is lenéztem; akkor magamat, bár én jól tudtam, hogy nem rossz, csak szerencsétlen nő valék. Annýira nem tápláltam ellened haragot, hogy a szegény boldogult férjemét is mindig csillapítani igyekeztem. De tettél valamit, a mit én soha sem bírok elfelejteni. S ez az, hogy nem bírtál testvéri részvét-tel lenni jó bátyád iránt akkor sem, midőn az nagy beteg lett s téged látni óhajtott. Még csak nem is feleltél

a hívó levelekre. Ez lázítá őt föl úgy, hogy meg akart boszúlni. Ne hidd, hogy talán kedveskedésekkel én vettem rá vagyonának rám íratására. Nem is tudtam arról semmit, csak midőn készen volt vele.

— Hallottam ezt, Milla, Gábor bácsitól, ki jól ismeri ügyvédeknek. De bármint tette is azt testvérem, valamiről elfeledkezett, arról, hogy ártatlan leányomat is sújtotta vele.

— Igaz! Pedig e kedves, szép leány mit sem vétett ellene. De ezt a hibát az én kötelességem lesz helyre hozni és én teljesíteni szoktam kötelességeimet.

— Te még férjhez mehetsz, — vágott szavába kételkedőn a kapzsi asszony.

— Soha sem mehetek férjhez úgy, hogy férjemnek ezt a hibáját helyre ne hozhassam. Tartozom ezzel az Ádám emlékének, melyet én tisztelni fogok. S a mit most mondtam, az nem pusztá szó, hanem ígéret, erkölcsi kötelezvény. Hogy beváltom, abban biztos lehetsz.

Ella harmadnap már sápítózza beszélte Bobarics Gábornak:

— Félreismertem ezt az asszonyt! De ki ne ismerte volna félre abban a kvalifikálhatatlan helyzetben, a melyben én legelőször találkoztam vele.

— De mikor az a helyzet megváltozott, — felelte az öreg úr, — bátor voltam figyelmeztetni rá, húgom asszony. De rosszabb tanácsadóra hallgatott: a haragra.

— Igaz, elismerem, nem okosan tettem. Mikor még a kedvese volt, nem kellett volna hozzájuk fölmennem; mikor meg a neje lett, itt lenn meg kellett volna őket látogatnom. Egyébiránt leányomat szeretettel csókolta meg, s nekem megígérte, hogy a mit Ádám az én leányom ellen hibázott, ő helyre fogja hozni.

— Ha megígérte, akkor meg is teszi. Ez az asszony nagyon bebizonyította életével, hogy nem minden nő rossz, a melyik annak látszik. Némelyik csak szerencsétlen.

Az özvegynek, visszatérve a fővárosba, sok kisebb elintézni valója volt, s midőn ezekkel végzett és egy kissé kipihente magát, tíz nap múlva levelet írt Czikó Andornak, kérve, hogy másnap látogassa meg.

Minden fölindulás nélkül, nyugodtan, nyájasan indult elője, midőn Andor, fogadó termébe lépett.

— Nagyon köszönöm részvéte kifejezését, — mondta neki az üdvözlés után, — jól esett nekem. Rég ideje, hogy mi nem beszéltünk egymással, de életem majd minden nevezetesebb pillanatában láthattam önt s mindig akkor, midőn látása erősített a jónak elhatározásában. Nagyon köszönöm ezt is. Gyakran szerettem volna önnel beszélni s társaságomba meghívni.

— S miért nem tette ?

— Ádám annyira elhalmozott jóságával, hogy kötelességem volt őt megóvni minden nyugtalanságtól. Ő eleget hallott a mi fiatalkori ismeretségünkről s gyanakodhatott volna. Aztán az emberek ! Jól mondta ön azt egykor én nekem : nem elég, hogy a nő jó legyen, szükséges, hogy annak is tartsák. Ön már akkor is ismerte az életet, én még nem. Fénynyel kápráztatták el a szememet, nem csoda, ha nem láttam tisztán.

— Én sem láttam tisztán, különben jobban bíztam volna szívében, lelki erejében.

— Jó, hogy legalább barátságát megőrizte számomra. Szükségem van támaszára, melyet egykor, még pedig szomorú pillanatban, férfiasan ígért nekem.

— Rendelkezésére állok. Eddig úgy sem vett igénybe.

— Mert volt gámolom. De most özvegy vagyok. Évekkel ezelőtt, hasonló helyzetben, talán azt mondtam volna önnök : most már szabad vagyok. És gondoltam volna arra az elveszített, eljátszott édenre, melyből talán vissza lehetne szerezni még egy darabot. De már késő. Napunk lefelé megy s nem is áraszthatná reánk állandóan sugarait, mert nehéz felhők — szomorú emlékek — tódulnának gyakran eléje. Barátra van szükségem, nem élettársra. Rám nagy vagyon maradt s igen szeretném, ha ön átvenné annak rendezését, fölügyeletét, mert én távol akarok élni, mentten a régi emlékek izgató hatásaitól, egészen nyugodtan.

— Mi a szándoka ?

— Először is Rómába utazom. Egyszer ott férjemet elvittem egy híres szobrász műtermébe, hol nagyon megható siremléket láttam. Olyat akarok készíttetni a férjem sírboltjához is. Sok hálával tartozom neki és én azt mentül szebben szeretném kifejezni.

— Jól teszi.

— Lássá, neki nem volt sok ismerete, tudása ; de

élete vége felé engemet mégis meg tudott tanítani valami becsesre.

— Mire ?

— Arra, hogy az üres szívet mindig jóleső érzéssel tölti meg, ha jót teszünk olyannal, ki jóságunkra szorúlt. Egész életemnek az volt az átka, hogy midőn élni kezdtem a világban : üres, hiú, önző vágyakat plántáltak belém. Tetszeni, élvezni, nevetni, gazdagon férjhez menni, akárkihez, ezt hallottam mindig egy leány rendeltetésének. Szememet gyönyörködtette a fény, elmémet elfoglalta a jólét utáni vágy. E mellett szívem üres maradt. Hiba volt, hogy nem töltém be fiatalon az egyetlenegy komoly érzéssel, mely boldogítani tudott volna, ha nem veszem könnyedén. Érezem, hogy boldog hitves és igen jó anya lehettem volna. De eljátszottam hiún, vagy talán viszonyaim közepett el kellett játszanom. Bocsásson meg, barátom ! Meglakoltam érte, mert azóta mindig éreztem az üres szív terhét. Sorsom szerencsésre fordult, de a szerencse még nem boldogság. Még csak a hivatás tudatával sem bírtam. Későn, betegeskedő férjem mellett tanultam meg, hogy van valami komoly dolog, a miért szívesen élhetek. Jót tettem egy szenvedő jó emberrel. És szenvedő ember mindig van elég. Én a világban már nem érzést keresek, mely boldogít, hanem erényt, mely fölemel.

— De miért keresi azt a távolban ?

— Mert ott találok meg a magányt, mely egészen visszaad magamnak, a hol nem ismernek. Elhiheti, hogy ma már, midőn ősz szálakat fődözök föl hajamban, nem örömeket megyek hajhászni s nem fényüzésnek kívánok élni. Abból volt elég részem s bele untam. Ön egyszer azt mondta nekem leánykoromban, hogy baj lett volna nekem hajdankori athéni nőnek születnem, mert annak három ruhánál többel nem volt szabad útra kelnie. Lássá, most olaszországi útamra sem viszek háromnál, négynél többet.

— Én is emlékszem, a mit akkor évődve beszélgettünk. Azzal tréfált vissza, hogy engemet Spártában büntettek volna meg, mivel nőtlenül akarok élni. Fájdalom, én nem változtam meg s büntetnének holtomig, mivel aggregény maradok. Élek a közügyeknek egy kicsit . . .

— Tudom ! Nem egy szép beszédét olvastam.

— S élek szakmámnak, örvendő, hogy e révén önnek

is lelkiismeretes tanácsadója lehetek. Mert elfogadom a megbízást, sőt két hét múlva már jelentést is teszek.

Meleg kézszorítással váltak el: a viszontlátásig.

A viszontlátáskor Czikó Andor kedvező jelentést adott.

— Jártam lenn, asszonyom, Bobárfalván és Rezegneken. Pompásan termő nagy jószágok, melyek most is szépen jövedelmeznek, de rövid időn még többet fognak jövedelmezni. Czélszerűbb gazdálkodásra, éberebb felügyeletre és okosabb bérletekre van szükség. A tisztek nagyon is megtollasodtak, mert Ádám úr nem törődött a gazdálkodásukkal. Némelyik nagy tanya pedig potom áron van bérbe adva, mert ha a bérlő sopánkodva emlegette sok porontyát és elemi csapásait, az Ádám úr jámbor szíve mindig megesett rajta.

— Képzelem. De hát úgyis igen sok jövedelme volt.

— A sok igen jó, de a több még jobb. Lekiismeretesen fogok én vigyázni az ön érdekeire s öt év múlva a jövedelem meg fog kétszereződni.

— Köszönöm. De még van egy kérésem.

— Parancsoljon.

— Mielőtt Rómába indulnék, végrendeletet akarok csinálni. A temetéskor megígértém Gabriellának, hogy helyrehozom a hibát, melylyel haragjában Adus a nővérenek leánykája ellen is vétett. Bele teszszük, tehát a végrendeletbe, hogy maradjak özvegy, vagy menjek újra férjhez, a bobárfalvi uradalom, hol a családi kastély és sírbolt fekszenek, holtom után okvetetlenül a Gabriella leányáé vagy ennek gyermekeié lesz. A többivel tetszésem szerint rendelkezem; van elég jótékony cél. Egyelőre azt akarom csak biztosítani, hogy a mit megígértém, teljesüljön.

E végrendelet el is készült s az özvegy elútazott.

Múltak aztán az évek gyorsan, egymás után, mialatt Bobarics Ádám özvegyét ritkán látták a fővárosban föltünni, akkor is rendesen operaházi páholyban ülve, sötétszínű ruhában, társalkodónőjével, egy jó családbeli szegény vén kisaszszonynyal. Csupán átutazás közben szállt meg néhány napra valamelyik elsőrangú vendéglőben, de soha sem időzött addig, mint tervezte, mert az alkalmatlankodók elkergették. Linkáry Laczi is köztök volt, a ki már rég végezett a földes uraságával s nem négyes fogaton járt többé, hanem gyalog, megkopva nagyon a vig élettől, s mint afféle élődi vén ficzkó, dél tájban

mindig a váczi-útczán ácsorgott. Egyszer, a mint ott ácsorgott, nézdelve mindenfelé, szemben jönni látta nyugodt, előkelő járással a gazdag özvegyet. Rögtön ráismert és megformálta róla véleményét, hogy biz ez már nem a régi szépség többé, hanem azért fekete szemében és ajkai körül most is játszik még a kellem, az alakja pedig olyan fejedelemnői, hogy bármelyik drámai anyahösnő megirigyelhetné. A mint pedig közelébe ért, nem csak mély köszönésre kapta le kalapját a feje bubjáról, mely olyan kopasz lett már, mint az ágyúgolyó, hanem teljes bátorsággal meg is szólította.

— Ej be régen volt szerencsém, nagyságos asszonyom. Egészen megfiatalodom örömemben, hogy láthatom.

— Én is örvendek, Linkáry úr.

— Nevemet sem feledte még el? Ejnye be derék. Hová méltóztatik sétálni?

— Egy par üzletbe, apróságokat vásárolni.

— Akkor, ha megengedi, beszélgetem teherhordójának. Viszem, a mit vesz.

— Hisz haza küldik azt.

— De bizony én viszem.

Nem lehetett lerázni s még a vendéglői szalonba is betelepedett, egészen otthon érezve magát. Beszélt aztán a régi jó napokról; a feledhetetlen szerencséről, mikor egyszer megkocsikáztatta ő nagyságát a Városligetben; az elemi csapásokról, melyek sok kárt tettek neki; megkomolyodásáról és sok egyébéről, igyekezve, hogy mentül jobb színben tüntesse föl magát. Céllozgatott arra is, hogy jó volna megházasodnia, de erre aztán az özvegy nagyon eltalált mosolyodni.

— Min mosolyog?

— Azon, hogy jó későn jutott eszébe. Hamarabb kellett volna, mert kedves Linkáry úr, a mi korunkban már csak szükségbeli lehet a házasság, annak pedig én, mint buzgó valóságos nő, elvbeli ellensége vagyok.

Linkáry Laczi e gúnyos megjegyzésre kellemetlenül kezdett izegni-mozogni a székében, aztán csakhamar kalapjához nyúlt és ajánlotta magát. Másnap azonban újra megjelent — levélben. Előadta szorongatott helyzetét és egy kis kölcsönt kért. Az özvegy gondolkozott. Hová jutott ez a régi hetyke, kevély, dologtalan gavallér! Pár tíz forintost tett boritékba, ráírta a címet s átadta a hordárnak. Aztán hozzá gondolta:

«Legalább kifizettem az egyszeri megkocsikáztatás árát, még pedig — mivel jó régen történt — fölszaporodott kamatjával együtt.»

Ez csak mulatatta őt, de volt, a mi föl is boszantá. Megkörnyékezte ugyanis az a szentelen uracs is, a ki a czukrásüzletben egykor azt jegyezte meg róla, hogy ékszerein kívül mindegyik talmi; az anyja is az volt, a férje is az. Gyurai Mukinak hívják ezt a kíméletlen ficzkót, a ki szintén nem valami fiatal többé, hanem kikent, kifent agglegény és nagy kártyás. Ha nem érdemli is, kedvez neki a szerenese. Sokat nyer a kártyán, a lófuttatáson s könnyen éli világát. Párbajoz, kaszinóz, néha nagyon fiatal urak lovagias ügyében becsületbíráskodik is; nagyon el van bízva és lenézi a tisztességes nőket. Mindig a legutolsó divat szerint öltözködik s örökké olyan jószagú a legújabb illatszerektől, mint egy violás kert nyári alkonyatkor, midőn hatalmasan megöntözik.

Ez az úr is hozzá férközött valamikép a gazdag özvegyhez a Margitszigeten, hol épen egy nőegyesület tartott jótékony célú ünnepélyt, melyre özvegy Bobarics Ádámnét küldöttséggel hívták meg, tudva, hogy — szokása szerint — bőkezű vendégek lesz.

Meg is jelent s épen az egyleti alelnöknővel beszélgetett, midőn Gyurai Muki, ki az alelnöknőt jól ismerte, gomblyukában nagy piros szegfűvel, oda szegődött melléjük, tüntető hódolattal emelve meg kalapját.

Az alelnöknő rögtön bemutatta, mire a gavallér, mélyen meghajolva, szólt:

— Különben van szerencsém ő nagyságát ismerni. Régi tisztelője vagyok.

Bobaricsné rá nézett. Rögtön megismerte és feleletül csak ezt az egy szót mondta, de ez egy szóba bele öntve a legnagyobb megvetés hangját:

— Tudom.

— Hódolattal gondoltam rá mindig.

— Azt is tudom.

Az elbizakodott gavallér egyszerre igen megzavarodott s idegesen kezdte rángatni nehéz arany óralánczát. Aztán egyet-mást hebegve, csakhamar köszönt és távozott. De egy óra múlva, midőn Bobaricsné a szabad ég alatti tánczpad egyik sarkánál egymagában nézte a boldog fiatalság csárdását, az

elbizakodott úr megint csak melléje szegődött, gondolva, hogy ezt a dúsgazdag özvegyet, ki az ő tudomása szerint: csak játsza a szigorút, nem csak érdekes, hanem hasznos is volna meghódítani. Nyájas hajlongással támadta meg.

— Nagyságos asszonyom! Rövid, gúnyos feleleteiből az imént megérthettem, hogy kétkedik szavaimbán.

— Azt hiszem, hogy van egy kis okom rá.

— Nincs. Mert nem lehet.

— Úgy látszik, gyöngébb az emlékező tehetsége, mint az enyém s elfeledte már, a mit én annyi év óta sem birtam elfelejteni.

— Mit?

— A mit egykor mondott rólam pajtásainak, hogy nekem, ékszereimen kívül, mindenem talmi: anyám, férjem.

— A ki ilyen neveletlenséget mondott valaha, más lehetett, de nem én. Ismételem, hogy én mindig a legmélyebb hódolattal tekintettem kegyedre.

— Tudom.

— Megint ez a szó! Asszonyom, az én szavaimbán nem szoktak kétkedni. Tegyen próbára, hogy valót mondok-e? Esküvel vagyok kész bizonyítani.

— Esküvel?

— Azzal asszonyom, akár — ha kívánja — az oltár előtti esküvel.

Bobariesné elnevette magát ez arcátlan bátorságra.

— Dehogyan kívánom, uram! A mi időnkben épen az oltár elől kerülnek ki az olyan talmi-férjek, kik koros asszonynak is képesek szerelmi esküt hazudni, holott csupán a pénzeért veszik el. Isten ments a talmi-férjektől.

Az illatos gavallér köszönni is elfelejtett, úgy elkotródott.

Voltak tisztességesebb környékezők is. Például Boxthal alezredes, a ki tetőtől talpig lovagias férfi és szeretetreméltó ember. Csakhogy egy kissé el van adósodva s valami szép módon segíteni szeretett volna az állapotán, s most a régi jó nyugalmazott ezredesné útján (mert a tiszteletreméltó Mathuzsalemina még mindig élt) megkérdezte, hogy elfogadná-e őt ő nagysága, ha tiszteletét kívánná tenni? Dehogyan fogadná! Annál kevésbbé, mennél komolyabb szándékkal közelednék. Boszankodott, hogy így czélba vették, de egyszersmind el is szomorodott nagyon, mert e szégyenletes rohamokat úgy

tekinthette, mint egy mindig fájlalt és igen megbánt félrelépésének nemezisét. Dehogymert volna ő előtte az ingyenélő Linkáry Laczi oly boszantólag czélozgatni, vagy az a kikent-kifent kártyás himpellér oly szemérmetlen nyilatkozatot tenni, ha nem tudják, hogy valaha egy gazdag ismerősük szeretője volt! Nem bírt tovább a fővárosban maradni s a legelső gyorsvonattal iramlott el a szentelen és komolyabb próbálkozók s a szemérmes és szemérmetlen kéregetők elől.

Ment pár hétre pihenni Bobárfalvára, hol békében élhetett. Ott csak Gabriella háborgatta, hetenként kétszer. De az sem volt már a régi főnhéjazó, nagyozó, kiméretlen asszony, kivált mióta Bobaricsné megmutatta neki a végrendeletet. Most már kedvében járt, dicsérte s mindig hozott neki valamit, szenvelgett kedveskedéssel. Gábor bácsi, az öreg ügyvéd, meg is sokalta, hogy ennyire bele esett a másik túlságba. De hát mire nem képes a szerető édes anyai szív! Igaz, hogy Bobárfalva most már biztosítva van az ő «lelke gyermeke» számára; de hol van még Rezegnek és egy csomó virító tanya? Azokat is meg kellene hódítani az ő lelke gyermekének, a ki már hat év óta maga is asszony s két gyönyörű fiúcska édes anyja. Gabriella mindig hozzá teszi, kivált ha idegenekkel beszél, hogy veje kitünő főszolgabíró, egy kamarás úr fia; meg van vele elégedve nagyon; de ha ármány és irigység meg nem hiúsítják, hogy az ő népszerű férjéből a vármegye főispánja legyen, akkor az ő veje most a lapusnyai gróf huszár-százados fia volna, mert ez a délczeg, nyalka tiszt sűrűn járt a házukhoz mindaddig, míg a csupa merő protekziókból élő kormány idegen embert, valami sokbeszédű honatyát nem tolt a vármegye nyakára főispánnak. Gábor bácsi mindig röstelkedve hallgatta ezt a tökéletlen és gyökeretlen dicsekedést, mivel tudja jól, hogy az egész nem egyéb, mint az édes mamai képzelgés hiú káprázata. Voltakép a délczeg tiszt azért járogatott a házhoz sűrűn, mert szabadságon volt itthon, Lapusnyán, a hol néha kegyetlenül unta magát; aztán pedig eltávozott az ezredéhez, mivel letelt a szabadságideje.

Bobarics Ádámné maga sem nagyon épült az ilyféle beszédektől s jobb szerette, midőn az alispánné leánya — kedves, természetes asszonyka — jött el őt meglátogatni, két piros arczú, fürgé kis fiával. Azokat sokkal bensőbben czirogatta, mint egykor a Városliget kékszemű idegen leánykáit.

Különben pedig akár volt az özvegynek vendége, akár nem, reggel kilenczkor mindig sötét ruhába öltözve s az édes anyjától maradt kis arany keresztet nyakára téve, elindult a kertben, a sírkápolna felé. Társalkodónője, szintén sötét ruhában, vitte utána az imádságos könyvet és a friss virágokból és levelekből font koszorút, melyet aztán a kastély asszonya saját kezével tett a síremlékre, majd letérdelve a sötét ibolyaszín bársony zsámolyra, csöndben, hosszan imádkozott, két kezét mindig a kis arany kereszt fölött kulcsolva össze.

Nem a régi egyszerű sírbolt állt ottan már, hanem művészi díszű, stilszerű kápolna, földve fehér márvány lapokkal s oltára megható szoborcsoportozat: a jóság dícséretét ábrázolva tiszta márványban, közepén a boldogult férj mellszobrával. Mikor ezt a kápolnát fölszentelték, a megye színe-java hetekig járt megbámulására s a hírlapok is — saját külön tudósítók nyomán — hosszú közleményeket adtak művészeti értékéről.

Különben is gyakran volt szó a hírlapokban a Bobarics Ádám özvegyéről, de mindig csak a jótékonyságok rovatában. Kegyes alapítványok kezelői, lelki pásztorok, néha miniszterek nyilvánították neki meleg, elismerő vagy hálás köszönetüket, a tett alapítványokért, az ajándékozott oltárképekért, a jószágán fölállított katolikus népiskolaért, kisdédóvó intézetért, a bobárfalvi csinos kórházért s a rezegneki gyermek-menedékházért, melyek mind a Bobarics Ádám nevére voltak létesítve. Tette ezt a jó özvegy részint kegyeletből, részint hálából, de némileg egy kis önvádból is. Gyakran jutott ugyanis önszemrehányással eszébe, hogy ha ő egykor nem erőlteti Adust a képviselőségre, talán most is élne még mellette. Igaz, hogy intette a poharazástól, meghülestől, s a baj az volt, hogy nem fogadta meg a szavát s puha természete ellenére még fogollyesre is elment; de hát mindez nem fordulhatott volna elő, ha ő nem ösztönzi a föllépésre. És ha nem élhetett tovább, éljen legalább emléke hosszú ideig, a kegyes alapítványok és jó intézetek emlegetett nevében!

Minden ajk dícsérte érte a hálás szívű özvegyet, úgy hogy egyszer Gabriella megsokalta ezt az örökös magasztalást s kitört belőle (természetesen, mikor az özvegy maga nagyon messze, megint Rómában időzött) az irigység szava.

— Nos bizony! Tartozott vele. Hisz a szegény Adus emelte föl a porból s tette dúsgazdaggá.

Történt később, a múlt évtized vége felé, midőn az özvegy már Bécsben lakott, hogy az alispánnét a méreg is előntötte, mivel egyszer csak a sógorasszonya nevét — a mi elég különös is volt — nem a jótekonysági rovatban, hanem más helyen olvasta.

Még pedig a hymen-hírek közt.

És ezen bizony komolyabb tisztelői, köztük barátja: Czikó Andor is, nagyon elálmékokdtak. Irigyei pedig kárörvendve beszéltek, hogy íme kisült a valóság: az a mély gyász csupamerő szenvedés volt, mely rangvágyat takart; sőt az a sok jótekonyság is mind csak hiúságból eredt, hogy beszéljenek róla s hirdessék gazdagságát. Hiú, tetszelgő teremtés volt az mindig, s az is marad, míg csak egy íze mozog!

Linkáry Laczi a kávéházban hahotázva beszélt:

— A saját szájából hallottam, hogy olyan életkorban a házasság már csak szükségbeli lehet, melynek ő, mint buzgó vallásos nő, elvi ellensége. Íme ma már tudjuk, hogy ő is csak másnak prédikálja a vizet, maga azonban bort iszik!

Szóval nem a legnyájasabban emlegették. Sőt annak is hírét költék, hogy valami délczeg, izmos fiatal legénynyel véteti el magát, holott maga már több mint egy félszázadot hord a vállain, egykor tündöklő fekete haja meglehetősen megderesült, egykor vidáman nevető szeme jó mélyen beesett, egykor ruganyos, fürge lépése ellassult s egykor vértől fénylő barnás színű arcza redősülni és sárgulni kezd. A játszi gráciából lassú matróna lett. Való is neki már a fiatal férj!

Akadtak azonban öreg urak, kik ismerték a vőlegényt s váltig állíták most, hogy nem egyenetlen házasság jön létre. A leendő férj túl van egy kicsit a hatvanon, anyagi viszonyai rendezettek, egész életében a szolidság, a társasági illedelem mintaképe volt s egy ősi magyar nemzetség legutolsó sarja: Berendy György gróf.

— Gróf? — szólaltak föl e hirre a pletykálkodók, kik nem könnyen eresztik el a zsákmányt, ha egyszer karmáik közé került. — Most már értjük. Ősi nevű grófné kívánt lenni s megvett egy öreg urat, kinek — atyafi hiányában — nincs ki előtt röstelnie, hogy valamivel nagyobb kényelemért szívesen eladta öreg csontjait.

Ha Bobarics Ádámnénak fülébe jutott volna e sok henye mendemonda, bizonyára csak mosolyog rajta. Azoknak, kik választottját valami fiatal, délczeg, pénzre vágyó legénynek vélték, legfőlebb némi kis bántódással mondta volna: hát fölteszik rólam, hogy öszülő haj alól megy el az eszem s a vér hevével rohanok oltárhoz olyan férfival, ki csak a pénzemért vesz el, hogy aztán minden áldott nap megcsaljon a hátam mögött a tulajdon pénzemen?

Ha Linkáry Laczi kávéházi beszéde jut a fülébe, kétségkívül azt jegyzi meg rá: annyi igaz, hogy ez is szükségbeli házasság lesz, de azért nem esem következetlenségbe. Az teszi a nagy döntő különbséget, hogy kit miféle szükség hajt a házasságra. Azt tartottam én mindig rút szükségbeli házasságnak, ha valaki csupán pénzeért vesz nőül koros nőt, szerelmet hazudva neki. De ha koros nőnek — épen társasági tekintetből — okos, tisztos, életkorban és vagyonban hozzá való élet-társra van szüksége s talál ilyet és közös benső rokonszenvvel oltárhoz lép vele, ez már *raison-házasság*, melyen — azt hiszem — senkinek sem lehet megbotránkoznia. Ilyen az én új férjhez menésem. Mig magam jártam a világon, mennyi kellemetlenségnek, alkalmatlankodásnak voltam kitéve, épen mert gazdag és szabad vagyok. Most lesz védöm, ki megment a tolakodóktól, utazgat velem, társaságokba vezet, kísér színházba, templomba s megóv az unalomtól, mely most hányszor de hányszor lep meg, kivált midőn az én hűséges, de keveset tudó társalkodónóm huszadikszor kezdi már rá azt a csekély kis történetet, mely csak az ő szűkkörű életében lehetett esemény.

De ha az özvegy nő azt is meghallotta volna, hogy hiúság vezeti — grófné akar lenni: akkor egy kicsit gondolkodóba esik, mielőtt védelmére szavakat találna. Mert hát az bizonyos, hogy tegnap maga is épen ilyféle hiúságon kapta rajta magát. Valami újfajta aczél tollat próbálgatva, az előtte heverő levélpapírra egymás után írogatta le azon név változatait, melyeket jövőre joga lesz használni. Igyekezett azokat mentül szebben leírni egymás alá: gróf Berendy Györgyné, vagy Berendy Kamilla Immakuláta grófné, vagy gróf Berendy Kamilla. S nézte, nézte és valamennyit szépnek, jól hangzóknak találta. És ez az öntetszelgés tagadhatatlanul hasonlított valamit ahhoz az örömhöz, melyet húsz évvel ezelőtt akkor

érzett, midőn tükrébe pillantva, meglátott abban egy szép, mosolygó, harmincz éves asszonyt. Tehát hiúság! De vajon az életismeret Éva anyánk melyik leányát tette valaha olyan bölcsesé, hogy természetében a hiúságnak valami gyökérszála kései korban is ki ne fakadt volna? De legalább ez olyan hiúság, melylyel senkinek, még magának sem árt.

Sőt Gabriella önző számításaiban sem tesz vele kárt. Mihelyt ez az asszony, elhunyt férjének nővére, eszébe jutott, érezte, hogy meg kellene őt nyugtatni, mert kétségtől megint nagyon föl lehet háborodva ellene.

Nyomban leült tehát dolgozó asztalához s az újfajta aczél tollal írt neki egy meglehetősen hosszú levelet. Így kezdte:

«Kedves sógorasszony! Mivel a mai szemfüles újságok mindent jó előre ki szoktak kürtölni, kétségtől te is olvas-tad, hogy férjhez megyek. Meg akarlak e levélben nyugtatni, hogy ez a váratlan körülmény nem fogja alterálni leányod és két unokád jövődöbeli örökségét. És ha alterálná, az csak kedvezőleg történhetnék. Leendő férjemnek egyetlenegy vér szerinti rokona sincs. A milyen meleg szívű, jó öreg úr, meg-eshetik, hogy szép kis unokáid valamelyikét nagyon megszereti s még rá hagyja vagyonát és különben kivesző ősi családnevét. Minket, öregeket, kölcsönös becsülés kapcsa köt össze, semmi kapzsi érdek, stb.»

Mikor Gabriella ezt a levelet elolvasta, mérgelődő harag-jából mindjárt a másik túságba: örvendező elragadtatásba esett. Fogatott rögtön s hajtattott gyorsan, hogy a székváros-ban levő férjének elmondja a nagy újságot. Útközben azonban két faluban is megállt, hogy ott lakó barátnőinek elolvassa azt a gyönyörű levelet s eldicsekedhessék, hogy a Milla vőlegénye, ez a kitűnő öreg mágnás, az ő egyik unokáját örökbe fogadta s úrrá és gróffá teszi.

Na már így aztán jól van!

A mit sógornője csak mint lehetőséget s leginkább leendő férjének jellemzése végett vetett papírra, Gabriella ő nagysága azonnal teljes bizonyosság gyanánt hirdette. Sőt utóbb már úgy, mint a capitulatio egyik olyan pontját, melynek föltétele mellett adta meg magát egy ostromolt tisztes erősség. Akár egyedül, akár társaságban volt, jól esett elringatnia magát a hivságos hitben, hogy egyik unokájára grófi rang vár, nehogy

a Berendyek ősi nemzetségének neve és nyoma kiveszszen az élet folyamából.

Zefi bárónő, megsokalván e nagyozó híresztelést, némi csipősséggel jegyezte meg:

— Meglássák, hogy a mi kedves barátnőnkre furesa nemezis vár. Éveken át úgy szidta, ócsárolta sógornőjét, mint egy haszontalan jött-ment kalandornőt; ezentúl pedig éveken át ugyanez asszonyról mindig azt fogjuk tőle hallani: az én tisztelt sógorasszonyom, a grófné!

De érezte is az ilyen komikai nemezist Gabriella ő nagysága. Elragadtatásában most is — bár az írás soha sem volt erős oldala, kivált mióta idegesen reszket a keze — hoszszú, áradozó levelet öntött «mélyen tisztelt sógornőcské»-jének lábai elé s üdvözölte okos, helyes lépését, hozzá téve: «Mindig is hittem rólad, hogy nálad az érzés bölcs megfontolás kútfejéből ered.» Végül pedig a girbe-gurba sorok elrángatott betűi közül kiütötte magát a kíváncsiság is. «Írd meg, lelkem, hogyan ismerkedtetek meg? Nagyon érdeklí szerető rokoni lelkemet. Különben is érdekes történet lehet.»

Az özvegy fejcsóválva teljesítette kíváнатát. Tudta ugyan, hogy az egész csak kíváncsiság; de érezte azt is, hogy jó, ha mentül többen megtudják: kihez megy férjhez, mert az ő korában már csak az menti az ilyen lépést, ha meggyőződnek arról, hogy nem valami bolond fővel, elhamarkodva történt.

Egy hét múlva már Gabriella ő nagysága megyeszte kikürtölhette, hogy minő nyájas, szelíd, nagyudvarisságú gróf lesz az ő sógoruk, kinek nemzetségében ősi hagyomány a vallásosság is, mivel a régi családi gazdagság alapjait elmúlt századokban olyan elődök vetették meg, kik a magok idejében hatalmas püspökök voltak. Czimerükben is benne van a nagy fehér kereszt, egyik oldalon kivont karddal, a másikon fehér galambokkal. Maga György gróf a legutolsó sarj. Mérsékelt vagyonú mágnás, de a ki nagy gondot fordít pénzügyeire s azért él csak Bécsben, noha jobb szeretne itthon lakni, mert attól tart, hogy a közcélok istápolásában Buda-Pesten nem felelhetne meg a nevéhez kötött igényeknek. Így a rangjabeli urak módjára élhet, csöndesen, szépen. Előkelő társaságokba jár, mindig korához mérten, a legkifogástalanabb izléssel öltözködik, résztvesz a nemesebb kedvtelésekben, olykor utazgat s mikor igénybe veszik tárcáját, soha sem vonakodik a

jó czélokhoz kellőleg járulni; birtokain pedig hagyományosan gondoskodik, mint kegyúr, a templom, a lelkészlak és iskola jó karban tartásáról.

Megtudták mindenfelé azt is, hogy fiatal korában lovas-tiszt volt, de már akkor sem kedvelte azt az örökké mulatozó, költekező, könnyüvérű, zajos életet, mely ezredénél folytonos szokássá vált, mivel maga a sokvagyonú ezredes volt a fő tánczingerlő. Korán diplomatiái szolgálatba ment tehát, egy német-oroszági kisebb királyi udvar mellé. Ott aztán, huszonhét éves korában igazi mély érzéssel szeretett bele egy sokat olvasott, szelid kedélyű, szőke fürtű német bárókisasszonyka, kit egy évi ismeretség után boldogan jegyzett el; de a ki esküvőjük előtt két hónappal egy akkor hirtelen kitört pusztító járványnak esett áldozatul. Több mint huszonöt esztendő kellett ahhoz, hogy szívének ez a sebe begyógyuljon. Minden esztendőben, a haláleset évfordultakor és halottak napján, elzarándokolt a német székvároska temetőjébe, hogy koszorúját letegye a síremlékre s buzgón imádkozzék a rég elköltözött áldott nő lelki üdvéért. Két arczképe pedig gyászfátyollal környezve, ott függ ma is az öreg úr olvasó szobájában, s nincs nap, melyen ne nézegetné azokat, visszaálmodva az ifjúság régi szép napjait.

E hű lélekkel az özvegy egyik bécsi barátnője, Mertis tábornokné szalonjában találkozott először. Föltűnt neki, mint igen tisztos és komoly jelenség, ki — úgy szólva — szertartásos udvariassággal társalgott a koros hölgyekkel; néha zongorázott is nekik, régi Lanner-keringőket és Haydn-menueteket; majd whistezett velök szívesen és szépen s általában az előzékenység és illedelem példányképe volt. De Bobaricsné annyit gondolt csak róla, hogy jó öreg úr lehet s leginkább az az oldala érdekelte, hogy magyar ember, kivel hébe-korba kedvére kibeszélheti magát magyarul. Erre nyílt is alkalma, mert gyakran jöttek össze itt vagy ott, néha vallás-erkölcsi társulatok ülésein is, majd az ágostoni szerzetesek templomában, a hová jártak mind a ketten. Végre az öreg gróf — nagy cerimoniával kérve ki az engedélyt — meg is látogatta a tiszteltreméltó özvegyet, később sakkozott vele, vagy zongorajátékát hallgatta és soha sem történt, hogy a sakk- vagy a zongorajáték után Berendy gróf a legmélyebb tisztelettel meg ne köszönte volna a szerencsét, melyben őt részesíteni kegyeskedett.

Utóbb, mikor már bizalmasabb barátok lettek, mindig kézesókkal fejezte ki háláját.

Beszélt néha a régi jó időkről; külországok, udvarok akkori szokásairól; az uralkodó ízlésről, mely nem engedett olyan durva bohózatokat és ledér zeneműveket színre vinni, minők ma, e romlottabb ízlésű időben, még úri közönségnek is tetszenek; beszélt aztán — még pedig elég szomorúan — egykori jegyeséről, ki igazi angyal volt.

— S miatta maradt agglegény?

— Minden bizonnyal. Még szegény jó anyámmal is összezördültem egyszer — csak ez egyszer, de az is feledhetetlen hiba volt tőlem.

— Bizonyosan házassítgatta?

— Anyák szokása szerint. Különben nálam fontos családi érdek is lett volna a nősülés. A legutolsó Berendy vagyok. De hiába, új frigygyel dehogy tudtam volna megbántani az én Wilhelminám árnyékát. Pedig érzem, hogy nagyon boldog volnék, ha most gyermekek körneveznének.

— Higyje meg, kedves gróf, hogy ezt a hiányt én is nagyon érzem.

— Egy darabig csak jól el van az ember egyedül is. Sőt fiatal korában drága a függetlenség, mert akkor nem egy lénynek, hanem sokféle örömmnek élünk. De az öregkorban teher a magányosság. Nekem igen hűséges, okos, régi vén komornyikom van, de tessék elhinni, hogy nagyon meguntam már reggel és este mindig csak vele beszélgetni.

— Képzelem. Épen úgy, mint én a társalkodónőmmel. Kifogyunk a tárgyból is, mert hisz nem egyenlő színvonalon áll velünk.

— Mondok valamit, nagyságos asszony. De ne nevéssen ki. Az agglegény utoljára már kezdi nagyon igazságtalannak tartani a világot, a miért átalánosan hangoztatja azt, hogy a koros emberek házassága nevetséges. Ellenkezőleg, a koros embernek sokszor nagyobb szüksége van egy jó élettársra, mert a külvilágtól már kevésre számíthat. Csak a szerelmes öregek nevetségesek. De házasságuk, ha rokonszenven, okosságon, megfontoláson alapul, igen tiszteletreméltó lehet. Nemde?

Az özvegy csak mosolylyal felelt. Meg volt ijedve, hogy a magányosságát megunt öreg gróf mindjárt megkéri a kezét.

— Úgy látom, voltaképp barátságról beszél a gróf.

Az pedig házasság nélkül is létre jöhet. Jőjjön, sakkozzunk egyet.

A grófnak csakugyan mozoghatott valami a fejében, mert mindig kedvesebbnek találva az özvegy eszes beszélgetését és egy idő óta hibákkal járó sakkjátékát, sűrűbben kezdte ismételni látogatásait. Sőt egy hét múlva, vasárnap, megint az ágostoni szerzetesek templomában pillantva meg az özvegy nőt, a mint imádkozott, megvárta a kijáratnál s hozzája csatlakozott.

— Úgy látszik, tisztelt barátnőm, hogy mi mind a ketten azokat a lépcsőket keressük, melyek az égbe vezetnek.

— Ön hamarabb megtalálja, mint én.

— Együtt talán leghamarább megtalálnók, mert kart karba öltve, szilárdabban járhatnánk.

Az özvegy még ekkor is csak mosolygott.

Különösnek találta a gondolatot: az ő korában és viszonyai közt férjhez menni. Arról meg volt győződve, hogy ezt az önzetlen gondolkozású embert nem vezeti semmi számítás, csak a rokonszenv, a nagy tisztelet. Mikor elbeszélte neki, hogy ő már végrendeletet csinált s vagyona nagyobb részét a sógornője leányára és unokáira hagyta, a gróf azt mondta rá:

— Ön boldog, hogy van kire hagynia. De kire hagyjam én a vagyonomat? Senkim sincs.

— Mindig vannak nemes célok, — felelte az özvegy, teljes rokonszenvvel nézve az öreg grófot.

Egy nap a tavaszi lófuttatáson voltak künn s Bobarics Ádámné meghült és egészen elrekedt. Másnap a gróf már délelőtt sietett hozzá hasonszenvi gyógyszereivel, melyekkel kedvtelve gyógyítgatta az ismerős delnőket. Az nap együtt is ebédeltek és délután sakkoztak, miközben a gróf — nézegetve óráját — maga adogatta be az orvosságot pontosan. Az özvegynek eszébe jutott, hogy milyen jó betegápolója lenne neki az öreg gróf, a minő ő volt egykor Adusnak. De közben történt hiba is. A gróf úgy belemerült a sakkba, hogy egy óra elmúlását nem vette észre, csak fél órával később. Megijedt s alig győzte a bocsánatot kérni. A figyelmetlenség nyugtalanító vádjától játszani sem tudott többé s folyvást az órára pillantgatott.

Társalogni kezdtek s az est beálltával a gróf távozni készült.

— Elhagyja betegét? Pedig éjfélig kell az orvosságot szednem.

— Hogy odáig mellette maradhassak, az illedelem törvényei szerint jegyesének kellene lennem.

— No hát legyen azzá, hogy később majd mindig mellettem maradhasson, — mondta Bobaricsné nevetve.

A gróf arcán látszott, hogy szíve azonnal eltelt örömmel. Megcsókolta az özvegy kezét halásan s midőn bele jöttek a tervezgetésbe, azt mondta a mosolygó özvegynek:

— Kamilla! Nem is tudja, milyen jót tesz ön velem. Hogy csak egyet említsek, még pedig a legönzöbbit, lehetővé teszi egy régi vágyam teljesülését.

— Mit?

— Hogy életem utolsó részét nem csak a legszeretetre méltóbb úrnő mellett, hanem egyszersmind hazámban is tölthessem. Most már talán meg fogok felelhetni az igényeknek, melyeket az utolsó Berendyhez a nemes ügyek pártolásában méltán köthetnek.

— Meg fogunk felelni, kedves grófom — biztatta az özvegy; — sőt voltaképp ez is lesz a fő hivatásunk.

És soha a gróf sem nagyobb tisztelettel, sem melegebben nem csókolt kezét nőnek, mint e pillanatban, midőn oly jóleső derületet érzett egész bensejében.

A csöndes esküvő után két hó múlva, miután egy kis külföldi körutat tettek, határozták el, hogy végkép haza térnek. Útközben nyugodtan, szelíden, gondolataikat elragadtatás nélkül, de nyájasan kicserélve, nézegettek meg kies tavakat, magas hegyeket, régi székesegyházakat, gazdag képtárakat, és itt-ott színházakat is, kivált midőn a gróf kedve szerint való, régibb szabású, de minden időnek írt színműveket vagy operákat adtak elő. Mindenről a gróf gondoskodott, minden fáradságot ő vett magára, a grófnénak csak karját kellett nyújtania, hogy férje a lépcsőn le- vagy fölvezesse, sétára vigye vagy hintóba emelje.

— Hogy megváltozott az én sorsom, — jegyezte meg a grófné. — Egykor hosszú külföldi úton én gondoskodtam mindenről, hogy első férjemet megkíméljem a fáradságtól, mely neki terhére esett volna. Valóságos gondviselése valék. Íme most, mintha az csak megtérítés fejében adott kölcsön

lett volna, visszakapom kamatostúl az én jó második férjemtől. Most nekem van gondviselésem.

— Kérem, ez csak férfi-kötelesség, s annyira öreg még nem vagyok, hogy kedvvel ne teljesíthetném.

Útazásuk két hónapja alatt megbizottjaik Buda-Pesten berendeztek számukra egy kis palotát, úgy a mint meghagyták: nem csillogó fényüzéssel, hanem egyszerű jó ízléssel, kényelmes otthonul. Abba tértek megpihenni és — ha Isten kegyelme megengedi — nyugodt, derült, nyájas, de zajtalan éveket élni.

Sokszor lehet azóta együtt látni őket, a mint karonfogva sétálnak, vagy hintóban ülnek, miközben a gróf — mihelyt egy kissé borúlt vagy szeles az idő — egyre-másra igazgatja a grófné térdéről le-lecsuszamló selyem pokróczot. Járnak gyakran színházakba és nagyobb hangversenyekbe s jelen vannak a jótékony egyletek ünnepélyein és az előkelő családok estélyein. A gróf mindenütt úgy tűnik föl, mint ama régi világ perfekt öreg lovagja, melyben a férj szeretete, neje iránt, valóságos hódolatba olvadt. Mikor beemeli a hintóba, vagy kiemeli abból a grófnét, azt is etiquette-szerű néma bókolással teszi. A szalonokban és otthon is épen úgy folytatja a diszszolgálatot. Hangosan köhenten is röstelne az ő finom ízlésű grófnéja előtt. Szivarra pedig dehogy gyujtana rá, mikor karon fogva sétál vagy kocsiban ül vele. A grófné sehogy sem tudja erre rábírní férjét, ki mindentől borzong, a mit illetlennek tart. Nem is erőlteti nagyon a dolgot s kellemesen élvezi azt a szerfölkötti tiszteletet, melyben férje részesíti őt, ki fiatalkorában sokszor sovárgott hiába a világ tisztelete után.

Víg asszonykák pedig, a kiket már egészen más modorhoz, mindenféle fesztelenséghez szoktattak sans gène férjeik és hódolók, gyakran gúnyolódnak az öreg grófnak divatból rég kiment szokásain.

— Berendy gróf voltakép nem is férj a neje oldalán, hanem alázatos szertartásmester a királynője körül, — mondogatják néha, nagyokat nevetve rajta.

De az ő zajos nevetések sem tetszik a grófnak, ki elmondja nejének, hogy az ő fiatal korában nevetni is szebben tudtak az emberek. Szívökből, jóízűen, kellemmel nevettek. Most csak gúnyból, lármásan, idegesen kaczagnak. Általában a grófnak sok kifogása van a mai nevelés ellen. Sok mindent

talál kirívónak: ruhát, lármát, mulatozást. Hajszolják az élvezeteket, mintha a földi élet minden óráját fenéig kellene kiaknázni, mert ez — szerintök — minden. Pedig dehogy minden. Nem egyéb, mint átmenet. Híd egyik partról a másikra. A túlparton lesz az a jobb világ, melyet itt e földi életben kellene megérdemelni. Úgy, mint az ő jó grófnéja igyekszik.

Czimeres hintójok látható is gyakran a Mária-intézet, a Caritas-egylet, az angol kisasszonyok és a Sacré-coeur nevelőházai előtt. Apácák és lelki atyák mindig mélyen meghajolnak, midőn hajlékukban üdvözölhetik Immakuláta grófnét — mert így, bérmanevén, hívják őt mindig magok között, gyakran emlegetve a kegyes asszonyt, intézeteik buzgó és bőkezű pártfogónőjét.

Gabriella ő nagysága azonban lenn, az alföldön, nem ilyen nagy tisztelettel beszél most róla.

Mikor az esküvő után visszatértek a fővárosba, akkor még nagyon elragadtatott levelet írt neki: «Várunk, kedvesem, benneteket, Bobárfalvára. Lesznek virágfüzerek, diadalívek, fehér ruhás leánykák!»

De a grófné erre nagyon kategorikus választ küldött:

«Kedves Gabriella! Értesülve arról, hogy te rokoni hevedben a mi életkorunkhoz és gondolkozásunkhoz nem illő hühót szeretnél csapni velünk: egyelőre lemondunk az örömről, hogy Bobárfalvát ezúttal meglátogassuk. Teljességgel nem szándékozunk magunkat nevetségessé tenni, pedig a diadalív, virágfüzér és fehér ruhás leánykák azzá tennének. Akkor megyünk csak, ha teljes csöndben mehetünk, előre is örvendve, hogy majd tégedet és tieidet eléggülten ölelhetünk!»

Gabriella dült-fült s hírét kapván, hogy sógorasszonya, férjével együtt, mily gyakran látogatja a kegyes intézeteket, önfeledten tört ki Zefi bárónő előtt:

— No hát akkor tudom már, hová jut Rezegnek és a sok virító tanya! A szent nők és jámbor lelki atyák majd kicsinálják szépen, mert értenek hozzá, hogy majd e szép jószágok is a telhetetlen papzsákba jussanak!

S mérgelődött a vakbuzgó asszonyra, ki annyi hányódás után a vig Babylonból végre is a szent Jeruzsálembe került.

De mikor pár hó múlva a grófi pár csöndes két hetet töltött a bobárfalvi kastélyban s a grófné szeretettel kívánta látni három ízben is az ő leendő fürge örökseit, sőt az öreg

gróf is ugyancsak czirógatta a szelidebbik unokát: Gabriella ő nagyságának lelki állapotá ismét hirtelen fordult nagyot.

Most már nem a grófnét, hanem önmagát szidta.

— Hogy én soha sem tudom jól kiismerni, sőt — Isten ne vegye bűnömül — olykor félre is ismerem tisztelt sógor-asszonyomat, a grófnét.

S dicsérte megint fünek, fának.

A grófné különben keveset törődött az ő kedves sógor-asszonyával, akár dicsérte őt, akár ócsárolta. Soha sem kereste kedvét és soha sem adott rá sokat. Súlytalanabb lény is volt, semhogy megzavarhatta volna az ő nyugodttá vált életének folyását.

Sokkal inkább bántotta most a grófnét valami egyéb. Az, hogy régi jó barátja, ki rossz és jó sorsában egyenlően komoly rokonszenvet tanúsított iránta, ez az önzetlen férfi, ki vagyonának lelkiismeretes felügyelője s jövedelmeinek megkétyszerezője lett: egy idő óta valóságos szorongó bánatot okoz neki szörnyen radikális beszédeivel, melyeket a képviselőházban zajosan éljeneznek, hirlapok vezércikkeiben pedig versenyezve magasztalnak.

Nem állhatta meg, hogy egyszer, midőn valami fontos gazdasági ügyben huzamos nézetváltás után jól megállapodtak, egész őszinteséggel meg ne mondja neki, a mi rég a szívében feküdt.

— Nagyon hálás vagyok az én régi, állandó barátom és kitűnő tanácsadóm iránt s csak azt az egyet sajnálom, hogy nem hajolhatok meg benne a képviselő előtt is. Sőt bevallom, hogy ma már szeretném, ha nem is lenne az.

— Miért, grófné ?

— Még kérdi ? Hisz tudja az okát. Azt, hogy egykor nem tudott hinni énbennem, rég elfeledtem, bár igen valószínű, hogy ha velem szemben nem hitetlenkedik, az én sorsom is egészen másként alakult volna. Bizonyára nem volnék most főrangú hölgy, hanem talán, — a mi minden rangnál többet ért volna nekem — fiatal korom óta boldog hitves és anya lehetek. Úgy, a mint történt, a valódi boldogságot, mely egyedül töltheti meg a szívet édes érzelmekkel, nem ismerhettem meg soha. De végre is én csak gyarló földi lény vagyok, s a világ üdvére nézve mindegy, ha arasznyi létemben bármi jutott is osztályrészemül. Jobban fáj enne-

kem most már az ön mai hitetlensége. Nem tud hinni az égiekben sem.

— Bocsánat, grófné!

— Nem tud hinni, uram! Beszédeiből, bármily ékesszavúak is, fájdalmasan kellett meggyőződnöm, hogy fölfogás, érzület tekintetében milyen messzire eltávolodtunk egymástól. És ez énnekem, higye meg, igazi bánatot okoz.

— De miben távolodtunk volna el ily messzire, grófné?

— A vallás kérdéseiben.

— Azokban nem, asszonyom. Legfőlebb egyházi kérdésekben. Én is elmondhatom magamról az egykori nagy író szónokkal: katolikus vagyok, de nem pápista.

— Hát lehet, uram, a mi vallásunkat elválasztani a pápától?

— De hát akarja-e valaki elválasztani? Nem. A miről szó van, az csupán a helyes megkülönböztetés az égi eredetű lényeg és az emberi intézmény változás alá eső formája közt. A vallás lényege nem változik, mert isteni sugalathból eredt, de az egyházi kormányzat vagy szolgálat alakjainak a fejlődő idővel módosulniok kell, mert azok emberi alkotások, melyek fölött hatalma van a korszellemnek. A pápaság maga is gyakran bölcsen alkudott meg e korszellemmel, nehogy maga ellen nagy erőket hívjon ki, köztök a legnagyobbat: az időt.

— Miért volna ez legnagyobb?

— Mert az örli el elébb-utóbb mindazt, még a gránitszirtet is, mi a fejlődés követelő szükségének útjában áll. És ha az a nagy egyházi hatalom, mely máshol száz vagy ötven, vagy huszonöt évvel ezelőtt bölcsen megalkudott oly kérdésekben, melyeket hatalmi szempontból sokáig ellenzett: ez idő szerint megalkudhatik mi velünk is, midőn a vallás égi lényegében semmi sem csorbúl meg, sőt midőn az ő megalukvása nélkül is létrejön itt az, a minek létrejövését az ország közjáva követeli.

— A nép nem követeli.

— Bocsánat, grófné, elfelejtém, hogy az ön szalonjában nem vagyok képviselő. Kerülni tartoztam volna a vitát.

— Nem haragitott vele. Különben is én vagyok a hibás, mert én kezdtem. S bármint folytatja ön — tette hozzá a grófné szelíd mosolylyal — én imádkozni fogok az ön veszendő lelki üdvéért.

— Köszönöm — felelte szintén mosolyogva Czikó Andor, s aztán mélyen meghajtva magát, kezét csókolt és eltávozott.

Hazamenet sok mindent elgondolt.

Ezt a nőt — gondolta többi közt, — kit szerencsésnek tarthat a világ, de a kinek — mint maga mondta — a boldogságban nem volt része soha: valóban kár, sőt véték is volna megingatni mai érzületében, ha egyszer — annyi meddő törekvés után — végre is ezzel birta csupán megtölteni szívét, melyet a külső vidámságok fénye és zaja közepett is mindig nyomott az üresség.

Nem is következetlen a jó grófné.

Felnőtt leánykora óta mindig szerette a legutolsó divatot, már pedig divat nem csak a köntösök színeiben és szabásában, ékszerek és virágok különféleségében, prémek és tollak változásában van; hanem irodalmi és művészeti irányokban, sőt olykor érzületekben is.

Íme, most is előkelő delnőink közt milyen sok kapta föl legutolsó divatúl a «szentasszonykodás»-t. Természetesen, nem a régi megalázkodó, rideg, szigorú formában, hanem modern módon.

Hány van például köztök, kik térdelő alázatukat kendőzött arczczal mutatják be az Úr igaz színe előtt! S Immakuláta grófné nem ilyen. Ő nem kendőzi magát.

S hányan vannak, kik most — hanyatló korukban — mindennapi imádságukba foglalják a házasság szentségét; míg fiatalságuk virágjában a magok házasságát épen nem tekintették olyan szentségnek, mely ellen véteni nem szabad. S Immakuláta grófné nem ilyen. Az ő életére is vetett foltot, makulát, a megtévedés; de akkor, midőn még oltár előtt nem esküdött hűséget senkinek; azon túl, hogy esküdött, a házassági frigyben híve maradt annak is, a kit nem szeretett szíve szerelmével soha, de a kinek hites-társa volt teljes feddhetetlenséggel mindig.

Hadd pörgeesse hát olvasóját, ha enyhet talál benne — gondolta végül Czikó Andor; — hadd pörgeesse a régi vidám Milla is, midőn már nem a fiatal és nem a vidám Milla többé, hanem a komoly, a méltóságos, az öszülő Immakuláta grófné!

És pörgeti is buzgón. Vagy másfél esztendőn át, úgyszólván naponként lehetett őt látni, a mint zord időben hintón, szép napokon gyalog — magas sötétszinű ruhában,

ékitetlen fekete kalappal, ültében jártában egyformán nyugodt méltósággal — ment a Jézus szívének templomába. Elefántcsont táblájú s finom faragású imádságos könyvét mindig férje vitte mellette, komoly hódolattal.

Abból a könyvből imádkozott Immakulata grófné térdén, buzgón és hosszan az Egek Urához, hogy mentse meg a jó magyar népet attól az ördögi mételytől, melynek neve :

polgári házasság.

De bármily buzgón imádkozott is, az Egek Ura — a mint tudva van — nem hallgatta meg.

— Valószínűleg azért nem — jegyezte meg kaszinói vidám vacsoránál egy rossznyelvű vén liberális mágnás, — mert az Egek Ura tud mindent és nem felejtette el, hogy Immakulata grófné élt valaha sokkal szabadelvűbb házi frigyben is, mint a minő a polgári házasság. Még sem dőlt össze a világ. A polgári házasság miatt pedig még kevésbé fog összedőlni.

VADNAI KÁROLY.

CSAK ITTHON.

Könnyű nektek így beszélni :
Jó az élet mindenütt ;
Mindenütt anyánk ez a föld,
Hol az Isten napja süt.

Tengeren túl, idegenben,
Szintúgy meg van új hazánk,
Hol a változó szerencse
Nyájasan mosolyga ránk.

S könnyű nekem így beszélni :
Itt van élet, itt, csak itt !
Engem jó vagy bal szerencse
Innen el sem is szakít.

Gyökeréről régi tölgyet
Messze a vihar se' hord :
Hát még az én szívemet, mely
E hazával összeforrt !

LÉVAY JÓZSEF.

ZÁSZLÓTARTÓ MÍLICs.

Bosnyák népies hősdal.

Jaj, teremtőm, de nagy csoda esett!

Feleségnek Mílics lyányt keresett;
Összejárt már sok várost e végett,
Napnyugati, keleti vidéket,
De akárhány került még eléje,
Mindnek volt még valami bibéje.

Hanem egyszer, világ csodájára,
Szent vasárnap hajnalhasadtára,
Derék vitéz Mílics hogy felméne
Miljicsi templomba misére,
Kit talál ott? Maléta barátját,
Fehérvári, kolasini vajdát.
Szólt pedig a vajda hozzá így:
«Zászlótartó Mílics, hozott Isten!
Összejártál, hallom, nagy vidéket;
Lyányt kerestél, asszonyfeleséget,
S nem találtál eddig, a mint látom.
Mondok egyet neked én, barátom!
Hozzad való, gyönyörű magas lyány,
Szinjben lakik, lent a tenger partján.
Vén Maricsics Víd az édes apja,
S mind a nép ott csodaszépnak tartja.
Nincsen leány karcsúbb testű nála,
Puha selyem minden hajaszála.
Szeme, mint a drágakő, szikrázik;
Ajka közt két igaz gyöngysor látszik,
Szemöldei tengeri pióczák:
Hát még azok a rózsás szép orcák!
Hogy ha beszél, mintha gerle szólna,
Hogy ha kaczag, mintha gyöngyöt szórna.

Mint a sólyom szeme pillantása,
 Pávaringás termete járása.
 Ez az a lány, vérbeli pajtásom,
 Nincsen párja széles e világon.
 Derék ember maga a vén Vid is,
 Hires vitéz, vagyonos is, vig is, —
 Hozzád illik a leány pompáson,
 Ezt jegyezd el, vérbeli pajtásom!
 Jöttödöt ott, — tudják, ki vagy, — várják,
 S od'adja Vid szó nélkül a lányát;
 Meg se kérjed czeremóniával,
 Be se állíts a kérő almával,
 Vigyél mindjárt lakodalmas népet,
 Elhozhatod azonnal a széped!»

Volt a beszéd Míliesnek nyére
 S hogy miséről délben hazatére,
 Vig násznépét nyomban toborozza,
 Nem maradt ki sík Kottár, se Boszua,
 Zsupánság sem, a Herczegócz-föld se',
 Mindenütt volt sok jó ismerőse. —
 S paripákon jönnek, gyűlnek nyomba'
 Nőtlen ifjak vig lakodalomba.
 Hogy házához mind beállítanak,
 Jankovicsot kéri komájának,
 Piva Bájó lett az örömapja,
 Manducsics a vőfélységet kapta.
 Így az útra megindítva nászát,
 Lánynézőbe odahagyta házát.

A mint Vidhez értek a vitézek,
 Ablakán a vén Vid ép kinézett,
 Szól az öreg merengve magába':
 «Gyönyörű nép, kész Isten csodája.
 Boldog, a kit ilyen fényes nász ér!
 Hova mennek? Vajon melyik lányér'?
 Gyönyörű nász!» Még csak ki se mondta,
 A daljás had udvarába ronta
 S vitéz Mílies ilyen szókat hallat:
 «Maricsics Vid, jó öregem, halljad!

Nászkísérőm a sok fényes dalja.
 Azért, ha az Isten úgy akarja
 S ez utamba' jó szerencse vélem,
 Szláva lányod feleségül kérem !»

Nagy öröme az öregnek támad.
 Szólítja a házbeli szolgálkat :
 «Nyissátok ki a két kapuszárnyat,
 Fogjátok a tüzes paripákat
 S vezessétek alsó istállómba,
 Dalja népet a fehér toronyba !»
 Meghallották s futottak a szolgálk.
 Kaput tártak, a mint parancsolták ;
 Lesegíték a vendég daljákat,
 Tartották a tüzes paripákat
 S vezették az alsó istállóba,
 Dalja népet a fehér toronyba.
 Fogadja Vid őket barátsággal,
 Vendégeli három nap által.
 Azt se' tudja, hova tegye őket.
 Negyedik nap, hogy a hajnal fölkel,
 Hozza Szlávát kézen a két bátyja.
 Szédül belé, a ki a lányt látja,
 Fátyolán át úgy ragyog a képe,
 Belévakul a Milics násznépe,
 S a sok dalja egy helyre bűvölve,
 Szemeit mind lesüti a földre.
 Megszólal a vőlegény mély hangja :
 «Öreg anyó, menyasszonyom anyja,
 Honnan e lány ? Aranyoldó üstből ?
 Kovácsoltad tiszta színezüstből ?
 Megraboltad a napot, a holdat ?
 Isten küldte ? Szived alatt hordtad ?»
 «Édes fiam, ilyes ne aggaszszon.
 Nem formáltam aranyoldó üstből,
 Nem vertem ki tiszta színezüstből,
 Napot, holdat én meg nem raboltam :
 Isten adta, szívem alatt hordtam ! —
 Kilencz ilyen lányom volt már eddig,
 Férjhez adtam őket mind, ez egyig — —

S a nyolcz közül már egyet sem látok.
Veszendő faj! Rajta súlyos átok!
Ez az átok mindannyin betelt még,
Nyil fúrta át nászúton a keblét!»
Könnyes szemmel vejére tekintett
S adott néki aranyhímes inget
Ajándékul.

Akkor jött csak ám még,
Hejh, emberek, gyönyörű ajándék!
Vén Vid adta bogárszín paripa,
Sehol rajta szeplőfolt vagy hiba;
Tiszta skárlát rajta a takaró,
Térdig érő, aranytól ragyogó.
Puszpángfából faragott a nyerge,
Aranybojtja lenn a földet verte.
Egy világló kő a nyereggombja,
Körötte sok drága fegyver sorba'.
Dús szerszámján vert arany egy véka:
Ilyen volt a vén Vid ajándéka.
De a legszebb most kerül kezére,
Két sógora vezeti elébe.
Szép a lány, de bú szorítja keblét,
Érzi immár átka közel teltét.

Mikor ütött a búcsú órája,
Kapott Milics tánczoló lovára.
Kardja csattog, csillog gyeplő, lóding,
Kalpagján a forgó tolla bólint.
Büszkén néz szét, hogy indulni készül,
Hejh, kinek is jut ilyen lány részül!
Útnak eredt Szlávával a násznép,
Selyemzászlók lobogása látszék,
Muzsika szólt, vidám dalra keltő,
Víg dobpergést kapkodott a szellő,
Belekezdték hangos táncznótába,
Tánczolt rá a hókalovak lába, —
Úgy mentek el nótával, zenével,
Mendégéltek Isten szent hírével.

A mint így a hegyek közt menének,
 Mintha nyíl szállt volna a szívének
 — Mintha utolérte volna átka, —
 Egyszerre csak roskadoz a mátka,
 Szólt szomorún, tördelve esdeklőn :
 «Manducsics Vuk, én édes vezetőm!
 Nem vón szabad a vőfélyre nézni,
 Szólni hozzá még piritóbb szégyen,
 De valami úgy fáj itten bévül! . . .
 A menetben mi vagyunk legvégül . . .
 Állítsd meg hát a sok paripát,
 Hallgattasd el a vidám muzsikát,
 Álljon meg a zászlósok csapatja . . .
 Fáj a fejem, valami szaggatja . . .
 Földre vágyom, Vuk vőfélyem, lelkem,
 Jó lovamról vegyetek le engem.
 Maradásom nincsen e világon,
 Sötét földbe, elpihenni vágyom!
 Jaj, Istenem, segíts meg bajomba' . . .!»
 Panaszosan kiáltja Vuk nyomba':
 «Milics, Bájó, valamennyi knézek!
 Álljatok meg, álljatok vitézek!
 Állítsátok meg a sok paripát,
 Hallgattassátok el a muzsikát,
 Tegyétek a zászlóitok félre:
 A menyasszonyt valami baj érte.
 Fáj a feje, fáj a szíve tája,
 E világon nincsen maradása,
 Sirba vágyik, hideg sötét földbe!
 Ments Isten, hogy valami megölje!»
 Megáll a nép a kiáltó szóra,
 Zene elhal, megszakad a nóta.
 Vuk a leányt lováról levette,
 Cserfa alá, zöld pázsitra tette . . .
 Zöld pázsitra drága, beteg terhét
 S Szláva ott lenn kilehelte lelkét.

Haikan zokog körül a sok dalja;
 Hangos szóval csak Milics siratja:

Határa vad keservének nincsen.
 «Én szép Szlávám, én gyönyörű kincsem,
 Sem otthon, sem nálam, — a halálad . . .
 Itt kellett azt útközben találnod ?
 Sem szüleid, sem anyám ölében,
 De az erdőn, egy cserfa tövében ?»
 Halottjokat nézik a szomorgók,
 Majd kardjokkal ácsolnak koporsót,
 Sirt ásnak a cserfa közelében
 S szegényt abba lebocsátják szépen.
 Hideg arczát keletnek fordítják,
 Aranypénzzel tetemét borítják.
 Majd meg fejtől patakot vezetnek,
 Két partjára rózsákat ültetnek.
 A sír mellé nyugovópad készül,
 Vándornak, ha fáradt, pihenésül.
 Ha eltikkadt, hadd olthassa szomját,
 Ha fiatal, hadd szedhessen rózsát,
 Nézi Milics, hol nyugszik a párja,
 Ben sohaj tör síró ajakára :
 «Csernagora, vadon erdő tája,
 S te hideg föld, lágyan borulj rája.
 Karcsu cserfa, lombod messze tárjad,
 Vess a rózsám nyughelyére árnyat!
 Kakuk madár, dalolj itt halk hangon,
 Hadd nyugodjék békén a galambom!»
 Nászhadához szól aztán ilyképen :
 «Jó barátim, én édes násznépem !
 Vége immár, lánykám halva fekszik,
 Menjen most már, kinek hogyan tetszik.
 Én majd megyek lovam szakadtáig,
 Meg nem állok az anyám házáig!»

Ott a dalják, ki lassan, ki gyorsan
 Elmaradtak szakadozott sorban,
 Csak Milics ment lova szakadtáig
 S meg nem állott szülötte házáig.
 Váró anyját messziről meglátja
 S a jó öreg karját felé tárja,

Megöleli fiát, lovát egyben.
 «Hozott Isten, édes fiam, lelkem!
 De hát a nép? hol a szép menyasszony,
 Ki helyettem mosson és dagaszszon,
 Ki helyettem pitymallodó reggel
 Vizet hozni, takarítani felkel,
 Kire átszáll házam minden gondja?» —
 Mílics reá szomorúan mondja:
 «Édes anyám, legrosszabbra készülj.
 Jön a násznép, de menyasszony nélkül.
 Ide adták, hogy elmentem érte,
 De a halál útközben elérte,
 Se' nálunk, sem az anyja ölében,
 Vadon erdön, egy cserfa tövében . . .
 Vesd meg, anyám, odabent az ágyat,
 Beteg vagyok, testem-lelkem bágyadt.
 Ne vesd puhán, ne vessed hosszúra,
 Nem nyúlik az én bajom hosszúra!» —
 Fakad a jó asszony zokogásra,
 A házból is kihallik sirása . . .
 Át volt az ágy könnyeitől ázva,
 Mikor Mílics belépett a házba.

Alig feküdt betegen az ágyba',
 Halványodott barna két orcája
 S mint megjöve a sok dalja vendég,
 Mílics némán kilehelte lelkét.
 Hült tetemét hogy láták a dalják,
 Földnek fordították a sok kopját,
 Visszafelé tánczolták a kólót,
 Gyásznótájok szomorúan szólott,
 Koporsóját kardjaikkal irták,
 Fejszefokkal megásták a sirját,
 Hideg arcját kelet felé hajták,
 Így temették el a híres dalját.

És az anyja búbanatos gyászban
 Maga maradt a magányos házban.
 Mint a kakuk, jajong reggel, este,
 Dalolva sir, mint az árva fecske.

Meg-megindul, jár-kél keservébe' . . .
Kibarangol lugasos kertjébe.
Hajszálával kötöz egy-egy indát,
A gyökerek könnyeit föliszszak,
Úgy búcsúzik minden egyes ágtól:
«Haj, nem lesz már, a ki téged ápol,
Szép lugasom, s kötözzé karódat,
Nem lesz, a ki szőlőt szedjen rólad.»
Kis kertjéből kimegy a szabadba,
Majd besiet, ijedten szaladva:
«Jaj, teremtöm, az idő hogy eljár!
Jön a fiam vadászatról mindjár',
Éhes lesz s még nincs is vacsorája!»
S várja fiát, mindegyre csak várja.

Kora reggel, a nap még föl se jött,
Kint áll szegény megint a ház előtt.
Néz az égre, néz a gyalogútra:
«Menyem elvan, kiküldtem a kútra
Meg kell neki térni napkeltéig,
Nem is tudom, hol marad, hol késik,
Itthon addig áll a sok munkája!»
S várja menyét, mindegyre csak várja,
Mint a kakuk, jajong reggel, este,
Dalolva sir, mint az árva fecske,
Vár zokogva szeme apadtáig,
Vár zokogva halála napjáig!

Fordította

SOLYMOSSY SÁNDOR.

A CHEMIAI ELEMEEKRŐL. *)

Megvallom, egy kissé aggódva fogok a választott thema fejtegetésébe, mert a tárgy olyan terjedelmes, hogy azt minden oldalról megvilágítani egy rövidke előadásban nem lehet. Hogy mégis e themát választottam, annak oka az, mert úgy hiszem, hogy mélyen tisztelt hallgatóságomat érdekelni fogja, ha egyet-mást az elemek titokzatos világából megtud; érdekelni fogja e titokzatos világba belépni, ott kissé széttétekinteni és meggyőződni arról, hogy milyen sok az, a mit még nem tudunk, milyen kevés, a mit tudni vélünk és mennyire csekélység, a mit valóban tudunk.

Előadásom hézagos volna, ha a chemiai elem fogalmának történeti fejlődését mellőzném; ezt azért sem tehetem, mert meggyőződésem, hogy semmi sem olyan tanulságos önművelődésünkre, mint a természettudományok fejlődésének története. Ne gondolják, tisztelt hallgatóim, hogy mikor ezt olyan határozottsággal állítom, belőlem az egyoldalú természetbuvár szól; ne gondolják, hogy a természettudományok iránt való lelkesedés ragad a különben megbocsátható gyöngeségre, a természettudományok fejlődését mint a legtanulságosabbat előtérbe állítani.

A természet nyílt könyv, a melyben mindenki jogosítva van olvasni, a ki az olvasásra szükséges betűket megismerte. Mindenki megfigyelheti a természeti jelenségeket és megkísértheti azok magyarázatát. Nem állunk itt tantételekkel szemben, a melyeket megvitatni azért nem lehetne, mert valamely tudományos tekintély szava egész súlyával a tételt

*) Előadatott a «Mária-Dorottya» egyesület estélyén.

igaznak jelentette ki; szemben állunk törvényekkel, a melyek kivételt nem tűrnek, s a melyeket a legfurfangosabb okoskodással sem lehet kijátszani. A természeti jelenségeket egyformán látjuk mindannyian lefolyni, de nem egyformán fogjuk föl s ennél fogva nem egyformán magyarázzuk. E magyarázatban, az okok fürkészésében érvényesül az emberi gondolkodás és az e révén kapott eredményeket tárgyilagosan ellenőrzi az ő változhatatlan törvényei kapcsán maga a természet. Sokszor megesisik, hogy ugyanazon természeti jelenség magyarázatában ellentétes fölfogások állanak egymással szemben és mindegyik fél a maga fölfogása helyességét igyekszik bizonyítani; de a vitát soha sem dönti el valamely felsőbb tekintély, bíróság vagy többség, hanem mindig maga a nagy természet. Csupán Galilei jól ismert esetére utalok, mikor kénytelen volt nyilvánosan, tudományos meggyőződése ellenére, ünnepélyesen kijelenteni, hogy nem a föld mozog a nap körül, hanem megfordítva. Emberileg kényszeríthető volt Galilei e nyilatkozat megtételére, de ezzel a vitás kérdés nem volt elintézve. Eldöntötte a kérdést maga a nagy természet, a mely nem zárkózik el soha az alapos megfigyelés elől s mindig szolgáltat a megfigyelőnek tényeket, melyek a döntésre vezetnek. Így volt ez a természettudományokban kezdettől fogva és így van ma is. Az ember mindig harcban áll a természettel s ez évezredes harczból az tűnik ki, hogy kivétel nélkül mindig az ember téved, soha sem a természet. Ezért tanulságos, önművelésünk szempontjából, a természettudományok fejlődéstörténetével megismerkedni. Megtanuljuk belőle, hogy mennyi fáradságos munka kívántatik meg a legegyszerűbb igazságok fölismerésére; megtanuljuk, hogy mily kevés az, a mit a természet titkaiból eddig el tudtunk lesni és milyen főnhéjazás, ha magunkat a természet urának valljuk.

A chemia fiatal tudomány s így az a fogalom is, a melyet a chemiai elem névhez kötünk, ar nylag új. Az ókori népek, különösen pedig a nagy műveltségű görögök a chemiai elem fogalmát nem ismerték. Ők foglalkoztak ugyan a természettudományokkal, de a siker, ahhoz képest, a melyet más tudományszakokban és a művészetben elértek, nagyon csekélynek mondható.

Ennek okát abban kell keresnünk, hogy bűvárlati módszereik nem voltak megfelelőek. Ők a tudományos bűvárko-

dásban a deductiv módszert követték, azaz fölállítottak általános érvényűnek tekintett tételeket s ezekből kiindulva, törekedtek a részleteket, az egyes természeti jelenségeket megmagyarázni. Elegendőnek tartották a természetet megfigyelni, de kísérletek tételébe nem bocsátkoztak. Ilyen eredetű Aristoteles négy eleme: a tűz, víz, levegő és föld. Szerinte e négy elem alkotja a testeket s ez igaznak elfogadott tétel alapján magyarázta ő is és utódai is a testek különböző tulajdonságait, mint hideg, meleg, kemény, lágy, szilárd, folyékony stb. Aristoteles tana lényegtelen változtatásokkal tizenkét századon keresztül el volt fogadva. E hosszú idő egy mindenhatónak képzelt test vagy anyag fölfedezésére fordított; melyet a bölcsek kövének neveztek. A görög bűvárlati módszernek megfelelő volt, hogy lassanként kifejlődött és igaznak tekintett az a nézet, mely szerint kell létezni egy testnek, a mely minden fémeket arannyá, minden követ drágakővé változtat, minden betegséget meggyógyít stb. és ez a bölcsek köve. Ez a nézet általánosan igaznak ismertetett el és tizenkétszáz esztendő kellett, hogy valótlanságáról meggyőződjenek. Ez a korszak a tudományos chemiát egy lépéssel sem vitte előre. Ha voltak is egyesek, a kik helyesebb irányban működtek, ezek figyelmen kívül hagytak vagy épen a nagy többség auctoritásával elnyomattak. Noha e korszak a tudományos fölfogás tisztázásához nem járult, azért az még sem volt lényegtelen hatás nélkül a chemia tudományos irányban való fejlődésére.

A törekvés a bölcsek követ előállítani, számos fölfedezésre vezetett, melyeknek a későbbi korszakok nagy hasznát látták. A tudományos ismeretek megebővültek; számos új test lett ismeretessé a melyek részint véletlenül fedeztetek föl, részint az e korszakban fölfedezett új világrészből, Amerikából kerültek ki. Az ismeretek folytonos gyarapodása lehetővé tette, hogy végre a XVII. század végén és a XVIII. elején a kémiai jelenségekkel általánosabb szempontból és behatóbban kezdtek foglalkozni. Ekkor történt az első kísérlet, a kémiai jelenségek között a kapcsolatot, a tapasztalás szolgáltatja tényekből kiindulva, fölismereni; ekkor állítottatott föl az első kémiai elmélet. Ez elméletnek lényege az volt, hogy minden elégethető testben ugyanazon alkatrész van jelen s ezt az alkatrészt phlogistonnak nevezték. A test elégésekor a phlogiston elszáll

s a hamu marad vissza, mely a test másik alkatrészének tekintetett. E hypothesis-sal sikerült az égés tünetjeinek és mindazon chemiai változásoknak, a melyek az égéssel, mint chemiai folyamattal kapcsolatban állanak, legalább minőségi irányban magyarázatát adni. Stahl, a ki ez elméletet fölállította, a testeket úgy tekinté, hogy azok alkatrészekből állanak, a mely alkatrészeket elő is lehet állítani. A különböző alkatrészek egymással vagy a phlogistonnal egyesülve alkotják a testeket. Az olyan testet, a melyből alkatrészeket elkülöníteni nem sikerül, alapanyagnak — vagy a mint ma mondjuk — elemnek tekintette. Ezekben benne foglaltatik a chemiai elem mai fogalma. Stahl utódai kísérleti alapon mind jobban kidomborították e fogalmat s a régi, még a görögöktől származó nézetet nem sokára általánosan elvetették.

E rövid, kis történeti visszapillantás után térjünk át tulajdonképeni tárgyunkra.

Mi a chemiai elem? Az olyan testeket, a melyeket a chemia mostan ismert módszereivel alkatrészekre szétbontani nem lehet, chemiai elemeknek tartjuk.

Engedjék meg a mondottakat egy-két példával megvilágosítanom. A vizet forralással vagy megfagyasztással nem változtathatjuk meg; bizonyítja ezt az a körülmény, hogy úgy a gőznek mint a jégnek chemiai tulajdonságai azonosak a vízével. Ha azonban a vizen elektromos áramot bocsátunk keresztül, akkor belőle két gáz keletkezik, a hidrogén és oxigén, a melyeknek a tulajdonságai merőben különböznek egymástól is és a víztől is. E két gáz egymással elégetve ismét vizet ad. E szerint a vizet lehetséges két olyan testre szétbontani, a melyeknek a víz alkatrészeinek kell lenniök, mert egymással elégetve, vizet adnak. A víz tehát nem elem. Azt a két gázt azonban, mely a vízből keletkezett, a hidrogént és oxigént, nem sikerült semmi ismert módszerrel alkatrészekre bontani. Ezeket ennél fogva chemiai elemeknek tekintjük. A márványból hevítéskor szintelen gáz fejlődik, a melyre, mivel a mészvizet megzavarosítja, könnyen reáismerünk, hogy az szénsav; e közben a márványból égetett mész lesz. Ezek szerint a márványnak alkatrészei a szénsav és az égetett mész. Vajon ezek chemiai elemek? Nem, mert a szénsavat szénre és oxigénre, az égetett meszet pedig egy fémre, a calciumra és oxigénre lehet fölbontani. A szenet, calciumot, oxigént azonban ismét

alkatrészekre bontani, ez idő szerint nem tudjuk, tehát őket chemiai elemeknek tartjuk.

Ha megkérdeznék tisztelt hallgatóim, mondjam meg pontosan, hány chemiai elemet ismerünk ez idő szerint? bevallom, zavarba jönnék. Pontosán megmondani ezt azért nem lehet, mert azok között a testek között, a melyeket elemeknek tartottak és részben tartunk még most is, vannak olyanok, a melyekről már a közelebbi jövőben várható, hogy nem-elemiségök kiderül. De bennünket nem is az érdekel, hogy ez idő szerint hány elemet ismerünk, hanem inkább az, hogy milyenek azok a chemiai elemek.

Nem lehet szándékomban ezeket az elemeket egyenként megismertetni, leírni és sajátásaikat részletesen bemutatni; ez már a rendszeres chemiai előadások körébe tartozik. Én ez alkalommal csupán egy körülményre óhajtom a figyelmet fölhívni, s ez az, hogy az elemek némelyike között a legnagyobb hasonlatosság mutatkozik. Ez alapon indulva, igen érdekes kis tanulmányt végezhetünk.

Az elemeket két nagy csoportra szoktuk osztani: fémekre és nem-fémekre. A fémek között a hasonlatosságot még a laikus is könnyen fölismeri. Szín, nyújthatóság, fémfény, szívósság közös tulajdonságuk. Ha azonban a fémek chemiai tulajdonságait vizsgáljuk, ebben is hasonlóságokra bukkanunk, a melyek gyakran olyan nagyok, hogy a fémek megkülönböztetése nehezzé válik. Lássunk mindenekelőtt egy-két concret esetet.

Itt van az a két elem, a melyeket először Davy állított elő 1807-ben, a kálium és a nátrium. Az előbbi a hamuzsírnak, a borkőnek, az utóbbi a konyhasónak, szódának alkatrésze. Mind a kettő fém; lágy, nyújtható; a levegőn egy-két pillanat alatt megrozsdásodnak; a vizen úsznak és egyszersmind meggyuladnak rajta. A hasonlatosság oly nagy közöttük, hogy biztos megkülönböztetések abban áll, hogy a kalium fakó-ibolyaszínűre, a natrium sárgára festi a szintelen lángot. E fémekhez sorakozik, hasonló tulajdonságainál fogva, a lithium, rubidium és cæsium. Ez öt fém tulajdonságai igen nagy mértékben egyezők és csak csekély eltérések azok, a melyeknél fogva őket egymástól meg tudjuk különböztetni.

Hasonlítsuk össze a jól ismert zinket a magnesiummal. Mind a kettő szürkés-fehér fém, nyújtható, a levegőn nem

nagy mértékben rozsdásodik. Hevítve meggyuladnak és mind a ketten fényes, kékés lánggal égnék; savakkal leöntve heves pezsgést okoznak, mivel hidrogént fejlesztenek a savakból stb. E két fém kémiai caractere is hasonló, a mennyiben ugyanazon hatásokkal szemben ugyanazon módon viselkednek.

Ilyen hasonlatosságokat találunk a mangan és vas, a nickel és cobalt között. Kémiai tulajdonságaiban hasonlók egymáshoz a higany és réz, az ón és platina stb.

Nehogy azt higyjék, tisztelt hallgatóim, hogy ilyenféle hasonlatosságot csakis a fémek között találunk, megemlítek egy-két esetet a nem-fémes elemek csoportjából is. A chlor, brom és jód, ez a három nem-fémes elem fizikai tulajdonságaiban eltér egymástól, de azért ebben is vannak közös sajátságok. Így például mindannyian színesek: a chlor zöldes-sárga, a brom vörösbarna, a jód ibolyaszínű gőzállapotban; szaguk nagymértékben hasonló és kellemetlen. Kémiai tulajdonságaik még nagyobb mértékben hasonlóak. Hidrogennel savakat alkotnak, a melyek szintén nagyon hasonló tulajdonságúak. A fémekkel könnyen egyesülnek és hasonló tulajdonságú testeket adnak. Ilyen meglepő hasonlatosság mutatkozik a kén selen, továbbá az arzén és antimon, a silícium és szén között stb.

Ha a kémiai elemeket az itt jelzett szempontból tanulmányozzuk, meggyőződünk, hogy egyes elemek vagy elemcsoportok tagjai sajátságaik lényeges részében egymással megegyeznek; de egyszersmind azt is tapasztaljuk, hogy e sajátságok fokozatosan változnak. A kalium és natrium egymáshoz nagyon hasonlóak; a natrium és lithium szintén nagyon hasonlóak, de ha a kaliumot a lithiummal hasonlítjuk össze, a még mindig meglevő hasonlóság mellett már nagyobb eltéréseket találunk. E tekintetben lánczhoz hasonlíthatnám az elemcsoportokat, melyeknek tagjait a láncz egyes szemei képviselik. A lánczszemek hasonló alakúak, de alakjuk és nagyságuk fokozatosan változik. Itt-ott egy-egy szem hiányzik még a lánczban, de reményünk lehet, hogy a hiány pótoltatni fog, mert az utóbbi évtizedekben történt fölfedezések már több ilyen hézagot kitöltöttek.

Egybe vetve minden tapasztalatot, hogyan vélekedjünk a kémiai elemek között lévő, sokszor meglepő nagy hasonla-

tosságról ; tekinthetjük-e azt pusztá véletlennek, vagy valamely mélyebben fekvő, eddig föl nem ismert ok következményeinek ? A kérdésre a feleletet ma biztossággal nem, csak valószínűséggel ahatjuk meg. A válasz keresése olyan térre visz bennünket, a melyen egyik leghathatósabb fegyverünket, a kísérletet kénytelenek vagyunk ez idő szerint nélkülözni. Magára marad a gondolkodás, a mely — mint a tudományok története bizonyítja — könnyen megtéved s így az olyan kérdéseket, melyeket kísérletileg nem vizsgálhat, csálhatatlanul megfejtetni nem tudja. Ilyen kérdés az elemek hasonlatosságának az oka. A míg nem tudjuk e kérdést kísérletileg helyesen formulázni, addig természetesen nem várhatunk reá választ ; mert a természet nem előlegez, de azután, ha a megfelelő modorban fordulunk hozzá, nem is tagad meg semmit. Rajtunk áll tehát, hogy a helyes irányt megtaláljuk ; rajtunk áll, hogy ennek megkeresésére fölismerjük az intéseket, a melyekkel a természet szolgál. Az irányt, a melyben e kérdés megoldására törekednünk kell, még nem találtuk meg ; de az intések, a figyelmeztetések közül már sokat fölismertünk. Ma tehát csak arról okoskodhatunk, hogy a jövőben megtalálándó bűvárlati módok a valószínűség szerint milyen irányban fogják e fölmerült kérdésre a választ megadni.

A nagy hasonlatosság, a mely gyakran két-három, sőt néha több elem között tagadhatatlanul tapasztalható, első sorban azt a gondolatot költi föl bennünk, hogy az ilyen elemek talán nem is különböznek lényegileg egymástól ; hogy alapanyaguk voltaképen egy és ugyanaz, csak sajátságaik különbözőségének nem tudjuk az okát. Ez a gondolat nem indokolatlan, mert hasonló eseteket nagy számmal ismerünk. Például szolgálhat a kristályos phosphor és a vörös phosphor. E két testről tudjuk, hogy alapanyaga mindeniknek ugyanaz : a phosphor, a chemiai elemnek ismert phosphor ; de azért e két test sajátságaiban eltér egymástól s ha nem ismernők a módját, hogyan lehet a két testet egymással átalakítani ; hogyan lehet a kristályos phosphort vörös phosphorra és viszont változtatni, akkor e kétféle phosphort bizonyára külön-külön chemiai testnek tartanánk. Más példa a kén ; ezt meg éppen háromféle módosulásban, háromféle alakban ismerjük. Az oxigént két féleségben, az arsent szintén kétféle minőségben, a szenet háromféle minőségben, mint gyémánt, graphit és közönséges szén, ismerjük. Vajon nem ilyen eset-e az, hogy a

különböző kémiai elemek annyira hasonlítanak egymáshoz? Vajon a hasonlatosságnak nem az-e az oka, hogy ezek a kémiai elemek lényegileg nem is különböző testek, hanem egy és ugyanazon alaptestnek módosulásai, oly formán, de még fokozottabb mértékben, mint a hogy a kristályos phosphor és vörös phosphor egy és ugyanazon alaptestnek módosulása? Valóban e gondolatok nem egészen jogosulatlanok, mivel ismert tényekből analogia útján következtethetők; de az, hogy vajon bennök rejlik-e az igazság, csak akkor válik bizonyossá, ha majdan a tudománynak sikerül az egymáshoz hasonló elemeket egymással tényleg átalakítani. Erre most nincs kilátás, de a jövőben . . . Ki tudná megmondani, mit hoz a jövő!

Ha az derülne ki, hogy az egymáshoz hasonló elemek egy és ugyanazon alaptestnek módosulásai, akkor a kémiai elemek jelenlegi száma tetemesen megcsökken; de erre más okból is van kilátás, mert analogia útján az a következtetés is megengedett, hogy nem mind kémiai elem az, a mit ma annak tartunk. Nem is egészen 100 esztendeje, hogy a maró kálit és maró nátront kémiai elemeknek tekintették, mert nem volt mód őket alkatrészekre bontani. Davy azonban az ő híressé lett nagy elektromos batteriájával megmutatta, hogy ez elemeknek vélt testeknek sajátos fémek az alkatrészei, a főntebb már szóba került kalium és natrium. E fölfedezést számos hasonló más követte. Kiderült, hogy a mésznek, magnesiának, baritnak stb. szintén fémes alkatrészei vannak. Abban az időben (e század elején) egy egész sor test letűnt a kémiai elemek közül. Ki tudja, nem fog-e hasonló eset ismétlődni; nem fogunk-e módot találni, melylyel a most elemeknek tartott testeket alkatrészekre bonthatjuk? A kémiai elemek száma jelenleg 70 körül van; lehet, hogy e szám a közelebbi jövőben még növekedni fog, de valószínűnek látszik, hogy a távolabbi jövőben, a tökéletesebb bűvárlati módszerek korszakában tetemesen csökken.

Még egy más szempont is kínálkozik a kérdés megvilágítására. Az úgynevezett szerves vegyületek négy-öt elemből alkotvák s mégis ezerekre megy számuk. Vajon annak a teremtető erőnek, a mely e négy-öt elemből a testeknek ezrekre menő sokaságát tudta megalkotni, éppen hetven kémiai elemre lett volna szüksége, hogy a mindenséget megalkossa? A mindenséget, mondom, mert a mennyire mai ismereteink

terjednek, más világtestek is olyan kémiai elemekből állanak, mint a mi szerény földünk. Valóban nehéz bele nyugodni abba a gondolatba, hogy a természetnek épen hetvennegy-két elemre lenne szüksége, hogy a testeket ezekből megalkossa. Hiszen mai tudásunk szerint 3—4 elemből is sok ezer test keletkezhetik s így mai sejtéseink szerint valószínűleg elegendő kevesebb, két vagy épen csak egy őanyag, hogy a természet alkotó ereje a testek sokaságát létrehozza.

A kémiai elemek tulajdonságai között mutatkozó hasonlatosság tanulmányozásából kiindulva, arra az eredményre jutottunk, hogy jogosult az a sejtélem, mely szerint a kémiai elemek száma kevesebb annál, mint a mennyit ma ismerünk. Ennek valószínűségét nemcsak a hasonlatosság, hanem — mint láttuk — más tapasztalati tények is támogatják. A természet tehát ez esetben is szolgál bizonyos intéssel, figyelmeztetéssel, melyről föntebb szoltam, s hogy ha megtaláljuk a bűvölet helyes irányát, kilátásba helyezi, hogy a fáradozást siker koronázza.

Eljutottunk, tisztelt hallgatóim arra a határra, a meddig biztos talajon, a mai kémiai ismeretek vezérlete alatt haladva, eljuthattunk. Tovább nem tehetünk egy lépést sem, a nélkül, hogy el ne veszítsük lábunk alól a talajt. Ilyen lépés volna az, ha vizsgálni akarnánk az őanyagnak, legyen az egy vagy többféle, az eredetét. Ez nem volna más, mint a végső ok kérdésének a fölvetése. Mai ismereteink és a végső ok megismerése között olyan nagy űr van, melyet áthidalni nem tudunk sem most, sem a jövőben. Hogy létezik ez a végső ok, azt egvaránt érzi a természettudós és a természet egyszerű gyermeke; egvaránt érzik, hogy e végső okot fölismerni képtelenek. E mély titokkal szemben eltörpül a természettudós ismerete, a mely a titok megközelítésére nem vezet, de fokozottabb mértékben érezteti vele gyarlóságát, elméje korl tolt működését.

Soha sem fog elérkezni az az idő, a mikor a tudomány fölöslegessé teszi a hitet; soha sem fog elérkezni az, hogy az emberiség mindent tudjon s így hinni valója ne maradjon. Mennél jobban haladnak a tudományok, annál inkább tágul az ismeretlenek országa, mert úgyszólván minden tudományos fölfedezés új meg új, addig nem sejtett szempontokra vezet; új meg új oldaláról mutatja be a természetet s föltár addig

nem ismert birodalmakat, melyekről csupán annyi tudható, hogy a természet kormányzása alatt állanak, de hogy vajon meddig terjed, vagy van-e általában határuk — azt meg nem tudhatjuk.

Minden fölfedezés tehát nem hogy szűkíteni, hanem inkább tágitja azt az áthidalhatlan űrt, a mely ismereteink és a végső ok között fekszik; azt az űrt, a melyen csak a hit szárnyain kísérthető meg az átkelés.

Elvezettem a tisztelt hallgatóságot — mint előadásom bevezetésében ígértem — a kémiai elemek titokzatos világába, s megkísérlettem e világ egy kis részében hallgatóimat kalauzolni. Nem tudom, vajon jól végeztem-e tisztemet; nem tudom, körútunkon megadtam-e a kellő fölvilágosításokat; de azt tudom, hogy ha tisztelnem megfeleltem úgy a mint óhajtottam, akkor tisztelt hallgatóim azzal a meggyőződéssel távoznak e teremből, a mely meggyőződés az enyém is: Igen sok az, a mit nem tudunk, kevés, a mit tudunk. Ez az ezredéves munka eredménye. Azért mi még sem csüggedünk el; a további kutatástól nem rettent vissza az, hogy mennél jobban gyarapodnak ismereteink, annál több kutatni valót fedezünk föl. És ha e szívós kitartás okát keressük, azt abban találjuk meg, hogy csak egy van, a minek a megismerése teljes megnyugvást ad, a mi örökkévaló: az igazság.

LÉNGYEL BÉLA.

AZ IRODALOM ÉS HIRLAPJAINK.*)

Kisfaludy Károly, a kinek nevét viseli társaságunk, élete végső éveiben nemcsak költő, hanem hirlapíró is akart lenni. A Széchenyi föllépte új lelkesedést, új irányt lehelt az ifjabb írói nemzedékbe. Kisfaludy Károlyban politikai becsvágy ébredt s egy általa szerkesztendő hirlapban saját irodalmi és Széchenyi politikai irányát akarta egyesíteni. Széchenyi Pestre telepedve, gyakran meglátogatta Kisfaludyt s a megindítandó lapot közlönyének szemelte ki. «Az oppositio és reform zászlaját tűzzük ki — mondá Kisfaludy halálos ágyán az őt meglátogató ifjú Szalaynak — minden ifjú embernek velünk kell tartani.» Azonban Kisfaludy 1830 november 21-én meghalt, lapját, a *Jelenkort* és mellékletét, a *Társalkodót*, nem ő indította meg, hanem az Aurora-kör egyik tagja, Helmeczy. A lap csakugyan Széchenyi közlönyévé vált s a politika mellett igyekezett szolgálni az irodalmat is.

Kisfaludy Károly, bár új szellemben akarta megfutni hirlapírói pályáját, egy pontra nézve egészen hagyományos úton indult. Hirlapjaink kezdetől fogva az irodalom szolgáltatában is állottak. A kapcsolat hol lazább, hol szorosabb volt, de soha sem hiányzott, változtatta alakját, szellemét, de mintegy hagyományossá vált. A múlt század végén s a jelen elején, mintakkor majdnem egész Európában, a magyar politikai lapoknak is megvolt irodalmi és tudományos mellékletök. Így a *Magyar Hirmondó*, *Magyar Kurir*, *Magyar Merkur*, *Magyar múzsa*, *Bibliotheka* és *Kedveskedő* című irodalmi melléklete-

*) Fölolvastatott mint elnöki beszéd a Kisfaludy-Társaság 1895-február 10-én tartott közülésén.

ket adott ki, épen mint a *Hazai és Külföldi tudósítások* a *Hasznos Mulatságok*, az *Erdélyi Híradó* a *Nemzeti Társalkodó* és a *Hírnök* a *Századok* című melléklapokat. A negyvenes években keletkezett lapok már kezdték mellőzni a mellékleteket, s az irodalmi és tudományos részt a főlapba olvasztották be. A *Világ*, majd a *Budapesti Híradó* divatba hozták a tárczát, melyben beszélyeket s kisebb irodalmi tanulmányokat közöltek. A *Budapesti Híradó* a regények közlését is megkezdette Jósika egyik újabb regényével s Toldy Ferenczre bízta az irodalmi kritika vezetését. Egy szóval a politikai lapok egyszersmind irodalmi közlönyökké is váltak. A politikai és irodalmi tartalom e szoros kapcsolatát azonban leginkább kifejezve találjuk az ötvenes években s különösen két lap, a *Pesti Napló* és *Magyar Sajtó*, törekedtek e kapcsolatra. A *Pesti Napló* ment elől jó példával és nyomósabb munkássággal. Hírlapjaink soha sem tanúsítottak több figyelmet és keltettek több érdeket tudományos és irodalmi intézetek és társaságok iránt, mint ez években. A tárcza szerkesztése kiváló gondban részesült; nemcsak szépirodalmi művek jelentek meg benne, hanem kisebb tudományos és irodalmi tanulmányok és bírálatok is. Különösen a két fő hírlap körül csoportosultak a régibb és újabb kritikusok s a politikai mellett bizonyos irodalmi színezete is volt mind kettőnek. E jelenség okai a változott körülményekből is magyarázhatók. Az újonnan alakult egységes osztrák állam megfosztotta nemzetiségünket minden állami segélyforrástól s annak biztosítására és fejlesztésére nem maradt más tér, mint a társadalmi és irodalmi. A társadalmi erőnek irányítása, az irodalmi munkásság útjainak és vezéreszméinek kijelölése, a kor legfontosabb kérdéseivé emelkedett, s megvolt bizonyos politikai fontossága is, a mennyiben a szenvedőleges ellenállásnak némi cselekvő erőt kölcsönzött. A megtiprott nemzetiség az irodalmi téren védte magát s a politikai térről leszorult tehetségek tudományos és irodalmi tanulmányokkal kezdték foglalkozni. De e külső okok mellett a belsők sem hiányoztak. Mindinkább meggyőződéssé vált a komolyabb elmékben, hogy legalább egy pár politikai lapnak rendszeresebben kell szolgálni az irodalmat, mint eddig, mert elterjedtségöknél fogva sokat tehetnek a tudomány népszerűsítésére, az izlés nemesítésére, kivált a mi sajtóságos viszonyaink között.

Így alakult meg hírlapjainkban bizonyos benső kapcsolat a politikai és irodalmi tartalom között. Azonban egy pár évtized óta e kapcsolat mindinkább lazulni kezd. Lehet, hogy ennek egyik oka az élénkebb politikai élet, mely háttérbe szorítja az irodalmi részt, de úgy látszik, hogy egy és más tekintetben a szerkesztők nézete is megváltozott a szerkesztésre nézve. A politikai pártczél szolgálata mellett főtörekvésök nemcsak a politikai, hanem mindennemű hírek s mendemondák gyors közlése, azért minél több gyorskezü reporterre van szükségök s minél kevesebb komolyabb íróra. Bizonyára a hírek gyors közlése kötelessége minden hírlapnak, de nem ártana egy kissé a válogatás s talán igen is sok hatásvadászó újdonságot kell olvasnunk elméskedő vagy érzelgős cikké föleresztve. Az ilyesmi még tűrhető kisebb lapokban, de baj, ha a nagyobb és komolyabb lapok is a kisebb és könnyelműbb lapokat veszik mintául. Baj az is, hogy több hírlapunk van, mint a mennyi szükséges s nincs hozzájuk elég képzett írónk. S ez nemcsak a politikai, hanem az irodalmi és vegyes tartalmú lapokra nézve is áll. Nem igen törekszünk arra, hogy a meglevőket erősítsük, hanem hamar újra kezdünk, az erő megszlik, a színvonal alább száll s a lap vagy folyóirat érdeke nem mindig egyszersmind az irodalomé.

Mindez s még több más körjelek ugyan, de azért igazságtalanság volna azt állítani, hogy lapjaink egészen szakítottak az irodalommal. Költői műveket, regényeket most is örömet közöl minden lap, sőt többet, mint régebben. Nagy ünnepek alkalmával külön szépirodalmi mellékleteket veszünk. A szerkesztők egy egész kosár virággal kedveskednek olvasóiknak, pedig ezek talán szívesebben vennének egy csinosan kötött bokrétát. A színbírálat sem ment ki divatból. Minden lapnak megvan a maga színbírálója, ha másnemű bírálókban nagy hiányt szenved is. Nem tagadhatni, hogy jó színbírálatokat is olvashatunk, de a legtöbb mégis azt a hatást teszi reánk, mintha a bírálók többet meritenének rokon- vagy ellenszenvökből, mint dramaturgiai elvekből és tanulmányokból. Régebben a színbírálok sokat foglalkoztak a magyar szavalat törvényei megalapításával, vitatkoztak az új francia drámáról, a színpadi és drámai hatásról, fejtegették a tragikum és komikum sajátosságait. Most azt hiszik, hogy az ilyesmi untatja a közönséget. Lehet, hogy az újabb színbírálok mulatságosabbak, de minden

esetre kevesebb eszméjük van, mint a régieknek s az eszmék cultusa helyett a személyeké felé hajolnak. A személyes rokon- és ellenszenv régibb színbírálatainkban sem volt ritkaság, de ilyekezett mérsékelni magát, vagy eszméssel vegyült.

A mily élénk érdeklődést tanúsítanak hírlapjaink a színházak iránt, épen oly kevéssé figyelnek a tudományos és irodalmi intézetek, társulatok munkásságára. Régebben a szerkesztők szakférfiakat kértek föl erre, a kik a közérdekű föllovasokat bőven ismertették, sőt bírálták is. Most helyöket, úgy nevezett riporterek pótolják. Nagy részt száraz és zavaros értesítéseket kell olvasnunk tudományos és irodalmi üléseinkről; olykor azt sem tudhatjuk, hogy voltakép miről van szó. S ez még hagyján! Nagyobb baj, ha némely reporter bővebben ír és elméskedni kezd. Általában szerkesztőink minél kiszínezettebb, minél elmésebb cikkeket szeretnek majd minden rovatban s ettől még a vezércikkek sem mentek. Egész új fajú cikkek keletkeztek, melyeknek nincs egyéb céljuk, mint elmés rajzokat közölni a képviselőházzal, terjeszteni a folyosó adomáit, humorosan leírni az ünnepélyeket, lakomákat, pártértekezleteket, városi közgyűléseket, törvényszéki tárgyalásokat, írói és művészi összejöveteleket, utcái és nem utcái botrányokat s gúnyolni sok mindent, olyat is, a mi nem épen gúnyolni való. Egy idő óta oly tréfások és vidámak lettünk, mintha semmi okunk nem volna búra és szükségünk a komolyságra. Annyira félünk a nehézségtől és unalmasságtól, hogy inkább léhakká válunk. Mindennek van határa s minden a maga helyén jó. Az élcz, ha erőltetjük, ízetlenné válik, a humor csak elmefuttatás, ha nem eszme és érzés szülte s a satira csak csúfolódás, ha nem erős erkölcsi érzületből fakad.

De semmi sem mutatja annyira hírlapjainkban az irodalmi kapcsolat lazulását, mint az a változás, a melyet a tárczában tapasztalunk. Régebben regények mellett bírálatokat, könyvismertetéseket, kisebb tudományos és irodalmi tanulmányokat is olvashattunk a tárczában. Egy-egy nevezetesebb könyv, magyar vagy idegen, nem egyszer talált hivatott ismeretűre vagy bírálóra. Most az ily cikkek gyérülni kezdenek. Szerkesztőink nem igen bátorítják az irodalmi tanulmányokkal foglalkozókat, de annál szívesebben fogadnak minden oly író, a ki életképet, vázlatot, rajzot vagy épen csak pusztá

csevegést ír. Tulajdonkép csak ezek a valódi tárczairók, a kik uralkodnak a tárczában s ha mind így megy, minden más-nemű dolgot kizsorítanak belőle. Majd minden lapnak első dolga egy-egy kedveltebb tárczairót szerződtetni a laphoz. Ez mindennél fontosabb, olyan mint a színházaknál a primadonna. Más egyéb csak kikerül innen-onnan, de a tárczairóról különösen gondoskodni kell. A fő tárczairót, mint vezért számos önkéntes követi a fővárosból és vidékről. Mert majd minden fiatal író ily rajzzal kezdi írói pályáját, mert könnyebbnek tetszik minden egyébnél. A vidéki lapok tárczái követik a fővárosi példát. A beszély kezd kimenni divatból, a vázlatok és rajzok e korszakában. Mintha a kerek mese s némi részletesebb jellemrajz túlhaladott szempont volna a szépirodalomban. Beszélyek gyűjteménye helyett évenként tíz-húsz rajzgyűjteményt kell olvasnunk, ha ugyan elolvassuk. Egy adoma kissé elnyújtva; egy kis bonyodalom, melyből talán jó beszély lehetne, de semmi sem lesz; egy pár jelenet az életből, melynek előzményeit és következményeit nem sejtethjük; egy érdektelen kaland, melyet az író humora akarna érdekessé tenni; a mező, az erdő, a pusztá leírása köznapias reflexiók vagy élczek kíséretében, egy kávéházi vagy utcái eset, melynek komikuma kétes becsű; egy szerelmi történet, sok naturalismussal, de annál kevesebb izléssel és erkölcsi érzülettel rajzolva; szeszélyes képletek, kivételes lélekállapotok, diákos ábrándok, vásott tréfák: íme nagy részt tárczáink tartalma.

De vajon nincsenek sikerült vázlataink, rajzaink is s vajon az egész műfaj elítélendő-e? Bizonyára sikerült műveket is olvasunk, sőt néhány ily mű sikere idézte elő e tárcza-özönt. Maga a műfaj is jogosult s alapjában nem is új, még nálunk sem. Már Kisfaludy Károly művei között is találunk egy pár ilyet s az angol regényirodalom két nagy képviselője, Dickens és Thackeray, a harminczas és negyvenes években, ily rajzokkal kezdték pályájukat. Azonban nem maradtak ennél, mindez csak némi előtanulmányúl szolgált arra, hogy később örök becsű regényekben rajzolhassák az angol életet. A kik pedig, mint Washington Irving, nem váltak regényírókká, legalább a beszélyig emelkedtek s megelégedtek egy pár kötet rajzzal. Nálunk az az egyik baj, hogy rajzíróink nem igen emelkednek a regényig s ha igen, a vázlatos szerkezetet és jellemzést átviszik ide is. A másik baj magát a műfajt illeti,

melyet minden erőltetés mellett is egy kissé könnyen veszünk, pedig e műfaj igen kényes, éppen változatosságánál és szabad formájánál fogva. Hamar válhatunk formátlanokká vagy nem találjuk meg a kellő formát. Ellapítjuk vagy összezsugorítjuk tárgyunkat, ha nincs erőnk megtalálni a központot vagy nem tudjuk, mit és mennyit kell körüle csoportosítani. Egy pár erős vonással kell rajzolnunk s az árnyalást az olvasóra bízunk, de úgy, hogy képzelme működését elősegítsük. Ehhez képest kell a nyelvvel is bánnunk. Éppen ezért az ily műveket nem lehet rögtönözni, mint egy hirlapi cikket, mert modorosokká válunk, de rajziróink mintegy kényszerítve vannak a rögtönözésre. Elég nagy számú hirlapjaink tárczái az ily művek nagy mennyiségét emésztik föl havonként. A rögtönzés az erősebb tehetségeket megrontja, a gyöngébbeket tévútra vezeti. Nem a műfajban van a hiba, hanem annak művelésében és szerkesztőinkben, a kik ráerőltetik az írókat, hogy akkor is írjanak, mikor nincs ihletök, a tehetségteleneket is bátorítják, éppen nem válogatóság s értéktelen műveket is örömet közölnek. Nem volna-e jobb, ha a szerkesztők kevesebb, de sikerültebb úgy nevezett tárczákat közölnének s több tért nyitnának mindannak, a mi az irodalommal lényegesebb kapcsolatban áll? Azok a viszonyok, igaz, megváltoztak, melyek az ötvenes és hatvanas évek hirlapszerkesztőit az irodalmi szorosabb kapcsolatra ösztönözték, de a cél nem változott, melynek érdekét tartották szem előtt. Nemzetiségünket nem tiporja többé önkény, de vajon nincs-e szüksége erősödére? Most több szaklapunk és folyóiratunk van ugyan, mint régebben, de a hirlapok közönsége nagy arányban megnövekedett s van oly közönség is, mely hirlapnál egyebet nem olvas s éppen azért hirlapjaink most még többet tehetnek a tudomány népszerűsítésére s az ízlés nemesítésére.

Régi igazság, hogy egyik hibát kerülve könnyen másikba esik az ember, ha csak egy oldalról tekinti a jelenségeket. Régibb hirlapjainknak az volt árnyoldala, hogy egy kissé nehézkesek és kényelmesek voltak. A mostaniak sokkal frissebbek, mozgékonyabbak, a közélet nagyobb körét ölelik föl. E törekvésben elősegíti őket a sajtó szabadsága, a közlekedési eszközök gyorsasága s a több költségről való rendelkezés is, melyek a régi hirlapirodalomban többé-kevésbé hiányoztak. Mindez méltánylatot érdemel, maga a nehézkesség kerülése, a köny-

nyedségre és mulattatásra irányuló törekvés sem hiba még. De tartsuk meg a kellő mértéket és határt. Az igen vig ember oly unalmas lehet, mint az igen komoly. Az egyoldalúság kerülése czélt téveszt, ha más egyoldalúságot szül. Nem lehetne-e a frissiséget egy kis mérséklettel, a mozgékonyt egy kis meggondoltsággal, a mulattatást egy kis komolysággal összekapcsolni, az új egyoldalúságot a régi egyoldalúsággal enyhíteni vagy jobban mondva több oldalúvá lennünk. A jelesebb külföldi lapok is szintén nagy szolgálatokat tesznek az irodalomnak, pedig ott az irodalom csak a közműveltség ügye s nincs oly szoros kapcsolatban a nemzetiséggel.

E megjegyzések elmondása, e töredék eszmék megpendítése nem volt helyén kívül társaságunk ünnepélyes ülésén, melyet Kisfaludy Károly emlékére szoktunk megtartani. Kisfaludy Károly, mint leendő hirlap-szerkesztő, szorosabb irodalmi kapcsolatra törekedett elődeinél, de halála meggátolta működését s utódai valószínűleg meg azt, a mi a körülményekhez képest lehető volt. Tiszteljük mi is e hagyományt és igyekezzünk szintén azt megvalósítani, a mi körülményeinkhez képest lehető. Adja Isten, hogy hirlapjainkban az irodalmi kapcsolat ne gyöngüljön hanem erősödjék, a közműveltség és nemzetiségünk javára.

S ezzel egyszersmind megnyitom a Kisfaludy-Társaság negyvennyolczadik közülését.

GYULAI PÁL.

É R T E S I T Ő.

A Magyar Nemzet Története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Kiadja az Athenaeum 1—10. füzet.

Közműveltségünk egyik legföltűnőbb és legfájdalmasabb hiánya történeti érzékünk fogyatékosága. Pontos, világos fogalmakkal a magyar történet fejlődéséről és nagy alakjairól elég ritkán találkozunk: Szent István, III. Béla, Nagy Lajos, Hunyadi János és Mátyás, a törökverő Zrínyi, Bethlen Gábor inkább csak bizonyos rózsaszínű retorikai köd határozatlan körvonalaiban inognak a magyar közönség szeme előtt. E részben a művelt magyar kétségtelenül elmarad a művelt francia, német vagy angol mögött. A művelt francia ember jól tudja IV. Henrik történeti jelentőségét, az angol ismeri a nagy hajadon-királyné, Erzsébet történetét, az iskolajárt német számot adhat a Grosser Kurfürst vagy Nagy Frigyes szerepléséről, míg mi beérjük annyival, hogy történetünk heroszait politikai vitatkozások alkalmával egy-egy szóvirággal jellemezhetjük.

Művelt nemzetnek éreznie kell, hogy az események, mint az ok és okozat lánczának egyes szemei, mind szoros kapcsolatban vannak, hogy a jelen a múltnak eredménye, hogy a fáklyát, melyet egy nemzedék kezében tart, másoktól kapta és ismét másoknak — fiainak fogja átadni; ismernie kell azon sok száz szálat, mely korunktól apáinkhoz és dédapáinkhoz vezet és melynek fonadéka alkotja a nemzeti tudat és műveltség alapját.

Történeti érzésünk és ismereteink fogyatékoságának lehet aztán tudnunk, hogy például Székesfehérvárt — mint ez Henszlmann panaszaiból tudjuk — az árpádházi királyok csontjait évtizedeken át méltatlanul egy padlásszoba ládájában tartották vagy azt,

hogy ugyan e városban a század elején minden kegyelet nélkül lebontották a legnagyobb magyar királynak, Mátyásnak sírkápolnáját, a mit a közvélemény aztán a török vandalizmusnak szeret tulajdonítani.

Bármily szerep vár is történeti érzésünk fejlesztésére nézve az iskolára, a sajtóra, a közéletre, kétségtelen, hogy nekünk első sorban jó történeti könyvekre van szükségünk: nem csak tudósoknak írt könyvekre, valamint nem csak olyanokra, melyek történeti adatokat (háborúkat, trónváltásokat) tartalmaznak, hanem történeti munkákra, melyek az események jelentőségét és kapcsolatát, a kor hangulatát és képét festik: szóval mennél több tanulságos könyvekre szorulunk, melyek érdeket tudnak kelteni. Csak örömmel láthatjuk tehát, hogy Szilágyi Sándor kipróbált vezetése alatt egy csoport jeles magyar történetíró vállalkozott, hogy a művelt közönségnek a millenium alkalmából megírják a legújabb kutatások alapján Magyarország történetét. E műről valóban el lehet mondani, a mit a könyvkereskedői és hirdetői reklámok minden új munkára ráfognak: hogy «rég érzett hiányt pótol». Szalay László, valamint Szalay József műve befejezetlen, Horváth Mihály pedig — bár mily nagyok is történetírói érdemei — nem volt oly elbeszélő és előadó, hogy hosszú, sok kötetű munkában a nagy közönség érdekét le tudná kötni. Műve különben, ha jól tudom, a könyvpiacon elfogyott és nem kapható többé. E szerint egy nagy magyar történet szüksége mindinkább érezhető volt: oly könyvé, melyet minden művelt érdeklélő olvashat, melyből tanulhat, melyben utána nézhet egyes adatoknak. A Szilágyi Sándor szerkesztette mű, melyből az első füzetek előttünk vannak, kétségtelen nagyszabású vállalat s igen jó nevek auspiciuma alatt indul. Önkénytelenül fölmerül nyomban e díszes füzetek előtt a kérdés: Hogyan van e nagy vállalat szervezve? Czélszerű-e a terv, melyet a szerkesztő a munka elé kijelölt?

Mindenekelőtt a mű nagysága tűnik föl. Nem sok-e a tíz kötet? E tíz kötetnek pedig tíz dolgozótársa van. Nem sok-e a tíz dolgozótárs? Egységes maradhat-e ilykép a nagy mű? A kötetek mind illusztrálva lesznek: szükségesek-e e képek? Nem akarnak-e e képekkel csupán az illusztrálás általános divatjának hódolni?

Vegyük egész röviden szemügyre ez aggodalmakat.

Tíz kötet első pillantásra valóban soknak látszik. De csak az első pillantásra. Gondoljuk meg, mily gazdag, változatos a magyar nemzet története: mily sokféle mederben szakad e történet. Az

Ural menti sík, Nagy-Magyarország a Volga partján, Lebedia a Fekete-tenger mellett, Atelkuz, milyen állomások! És csak ezek után kezdődik az ezer év története, a magyarországi magyarság története! Hozzá kell még toldanunk: hogy a mai Magyarországnak Árpád előtt is volt története, melyet e nagy mű szintén felölel: ép az idén van 1600 éve, hogy Aquincummal szemben, a mai Pest helyén római telep épült: Contra-Aquincum. (E jubiléumot mellesleg mondva senki sem vette észre és senki meg nem ünnepelte.) Már néhány évtizeddel Krisztus születése után jártak itt nagy római hadvezérek és mérnökök, katonák és városalapítók, és a Garam partján római legiós sátor alatt írta Marc-Aurél császár a legnagyobb philosophiai remeket, mely rómainál telt: a *Gondolatokat*.

Mind e körülmények, az anyagnak és az újabb kutatásoknak gazdagsága a tíz kötetnyi terjedelem mellett szólnak; különben Horváth Mihály műve is van tíz kötet (ha ide számítjuk a legújabb kor történetét is) pedig az ő műve óta mily sok történeti anyag került fölszínre, mily sok és bő forrás nyílt meg!

Hogy a Szilágyi Sándor vállalata nem lesz oly egységes mű, mintha *egy* szerző írta volna, az kétségtelen. De a mű másképp alig létesült volna a mai körülmények közt. Ezenkívül még megfontolandó, hogy ha *egy* szerző ír tíz kötetet, akkor sem egységes a mű, mert a tíz-húsz év alatt, melyen át rajta dolgozik, ő maga is, fölfogása is önkénytelenül megváltozik, valamint hogy megváltozik a tudomány álláspontja is. A külföldi nagy történetek közt is vannak, melyeknek több dolgozótársuk van és mind a mellett igen czélszerű, jeles vállalatoknak bizonyultak: ilyen például a Bode-Dohme-féle *Német Műtörténelem* és a Lavis-féle *Világtörténet*. Ez utóbbinak kötetenként 8—10 különböző dolgozótársa van. Igaz ugyan, hogy ily sokfejú vállalat szerkesztése nehézségekkel jár, melyekkel a szerkesztőnek kell megküzdenie. Bizonyos főbb pontokra nézve a dolgozótársaknak megegyezésre kell jutniok arra nézve, milyen mértéke legyen a tárgyalásnak, azaz mennyire legyen bő vagy rövid, továbbá meg kell egyezniök a fő nemzetiségi és vallási szempontok fölfogására nézve (ilyen például a mi történetünkben az oláh bevándorlás és reformatio tárgyalása). Különösen kívánatos volna, hogy a Szilágyi vállalatának dolgozótársai egyetértőleg a közműveltségi tényezőknek a szokottnál behatóbb tárgyalására vállalkoznának. Egy nemzet közléte nagyon sokféleképp nyilatkozik: a hadsereg meg az udvar története, bár mily fontos is, még nem a nemzet története. A legnagyobb figyelmet érdemlik a történetileg elhanyagolt

nemzetgazdasági szempontok. Hisz a nagy nemzeti átalakulások mindig birtokváltozással is járnak. Hogy a birtokviszonyok elsőrangú fontosságúak a történelmeink megértésére nézve, ép a mi történeti irodalmunkban igen meggyőzően kiviláglik Acsády Ignác és Tagányi Károly ide vágó tanulmányaiból. Történetíróink azonban többnyire csak az előszóban említik a műveltség-történeti szempontok jelentőségét: magokban a műveikben nem tudnak mit csinálni a közművelődés jelenségeivel. Bizton elvárjuk, hogy a millenaris történetben a művészetek fejlődéséről is lesz szó (és kép); nem fogják megírni az Árpádok történetét, a nélkül, hogy az európai középkor legnevezetesebb műemlékeinek kettejét, a pécsi és a jáki templomot meg nem említenék és nem fognak Mátyásról szólni, a nélkül, hogy meg ne határoznák viszonyát az olasz renaissance-hoz.

A harmadik kérdés, a melyet e millenaris történettel szemben fölvetethünk, az illusztrációk kérdése. Mire valók az illusztrációk? Ha pedig van céljuk, minők legyenek, hogy e célnak megfelelőek legyenek?

A történetírás voltaképp reconstructio. Mennél teljesebb és hívebb e reconstructio, e fölelevenítés, annál jobb. A népek sorsa kapcsolatban áll a helylyel, a melyen élnek és visszatükröződik a tárgyakban, melyekkel magokat körülveszik. Nincs teljes történeti megértés, ha nem ismerem a civilisatio látható, külső elemeit. Mennél hívebben látom ezeket, színben és formában egyaránt annál inkább tudom a rég múlt időket átérezni. Hogy érthetném meg például a görög drámát, ha nem látom magam előtt a görög színházat? Hogyan a régi Róma történetét, ha nem tudom híven elképzelni azokat a helyeket, a hol a római nép, a hol ezek a hős útczai gyermekek tartózkodtak, mulattak, játszottak, udvaroltak, pöröltek, politizáltak és esetleg — fölláztak: a forumokat, a bazilikákat és amaz óriási közmulatóhelyeket, melyeket thermáknak neveztek? Megérti-e a középkort, ki nem tudja minő volt a lovagvár berendezése és minő volt a lovagok fegyverzete? Van-e valami, a miben a görög- és a középkor szellemének különbsége jobban tükröződnék, mint a dór templom és a gót székesegyház?

Mindehhez szemlélet kell: a közvetlen szemléletet, melyre nem tehetünk szert, pótolja (úgy a hogy, de mégis némileg) a kép. Ilymódon az illusztráció igen becses, de nem elegendőképp megbecsült segédeszköze a történetírásnak, a minthogy például oly jeles francia történetírók, mint Duruy Viktor és Maspero nagy történeteiket (*Histoire des Grecs* három kötetben, *Histoire des Romai-*

nes hat kötetben és *Histoire des peuples de l'Orient* három kötetben) gazdagon és tanulságosan illusztrálva adták ki. Illusztrálva jelent meg a nagy német Oncken-féle világtörténet is, mely igen kiváló szakemberek közreműködésével készült (vagy harmincz kötet).

Természetes, hogy a képeket, hogy tanulságosak legyenek, gondosan meg kell válogatni. Legbecsesebbek a hiteles illusztrációk, azok, melyek valami érdekes, jellemző korabeli tárgyat ábrázolnak. Voltaképp csupán ilyeneket kellene közölni, csakhogy nem futja: nincs minden korból elég maradvány.

Csak helyeselhetjük, hogy Szilágyi Sándor korabeli képek hijában újkori jeles festők oly műveit reprodukáltatja, melyek valami nagyobb jelentőségű történeti eseményt ábrázolnak. De ez pusztán akkor ajánlatos, ha az illető festmény kiválóbb mű, vagy ha a festő alapos archæologiai ismerettel készítette festményét: ily módon eleven képet kapunk az illető kor életéről és azt is látjuk, hogyan tükröződött az a történeti esemény egy nagy művész phantasiájában. Azt azonban, hogy a X. század eseményeit és városait több ízben középszerű XV. századbeli fölfogásban mutatja be a vállalat, már nem czélszerű. Inkább azt szeretném, ha biztos útmutatás mellett készült történeti reconstitúciókat közölne egyes műemlékekről vagy utcákról és városokról. Mily érdekes volna például Aquincum egy részének képét bemutatni, a mi az archæologia mai állása mellett, analogiák után indulva, nem épen lehetetlen. Az ily reconstituáló rajzok igen tanulságosak; a ki átnézi Violet-le-Duc pompás *Szótárát* sokféle középkori képeivel, legalább is annyit tanul a középkorból mint ha egy jó könyvet olvasna el róla. Szeretném továbbá, ha az illusztrációk alatt rövid magyarázatok volnának: így csakhamar érdekesebb és tanulságosabb a kép. Ez annál kíváncsiabb, mint-hogy a szövegben magában nem magyarázzák a szerzők a képeket, sőt — a mi ily illusztrált történeti munkákban szintén elő szokott fordulni — a kép csak lazán függ össze a szöveggel: inkább önmagáért van közölve. Térképet is többet szeretnénk látni, mint a menyeyt a vállalat eddig közölt. A történetben úgy vagyunk, mint a színművekkel: mindenekelőtt meg kell mondani, mi a cselekvény színhelye. A *Magyar Történeti Életrajzokban*, melyek megindításával Szilágyi Sándor oly nagy érdemeket szerzett magának, szintén több lehetne a térkép.

Szent Gellért Életrajzában a velencei San-Giorgio-Maggiore képét találjuk, melynek klastromában Szent Gellért tanult. Csakhogy a mit a képen látunk, az Palladio temploma a XVI. századból,

az a renaissance templom, melyet ma a velencei Piazzetán állva, a tenger finom párázatán át velünk szemben pillantunk meg. A Szent Gellért Velenczéje persze nem a renaissance, hanem byzanci-olasz stílű város volt. Ilymódon aztán egész környékéről, egész milieujéről téves fogalmat szerezhethetnénk magunknak. Ne felejtjük : a nagy műreemek egyszersmind az illető kor symbolumai.

A földrajzi képek, a mennyiben nem-magyar tájakat ábrázolnak, jórészt francia eredetűek, abból a fajtából, a minőket a *Tour du Monde* szokott közölni. Igen ügyes, hatásosan rajzolt képek, csakhogy nem ritkán több bennök az ügyes festői elrendezés, mint a földrajzi hűség. A 111. lapon például egy hangulatos képet látok a Kaspi-tóról : kozákok lovakat itatnak a Kaspi-tóban. A rajzoló persze nem gondolt arra, hogy a tó sósvízű. — Az első kötet élén a bresciai Victoria-szobor képe látható, de oly kevésbé pontos reprodukcióban, a minőt ma, a jó és olcsó fényképek korszakában nem kellene közzé tenni.

De megszakítom ez épenséggel nem lényeges kifogások sorát. Úgyis csak néhány megjegyzést kívántam tenni a nagy mű tervére és elrendezésére vonatkozólag. Az egyes kötetekről és művekről bizonyára hivatott szakemberek fognak majd e folyóiratban bírálatot mondani.

A Szilágyi Sándor e vállalata azok közé tartozik, melyek tervéről azt szokás mondani : «korai», «közönségünk még nem érett», «nem elég gyakorlati», és melyekről midőn aztán megvalósulnak, azt mondják : «a gondolat a levegőben volt», «valakinek már végre meg kellett indítani», «mindjárt mondtam, hogy jó gondolat volt.»

Valószínű, hogy a mostani és a jövő nemzedék részletesebb történeti ismereteit leginkább e millenaris nagy történetből fogja meríteni. Szilágyi Sándor, ki nagy tudománynyal és nagy ügyességgel, tapasztalt elmével és ifjú lelkesedéssel tervezte és vezeti ezt a vállalatot, bizonyára kiérdemli a két nemzedék háláját. *rdl.*

Dr. Hüppe Siegfried: A lengyel alkotmány története. A magyar tudományos akadémia megbízásából fordította Szathmáry György. Buda-Pest, 1894. (Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata. Új folyam. XVII. kötet.)

A könyvkiadó vállalatnak köszönettel tartozunk, hogy e mű fordításával gyarapította irodalmunkat. Sokszor említették már,

hogy a lengyel alkotmánynak sok rokon vonása van a mienkkel, s Hüppe munkájának megjelenése talán újabb ösztönt fog adni íróinknak a lengyel-magyar érintkezések történetének rendszeres tárgyalására nézve.

Hüppe a legkülönbözőbb szempontokból fejtegeti a lengyel alkotmány történetét. A közélet minden ágára kiterjed figyelme, általános fejtegetések s részletes rajzok érdekesen váltakoznak könyvében. Beszél az alkotmány lényegéről, a társadalom szervezetről, az országgyűlésről, a királyi hatalomról, a községekről, a közgazdaságról, a hadügyről, a külviszonyokról stb. Rendszeres leírását nyújtja a lengyel államélet fejlődésének s az érdeklődőt alapos bibliographiai utalásokkal serkenti a további kutatásra.

Fő gondja az, hogy kellően tájékoztasson, meg akarja értetni a múltat s őrizkedik attól, hogy olcsó bölcseséggel leczkéztesse. A tárgyalásnak ez a módja bizonyára a legtanulságosabb, bármint ítéljünk is a szerző fölfogásáról és eszméiről.

Jellemző ebben a tekintetben, a mit Hüppe a liberum vetóról ír. «Hogy a lengyel alkotmánynak» — úgy mond — a liberum vetóban, vagy «nie pozwalam»-ban volt legszembeszökőbb fogyatkozása, köztudomású. De ez állítás épen trivialitása miatt érdemes a behatöbb indoklásra.»

Hüppe ezután kifejti, hogy a középkor minden rendi államában egyhangúság uralkodott.

A XIV. s XVI. századok között minden országról kimutatható a liberum veto. Legprægnansabb bizonyíték Arragonia; de Angolország, Franciaország, s a legtöbb német terület is inkább államszövetségek voltak, mint államok. Egyhangúlag alkotott szerződések alapján voltak kormányozva, melyeket egy tagnak elszakadása érvénytelenné tett. Bucher szerint az angol parlament ügyrendje minden egyesnek megadja azt a jogot, hogy szakadatlanul ismételt és szavazatra bocsátott indítvány által minden ügyet megakaszt-hasson. Elméletileg véve az alsóház minden tagja bír a követek liberum vetójával.

Tehát az egyhangúság a törvényhozó testületekben nem hallatlan dolog. Ez az elv már uralkodó volt Európában, mikor a parlamentarismus Lengyelországban keletkezett.

Magában véve a veto teljesen indokolt intézmény volt olyan államban, mely országgyűlési tárgyalásainak eredményét mindig csak egyetlen egy törvényben foglalta össze s ezenfölül magát társadalmi alapjával annyira congruensnek érezte, hogy a fönnálló tör-

vények a legjobbaknak tüntek föl; oly államban, hol a praesumptio általában minden írott törvényre nézve kedvezőtlen volt — szemben a mindenható szokással.

Csakhogy a veto, a lengyel szabadság e szemefénye, veszedelmes irányban fejlődött. Az eredeti célzat el volt felejtve s az egyéniség fölszabadulásának e legmagasabb csúcán az állameszme hajótörést szenvedett. Lengyelország republikanus erény nélkül lett köztársasággá.

Körülbelül így beszél Hüppe a liberum vetóról. Mint látjuk, jobban szereti a történeti összehasonlítást s az elmélkedést, semmint a könnyű retorikát. Azt sem tagadhatjuk, hogy a méltányosságban elmegy a legszélsőbb határig. Nem az igazság rovására.

A befejezésben kimondja, hogy Lengyelországban a nemességért, a nemesség által történt minden, a mi történt. Maga a fejedelem, tehát az állami élet voltaképi központja, a kormányhatalom birtokosa, végül csak a nemesség közös mandatariusává süllyedt némely ügyekben, egészen olyan forma lett, mint a mai részvénytársaságok képviselője.

A «regina libertas» volt a lengyel állam szétrobbantója. A lengyel kormányhatalom már jóval az ország megdőlése előtt annyira csökkent, hogy az osztozkodó hatalmak már alig találtak valami szétrombolni valót. És Európa a fölosztás ellen nem reagált, mivel régóta megszokta már, hogy Lengyelországot ne tekintse többé valódi államnak.

Érdekes volna e ponton összehasonlítanunk Lengyelország sorsát a mi hazánkéval. A nemesi individualismus túltengése a mi alkotmányunk történetében is kiváló szerepet játszik s hazánkat nagy veszélyekbe sodorta. Még sem döntötte meg az alkotmányt, sőt talán nem csekély oka volt fönmaradásának. De nem akarjuk e fontos kérdést ily röviden elintézni. Bonyodalmas munka volna e két ország történetének összehasonlító vizsgálata.

A hasonlóságok mellett szembeszökőek volnának a lényeges különbségek. S e különbségek nem csak a földrajzi helyzettel kapcsolatos alakulásokra terjednének ki. Talán a leglényegesebb különbséget abban kellene keresnünk, hogy a magyar jellemben általában több volt az igazi tisztelet a korona hatalma és szentsége iránt, több volt a közérdek szeretete, a public spirit, mint a lengyelben.

Még néhány szót a fordításról. Általában gondos s olvasható, hanem a stil könnyedsége és átlátszósága tekintetében fogyatékos. Egyes foltokat el lehetett volna távolítani. Ilyen például a 35. lap ez

a mondása: «a mi Jagiello óta mint a lengyel állam *sajátszerű illatszere* fejlődött ki: a nemesség királyválasztása és kizárólagos állampolgárjoga.» Ez az illatszer nagyon is *sajátszerű* a magyarban: A 218. lapon «a conföderatiók eltiltása — *ütés volt a vízbe*», a mi igen is szószerint van fordítva. A 248. lapon «az országgyűlés a királyt a XVI. századtól kezdve csak az ő *saját hivatalos és nélkülözhetetlen szájának* kezdé tekinteni»; ez nem szép s nem is nélkülözhetetlen metaphorikus beszéd.

f.

Az orvosi kar reformja Franciaországban.

Franciaországban a mult év novemberével az orvosi tudományok tanulásának rendje gyökeresen megváltozott. *) Az 1893 július 31-iki szabályzat ugyanis a természettudományi karban a physika, vegytan és természetrajzból előkészítő tanfolyamot létesített, mely egy évig tart s mely részben elméleti, részben gyakorlati oktatásból áll. A hallgatók az év végével elméleti s gyakorlati vizsgálat alapján a jelzett tárgyakból bizonyítványt kapnak. Másik, ugyanazon napon kelt szabályzat azt is elrendeli, hogy az orvosi karra való beiratkozáshoz a classikus tárgyú baccalaureatuson (legközelebb áll a mi gymnasiumi érettséginkhez) kívül e bizonyítvány is szükséges legyen. Ennek kapcsán az orvosi fakultás tanulmányi rendje is megváltozott. A tanulmányi idő négy év, tizenhat harmad évi beíratkozással, három évi kórházi szolgálattal s öt vizsgálattal. Az első vizsgálatot a hatodik és nyolczadik beíratkozás között kell letenni. Tárgya: elméleti s gyakorlati boncztan; a másodikat a nyolczadik és tizedik beíratkozás közt, tárgyai: szövettan, élettan, beleértve az alkalmazott physikát s vegytant; a harmadikat két részletben, a tizenharmadik és tizenhatodik beíratkozás közt, az első részlet tárgyai: műtéttan, tájbonztan, kórtan, a szülészet elmélete, a második részlet tárgyai: általános kórtan, élősdiek és microorganismusok tana, kórbonztan. Az utolsó két vizsgálat csak a tanulmányi idő befejeztével tehető le, és pedig a negyedik vizsgálat tárgyai: gyógytan, közegészségtan, államorvostan, gyógygyzertan. Az utolsó tárgyait a belgyógyászat, sebészet és szülészet képezik.

Eddig az orvosdoctori diploma eléréséhez előtanulmányúl az

*) Louis Liard: *La nouvelle réglementation des études médicales. Revue des deux mondes* 15. octobre 1894.

említett baccalaureatuson kívül még a természettudományok egy részéből is kellett vizsgálatot tenni. Az orvosi tanulmányok első évét pedig teljesen lefoglalták a physika, vegytan s természetrajz. Ilyen körülmények között a kijelölt négy év elégtelen volt s $1\frac{1}{2}$ évvel rendesen meg is toldották. A két rendszert összehasonlítva azonnal szembe ötlík, hogy ezentúlra a hallgatók az orvosi tanulmányokat csak kellő előképzettség után fogják megkezdhetni s a szerzett általános ismereteket annál jobban fogják aztán alkalmazhatni. A kórházban töltött idő hosszabb lesz, a vizsgálatok beosztása észszerűbb, a négy évet pedig teljesen az orvosi tudományoknak szentelik.

A reform főleg a tudományos képzést tartotta szem előtt. S valóban a mai orvosnak szüksége is van tudományos alapra, mert elmúlt az az idő, a mikor pusztán empirikus alapon nyugodott a gyógyítás. Ma számot kell magunknak adni, hogy ezt vagy azt a rendeltetést *miért* is tesszük, de meg a vizsgálatok megejtésére s a gyógy módok alkalmazására a physikában s chemiában való jártasság föltétlenül szükséges. Eddig is meg volt erre a törekvés, csakhogy az intézmények nem feleltek meg föladatuknak. A természettudományokból megkívánt előzetes vizsgálatot nem alapos készülést tették le, hiszen erre alkalom sem volt, úgy hogy az orvosi karoknak kellett az egész első évet e hiány pótlására fordítaniok, pedig az ő feladatuk nem az előkészítés, hanem az alkalmazás. Így aztán azt tanították a mit a hallgatóknak már előzetesen kellett volna tudniok, s nem tanították azt, a mi föladatuk lett volna! Ez okvetlenül a képzettség rovására történt.

Az is hátrány volt, hogy az orvosi karra beiratkozott hallgatónak, ki már új dolgokért érdeklődik, ki kíváncsi az emberi test boncztanára, a kórházakra; még egy teljes évig physikát, chemiát s természetrajzot kell tanulnia, a melyekről azt hiszi, hogy már tudja is s mely tárgyak iránt épen az említett vizsgálatra való készülést közben elveszítette érdeklődését. Nem csekély ellentmondást rejt az is magában, hogy az 1878-iki szabályzat az első év elvezetése ellenére is csak négy évi orvosi tanulmányt kíván.

Cornil, La Fort, Brouardel úgy az enquêteken, mint a karok véleményadásáiban egyértelműen oda nyilatkoztak, hogy a hallgatóknak a vegytan, physika és természetrajzból alaposabb előképzettségre van szükségök, hogy orvosi tanulmányaik alatt ne ezek elemeit, hanem azok alkalmazását tanulják.

Nem csekély nehézségbe ütközött azonban annak eldöntése,

hogy az előkészítés föladatát egyetemi karra vagy a középiskolákra bízák. A lyceumokban (Franciaországban középiskola) a laboratoriumi dolgozásra nincs hely, nincs tanerő, sem segédszemélyzet. Ezek előteremtése óriási összegekbe kerülne, s a középiskolai oktatást az új föladat meg is zavarná, pedig mégis csak mel-lék tárgyakként szerepelnének. Evvel szemben a karoknak máris megfelelő laboratoriumuk, segéd személyzetök s anyaguk van. A hall-gatók tanulmányaikat a tudomány valódi tűzhelyeinél tehetik.

Toulouseban e módszert 1890 óta meg is kísérlték s az eredmény teljesen megfelelt a várakozásnak.

Az az aggodalom, hogy ez új tanulmányi év meghosszabbítja az orvosi képzést: alaptalan. Az eddig kívánt vizsgálat a természet-tudományok egy részéből (baccalauréat és sciences restreint) elma-rad, pedig evvel is eltöltöttek fél vagy egész évet, a négy év még úgy sem volt elég, mert az első évet teljesen lefoglalták a természet-tudományi tárgyak.

Ezt legjobban igazolják a következő adatok. Az 1887/88 és 1888/89. tanévekben Párisban 663 doctort promoveáltak és pedig 91-et öt évi tanulmány után, 113-at hat év, 147-et hét év, 91-et nyolcz év, 91-et kilencz év, 49-et tíz év, 51-et tizenegy év s 98-at több, mint tizenegy év után. Nem fog tehát az ügyis rendkívül sza-porodó orvosdoctorok száma e rendszabály által apadni. (A nagy sza-porodást az officier de santék eltörlése okozta.) Különben eddig az első évesek egyharmada vagy fele elmaradt a további tanulmánytól. Sokkalta jobb, ha a rostálás még az orvosi karra való beíratkozás előtt történik.

Azegyedülálló orvosi iskolák (Nantes, Angers, Rheims, Rouen, Limoge, Tours) féltették az új rendszertől életüket, melyet épen az officier de santék eltörlése (1892) ügyis meggyöngített, de ezen is segítettek, a mennyiben egyrészt megvan a lehetőség a szükséges előkészítő tanfolyamok föllállítására, másrészt pedig módot nyújta-nak, hogy ez intézetekben tovább maradjanak az orvostanhallgatók. Így az új tanulmányi szabályzat lehetővé teszi az olyan nagyon szükséges decentralisatiót. Végül azon előny is számba jön, hogy új forrás nyílik azok számára, kiknek alaposabb természettudományi ismeretre van szükségök vagy kedvök, a nélkül, hogy orvosokká akar-nának lenni.

Grósz Emil.

Török eredetű-e a magyar nemzet?

E czím alatt értekezést olvasott M. B. úr a M. Tud. Akadémia I. osztályának febr. 4-ki ülésén, mely az *Ethnographia* f. évi 1. számában meg is jelent. A tudós szerzőnek álláspontja eléggé ismeretes. Ő Budenz egyik leghivatottabb tanítványa, és osztyák, vogul, zürjén és votják nyelvelmékek, különösen pedig a «medveénekek» gyűjtésével s kiadásával kiváló érdemeket szerzett magának, a finn-ugor összehasonlító nyelvészet körül. Ez az értekezése azonban csak polémia a *Magyar nemzet történetében* kifejtett nézetem ellen, és a mennyire ítélni tudok, magát, a mindnyájunkat érdeklő történeti kérdést egy lépéssel sem viszi odább. Terméketlen vitába bocsátkozni sem időm, sem kedvem, magát e nagy fontosságú tárgyat, melyről annyi kötetet írtak már, e lapokon úgy sem lehet kimeríteni. Ha mégis élek a tisztelt szerkesztő úr szívességével, ennek oka az, hogy az értekező a *Budapesti Szemle* 1883. folyamában megjelent, Vámbéry könyvéről szóló, bírálatomra hivatkozik, és mert azt remélem, hogy talán röviden is sikerül tisztáznom egy fontos irodalmi elvet, és rámutatni arra, mi eddigi kutatásaimnak eredménye és következése.

Az értekező úr szememre veti, hogy mostani véleményem nem egyezik meg egészen azzal, melyet 1883-ban e folyóiratban előadtam.

Nem rólam van szó, hanem arról: kötelessége-e egy tudományos kérdésekkel foglalkozó embernek megmaradni egyszer kimondott véleménye mellett akkor is, ha idő múltán tanulmányai más eredményre vezették? A válasz nem lehet kétséges. A jóhiszeműség és a tudományos lelkiismeretesség egyenesen megkövetelik, hogy igenis kísérje folytonos kritikával a maga nézetét, csak úgy mint másét, és ne restelje bevallani, hogy tévedett. Oly tudós, mint Mommsen, római történetének II. kiadásában gyökeresen átdolgozta az egész textust. Ranke is gyakran említi nézetének változását. A történelem nem matematika, sem dogmatika. Szinte csodálkozni kell, hogy ily természetes jog és kötelesség teljesítésének oly félremagyarázása lehetséges. Az értekező úr mestere, Budenz, szintén nem tartotta magát csalhatatlannak, és ha nézete megváltozott, azt ki is írta.

Értekező úr szíves elismerni rólam, «hogy a szigorú történeti kritika képviselőjének tartanak, és hogy épenséggel nem gondolhatja, hogy valami elővéleménytől lettem volna befolyásolva.» Lehet,

hogy 1883-ban tévedtem, lehet, hogy most, lehet, hogy mind a kétszer, de talán szabad volt azt hinnem, hogy tizenkét év alatt tanultam valamit. Ha pedig tanultam, az eredménynek meg kell látszania. Újabb munkámon, ha csak azt, mit egykor megírtam, nem tartom megdönthetetlen igazságnak. Ez pedig az írói hiúság legszomorúbb, minden további tudományos fejlődést kizáró kinövése volna.

Azt hiszem, e felől, logikusan gondolkozó emberek közt nem lehet kétféle vélemény, és az értekező úr csak nagy buzgóságában vetette el annyira a súlykot.

Valóban úgy áll a dolog, hogy érvelésem, okoskodásom alapja 1883 óta változatlan maradt. Akkor is Konstantinos adatát tartottam legfontosabbnak a magyar nemzet eredetének fejtegetésénél; most is azt tartom. Nagy megnyugvásomra szolgált, hogy oly tudós, mint Ranke, később majdnem szóról szóra, ugyanazt a véleményt fejtette ki. Őszintén örvendtem annak is, hogy a két szemben álló nagy nyelvészeti pártvezér, Hunfalvy Pál és Vámbéry, megegyezett abban, hogy nekem ellenmondjon. Mindig bizalmatlanná tesz tulajdon ítéletem iránt, ha az valamelyik pártéval, mely elfogultságtól egészen ment nem lehet, teljesen összevág. Utalva továbbá arra a számos kétségtelen esetre, a midőn valamely nép történeti processusok következtében, megváltoztatja nyelvét, akkor is kimondtam, hogy a nyelv kérdése egészen más, mint az eredet kérdése. Legnagyobb analógiát a magyarral akkor is az angol-normannál találtam, úgy a mint jelen munkám bevezetésében ezt újra kifejtettem.

Konstantinos adata: hogy a turk, azaz a magyar, a kazarak egy törzsével, a kabarral összebarátkozott, és «ők aztán megtanították a turkokat a kozárok nyelvére, és mai napig is azon beszélnek, de a mellett bírják a turkok másik nyelvét is,» a nyelvelegyedés folyamának nem definitiója, hanem a mi sokkal értékesebb, leírása, megfigyelése. Ez az adat mindenki előtt, ki annak hitelességét elfogadja, bizonyossá teszi: először, hogy a magyar nyelvet már a X. században keverék nyelvnek tartották, másodsor, hogy a nemzet alakulása egyik fontos elemének a törököt ismerték. Hisz, szinte fölösleges ismételni, Leo és Konstantinos állandóan turknak nevezik a magyart. És mindez — föltéve, hogy az adat hiteles -- nem valami a priori vagy a posteriori okoskodás gyümölcse, a minek a tudományban szintén megvan a maga becse, hanem ennél több: egyszerűen konstatált és kifejezett tény. Egész historiai tudásunk ilyen tényeken alapúl.

Nem hiába mondták, hogy nincs brutálisabb dolog a ténynél.

Az a maga valóságával durván széttépi a legfinomabban szőtt okoskodásokat, rendszerezéseket, ha ellenkeznek vele.

Épen azért nagyon kényelmetlenül érinti Konstantinos adata a mi különböző istáinkat. Ebben is egyetértének Vámbéry, Hunfalvy, és utánok az értekező is. Háttha ez az adat még sem olyan hiteles? «Minő értéke van, ha a görög nép előtt a magyarok épen e kulturegység alapján mint *Τοῦρκοι* tetszetek!? Vajon nem nevez-e ma is népünk minden embert töröknek, a ki csak turbánt visel, lett legyen az arab, szerecsen vagy bosnyák? — Találóan alkalmazza Hunfalvy Pál az oly sokra becsült *Τοῦρκοι* argumentum semmiségének igazolására épen magának Vámbérynak idézetét, mely szerint «a XII. és XIII. században a mozlim világ Európát s lakóit csakis a *friends*, vagy *efriends* gyűjtőnéven ismerte». Bizony csakis az, hogy még ismeretlenek voltak, s hogy az életmód némi egyezésénél fogva a magyarok hasonlóknak tetszhettek a törökökhöz, s nem a nyelv vagy faj fölismert töröksége lehetett oka, hogy a byzanci írók a «turk» gyűjtőnevet alkalmazták reájok.»

Látjuk tehát egy nagyon kényelmetlen adat megerősítésének kísérletét. De hát ez még sem megy oly könnyen, mint a hogy a nyelvész urak szeretnék.

Elhiszem, hogy népünk töröknek néz minden turbánviselő embert. De Munkácsi úr, példának okáért, tud különbséget, arab, szerecsen és bosnyák közt, Vámbéry vagy Kunos pedig még a dialektusáról is megismernék, melyik vidékre való az illető. Ép úgy elhiszem, hogy a stambuli teherhordó vagy a beiruti tevehajcsár franknak néz minden kalapban járót most is. De már az effendi hallott bizony angolról, oroszról, francziáról, talán németről és magyarról is, a szultán pedig csak úgy ismeri az európai nemzetek sokféleségét, mint akármelyik európai uralkodó. Ismerték azt már II. Muhammed és II. Szuleimán is. Kellott ismerniök, politikai, hadi, kereskedelmi érdekeik miatt.

Már pedig a byzanci császár az akkori világnak kétségtelenül legműveltebb uralkodója. Konstantinosban egyenesen szembeötlő a historiai, irodalmi, archæologiai érdek, mely görög fejedelemhez annyira illett. De nem tekintve a tudományos érdeket, tudniakellett neki mint uralkodónak, milyen az a nemzet, melylyel szövetségben állott az apja, melyhez ő követséget küldött, melynek serege őt magát ostromolta székvárosában, melynek vezéreit ő maga, mint elbeszéli, magánál mint vendégeket, vagy túszoikat fogadta. Neki nem csak módjában állott magát jól és teljesen informálnia, hanem

haszna, érdeke követelte, hogy a reá nézve annyira fontos nép felől kellően tájékozva legyen. Az olyan adat, mint a nyelvkeveredés, nem azokból való, melyeket kitalálnak. Aztán meg: vajon nem tűnt-e föl a linguista uraknak, hogy ezek a görögök azért mégis mindig tesznek különbséget kozár, besenyő, úz vagy kún, bolgár, avar, aztán meg turk, vagyis magyar közt? Hisz ezek közt több bizonyosan török faj volt, de azért az európaiak közt egyedül csak a magyart nevezik következetesen töröknek. Kérem szeretettel, ez a megkülönböztetés tudásnak a jele. Jó lesz a frendsi-féle argumentumot eltenni a lomtárba.

Értékéhez képest már nagyon is kihasználták.

A Konstantinos hitelessége ellen intézett támadásnak tehát tudományos erőt nem tulajdoníthatunk. Nem is foglalkozhatunk az értekező úr további fejtegetéseivel e tárgy felől, mert ha alapjok megdőlt, megdőlt vele a többi is. Megmarad a maga rideg brutalitásában a népkeveredés ténye. Azt nem lehet szógyökökkel elcsiszolni, sem hypothesisekkel szétrobbantani. Az áll mint a kőszikla, és megengedi, sőt kötelességünkkel teszi, hogy reá építsünk.

Magam is erre építettem véleményemet, akkor is, most is. De kötelességem megmondani, miben mentem tovább most, mint 1883-ban, és miért tettem azt?

Akkor, mint az értekező úr reám olvassa, ezeket írtam: «Sok példája van ugyan annak, hogy egy-egy nép elhagyta nyelvét, de arra nincs példa, hogy valamely nyelv szelleme, egész lényegének alapja, különböző két nyelvből állott volna össze. Az mindig egységes. Az angol nyelvben mennyi a román szó, de azért az mégis germán szellemű nyelv. Az oláh nyelv mennyi különböző nyelvhasználatnak viseli nyomát, de azért az mégis román. Itt nem a szókinsz dönt. Épen a magyar volna tehát oly unicum, hogy annak grammatikája finn-ugor-nyelve meg műveltsége pedig török.»

1894-ben pedig megírtam: «a nyelvészet kétségtelenné tette, hogy nyelvünk egész alkatában, de szókinszünk nagy része is a finn-ugorhoz tartozik». Megírtam, mert Budenz és Simonyi munkái meggyőztek erről, megírtam, bár a nemzet török eredetét illetőleg megmaradtam a görög írók nyújtotta állásponton. Az értekező úrnak tehát egyáltalában nincs joga azt állítani felőlem: «hogy elősegítője lettem egy balvéleménynek, mely kedvez az előítéletnek és hiúságnak, ellenben megakasztja egy földadatait komoly buzgalommal teljesítő, kiválóan hazai érdekű tudományág eredményeinek elismerését és meggyökerezését a nemzeti köztudatban.»

Hanem talán szabad egy kicsit megfordítanom a rúd végét.

A magyar történetírás, és itt nem csekélységetről szólok, hanem mindnyájunkról, nem zárkózott el a tudományos eredmények elől, akár kedvesek voltak előtte, akár nem. A jó öreg Fessler még ezt a kifejezést használja: *Ekel vor dem Finnismus*.*) Mindnyájan ismerjük Horvát István délibábos nyelvészetét, Szabó Károly hún-szittya elméletét. És mégis, a nyelvet illetőleg elfogadjuk már az összehasonlító nyelvészetnek tudományosan biztosított eredményét.

De nemcsak a nyelvészet tudomány, a történet is az. Ha ez olyan anyagot nyújt, minő a Konstantinos elbeszélése, azzal a nyelvészeknek is kell számolniok. Ha ezt nem teszik, nem menekedhetnek azon vád alól, hogy előítélet uralkodik rajtuk, és nem épen komoly buzgalommal teljesítik feladatukat. Reánk, mint kimutatam, ez a vád nem illik.

Úgy látom, jó úton vagyunk. Az értekező úr is érzi, milyen ingatag a talaj a tisztán finn-ugor származás bebizonyítására nézve. Megenged már valami bolgár, meg mongol egybeolvadást, sőt már a hunnokkal együtt említi meg az ugorokat. Nem hiába mondta Voltaire: vannak a kik a tatárt szeretik, csak ne kelljen szeretni szomszédjokat. Mert mongol, bolgár meg hún — az még sem török, azt valahogy mégis szabad elismerni. Ha egyszer az értekező úr megszűnik saját szavaira esküdni, megjő majd az is.

Ennyi talán elég a főkérdés kifejezésére, a fő elv kifejtésére. Ha majd a finn-ugor nyelvészek tudományukból nem vonnak le több következtést, mint a mennyit logikusan lehet; ha az eredet kérdésénél egy kicsit csínján bánnak a történeti adatokkal; ha majd tényt többé nem akarnak hypothesisekkel semmivé tenni — akkor, de csakis akkor foghatunk kezét közös alapon. Akkor meglesz, mit 1883-ban írtam, és mi most is igaz óhajomásom: «hogy fölhasználjuk s tovább viszzük egymás kutatásának eredményeit, és magunkévá tesszük a modern civilisatio azon jelszavát: hogy közös, de megosztott munkától függ minden haladás.»

Marczali Henrik.

*) *Die Geschichten der Ungern* I. 183. l. d. jegyzet.

